

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYA VAZIRLIGI

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

Ziyodaxon Rasulova

OILA PSIXOLOGIYASI VA PSIXOTERAPIYASI

*60110100 – Pedagogika va psixologiya ta'lim yo'nalishi
talabalari uchun darslik*

(Oila psixologiyasi bo'limi)

Toshkent
2025

Rasulova, Ziyodaxon.

Oila psixologiyasi va psixoterapiyasi: darslik / Rasulova Ziyodaxon.
– Toshkent, 2025. – 518 b.

Bu darslik oila psixologiyasi va psixoterapiyasi sohasidagi zamonaviy ilmiy qarashlar, tadqiqotlar va amaliy tajribalarga asoslangan holda yozilgan. Kitobda ilmiy asoslangan nazariyalar, tadqiqot metodlari va amaliy maslahatlar bilan bir qatorda, mahalliy sharoitga moslangan ma'lumotlar ham kiritilgan. Ushbu darslikning asosiy maqsadi oila psixologiyasining nazariy va amaliy jihatlarini yoritish, jamiyatdagi oilalarning turli muammolarini tahlil qilish va ularning yechimlari bo'yicha ilmiy tavsiyalar berishdan iborat.

Darslik oila munosabatlarini tushunish, ularning psixologik xususiyatlarini o'rganish hamda amaliyotda qo'llash uchun oliy o'quv yurtlari talabalari, o'qituvchilar, ilmiy xodimlar, umuman, shu sohaga qiziqqan keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

B.M. UMAROV – psixologiya fanlari doktori, professor

SH.T. XALIKOVA – psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

Darslik Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025 yil 09-iyuldagi 258-sonli buyrug'iga asosan nashr etishga tavsiya berildi. Givohnomaning ro'yxatga olish raqami № 870531.

© Rasulova, Ziyodaxon.

Oila psixologiyasi va psixoterapiyasi: darslik. – Toshkent: “_____”, 2025. – 518 bet.

KIRISH

Hozirgi zamon oilasi nafaqat shaxsning yaqin ijtimoiy muhiti, balki uning psixologik barqarorligi va ijtimoiy rivojlanishi uchun asos bo'lgan murakkab ijtimoiy-ruhiy voqelikdir. Oila rivojlanishi va faoliyati turli ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy omillar ta'sirida shakllanadi. Oilaviy munosabatlarning tizimli o'rganilishi nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliyotda qo'llashga mo'ljallangan yondashuvlarni ham rivojlantirishni talab qiladi.

Ushbu darslik oila psixologiyasi va psixoterapiyasi sohasida chuqur tushunchalar berishga qaratilgan bo'lib, oilaning yaxlit tizim sifatida faoliyat ko'rsatishining qonuniyatlarini ilmiy asoslangan holda tushuntirishni maqsad qiladi. Shuningdek, u psixolog, pedagog, ijtimoiy xodim va oilaviy maslahatchilar uchun mustahkam nazariy va amaliy zamin yaratishni ko'zda tutadi.

Oila psixologiyasi psixologiya tizimida muhim o'rin tutib, shaxsning rivojlanishi, ijtimoiylashuv jarayonlari, oilaviy munosabatlar va ularning jamiyat hayotidagi ta'sirini o'rganadi. Ushbu soha ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar uchun muhim bo'lgan metodlar, nazariy yondashuvlar va amaliyotga tatbiq etiladigan qoidalarni o'z ichiga oladi.

Ushbu darslik oilaning ruhiy-ma'naviy holatini chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan fundamental ilmiy-amaliy manba bo'lib, hozirgi kunga qadar mahalliy psixologik adabiyotlarda to'liq qamrab olinmagan mavzularga ilk bor tizimli yondashuv asosida yoritilgan. Asarda oilaning shakllanishi, rollar taqsimoti, turli ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va psixologik omillar ta'sirida kechayotgan o'zgarishlar, er-xotin munosabatlari, nizolar va inqirozlar, ajrim sabablari, qayta nikohga moslashuv, o'gay ota-ona va farzandlar o'rtasidagi psixodinamikalar kabi muhim mavzular chuqur tadqiq etilgan.

Diqqatga sazovor jihat shundaki, darslikda muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlar an'anaviy uslubda emas, **ilmiy obyektivlikni saqlagan holda, muallifning o'zi haqida uchinchi shaxsda (Z.Rasulova tomonidan olib borilgan tadqiqotlar...)** bayon etilgan. Bu yondashuv xalqaro akademik me'yorlarga mos bo'lib, talabalarda tanqidiy tahlil qilish, obyektiv baho berish va o'z metodologik pozitsiyasini asoslash malakasini shakllantirishni ko'zda tutadi. Mahalliy adabiyotlarda bunday yondashuv deyarli qo'llanilmaydi, shu bois bu metodni ushbu darslikning innovatsion jihatlaridan biri sifatida qarash lozim.

Shuningdek, darslik faqat "Oila psixologiyasi" bilan cheklandi. Sababi shundaki, asosiy urg'u oilaviy hayotning psixologik jarayonlariga – ruhiy holatlar, rollar, inqirozlar, ehtiyojlar, o'zgarishlar, shaxslararo dinamikalariga berilgan. Agar psixoterapiya masalalari ham to'liq yoritilganida, kitob hajmi 1000 sahifadan oshib ketgan bo'lardi. Shu bois, psixoterapevtik yondashuvlar tegishli mavzularda umumlashtirilgan holda tahlil etildi, ammo ular darslik doirasida alohida mustaqil qism sifatida emas, psixologik muammo-

larning amaliy yechimlarida integrativ tarzda keltirildi. Oila psixoterapiyasi darslikning ikkinchi bo‘limi sifatida alohida nashr qilinadi.

Shuningdek, unda oilaning ijtimoiy instituti sifatidagi tarixi va uning rivojlanish bosqichlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar ham batafsil yoritiladi.

Darslik o‘nta asosiy mavzulardan iborat bo‘lib, ular oila psixologiyasi bo‘yicha asosiy yo‘nalishlarni qamrab oladi. Mavzularda oila psixologiyasining metodologiyasi va uning tadqiqot yo‘nalishlari, nazariy tushunchalardan tashqari, amaliyotda qo‘llaniladigan tadqiqot usullari, yoshlarni sog‘lom oila qurishga tayyorlash borasidagi tavsiyalar bayon qilingan.

Bu kurs quyidagi yo‘nalishlarda bilim berishga yo‘naltirilgan:

1. Oilaning ijtimoiy va psixologik rolini tushunish.
2. Oilaviy munosabatlarni shakllantiruvchi qonun-qoidalarni tadqiq etish.
3. Oilaning shaxs rivojlanishidagi ahamiyatini ochib berish.
4. Oilaviy muammolarni tahlil qilish va ularning yechimlari bo‘yicha yondashuvlarni ishlab chiqish.
5. O‘zbekiston milliy an‘analari asosida sog‘lom oila qurish tamoyillarini rivojlantirish.

O‘zbekistonda oila instituti davlat siyosatida muhim o‘rin tutadi. Mamlakatda oilani mustahkamlash, milliy qadriyatlarni saqlash va yoshlarni sog‘lom oila qurishga tayyorlash davlat dasturlarining ustuvor vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Ushbu darslik mazkur sohadagi huquqiy hujjatlar, jumladan, “Mustahkam oila yili” Davlat dasturi va boshqa muhim qonunlar doirasida ishlab chiqilgan.

Darslik o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, ularni mustaqil bilim olishga rag'batlantirish va hayotiy qiyinchiliklarni yengish yo'llarini o'rgatishga qaratilgan.

Foydalanish tartibi: darslik har bir bo'lim va paragraflar asosida ketma-ket o'qish uchun mo'ljallangan. Har bir mavzudan so'ng, talabalarga o'rgatilgan bilimni chuqurlashtirishga xizmat qiluvchi savollar, grafik modellar, chizmalar, aforizmlar va mahalliy-madaniy misollar, latifalar berilgan. Shu sababli o'qituvchilar uchun bu darslik o'quv dasturlarini boyituvchi mustahkam manba, talabalar uchun esa ilmiy fikrlash, tahlil qilish va mustaqil ishlash malakalarini rivojlantiruvchi asosiy qo'llanma vazifasini o'taydi.

Yakunda, ushbu darslik nafaqat psixologiya va pedagogika yo'nalishida o'qiyotganlar, balki ijtimoiy soha mutaxassislari, oilaviy maslahat markazlari xodimlari, magistrlar, doktorantlar va mustaqil tadqiqotchilar uchun ham bebaho ilmiy-adabiy manba bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir.

Xususiyatlari va o'zgacha jihatlari:

1. Ilmiy qarashlar va amaliyotni uyg'unlashtirgan tarzda bayon qilingan.

2. Rasmlar, grafik modellar, chizmalar, illyustratsiyalar va aforizmlardan keng foydalanilgan.

3. O'quvchini hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish va tadqiq qilishga undovchi metodlar kiritilgan.

4. O'zbekiston milliy qadriyatlari va zamonaviy psixologiya talablari uyg'unlashtirilgan.

Bu darslik talabalar, tadqiqotchilar va amaliyotchi psixologlar uchun qimmatli manba bo'lib, ularning oila psixologiyasiga oid bilimlarini boyitish va amaliyotda qo'llash qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi.

1 OILA PSIXOLOGIYASI FAN SIFATIDA

1.1. Oila psixologiyasi haqida tushuncha

Reja:

1. Oila psixologiyasining psixologik bilimlar tizimida tutgan o'рни.
2. Oila psixologiyasining o'rganishdagi qiyinchiliklar.
3. Oila psixologiyasi fanining predmeti, maqsadi va vazifalari.
4. "Oila" tushunchasining psixologik mazmuni.

Tayanch so'zlar: *oila, oila turmushi, psixologiya, predmet, obyekt, maqsad, vazifa, nikoh.*

Jahon tajribasi shuni ko'rsatdiki, millat, jamiyat va davlatning kelajagi ko'p jihatdan oilaning ma'naviy barkamolligiga, uning to'laqonli faoliyatiga bog'liq. Afsuski, hozirda ko'p mamlakatlarda oila inqirozining tahlikali ko'rinishlarini kuzatish mumkin: ajralishlar, nomukammal oilalar, nikohsiz tug'ilgan bolalar va hokazolar ortib bormoqda. O'zbekistonda nikohga muqaddas ittifoq sifatida qaraladi. Shunga qaramay, mavjud ajralishlar masalasi, oila

va er-xotin munosabatlari mustahkamligini kuchaytirishga intilish va o'rganish bugungi kunda ahamiyatlidir.

Mustaqillik davrida O'zbekiston davlat siyosatida milliy ma'naviyat va madaniyat muammolariga alohida e'tibor berila boshlandi. O'z milliyligi, Sovet davrida toptalgan an'anaviy qadriyatlarini qaytadan tiklash asosiy vazifalaridan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida oila haq-huquqlariga doir alohida bob kiritilib, oilaning jamiyat negizi sifatida davlatning muhofazasida ekanligi qonun kuchiga ega bo'ldi (63-modda). "Oila yili" deb e'lon qilingan 1998 yilda O'zbekistonda Oila kodeksi qabul qilindi. Bu hujjatda "Nikoh va oila" kodeksini to'ldirish va mukammallashtirish asosida tartib berildi. Shuningdek, nikoh va oilaga dahldor bir qator rasmiy hujjatlarning qabul qilinishi ham fikrimiz dalilidir.

Ajralishlar ko'pligi masalasi, oila va er-xotin munosabatlari mustahkamligini kuchaytirishga intilish va o'rganish bugungi kunda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash va ularga "Oila psixologiyasi" fanining o'qitilishi zarurligini taqozo qiladi.

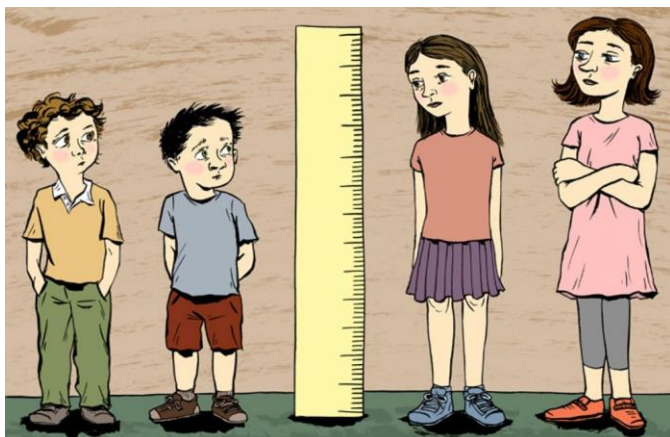
Ma'lumki, insoniyat jamiyati taraqqiy etib borgan sari odamlarning o'zlari ham, ularning bir-birlari bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlari ham, ayniqsa, shaxslararo munosabatlar orasida eng samimiy, eng yaqin bo'lgan oilaviy munosabatlar ham takomillashib, o'ziga xos tarzda murakkablashib boradi. Sababi hozirgi zamon fan-

texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish munosabatlari, vositalari taraqqiyoti, qishloq xo'jaligi, sanoat ishlab chiqarishi, umuman xalq xo'jaligining barcha jabhalarida yangi texnologiya, texnik jarayonlarning jadal joriy etilishi bevosita shu jarayonlarning yaratuvchisi, ishtirokchisi bo'lgan inson omiliga, inson shaxsiga ham o'ziga xos, yangicha talablar qo'yimoqda. Ishlab chiqarish munosabatlari, jamiyat taraqqiyoti, odamlarning o'zlarida ro'y berayotgan ijtimoiy-psixologik, fiziologik va boshqa o'zgarishlar odamlarning o'zaro muloqot munosabatlari doirasini ma'lum darajada chegaralanib qolishiga, ularda ajdodlarimizda kuzatilgan tabiiylikni ma'lum darajada buzilishiga va oqibatda inson ruhiyatida mumkin qadar hissiy, emotsional zo'riqlashlarning yuzaga kelishiga asos bo'lmoqda. Bularning ta'siri oilaviy hayot va undagi psixologik iqlimda ham o'z ifodasini topadi.

Bugungi kunda jamiyatning bozor iqtisodiyoti sharoitiga o'tishida va bir qator ma'naviy-etnik xususiyatlar oila va nikoh munosabatlarida kutilmagan turli xil muammolar paydo qilmoqda. Shuning uchun oila va nikoh munosabatlarini o'rganish, hali yaxshi o'rganilmagan turli aspektlarini tahlil qilish nihoyatda muhim.

Keyingi yillarda bolalar va o'smirlarda o'sish, rivojlanishning tezlashuvi, ya'ni **akseleratsiya** kuzatilmoqda. Akseleratsiyaning asosiy sabablaridan biri odamlar populyatsiyalarida autbridning nikohlarning, ya'ni begonalar orasidagi nikohlarning ko'payishi, millatlar, irqning migratsiyasi, aralashuvining jadallashishi natijasida geterozigota, ya'ni har xil irsiyatga ega bolalarning ortishi bo'lishi mumkin degan gipoteza haqiqatga yaqinroq deb hisoblanilyapti. Akseleratsiya homila davrida ham kuzatilmoqda. Aksele-ratsiya natijasida organizmlarning o'sishi birmuncha erta

to'xtaydi. Akseleratsiya natijasida hozirgi vaqtda qiz bolalarning o'sishi 16 – 17 yoshda, o'g'il bolalarning o'sishi esa

18 – 19 yoshda to'xtamoqda. Akseleratsiya sabablarini aniqlovchi bir qancha nazariy dalillar fanda ma'lum bo'lib, shulardan biri ovqatlanishning yaxshilanishi, vitaminlarning yetarli miqdorda qabul etilishi, ikkinchisi esa, yer magnit maydonida bo'ladigan o'zgarishlarning ta'siri, uchinchisi, tashqi muhitda radiatsiya darajasining ko'payishidir [Nishonboyev K.N., Hamidov J.X., 2005. 115-116-b.].

Ilgari yoshlar 15 – 16 yoshlarida oilaviy hayotga yetuklik talablaridan biri bo'lmish jinsiy yetuklikka balog'atga yetar ekanlar, ular aksariyat hollarda shu yoshga kelib o'sha davrlar uchun xos va lozim bo'lgan, unchalik murakkab bo'lmagan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik sirasrorlaridan deyarli boxabar bo'lganlar (chunki u vaqtlarda bolalarni odatda, 13 – 14 yoshidan shogirdlikka berishgan), o'sha davrdagi ishlab chiqarish munosabatlari va texnologik jarayonlar ulardan maxsus yoki oliy ma'lumot talab qilmagan, 3 – 4 yil ustoz ko'rgan shogird 16 – 17 yoshida o'zi mustaqil ish yurita oladigan ustaga, o'z ishini uddalay oladigan mutaxassisga aylangan. Mabodo, u shu vaqtda oila quradigandek bo'lsa, o'z hunari orqali mehnat qilib, o'zini va oila a'zolarini iqtisodiy jihatdan ta'minlay olishi mumkin bo'lgan. Bundan tashqari, u vaqtlardagi 18 – 20 yoshli yigit mahalla-ko'yda, jamoatchilik orasida ma'lum darajada ijtimoiy yetuk shaxs sifatida qabul qilingan, turli tadbir va

marosimlarda uning haqli ishtirokchi sifatida qatnashishi mumkin bo'lgan, ya'ni uning ijtimoiy jihatdan balog'atga yetganligi jamoatchilik tomonidan qabul qilingan. Bu jarayon shaxsning oldiga oila va jamiyat oldida o'ziga xos mas'uliyat yuklagan, mas'uliyatni his qilish esa uning psixologik yetukligi alomatlaridan biri bo'lib xizmat qilgan.

Bugungi kun yoshlari esa 12 – 13 yoshlarda jinsiy (fiziologik) yetuklikka erishadilar, biroq ular biror bir kasb-hunar egasi bo'lib, mustaqil ishlab, o'zini va oilasini iqtisodiy jihatdan ta'minlay oladigan bo'lishi uchun, avvalo maktabni 11 yil o'qib, bitirishi kerak. 11 yillik barcha uchun majburiy ta'limdan so'ng yoshlarning ma'lum bir qismi o'qishni oliy o'quv yurtlarida davom ettiradi. Demak, yoshlarning iqtisodiy mustaqillikka erishishlari ularning ma'lum qismi uchun 20 – 21, boshqalari uchun 23 – 25 yoshga to'g'ri keladi. Bundan tashqari odamlarning turmush tarzi rivojlanishi bilan birga oilalarining kundalik hayoti o'zgarib, kiyinishga, maishiy buyumlarga, moddiy farovonlik darajasiga bo'lgan ehtiyoji ham ortib boradi.

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi shaxsning madaniy takomillashuviga, u esa shaxslarni bir-birlariga qo'yadigan talablari oshishiga va shaxslararo munosabatning noziklashuviga olib keladi. Buning yorqin dalili sifatida ajralishlar miqdori oliy ma'lumotlilar ichida umumiy o'rta ma'lumotlilarga nisbatan yuqoriroq ekanligini e'tirof etish mumkin.

NIKOH KISHILIK
JAMIYATINING BIRINCHI
POG'ONASIDIR.

SITSERON

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi yuqori saviyada bo'lmagan jamiyatdagi oila a'zolari o'zlarining oilaviy yumushlarining aksariyatini qo'lda bajaradilar. Unga oilaning barcha a'zolari va birinchi navbatda, farzandlar mumkin qadar ko'p

jalb qilinadi. Oila ishlarini bajarishdagi umumiy faoliyat yoshlarda ma'lum malakalarni, shu jumladan, oiladagi tegishli rollarni bajarishni, oilada bir-birlari bilan qanday muloqotda bo'lish malakalarini, oilada har bir shaxsning iyerarxik mavqeiga ko'ra o'z huquq va vazifalarini aniqlab olishga imkon beradi.

Moddiy ta'minot, yuqori madaniy saviya esa shaxsning boshqa shaxsga qo'ygan talabini, shu jumladan, oilada yanada kuchaytiradi. Oila a'zolarining o'zaro muloqotda bo'lish vaqti miqdorini qisqartiradi. Bu esa ko'pgina yoshlar uchun ota-ona oilasi shaxsiy oilasiga namuna vazifasini bajara olmasligiga olib keladi.

Shulardan ko'rinib turibdiki, bundan 100 yillar oldingi yoshlar 16 – 18 yoshida oila qurishsalar, ular shu vaqtga kelib oilaviy hayot uchun, muvaffaqiyatli turmush kechirib ketishlari uchun zarur bo'lgan yetuklik darajalarining barchasiga erishganlar, bu esa ularning oilaviy hayotlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarning bartaraf etilishiga asos bo'lib xizmat qilgan.

Bir qizaloqdan so'rashibdi: — Dadangni yoshi nechchida? — To'rtida, — debdi qizcha. — Qanaqasiga? — Dadam men tug'ilgandan keyin dada bo'lganlar.	Bugungi yoshlar esa, yuqorida bayon etilganidek, 12 – 13 yoshlarida jinsiy balog'atga yetadilar va aksariyat hollarda oradan 7 – 8 yil o'tgandan so'ng, ya'ni qizlar 19 – 20 yoshda, yigitlar esa 22 – 24 yoshda oila quradilar. Bu

vaqtda esa ular na iqtisodiy jihatdan, na ijtimoiy jihatdan va na psixologik jihatdan oilaviy hayotga tayyor bo'ladilar. Bunday holatlar, shubhasiz, ularning oilaviy hayotlarida oldingi tengdoshlari hayotida kuzatilmagan muammolarni keltirib chiqaradi.

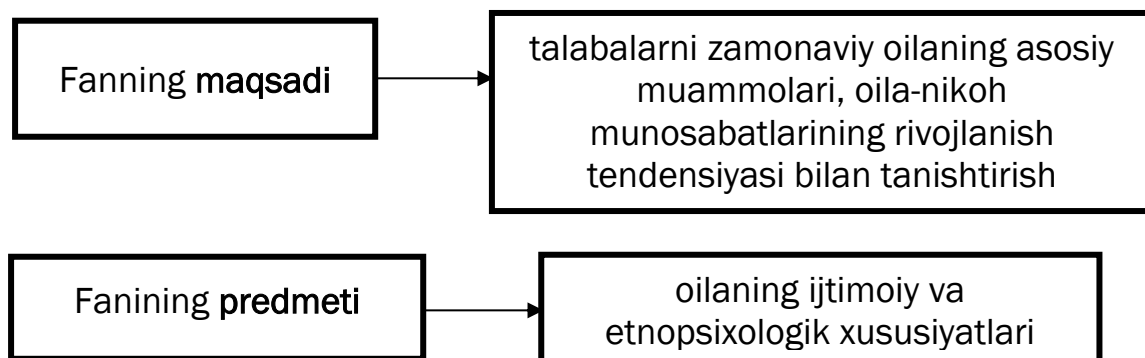
Bundan tashqari jamiyat taraqqiyotining bugungi holati hozirgi zamon oilasi oldiga o'ziga xos yangi ijtimoiy vazifalarni ham yuklaydiki, bularning barchasi hozirgi yoshlarni oilaviy hayotga maxsus tayyorlash masalasi eng dolzarb masalalardan biri bo'lishligini taqozo qilmoqda. Shuning uchun ham so'nggi 15 – 20 yil davomida dunyoning barcha rivojlangan mamlakatlarida, jumladan, O'zbekiston Respublikasida ham oila, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash, oilalarda komil shaxsni shakllantirish masalalariga alohida e'tibor berib kelinmoqda.

Umuman, insoniyat jamiyati tobora taraqqiy etib boraverar ekan, oila masalalarining dolzarbligi ham shunga mos ravishda ortib boraveradi va oilaga bo'lgan e'tibor ham kecha va bugunga qaraganda ertaga yanada yuqoriroq bo'ladi. Chunki oila jamiyatning kichik bir ko'rinishi bo'lib, u qancha inoq, ahil va mustahkam bo'lsa, jamiyat ham shunchalik qudratli bo'ladi. Bu keltirilgan omillar yoshlarga "Oila psixologiyasi va psixoterapiyasi" kursini o'qitishning dolzarbligini ifodalaydi.

1-rasmda "Oila psixologiyasi va psixoterapiyasi" fanining predmeti, maqsad va vazifalari keltirilgan.

1-rasm

OILA PSIXOLOGİYASI VA PSIXOTERAPIYASI FANINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

Alohida ta'kidlash joizki, mazkur kursni o'qitishda oilaning nafaqat umumiy xususiyatlariga, balki uning etnopsixologik xususiyatlariga katta e'tibor beriladi. Bu

o'rinda yoshlarda tabiiy ravishda yangilanib, takomillashib borayotgan, milliy xususiyatlarni o'zida mujassam qilgan zamonaviy o'zbek oilasi haqida ilmiy asoslangan obyektiv tasavvurni shakllantirish, ularda kelajakdagi oilaviy hayotlari davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan sinovlarni muvaffaqiyat bilan bartaraf etish ko'nikmalarini shakllantirish ham "Oila psixologiyasi va psixoterapiyasi"ning maqsadini tashkil etadi.

Mazkur darslikda oila psixologiyasi mavzulari aynan shu nuqtai nazardan ilmiy jihatdan va muallifning tadqiqotlariga asoslangan holda tahlil qilinib, yoritilgan bo'lib, bu uning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Gap oila-nikoh munosabatlari haqida borar ekan, avvalo nikoh va oila tushunchalarini farqlash lozim.

"Nikoh" so'zining o'zbek tilida ikki xil lug'aviy ma'nosi bor. Nikoh (arab. – uylanish, er-xotinning qovushishi) – er-xotinlikni shariat yo'li bilan rasmiylashtirish marosimi va shu marosimda domulla tomonidan o'qiladigan shartnoma (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2006. 38-b.). Ya'ni, erkak va ayol turmush qurishining islomga xos diniy shakli. Shariat oilaviy munosabatlarni tartibga soladi va nikohga birinchi navbatda ikki tomonning majburiyati va huquqlariga asoslangan shartnoma sifatida qaraydi. Hozirgi vaqtda nikoh ikki xil – dunyoviy va diniy mazmunga ega. Dunyoviy ma'nosiga ko'ra, nikoh – er-xotinning o'zaro roziligi bilan huquqiy jihatdan rasmiylashtirilgan oilaviy ittifoqi; er-xotinlik. Boshqacha qilib aytganda, dunyoviy mazmunda nikoh turmush qurayotgan erkak va ayolning fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organida (FHDYo) ro'yxatdan o'tishini anglatadi.

Abdurauf Fitratning ta'kidlashicha, nikoh - bu hayotda

do'st, baxt va baxtsizlikda sherik, g'am-qayg'u vaqtida hamdam, xushnud damlarda bir-birlariga yor bo'lishni istagan erkak va ayolning shaxsiy va ijtimoiy vazifalarini birgalikda bajarishlari lozim bo'lgan ittifoqdir. Nikoh er-xotin o'rtasidagi tenglik va o'zaro xohish asosida tuzilgan ahdu paymon bitimi, muhabbat va mehr bilan hayotda sherik bo'lish demakdir. Shu bilan birgalikda, nikoh jamiyat tomondan tasdiqlangan nasl va jinslar o'rtasidagi munosabatlar shaklini o'zida ifoda etadi, ya'ni jinsiy aloqa va nasl qoldirishni tartiblashdir.

Shariat – arabcha “*shar’a*” – yo'naltirmoq, qonunchilik, to'g'ri yo'l ma'nosini anglatadi.

Unga Qur'on va “Sunna” asos qilib olingan bo'lib, musulmonlarning moddiy va ma'naviy, ijtimoiy va shaxsiy hayotini tartibga soluvchi diniy huquq tizimini tashkil etadi. Shariatdagi qoidalarda nikoh-oila va maishiy masalalarga alohida o'rin beriladi. Shariat – bu kishilar amal qilishi uchun islom dini tarafidan buyurilgan hukmlar va nizomlardir. Shariat hukmlarini bilib olish har bir mo'min musulmon uchun farz hisoblanadi. Shariat qoidalarining o'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, unda islom dini qoidalari davlat huquqiy me'yorlarida mujassamlashadi.

Shariatning uchinchi dalili, manbai hisoblangan “*Ijmo*” – yakdillik bilan qabul qilingan qaror yoki jamoaning yagona kelishgan fikri ma'nosini anglatadi. Bu qoidaga ko'ra, Qur'on va hadislarda aniq ko'rsatma berilmagan huquqiy masalalarni hal etishda faqih va mujtahidlar (ya'ni, mustaqil ravishda diniy-huquqiy aqidaviy masalalar bo'yicha xulosa bera oladigan va hukm chiqara oladigan shaxs) to'planib, yagona bir fikrga kelgan holda hukm chiqarishi, fatvo berishi tushuniladi.

“**Qiyos**” (o'xshatish, qiyoslash, analogiya) shariatning to'rtinchi manbai va keyingi dalillarni isbotlash vositalari qatoriga kiradi.

Musulmon huquqining hamma sohalari, shu bilan birga,

nikoh, qon-qarindoshlik, taloq masalalarini qamrab olgan manbalardan biri «Hidoya»dir (to'liq nomi "Hidoya fi – furu'il – fiqh" – "Fiqh sohalari bo'yicha shariat qo'llanmasi"). Bu qo'llanma 4 jildli 53 kitobdan iborat bo'lib, uning muallifi marg'ilonlik Ali ibn Abu Bakr al-Farg'oniy al-Rishtoniy Burhonuddin Marg'iloniydir. Uning bu asarida islomning qator masalalari bilan bog'liq bo'lgan qoidalar hamda jinoyat va jazoga oid tatbiq etish lozim bo'ladigan choralar batafsil yoritilgan. Bulardan tashqari, bu qonun-qoidalar majmuasida mulkiy va moliyaviy munosabatlar, fuqarolik jarayoni huquqiga (grajdanlik protsessual) va boshqa masalalarga o'rin berilgan. Hanafiya mazhabi xulosalariga asoslangan bu asardagi qoidalar ham shu mazhab qonunlari kabi nisbatan yumshoqroq va qulayroqligi, xalqlarning mahalliy an'analari e'tiborga olinganligi sababli, asar aksariyat musulmon davlatlarida keng yoyilgan, chunonchi, qozilar, muomalat munosabatlaridan kelib chiqadigan (fuqarolik, nikoh, oila) va boshqa nizoli ishlarni ko'rib, hal etishda boshqa manbalar bilan bir qatorda "Hidoya"dan ham unumli foydalanishgan.

Shariat izohlarining to'plami "Muxtasar-ul Viqoya" ham katta e'tiborda bo'lgan. Mirza Kozimbek tomonidan 1845 yilda Qozonda nashr etilgan ushbu manbaning qoidalari Turkiston o'lkasida qozilar tomonidan keng qo'llanilgan.

“Oila” so‘zining o‘zbek tilida besh xil lug‘aviy ma‘nosi bor. Oila – er-xotin, ularning bolalari va eng yaqin tug‘ishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmui; xonadon [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2006. 97-b.]. Uning boshqa ma‘nolari bir-biriga yaqin bo‘lib, umumiy ma‘noda birlashgan kishilar, xalq, mamlakatlar yoki o‘simlik va hayvonlarda guruhlarni, qardosh tillar guruhini aytish mumkin. Undan tashqari, lug‘atda oila so‘zlashuv tilida rafiq, xotin ma‘nolarini ham anglatadi. “Islom” ensiklopediyasida nikohdan farqli o‘laroq oila tushunchasi haqida ma‘lumot berilmagan [Islom. Ensiklopediya, 2003. 313-b.].

Umuman olganda, oila – nikohga yoki tug‘ishganlikka asoslangan kichik guruh. Uning a‘zolari ro‘zg‘orining birligi, o‘zaro yordami va ma‘naviy mas‘uliyati bilan bir-biriga bog‘langan. Oila – jamiyatning bir bo‘lagi (boshlang‘ich guruhi), er-xotin va qarindoshchilik aloqalari ittifoqi asosida tuzilgan shaxsiy hayotning muhim shakli. Arastuning fikricha, oila odamlarning birinchi muloqot ko‘rinishidir. U dastlabki yacheyka bo‘lib, undan davlat tashkil topgan. Yunon faylasufi bir necha oilalarning birlashuvini “qishloq” deb atab, uni oiladan davlatga o‘tadigan forma, deb hisoblagan.

Oilaviy birlik murakkab ijtimoiy munosabatlardan iboratdir. Odatda, oilaning vujudga kelishiga nikoh asos bo‘ladi, shuning uchun oilada bolalar tug‘ilmagan bo‘lsa ham nikoh munosabatining o‘zi oilani tashkil etadi. Oilada er-xotin bilan birga farzandning ham bo‘lishi tipik oilani vujudga keltiradi. Ota-onalar va farzandlar jipslashgan oila birligini tashkil etadi. Ular o‘rtasidagi juda yaqin oilaviy munosabatlar shakllanadi va bu shaxslar oilaning yadrosini tashkil etadi.

O‘zining ijtimoiy mazmuniga qarab oila odatda uch o‘zaro aloqadagi ijtimoiy guruh – oilaninig asosi sifatida nikoh, nikohning natijasi sifatida er-xotin munosabatlari va er-xotin munosabatlarining natijasi sifatida farzandlardan tashkil topgan.

Shunday qilib, “Oila psixologiyasi va psixoterapiyasi” o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talaba:

– oilaviy munosabatlarni tadqiq etishning nazariy-metodologik asoslari, “oila” va “nikoh” tushunchalari, oila kichik guruh va ijtimoiy institut sifatida hamda oila-nikoh

munosabatlarning tarixiy rivojlanishi, an'anaviy (patriarxal) va zamonaviy (etilitar) oilalar, oilaviy munosabatlarning etnik xususiyatlari, oila va nikoh turlari, zamonaviy oilaning asosiy kategoriyalari, ularning xususiyatlari, oila tuzilmasi va dinamikasini bilib oladi;

– oilaviy sotsializatsiya, oiladagi o'zaro munosabatlar tuzilmasi, er-xotin va ota-onalar hamda farzandlar o'rtasidagi munosabatlar, rolli kutilmalar, oila dinamikasi, psixologik adaptatsiya va oila integratsiyasi haqida tasavvurga ega bo'lishi bilan birga, er-xotin munosabatlari, oilaviy ittifoq, oila barkamolligi asosi ekanligi, turli nazariy yondashuvlarda er-xotin munosabatlari tabiati va qonuniyatlari haqida ko'nikmalarga ega bo'ladi;

– oila psixologiyasining muammolari, hozirgi sharoitda uning xususiyatli jihatlarini ilmiy jihatdan o'rganilishi, bilimlarning rivojlanishi va o'zgarishlarini aniqlovchi omillar, fandagi izchillik, fanning vujudga kelishi, shuningdek, psixologik yaqinlik-uzoqlik tushunchalarini farqlay oladi, oila muammolari haqida ma'lumotga ega bo'ladi, ular bilan ishlay oladi, zamonaviy oila muammolari ustida psixokorreksion ishlar olib borish malakalariga ega bo'ladi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. "Oila psixologiyasi va psixoterapiyasi" fanining ahamiyati qanday?
2. Kursning maqsadi nimadan iborat?
3. "Oila psixologiyasi va psixoterapiyasi"ning maqsad va vazifalari qanday?

1.2. Oilaviy munosabatlarni tadqiq etishning nazariy-metodologik asoslari

Reja:

1. Oila bilan ishlashdagi psixoterapevtik yondashuvlar.
2. Oilaviy munosabatlarni tadqiq etishda gender va genetik yondashuvlar.
3. Oilaviy psixologiyaning tadqiqot metodlari.

Tayanch so'zlar: *plyuralizm, birlik, psixoterapiya, psixoanaliz, geshtalt, bixeooverizm, fenomenologiya, psixogenetika, gender, yondashuv, metod, tadqiqot.*

Shunday murakkab ijtimoiy-madaniy fenomen bo'lmish oilani tadqiq qilish va o'rganish bo'yicha ko'plab ilmiy yondashuvlar majud: **funktsional, empirik, ssiyentistik**. Oilaviy munosabatlarni o'rganish va tushunishga doir yondashuvlarning xilma-xilligi, o'z navbatida, oilaga psixologik yordam ko'rsatish bilan bog'liq yondashuvlarning xilma-xilligiga olib keldi. Har bir yondashuv o'zining oila haqidagi ilmiy asoslarini ishlab chiqdi.

Hozirda oila psixologiyasida plyuralistik nazariyalar mavjud. **Plyuralizm** oila psixologiyasining kuchli tomoni bo'lishi bilan bir qatorda, uning nozik joyi hamdir.

Kuchli tomoni shundaki, oiladagi muammo turlarining ko'pligi nazariyalarning ko'pligiga muvofiq keladi. Bunda

alohida o'ziga xos holatga yechim topiladi. Nazariyalar bir-birini to'ldiradi va rivojlantiradi. Bu orqali oila bilan ishlashdagi diagnostik metodlar zahirasini va psixologik ta'sir etish usullari ko'payib boradi.

Plyuralistik qarashlarning kamchiligi xulosalarning bir ma'noli emasligi, oila bilan ishlashdagi past samaradorligidir.

Oila bilan ishlashdagi **psixoterapevtik yondashuvlarning** farqlash mezonlari quyidagilardan iborat:

1. **“Birlik”**. Oila faoliyatining va oila muammolari tahlilining birligi. Atomistik doiradagi yondashuv bo'yicha “birlik” sifatida oilaning har qanday a'zosi «unikal va qaytarilmas» shaxs sifatida ko'riladi. Bunday holatda oila o'zaro ta'sir etuvchi shaxslar yig'indisi sifatida ko'riladi. Oilaning hayot faoliyati uning barcha a'zolari harakatining oddiy yig'indisidir. **Tizimli yondashuvga** ko'ra, tahlil birligi oila bo'lib, u yaxlit tizim sifatida ko'riladi. Bunda oila funksional-rolli tuzilishga va ma'lum xususiyatlarga ega bo'ladi. Oilaning har bir a'zosi o'zini shaxs sifatida saqlab, unda erib ketmasdan, yangi sifat xususiyatlarini orttiradi. Oila hayot faoliyati va taraqqiyotining to'liq sub'yekti sifatida ko'riladi.

2. Oila rivojlanishining tarixini hisobga olish, shu bilan birga, vaqtinchalik *retrospeksiya* (o'tmishga murojaat) va *istiqbollarni* ham hisobga olish kerak. Shunga ko'ra, ikki asosiy yondashuvni ajratish mumkin: **genetik-tarixiy** va oilaning tarixini hisobga olmagan holda **hozirgi holatini** qayd etish.

3. Oila faoliyatidagi muammo va qiyinchilikni, disfunksiyaning sabablarini paydo bo'lish sabablarini o'rnatishga yo'nalganlik. Bu yerda ham ikki xil yondashuv bor:

1) **kauzal yondashuv** – sabab-oqibat aloqalarini qurishga va oila faoliyatiga ta'sir etuvchi sharoit va omillar rolini o'rnatish;

2) **fenomenologik yondashuv** – bunda oila hayotining syujet-voqyeali taraflari tahlil qilinadi. Qiyinchiliklarni yengish vosita va yo'llarini topish – fenomenologik yondashuvning tamoyili.

Oila bilan ishlashda yuqorida ko'rsatilgan tamoyillardan tashqari, boshqa yondashuvlar ham mavjud.

Psixoanalitik yondashuv. Shaxsning taraqqiyoti va uning oilaviy hayotining muvafaqqiyatligini aniqlashning markazida bola - ota-ona munosabatlari yotadi. Analiz birligi – jufti bilan bo'ladigan munosabatlaridagi shaxs. Bu munosabatlarning asosiy patterni Edip va Elektra kompleksidir. Shu narsa ta'kidlanadiki, er-xotin munosabatlarida bemorlar ongsiz holatda o'z ota-onalariga bo'lgan munosabatlari modelini qayta takrorlashga harakat qiladilar. Aynan shu holat oilaviy tajribaning va oilaviy vaziyatlar qurishning bir avloddan ikkinchi avlodga o'tishi,

MA'NAVIY HAYOTDA HAM
AMALIY HAYOTDAGIDEK,
KIMKI BILIMGA TAYANSAGINA
TO'XTOVSIZ KAMOL TOPADI
VA YUTUQLARGA
ERISHAVERADI.

U. JEYMS

ya'ni translyatsiya sababidir. Shaxsiy mustaqillikka erishish va oila bilan munosabatlarni avval boshidan qayta qurish – terapevtik jarayonning asosiy maqsadi. Psixologik ish o'tmishni qaytadan qurish va ta'mirlash, siqib qo'ilgan va bosilganlarni anglashga yo'naltirilgan. Er-xotin munosabatlaridagi qiyinchiliklar simptomi o'tmishda ota-onalar bilan bo'lgan munosabatlarda hal qilinmagan nizolar va siqib qo'yilgan xohishlarning "markeri" sifatida ko'riladi. Psixoanalizda simptomlarni aniqlashning asosi sifatida namoyon

bo'ladi. Boshdan kechirilayotgan qiyinchiliklarning sabablarini anglash va mijozning simptomlar hosil qilish mexanizmi ketidan yurishiga katta e'tibor beriladi. Bu narsa o'tmishdagi nizolar bilan hozirgi oilaviy munosabatlardagi muammolar o'rtasida ko'prik bo'ladi.

Bixevioristik yondashuv. O'zaro almashinuvning (olish va berish) balansiga ahamiyat beriladi. Tahlil birligi oila a'zolari bilan munosabatlari va o'zaro ta'sirdagi shaxsdir. Urg'u muammoli vaziyatlarni yecha olish va maxsus bajaruvchilik kompetensiyasini shakllantirish (muloqot qilish va muammoli vaziyatlarni yechish ko'nikmalari)ga beriladi. Xulqiy konsultatsiya doirasidagi muammolarni paydo bo'lishidagi genetik-tarixiy taraflari ahamiyatsiz hisoblanadi. Diqqat markazda chuqur sabablar emas, balki oila a'zolarining xatoli xulqi va harakatlari turadi. Ular muammoli vaziyatlarni yechish yo'lidagi to'siq sifatida namoyon bo'ladi. Xulqiy psixoterapiya doirasida ijtimoiy o'rganish nazariyasi (A.Bandura) va operant shartlashtirish nazariyasi (B.F.Skinner) mavjud. Shunga muvofiq, noto'g'ri xulq shakllanishining asosiy mexanizmlari oilaviy muammolarga olib keladi va ular oiladagi xulqning noadekvat ijtimoiy modeli, samarasiz nazorat va mustahkamlanish sifatida talqin qilinadi. Oilada bunday qiyinchilik va muammolarni paydo bo'lishida bunday izohlar hisobga olinsa, farzand – ota-ona munosabatlarini oilaviy psixoterapevtlar to'g'ri yo'naltira oladilar.

Xulqiy yondashuv asosida ota-onalar bilan trening ishlari olib borish keng tarqaldi. Er-xotinlar bilan ishlashda har bir individ minimal kuch sarflagan holda maksimal natijalarga erishishga harakat qiladigan ijtimoiy almashinuv nazariyasi doirasiga ko'riladi. Resiproklik tamoyili –

almashinuv ekvivalenti – er-xotinlik munosabatlaridan qoniqish olingan mukofotlar miqdori yo‘qotilganlarni kompensasiya qilganda ortadi. Er-xotin o‘zaro xulqining va ota-onalarni farzandlar bilan bo‘ladigan xulqining xususiyatlari, xulq modifikasiyasining aniq jarayonlari, mukammal o‘ylangan uy vazifalari va mashqlar, diagnostikaning yaxshi ishlab chiqilgan va amaliylashtirilgan tizimi oilalar va ularning muammolari bilan ishlashda xulqiy yondashuvda yuqori samaradorlikka erishish mumkin. Oilalar bilan xulqiy ishlashdagi xususiyat – diada tarzidagi o‘zaro ta’sir psixologik tahlil va ta’sirning birligi deb ko‘rilishidir. Diada tanlovi (tizimli psixoterapiya bilan taqqoslanganda, unda triadada ish faoliyati olib boriladi: er-xotin - ota-ona va farzandlar) oila faoliyatida qonuniyatlar tahlilida ijtimoiy almashinuv tamoyiliga asoslangan bo‘ladi.

Fenomenologik yondashuv. Tahlil birligi sifatida oila tizimidagi shaxs olinadi. Asosiy tamoyil “hozir va shu yerda”ga asoslanib, oilaning ayni damdagi voqyea-hodisalariga diqqat qilinadi. Muloqot va o‘zaro ta’sir voqyeliği verbal va noverbal emosional yuklangan kommunikativ aktlar psixologik tahlilning va psixoterapevtik ta’sirning predmeti hisoblanadi. Mazmunni namoyon qilish, butun oila va har bir oila a’zosi uchun oilada muloqot qilishning va qurishing qoidalari oila bilan ishlashning mohiyatini tashkil qiladi. Kommunikativ kompetentlikni shakllantirish, ochiq samarador muloqot malakalari, o‘z hissiyotlari va holatiga, juftining hislari va holatiga nisbatan senzitivlik, hozirgi kechinmalarning amplifikasiyasi ushbu yondashuv doirasidagi oilaviy psixoterapiyaning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Geshtalt yondashuv. Nemis tilidagi *Gestalt* tushunchasining asl tarjiması mavjud emas, umumiy mazmuni

quyidagicha: “pattern yoki konfiguratsiya, ya’ni qismlarning muayyan uyushuvi qandaydir yaxlitlikni tashkil qiladi”. Geshtalt yondashuvning asosiy printsiplari: qismlar tahlili yaxlitlikni tushinish imkonini bermaydi, chunki butunlik o‘zaro bog‘liqlik va o‘zaro ta’sir bilan belgilanadigan qismlardan tashkil topgan.

Geshtalt yondashuvning asosida “organizm” tushunchasi yotadi. “Organizm” – o‘z muhiti bilan butun sifatida o‘zaro ta’sirlanuvchi psixofizik yaxlitlik. Geshtalt yondashuvning predmeti – organizmning tashqi muhiti bilan munosabatlari. F.Perlz va P.Gudman o‘zlarining asosiy kitoblarining dastlabki betlarida uni “organizmning “organizm/muhit” doirasidagi vositalar bilan o‘zaro ta’siri” deb aytganlar. Bunda gap, albatta, faqat fizik ta’sirlanishi emas, balki ijtimoiy o‘zaro ta’sirlanish ham nazarda tutilmoqda. Demak, insonga nisbatan har qanday yondashuvda: fizik, psixologik yoki psixoterapevtik omillar bo‘ladi. Har qanday insoniy funktsiya organizm/muhit doirasidagi o‘zaro ta’sirlar natijasidir.

Geshtalt-terapiya tushunishning va insonning o‘zgarishi mumkin bo‘lgan tizim hamda metod hisoblanadi. U insonning ijodiy ibtidosiga tayanadi. Geshtalt-terapiyaning namoyondasi Laura Perlz aytganidek, “geshtalt-terapiyaning asosiy g‘oyasi texnik xarakterga nisbatan ko‘proq falsafiy va estetikdir”. Geshtalt-terapiya – ekzistentsial va fenomenologik yondashuv bo‘lib, hissiy va eksperimentaldir. Xullas, “Geshtalt” yaxlitlik konsepsiyasidir.

Geshtaltlarning shakllanishi va buzilishi shunchaki amaliy jarayon bo‘lib qolmasdan, balki estetik jarayondir ham. Bu nafaqat bir insonga, balki butun har qanday insoniy tizimlarga aloqador. Agar biror juftlik yoki oila muammo-

larni muvafaqiyatli hal qila olsa, u yaxlitlik, tugallanganlik, muvofiqlik hissini tuya oladi. Bo'layotgan narsalarning go'zalligini tushunib yetishga tayyor bo'ladi. Yakunlangan geshtalt – bu biz anglaydigan to'liq “yetilgan” yechinmalardir. Biz tajriba orttiramiz. Bu tajribalarni o'zimizga singdiramiz va kerakli vaziyatlarda ulardan foydalanamiz. Tajriba estetik qoniqish olib keladi va bizni insoniy jonzot sifatida shaxsiy ahamiyatimizni tasdiqlaydi. Biz bu holatni “yaxshi shakl” deb ataymiz.

BILIMGA INTILISH
TUYG'USIDAN KO'RA
TABIIYROQ TUYG'U
BO'LMASA KERAK.

M. MONTEN

Yakunlanmagan geshtalt esa, ya'ni yechilmagan muammo oilani yoki turmush o'rtoqni holdan toydiradi, ularning kayfiyatini buzadi, o'rtada o'zaro kelishmovchilik, urush bo'ladi va doimo ularni umidsizlantiradi. Yakunlanmagan geshtalt estetik qoniqish olib kela olmaydi.

Geshtalt-terapiyada oilada foydalaniladigan “yaxshi shakl” konsepsiyasi.

“Yaxshi shakl” konsepsiyasi geshtaltning anglab yetish, energiyani safarbar etish, harakat, o'zaro ta'sir chegara-sidagi aloqa, yakunlash (yangi bilimlarni) va chiqish (yangi doiralarga) jarayonlari yordamida bo'ladigan oxista shakllanish va buzilishiga asoslanadi. Bu oddiy va tabiiy jarayonda biz terapevtik vaziyatdagi insoniy muloqotning estetikasini, shuningdek, terapevtik intervensiyaga nisbatan ham yaxshi shaklni ko'rishimiz mumkin.

Psixogenetik yondashuv. Psixogenitika bu – insonning individual psixologik xususiyatlarining kelib chiqishi va ularning shakllanishida inson genotipini qay darajada ahamiyatli ekanligini tadqiq etadi. Oila tizimini o'rganishda asosan ikki xil psixogenetik mexanizm o'rganiladi:

1) Irsiyat.

2) O'zgaruvchanlik.

Irsiyat – ota-ona tomonidan farzandalariga o'tuvchi va keyingi avlodlarning rivojlanishiga xizmat qiluvchi o'ziga xos xususiyatdir. Irsiyat orqali organizm xossalari o'tadi, organizmni rivojlanishiga javob beruvchi xususiyatlar o'tadi, tashqi ko'rinishni shakllantiradi. Irsiyat birligi - gen.

O'zgaruvchanlik – irsiy qobiliyatlarni, ya'ni genlarni organizmning rivojlanish jarayonidagi o'zgarishi. O'z navbatida, o'zgaruvchanlikning ikki ko'rinishi mavjud:

1) *fenotip* – irsiyat orqali o'tmaydigan o'zgaruvchanlik;

2) *genotip* – irsiyat orqali o'tadigan o'zgaruvchanlik.

Oilaviy tizimni tahlil etishda har bir oila a'zolarining psixologik xususiyatlarini aniqlashda uning genotip yoki fenotip ekanligini aniqlash juda muhim. Bu o'rinda turli xil psixogenetik metodlardan foydalaniladi: *qabul qilingan bolalar* metodi; *egizaklar* metodi; *geniologik* metod; *statistik* metod.

Qabul qilingan bolalar metodi. Jahon urushlaridan so'ng millionlab bolalar ota-onasidan ayrilganligi tufayli ular boshqa oilalarning qaramog'iga olingan. Ayni shu bolalarning rivojlanish jarayonlari olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Bu metodning asosiy vazifasi: bolalarning shaxslilik xususiyatlarining shakllanishiga irsiyat yoki atrof-muhitning ta'sir kuchi qay darajada ekanligini o'rganishga qaratilgan.

Egizaklar metodi. Egizaklar orasida irsiyat yoki o'zgaruvchanlik xossalari tadqiq etadi.

Geniologik metod. Birinchi marta F.Galton tomonidan taklif etilgan. U insonlarning geniogrammasini tahlil qiladi. Ya'ni, oilaviy shajaraning (3 – 4) avlod vakillarini o'rganadi.

Shuni aytish lozimki, ijtimoiy hodisa sifatida nikoh *etic* (tashqi) kategoriya hisoblanadi, ammo nikohni to'liq o'rganish va tushunish uchun uning *emic* (ichki) xususiyatlarini ham o'rganmoq kerak. Bu o'rinda oila va undagi munosabatlar hamisha tashqi psixologik ta'siri komida bo'lishini, unda kichik guruhga xos bo'lgan deyarli barcha ijtimoiy-psixologik qonuniyatlarning borligi va ular har bir oila a'zosining maqomini belgilashini inobatga olish zarur. Asosiysi oila birlamchi guruh ekanligiga, ya'ni birlamchi guruhga xos bo'lgan emotsionallilik, munosabatlarda rasmiylik va norasmiylikning uyg'unlashuvi, ijtimoiy-psixologik muhitning insoniy munosabatlarga bog'liqligi kabilarni oilaviy munosabatlarga ham xosligiga e'tibor berish kerak.

Gender psixologiyasi. Oilaviy munosabatlarni tadqiq etish nazariy-metodologik asos sifatida gender muammolari, jinsiy tafovutlar masalasiga ham ilmiy jihatdan yondashishni talab etadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, o'g'il va qizlarning dastlabki ijtimoiylashuvi oiladan boshlanadi, barcha narsada jinsiy bilim va ko'nikmalar, stereotiplar eng avvalo oilada shakllanadi. Inson ulg'aygan sari jinsiy tafovutlarning namoyon bo'lish ko'lami ham kengayib boradi. Shuning uchun ham oila psixologiyasi doirasida aynan jinsiy tafovutlar va gender muammolari o'rganilishi va amaliyotda qanday ekanligi tadqiq etilishi kerak.

Mishel Paludining yozishicha, bugungi kunda gender psixologiyasi sohasida asosan androtsentrik qarashlar ustuvorligi kuzatilmoqda. Ya'ni, ikkala jins vakilida ham birbiridan tamoman farq qilmaydigan, ikkalasida ham kuzatish mumkin bo'lgan psixologik xususiyatlar kuzatilmoqda. Bu ularning eng avvalo oila va nikoh masalalaridagi qarashlar uyg'unligidan kelib chiqadi. Lekin metodologik jihatdan

olimning ta'kidlashicha, aynan ayolga xos sifatlar normasi haqida gap ketganda, baribir ular erkak sifatlarining standart asosida tahlil etiladi (M.Paludi, 2003, 14-bet). Xorijda o'tkaziladigan psixologik tadqiqotlarda ko'proq erkaklar sinaluvchilar sifatida ishtirok etishiga qaramay, metodologik nuqtai nazardan biz psixologik tadqiqotlarda ikkala jins vakillari teng qatnashishlari kerak deb hisoblaymiz.

O'z navbatida, oilaviy munosabatlarni har tomonlama haqqoniy va xolisona yoritish uchun yagona metodologik yondashuvning yo'qligini inobatga olib, biz tadqiqotning yangicha va hozirgi davr talabiga javob beradigan usullaridan, xususan, *tipologik*, har bir masalaga obyektiv baho berish nuqtai nazari zaminida *qiyosiy* va *kompleks* tahlil usullaridan foydalanishni tavsiya etamiz.

Oila psixologiyasining asosiy metodlariga quyidagilar kiradi:

Kuzatish metodi – sinaluvchini aniq maqsad, faoliyat, vaqt, guruh bilan bog'liq ravishda tekshirish, o'rganish, ma'lumotlar to'plash imkoniyatini beruvchi metod.

Odatda kuzatuv quyidagi usullarga bo'linadi:

Tashqi kuzatuv – obyektiv kuzatish bo'lib, kuzatuvchi o'z obyektini chetdan kuzatadi. Bu usul tashqi xulq-atvorni qayd qilish natijasida ma'lumot to'plashga asoslanadi. Tashqi kuzatuvning fazilati shundaki, u yoki bu etnik birlikka tegishli individ yoki bir guruh insonlarning ruhiy hayoti bilan bog'liq faktlar bizning idrokimizga tushunarli (oson) ko'rinishda qabul qilinadi va tavsiflanadi. S.I.Korolyevning fikricha, tashqi kuzatuvlar

ISHONCHDAN
TASHQARI
EGALLASH MUMKIN
BO'LGAN BILIMLAR
VA O'ZLASHTIRISH
MUMKIN BO'LGAN
METODLAR KERAK.

BERTOLD BREXT

tadqiqot gipotezasining ishlab chiqilishi uchun manba bo'lib xizmat qiladi.

Ichki kuzatuv – subyektiv, o'z-o'zini kuzatish bo'lib, kuzatuv kuzatuvchi tomonidan kuzatish obyekti bo'lmish odamlar guruhi bilan birga yashab, ularga qo'shib ish tutib, tabiiy sharoitlarda ma'lumot to'playdi. Ichki kuzatuvda tadqiqotchi ma'lum bir vaqtga o'zi o'rganayotgan obyekti - guruh yoki birlikning a'zosiga aylanadi. Bunda u yoki bu etnik birlikning a'zolari kuzatuvchiga shunchalik darajada o'rganib qolishadiki, u qolgan individlarga kuzatuvchi yoki tadqiqotchi bo'lib emas, balki teng huquqli a'zo bo'lib ko'rinadi. U etnosning boshqa a'zolari kabi barcha mehnat va jamoa ishlarida teng qatnashadi. Bu usulni M.Mid, U.Uayt, V.B.Olshanskiylar qo'llagan.

Mazkur usulni rejalashtirganda kuzatuvning obyekti, predmeti, maqsad va vazifalarini aniqlashtirib olish kerak. Kuzatuv orqali olingan daslabki ma'lumotni yozib olish ma'qul. Bugungi zamon talablari bu ma'lumotni diktofon, foto- va videokameralarga yozib olishni talab etadi, qolaversa, hozirda bunga imkoniyat ham mavjud. Bu usulni shu yo'sinda olib borish, nafaqat uning sifatini oshiradi, balki juda qimmatli ma'lumotlarni olishga yordam beradi.

Bu uslub qo'llanilganda tadqiqotchi bir qancha qoidalarga rioya qilishi lozim. Chunonchi,

1) kuzatish maqsadining aniq bo'lishi va uning ilmiy maqsadlarga mos kelishi;

2) kuzatish shaklini tanlash va kuzatish natijalarini qayd etish usullarini ishlab chiqish;

3) ma'lum reja — sxema asosida muttasil kuzatuv olib borish;

4) olingan natijalarning asosliligi va ishonchliligini boshqa usullar yordamida tekshirib ko'rish.

BIZNING ENG KATTA
MUAMMOIMIZ
SHUNDAN IBORATKI,
BIZ METODLARNI
TAKOMILLASHTIRAMIZ,
BIROQ BUNDA
MAQSADLARIMIZDA
ADASHAMIZ.

ALBERT EYNSHTEYN

Oilaviy munosabatlarni kuzatish – oilaviy va turmush vaziyatlarida odamlarning tashqi xulq-atvorini idrok etish va muntazam qayd etib borishga bog'liq faoliyat. Odatda tadqiqot o'tkazayotgan psixologning kuzatayotganligini oila a'zolari bilmasliklari, sezmasliklari kerak. Kuzatuv natijalarini qayd etish aniq ko'rgan-

kechirganlarni qanday bo'lsa, shundayligicha yozib borish yoki esda saqlab qolib, keyin hech bir subyektiv xulosa yoki tahlilsiz daftariga belgilab borish tarzida kechadi.

Konkret vaziyatlarni tahlil qilish metodi. Oila muhitida yoki hayotiy sharoitlarda ro'y bergan voqea-hodisalarni qayd etish unga kompleks yondashuvni talab etadi. Bunda o'rganayotgan shaxs testlar o'tkazishi, oila a'zolarining biografik ma'lumotlarini tahlil etishi yoki aniq maqsadli so'rov o'tkazishi mumkin.

So'rov – bu nutq muloqoti yordamida bevosita yoki bivosita ma'lumot olish metodi.

Ijtimoiy sohalarda qo'llaniladigan barcha so'rov usullari bir-biridan bo'linishi, guruhlariga kiritilishi jihatidan farqlanadi. Biz ularni qo'llanilishiga qarab, umumlashtirgan holda quyidagicha ikkiga bo'lamiz:

1) *bevosita so'rov*;

2) *bilvosita so'rov*.

Bevosita so'rov – ma'lum bir rejaga ko'ra mutaxassis intervyuyer tomonidan ma'lumot og'zaki tarzda olib borilib,

u *suhbat*, *intervyu*, *erkin* yoki *standartlashtirilgan* so'rov usullari orqali amalga oshiriladi.

Eng yaxshi *suhbat* yoki *intervyu* bu bevosita, erkin fikr almashinuvi sharoitida o'zaro fikr almashinuviga qaratilgan muloqotdir. Chunki suhbatdan farqli, *intervyu* aniq muammo doirasida, qat'iy bir yo'nalishda olib boriladi. Intervyu oluvchi suhbatdoshga nisbatan neytral mavqeda bo'lib, uning fikrlashiga xalaqit bermasligi, ayniqsa, unga taz'yiq o'tkazmasligi lozim. Intervyu jarayonining samarali kechishi uchun suhbatdoshda o'ziga nisbatan ijobiy munosabat shakllantirib, birinchi so'zlarni aniq, ravon, ifodali bayon qilish muhimdir. Intervyu o'tkazishga odam maxsus ravishda tayyorgarlik ko'rishi kerak, chunki u odamdan qator muhim sifatlarning bo'lishini talab qiladi. *Erkin* so'rovda oldindan nimalar so'ralishi qat'iy belgilab olinmaydi. *Standartlashtirilgan* shaklida esa kompyuterda dasturi ishlab chiqilib, bir xil talablar doirasida so'rov o'tkazilishi nazarda tutiladi.

Bilvosita so'rov – yozma shakldagi so'rov bo'lib, odatda *anketa* orqali amalga oshiriladi. U mustaqil o'zi to'ldirishi uchun mo'ljallangan.

Yozma so'rov yoki anketaning afzalligi shundaki, uning yordamida bir vaqtning o'zida ko'pgina odamlar fikrini o'rganish mumkin bo'ladi. Unga kiritilgan savollar, ulardan kutiladigan javoblar (yopiq anketa) yoki erkin o'z fikrini bayon etish imkoniyatini beruvchi (ochiq anketa) so'rovnomalar aniq va ravon tilda javob beruvchilar tushunish darajasiga monand tuzilgan bo'lsa, shubhasiz, qimmatli birlamchi materiallar to'planish imkoniyatini beradi.

Odatda psixolog bir xonadonga kirib, hammada birdan so'rov o'tkaza olmaydi, u kim bilan, qachon va qanday

maqsadda so'rov o'tkazishi lozimligini aniq bilishi va oldindan tanlovni belgilab qo'ygan bo'lishi lozim. Odamlar tanlab olingach, so'rovnoma kiritilgan har bir savolning ifodalanishiga e'tiborni qaratish lozim. Chunki bir shaxsga juda oson va aniqday tuyulgan savol boshqa bir shaxs uchun qiyin, noqulay, mavhum bo'lib tuyulishi mumkin. Masalan, savolning mazmunini tushunishda uyda o'tirgan beka bilan oila a'zosi bo'lgan pedagog ayol o'rtasida farq bo'lishi mumkin. So'rov odatda bevosita yuzma-yuz ko'rishib o'tkazilishi, telefon orqali yoki pochta orqali yuborilgan yozma savolnoma tarzida o'tkazilishi mumkin. Oila psixologiyasida so'rovnoma tarqatish orqali odamlarning fikrlari, munosabatlarini aniqlash keng tarqalgan.

Xullas, bu metodlarni qo'llashning qator metodologik qiyinchiliklari mavjud, chunki bu yerda doim shaxslararo o'zaro munosabatlar, o'zaro ta'sir shakllari mavjud bo'lib, tadqiqotchining subyektiv munosabatlarini ham inkor qilib bo'lmaydi. Shunga qaramay, so'rov metodlari juda ko'p qimmatli ma'lumotlarni to'plashda eng qulay usullardan biri hisoblanadi.

Shunday qilib, so'rov metodlari tadqiqotchi bilan tekshiriluvchining bevosita yoki bilvosita muloqoti tufayli ma'lumotlar to'plash usulidir. Bunda axborotchilar tilidan yozma yoki og'zaki tarzda olingan fikrlar ma'lumotlarning manbai bo'lib xizmat qiladi.

Test – sinaluvchini tekshirish jarayonida maxsus qo'llaniladigan metodlardan biri bo'lib, bu metod orqali aniq bir psixologik xususiyat aniqlanadi.

Testlar qisqa sinov usuli bo'lib, ular yordamida oila va nikoh munosabatlarini qisqa muddat ichida bir texnik usul – testda tekshirish mumkin. Testlarni qo'llashning qulaylik

tomoni – bir test yordamida bir obyektning u yoki bu xususiyatini bir necha marta, takror-takror sinab ko‘rish mumkin. Lekin ularni universal deb bo‘lmaydi, chunki u yoki bu testni faqat qanday turdagi obyektدا sinalgan bo‘lsa, shunga o‘xshash obyektlardagina qo‘llash mumkin, qolaversa, bunda olingan ma‘lumotlar nisbiy xarakterga ega bo‘ladi.

SIZNI ULUG‘LIKKA
UNDAYDIGAN HECH
BIR NARSAGA
E‘TIBORSIZ BO‘LMANG.

STENDAL

Testni tuzish, uni obyektlarda sinovdan o‘tkazish, hattoki, tayyor testni moslashtirish yuksak bilimlarni, malakani, olimlik odobini talab qiladigan ishdir. Testlar xususida yana shuni aytish mumkinki, har bir testning o‘z “kaliti” bo‘ladi va bu kalitning egasida maxsus litsenziyalar, ya‘ni kelishuvga ko‘ra ishonchli shaxslargagina sotish, berish huquqi bo‘ladi. “Kalitsiz” esa maxsus testlarni hech kim ishlata olmaydi.

Test-so‘rov oldindan qat‘iy tarzda qabul qilingan savollarga beriladigan javoblarni taqozo etadi. Masalan, konkret savollardan iborat testdagi savollarga “ha” yoki “yo‘q” tarzida javob berish so‘raladi.

Test-topshiriq odam xulqi va holatini amalga oshirgan ishlari asosida baholashni nazarda to‘tadi.

Proyektiv testlar – unda tekshiriluvchiga aniq tizim yoki ko‘rinishga ega bo‘lmagan, noaniq narsalar tavsiya etiladi va ularni sharhlash topshirig‘i beriladi. Ya‘ni, tekshiriluvchiga turlicha talqin qilish mumkin bo‘lgan rasmlar, tugatilmagan hikoyalar, biror aniq ko‘rinishga ega bo‘lmagan buyumlar, yog‘ochlar berilishi mumkin, ularga qarab tekshiriluvchi o‘zining hissiy dunyosi, qiziqishlari, dunyoqarashi nuqtai nazaridan baho berishi mumkin.

Bu metodlarning umumiy afzalligi ularni turli yosh, jins va kasb egalariga nisbatan qo'llashning qulayligi, bir guruhda natija bermasa, boshqa guruhda yana qayta tekshiruv o'tkazish imkoniyatining borligi bo'lsa, kamchiligi – ba'zan tekshiriluvchi agar testning mohiyatini yoki kalitini bilib qolsa, sun'iy tarzda uning kechishiga ta'sir ko'rsatishi, faktlarni soxtalashtirishi mumkinligidir.

Eksperiment – o'zgaruvchan mustaqil turli holat va jarayonlarning boshqa nomustaqil holat va jarayonlarga ta'sir etishdagi aniq ma'lumotlariga tayanadi.

Ushbu usul yordamida bir omil ta'sirining boshqa bir omil yoki holatning kelib chiqishiga turtki bo'lishini aniqlash mumkin. Odatda oilaviy munosabatlar dinamikasini o'rganishda, u yoki bu hodisalar yoki omillar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashda eksperiment usulidan foydalaniladi. Bunda bir necha xonadon eksperimental, ya'ni sinov o'tkazilayotgan guruh hisoblansa, boshqalari nazorat guruhi sifatida saqlanadi, eksperimentdan so'ng, olingan natijalar ikkala guruh misolida qiyoslanadi. Chunki bunday taqqoslash o'tkazilmasa, eksperiment o'tkazilgan guruhdagi o'zgarishlarning salmog'ini qayd etish mushkul bo'ladi.

Eksperimental metod quyidagi vazifalarni yechishni ko'zlaydi:

- tadqiqotning obyekti va predmetini aniqlash;
- tadqiqotning eksperimental masala va gipotezalarini aniqlash;
- eksperimental holatni yaratish;
- olingan natijalarning miqdoriy (son jihatdan) analizlar, olingan dalillarning ilmiy interpretasiyasini, ya'ni ilmiy izohini amalga oshirish.

Statistik metodlar. Matematik statistikaning qator usullari empirik izlanishlar davomida qo'lga kiritilgan ma'lumotlarning qay darajada ilmiy jihatdan asoslanganligini isbotlash maqsadida qo'llaniladi. Ayniqsa, bir hodisa yoki holatning boshqa bir holat yoki hodisaning oqibati, sababi ekanligini isbot etish uchun statistik metodlarni qo'llash barcha tadqiqotlarning talablaridan biridir. Masalan, olingan empirik raqamlarning ishonchliligi va matematik jihatdan to'g'riligini isbotlash maqsadida tadqiqotchilar *Styudent*ning t-mezonini qo'llaydilar. Bunday yondashuv olimning mehnati asoslangan, ma'lumotlari ishonchli ekanligini tasdiqlaydi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Oila-nikoh munosabatlarini tadqiq qilishda qanday yondashuvlar qo'llaniladi?
2. Oilani o'rganishda qanday metodologiya afzal ko'riladi?
3. Oila psixologiyasini o'rganishda asosan qanday metodlardan foydalaniladi?

1.3. Oila-nikoh munosabatlari tarixi

Reja:

1. Ibtidoiy jamoaning shakllanishi va estrus hodisasi.
2. Matriarxat davrida oila-nikoh munosabatlari tarixi.
3. Patriarxat davri oila-nikoh munosabatlari.

Tayanch soʻzlar: nikoh, oila, ibtidoiy jamoa, urugʻchilik jamoasi, estrus, tabu, guruhli nikoh, juft nikoh, katta patriarxal oila, kichik oila.

Oila-nikoh munosabatlari, oilaviy hayot psixologiyasiga, hozirgi zamon oilasida kuzatiladigan koʻplab holatlarga psixoanalitik nuqtai nazardan qaraladigan boʻlsa, ularning ildizi oila-nikoh munosabatlari evolyutsiyasining uzoq oʻtmishi bilan bogʻliqdir. Shuni nazarda tutgan holda mazkur masalani batafsilroq yoritishni lozim topdik.

Qadimgi tosh davrining soʻnggi bosqichi ibtidoiy jamoa tuzumini arxeologik davrlashtirishda *yuqori paleolit* nomi bilan ataladi. Olimlarning fikricha, bu davr bundan 35 – 40 ming yillar oldin boshlanib, miloddan avvalgi 12 – 10 ming yillikkacha davom etgan. Paleolitning mustye bosqichi oʻz oʻrnini uning yuqori paleolit bosqichiga boʻshatib beradi. Ibtidoiy toʻda davrining vayronalarida kishilik jamiyatining dastlabki boʻgʻini – **ibtidoiy jamoa** tarkib topadi. Ibtidoiy toʻdadan ibtidoiy jamoaga oʻtishda toshdan mehnat qurollari yasash texnikasida, ibtidoiy xoʻjalik shakllarida,

ibtidoiy odamning turmush tarzida, ularning ijtimoiy munosabatlarida, dunyoqarashida, hatto odamning jismoniy tuzilishida ham keskin o'zgarishlar yuz beradi. Olimlar bu davr odamiga aql-idrokli, ongli odam – *Homo sapiens* deb nom berdilar. Demak, so'nggi paleolit davriga kelib hozirgi jismoniy tipdagi odamlar shakllanadilar, odamlarning voyaga yetish jarayoni tugaydi.

Erkak va ayollarning bir-birlariga nisbatan qarama-qarshi jins vakillari sifatida o'zaro munosabatlarining ilk ko'rinishlarida, ya'ni nikoh munosabatlarining yuzaga kelishining ilk bosqichlarida jinslar o'rtasidagi munosabatlar asosan biologik omillar bilan boshqarilgan. Xuddi maymunlarda bo'lgani kabi ibtidoiy odamlarning ayollari ham vaqti-vaqti bilan, qisqa muddatli (oy davomida 4 – 5 kungacha, faqat ayrim turlardagina 19 kungacha) **estrus** degan holatni, estrus davrini his qilganlar (*estrus* – qo'shilishga moyillikning shiddatli, kuchli nomoyon bo'lishi). Bunday kunlarda ayollar kimni xohlasa o'shalar bilan farqlab o'tirmay qo'shilavergan, qolgan kunlari esa qo'shilish bo'lmagan. Odamlarning tik yurishga o'tishi bilan ular organizmida ro'y bergan o'zgarishlar ayollarning tug'ruq jarayonida ko'p nobud bo'lishiga va oqibatda odamlar orasida ular soni keskin kamayib ketishiga olib kelgan. Shu boisdan erkaklar o'rtasida ayol bilan bog'liq ko'plab nizolar yuzaga kelgan, ularning ko'pchiligi qonli to'qnashuv ishtirokchilaridan birining nobud bo'lishi bilan tugagan. Bunday tabiiy tanlanish estrus hodisasi uzoqroq muddat davom etgan urug'larning ko'proq yashab qolishiga olib kelgan [Oila entsiklopediyasi, 2016].

Biroq bu biologik omil yangi muammoni yuzaga keltiradi: hech bir organizm bunday uzoq vaqt davom etgan

shahvoniy, asabiy zo'riqlashlarga dosh bera olmas edi. Shuning uchun estrus muddatining uzayishi bilan ayollar o'zining jinsiy maylini nazorat qiladigan va endi kim to'g'ri kelsa o'sha bilan emas, balki faqat o'zlariga yoqadigan erkaklar bilangina qo'shiladigan bo'lib borganlar.

Erkaklarga nisbatan "tanlab" munosabatda bo'lish o'ziga xos insoniy muhabbatning biologik poydevori yuzaga kela boshlaganligidan dalolat beradi. Shu o'rinda aytish joizki, hozirgi odam tushunadigan, his qiladigan "sevgi" hissining ilk elementlari, ayollarning shu holati xususiyati evaziga insoniyat ruhiyatiga singib borgan. Shundan so'ng, asta-sekinlik bilan, garchi hech qanday ijtimoiy me'yorlar bilan boshqarilmasa-da, bir-birlarini shahvoniy ma'qul ko'radigan juftlardan iborat unchalik katta bo'lmagan guruhlar tashkil topa boshlaydi [Oila ensiklopediyasi, 2016].

Shunday qilib, estrusning uzayishi hamma uchun ham qulay, ma'qul bo'lmagan. Bu esa urug' tarkibiga kiruvchi erkaklar o'rtasida yana janjallar, qon to'kilishlarga sabab bo'ladigan holatlarni keltirib chiqargan. Shu tarzda yuzaga kelayotgan jamiyatda, urug' ichidagi jinsiy muloqotni boshqarish, biologik instinkt, individualizmni jilovlash uchun maxsus ijtimoiy me'yorlar shakllana boshladi. Ana shunday ijtimoiy me'yorlardan biri mazkur urug' ichida erkak va ayollarning jinsiy muloqotlarini ma'lum bir muddatga (ovga tayyorlanish, ov vaqtlarida) taqiqlovchi jinsiy tabular (taqiq)ning yuzaga kela boshlaganligidir.

Tabu (polinezcha – taqiqlash) – ibtidoiy jamiyat bosqichida paydo bo'lgan taqiqlash tizimi bo'lib, axloqiy me'yorlarga qaraganda ancha jiddiy va qattiq taqiq hisoblanadi. Bu so'z aslida Polineziyada paydo bo'lib, dastlab mashhur ingliz dengiz sayyohi J.Kuk (1828 – 1879)

tomonidan Yevropaga ma'lum qilingan va bayon etib berilgan. Tabuning eng mukammal ko'rinishi ham Polineziyada saqlangan.

Tabu tizimini kim buzsa, rioya qilmasa, qabila boshliqlari, zodagonlar tomonidan qattiq jazolangan. O'sha davr tasavvurlariga ko'ra, tabuni buzgan odamning g'ayri tabiiy kuchlar, ruhlar, xudolar kasallik yoki o'lim bilan jazolaydi, deb tushunilgan. Orolliklarda xudo va ruhga, kohin va qabila boshliqlariga aloqador bo'lgan hamma narsa tabulashtirilgan.

Tabu tizimi jamiyatda tabaqalanishni ifodalagan. Tabu obyektlari – buyumlar, so'zlar, hayvonlar va boshqa bo'lishi mumkin. Aksariyat tabular moddiy buyumlarga taalluqli bo'ladi. Tabu insoniyat jamiyati shakllanayotgan davrda individ xatti-harakatini jamoa manfaatlariga bo'ysundirish ehtiyoji bilan bog'liq ravishda kelib chiqqan bo'lishi mumkin.

Tabu urug'chilik jamiyatida inson hayotining muhim tomonlarini tartibga solgan. Xususan, bu avvalo, erkak va ayol o'rtasidagi jinsiy munosabatlarda, so'ng nikoh munosabatlarida o'z aksini topgan.

Ishlab chiqarishdagi jinsiy tabularning yuzaga kelishi ypyg' o'rtasida erkak va ayol maishiy jihatdan ajratilishida kuzatiladi. Tabu vaqtida erkaklarga nafaqat ayollarga tegish, balki ularga qarash, ular bilan gaplashish, tayyorlagan ovqatni iste'mol qilish, hatto ular bilan bir joyda bo'lish taqiqlangan.

Dehqonchilikning yuzaga kelishi, mavsumiy dala ishlarining ortib borishi bilan jinsiy tabulardan xoli vaqtlar borgan sari kamaygan. Erkaklarda ham, ayollarda ham jinsiy zo'riqishning jadalligi ortib borgan. Shuning uchun

tabulardan xoli vaqt oralig'i o'ziga xos shahvoniy ayshu ishratlarga aylana borgan. Z.Freyd bu davrni muayyan bayramlarga qiyoslagan. Chunki aksariyat bayramlarda boshqa kunlari taqiqlangan deyarli barcha narsaga ruxsat beriladi. Bu bayramlarda cheklanmagan, jo'shqin jinsiy muloqotlar amalga oshirilgan.

Jamiyat taraqqiy etgan sari tabuning bir qismi odat huquqiy me'yoriga aylangan, ko'pchiligi esa dinga taqiq sifatida kiritilib, uni buzish gunoh hisoblangan. Hozozirgi davrda ham tabuning ba'zi ko'rinishlarini uchratish mumkin.

Shunday qilib, qisqa muddatli estrus yuzaga kelgan, biroq endi bu estrus biologik sabablar bilan emas, ijtimoiy sabablar bilan bog'liq bo'lgan. Bu vaqtlarda hali na nikoh, na oila mavjud bo'lgan.

Ishlab chiqarish kuchlarining *orinyak-solyutr* bosqichida kuchli rivojlanishi ibtidoiy jamiyatni chuqur, tubdan o'zgartirishga olib keldi. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi xo'jalikni uzluksiz yuritishni, tajriba va malakalarni avloddan avlodga berishni bir vaqtning o'zida ta'minlay oladigan doimiy va mustahkam birlashgan ishlab chiqarish kollektivini talab qildi va uni yaratdi. Odamning hayot kechirish vositalari bilan ma'lum darajada ta'minlanganligi mana shunday doimiy kollektivning paydo bo'lishiga imkon yaratdi. Bu kollektivni birlashtirgan tabiiy qon-qarindoshlik unga shakl berdi va uni mustahkamladi. ***Urug'*** va ***urug'chilik jamoasi*** paydo bo'ldi.

Urug'chilik tuzumining dual tashkiloti shaklida paydo bo'lishi nikoh rivojlanishining yangi bosqichi bilan chambarchas bog'liqdir. Nikoh o'zining dastlabki davridayoq boshlang'ich promiskuitetdan (***promiskuitet*** – nikoh va oila paydo bo'lishidan ilgari jinsiy aloqalarning betartibliigi,

umumiyligi) rivojlanib chiqib, unda bitta cheklanish yuz berdi, ya'ni katta avlod va yosh avlod nikoh munosabatlari-dan chiqarilib tashlangan edi. Dual tashkilotning eng muhim va ahamiyatli xususiyati shundan iborat ediki, uning boshlang'ich va sodda shaklidan biri "palla"ga mansub bo'lgan odamlar o'zaro nikohlana olmasdi, balki ular boshqa qarama-qarshi "palla"ning odamlari bilan nikohlana olishi mumkin yoki hatto zarur edi, boshqacha aytganda, er va xotin doimo qabilaning har xil "palla"siga mansub bo'lishi kerak edi [M.O.Kosven, 1960].

Tasvir etilgan mazkur nikoh tartibi **ekzogamiya** (yunon. *exo* – tashqari va *gamos* – nikoh) nomini oldi (*ekzogam nikoh* – urug'lararo, qabilalararo nikoh). Doimo qabilaning ikki pallasi, fratriyalar yoki shu ikki fratriyadagi ikki urug' o'rtasida tuziladigan nikoh tartibining xususiyati bu tartibni **dual ekzogamiya** deb atashga asos bo'ldi. Boshqa tomondan esa, bunda shuni ko'rish mumkinki, tasvir etilgan tartibdagi nikoh doimo shu qabilaning ichida bo'ladi. Bu asos **endogamiya** (yunon. *endon* – ichkarida) deb ataladi.

Ekzogamiyali asosga muvofiq, bir "palla" yoki bir urug'ning a'zolari o'rtasida nikohning bo'lishi mumkin emas, tug'ishgan aka va singillar o'rtasida ham, yon tomon qarindoshlar o'rtasida ham (ona tomonidan) nikohning bo'lishi imkoniyati istisno etadi, bu esa mavjud nikoh qoidasiga qo'shilgan yangi va muhim cheklanish bo'lib, xususan, katta va kichik avlodni bir-biri bilan nikohlanishga yo'l qo'ymaydi.

Shuning uchun erkaklar qayerdadir, ovloq joyda boshqa uruqqa mansub bo'lgan ayolni uchratib qolib, undan shahvoniy obyekt sifatida foydalanishi mumkin bo'lgan. Erkaklar uzoq muddat qishloq xo'jalik ishlari bilan band bo'lgan vaqtlarida biron bir begonalar bilan ayollar ham bu

ishni amalga oshirishgan. Tabu davom etayotgan davrda bir urug' erkagi o'z ayollaridan uzoqda, o'z kulbasida boshqa uruqqa mansub ayolni saqlashi mumkin bo'lgan. Keyinchalik bu tasodifiy aloqalar qabila qoidalarida odatiy, zaruriy, ko'zda tutilgan odatlarga aylanib bordi. Odamlar "boshqa urug'dagilar" bilan bo'lgan aloqalardan tug'ilgan nasllar nisbatan bo'ydor, baquvvat, abjir ekanligini seza boshlashgan.

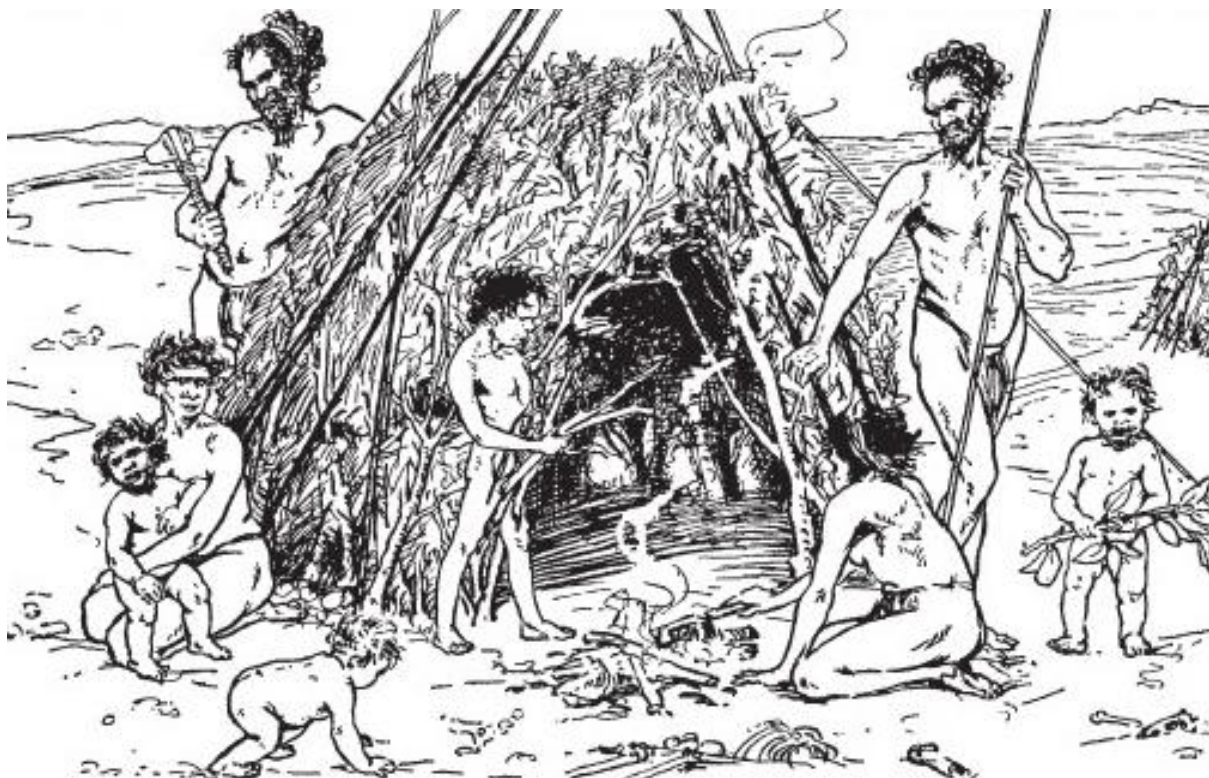
Shunday qilib, odamning vujudga kelishi tikka yurishi, uni qo'l bilan ish-harakat qilish va tafakkurning rivojlanishiga, aniq nutqning o'sishiga imkon bergan mehnat faoliyatining to'xtovsiz murakkablashuvi bilan, go'shtni ovqat salmog'ining (dastlabki odamlarning paydo bo'lishidan boshlab) tabora oshuvi bilan, gala a'zolari o'rtasidagi jinsiy munosabatlarning avval boshda cheklanishi, keyinroq esa man qilinishi, yaqin qarindosh bilan jinsiy aloqada bo'lish zararining bartaraf etilishi, ya'ni nikohda *ekzogamiya* tartibining joriy qilinishi bilan bog'liqdir.

Xullas, *endogamiya* (faqat bir urug' vakillari o'rtasidagi jinsiy aloqa)dan, *agomiya*, ya'ni jinsiy munosabatlarning vaqtinchalik taqiqlanishi orqali *ekzogamiya* yuzaga keldi. Bu bosqichda nikohning o'zi erkaklar va ayollar o'rtasidagi faqat tasodifiy, epizodlik qo'shilishdan iborat bo'lgan. Bunda bir ypyg' erkaklari boshqa urug'ning barcha ayollari uchun er va aksincha, ikkinchi urug'ning erkaklari birinchi ypyg' ayollarining erlari hisoblangan. Nikohning bu tarixiy shakli *guruhli nikoh* deb ataladi.

Guruhli nikohning xarakteri shundan iboratki, bunda bolaning otasi noma'lum bo'lib, faqat onasi ma'lum. Bu vaqtda butun dual sistema, ya'ni "palla"lar yoki fratriya va urug'lar ayollar atrofida guruhlanadi, har bir shunday guruh

ayollar avlodidan tashkil topadi va qon-qarindoshlik otalar avlodidan emas, balki onalar avlodidan boradi.

Shunday qilib, urug' ona urug'i sifatida paydo bo'ldi va shu bilan birga urug'chilik tuzumi rivojlanishida **matriarxat** deb ataladigan davr boshlanadi (yunon. *mater* yoki *meter* – ona va *arche* – boshlang'ich, hokimiyat). *Matriarxat* (onalik) davri bir necha o'n ming yillar davom etgan.

Dastlab matriarxatning paydo bo'lganligi faqat ko'rsatilgan sabablar, ya'ni otaning noma'lumligi va hokazolar bilangina belgilanmaydi, balki bu hol undan ham chuqurroq asoslar va negizlarga ega. Xususan, guruhli nikohning moddiy asosi uy xo'jaligini yuritish hisoblangan, chunki bu vaqtga kelib ovchilik hamma vaqt ham urug' ehtiyojini qondira olmay qolgan. Bu davrda ayol uy xo'jalik ishlari bilan bog'liq bo'lgan barcha ishlarni bajargan va shu bilan bog'liq holda urug' a'zolari o'rtasida o'ziga xos hurmatga ega bo'lgan, urug' oqsoqollari kengashida e'tiborli o'rin egallagan.

Aytish lozimki, bu bosqichning ibtidoiy odami jinsiy aloqa bilan bola tug‘ilish o‘rtasidagi bog‘lanish haqidagi tushunchaga hali ega emas edi. Ota onaga nisbatan doimo boshqa guruhga, boshqa xo‘jalik kollektiviga tegishli bo‘lgan bir sharoitda, otalik ijtimoiy ma’noda tushunilmaydi va bu jihatdan hech qanday rol o‘ynamaydi.

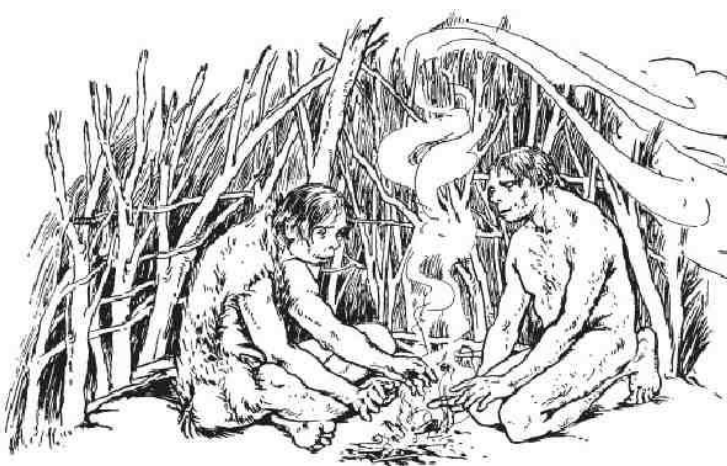
Guruhli nikoh ikki urug‘ning nikoh aloqalaridan iborat bo‘lgan – nikoh munosabatlarining birinchi shakli bo‘lgan. Albatta bunday urug‘larni hali moddiy ne‘matlar ishlab chiqish emas, balki bolalarni dunyoga keltirishgina bog‘lab turgan. Ishlab chiqarish va bolalarni dunyoga keltirish munosabatlari bir-biridan ajratib qo‘yilgan edi. Jinsiy aloqalar esa faqat bir-birlari bilan mulkiy ishlab chiqarish ishlari bilan bog‘lanmagan odamlar o‘rtasidagina mavjud bo‘lgan.

Guruhli nikohning yuzaga kelishi nikoh juftlari doirasini ma‘lum bir guruh a‘zolari bilangina chegaralab, birmuncha qisqartiradi. Bunday hollarda boshqa urug‘dagi erkak ma‘lum bir qabilaga faqat bitta maqsadda, “nikoh” maqsadidagina kelar edi, o‘zlari esa ona oilalarida yashardi va ishlashardi, ular “xotin”lari yashaydigan oilada hech qanday huquqqa ega emas edilar.

Demak, guruhli nikohda biron bir doimiy “er-xotinlik” juftlari mavjud bo‘lmagan, u shaxsiy nikoh bo‘lmagan. Har bir ayolning nikoh jufti aynan kim bo‘lishligi urug‘ tomonidan belgilanmagan, odamlar faqat o‘z xohishlari, istaklari birga yashaganlar. Urug‘ faqat zo‘ravonlik, majburlash hollari kuzatilgandagina aralashishi mumkin bo‘lgan, ya’ni har bir individga o‘zi qanday xohlasa, shunday yo‘l tutish huquqi ta‘minlangan.

Rivojlangan matriarxat davriga kelib guruhli nikohdan **juft nikohga** o'tish boshlanadi. Dastavval bir erkak doimo faqat bitta ayol bilan yashamagan. Bunday nikohda ma'lum bir ayol bilan ma'lum bir erkak juftlashadi, biroq bu juftlashuv uncha uzoq davom etmaydigan, mustahkam bo'lmagan va tez ajraluvchan bo'lgan. Bundan tashqari, dastlabki vaqtlarda bu nikohdan keyin er va xotin birga yashamagan, ularning har qaysisi o'z ona oilasida yashab qolgan (*dislokal joylashish*) va er-xotinlik munosabatlari odatda erning xotinnikiga borishi va ba'zan xotinning ernikiga kelishi shaklida namoyon bo'lgan. Juft nikoh rivojlanishi va mustahkamlanishi bilan er xotinning oilasiga ko'chib borgan (*matrilokal joylashish*). Biroq nikoh hamon vaqtinchalik bo'lib, er-xotin birgalikda xo'jalikni birga tashkil etmagan, juft nikoh xo'jalik xarakteriga ega bo'lmagan. Ota ko'pincha o'z bolalariga ancha yot bo'lib qolgan, ko'pincha ular o'z otalari kim ekanligini bilmaganlar ham.

Juft nikohda ajralib ketish oson bo'lib, u erning yoki xotinning istagi bilan bo'lishi mumkin bo'lgan. Agar nikoh matri-lokal bo'lsa (ichkuyov bo'lsa), undan xotin yoki uning qarindosh-

laridan biri norozi bo'lib qolgudek bo'lsa, erning xotinning uyidan chiqib ketishi uchun unga o'z shaxsiy buyumlarini olib ketishga imo qilishning o'zi kifoya bo'lgan. Dislokal nikohda alohida-alohida turganda ajralish bundan-da sodda bo'lgan: xotin eriga “Bundan keyin biznikiga kelma”, – deb

aytishning o'zi yetarli bo'lgan. Shunday bo'lsa ham ajralish xalqqa bildirib qo'yilgan.

Urug'ning ayrim a'zolarida ortiqcha mahsulot, shaxsiy mulkning paydo bo'lishi, oilaning shakllanishi tomon qo'yilgan yangi qadam bo'lgan "sovg'a ayirboshlash"ni yuzaga keltirdi. Erkak kishi boshqa ypyg'dagi ayoliga o'zining mukofotini sovg'a qilgan, shuningdek, ayol ham ayni yo'lni tutgan. Ular o'rtasidagi sovg'a ayirboshlash qatorida erkak bilan ayol o'rtasidagi jinsiy munosabat ham davom etavergan. Sovg'a ayirboshlashning to'xtatilishi esa ular o'rtasidagi aloqaning ham tugashini bildirgan [M.O.Kosven, 1960; Oila ensiklopediyasi, 2016].

Shunday qilib, nikohning *individual juft nikoh* turi yuzaga kelgan. Bunda ayolning qarindoshlari, ya'ni o'z urug'i erkaklari bilan teng taqsimlash munosabatlari, boshqa urug'dagi erkaklar bilan esa sovg'a ayirboshlash munosabatlari bog'lab turgan.

Shuni aytish lozimki, juftli oilaning yuzaga kelishi boshidanoq onalik urug'i asoslarining buzilishiga olib kelishini bildirgan. Ya'ni, erkak kishi o'z mukofotini boshqa urug'dagi ayoli va bolalariga qanchalik ko'p bersa, uning o'z onalik urug'iga shunchalik kam ulush qolgan. Biroq erkak hali ayol-xotin va bolalarining yagona boquvchisi bo'lmagan. Juftli oilalarning yanada mustahkamroq bo'lishi uchun sovg'a ayirboshlashda er xotiniga, xotin eriga berganga qaraganda ko'proq sovg'a berishi lozim edi, shunday qilib sovg'a ayirboshlash munosabatlari boquvchilik munosabatlari aylanishi lozim edi [Oila ensiklopediyasi, 2016].

Shu bilan birga, erkakning xotin va uning bolalari bilan aloqasi muntazam va uzoq muddatli bo'lib bordi. Nihoyat, qabilalararo nikoh zahirida xo'jalik birligi – jamoa tashkil

topdi, unga erlar o'z xotinlari va ularning bolalari bilan kirdi. Erkaklar o'z singillaridan, ayollar esa mos ravishda o'z aka-ukalaridan ajralishdi. Yangi iqtisodiy xo'jalik birligi yoki oilaning yana bir turi – **juft oila** yuzaga keldi, unga asosan er, xotin va uning bolalari kirdi.

Endi nikoh o'ziga xotinning bolalarini tarbiyalash va boqishni ta'minlashni maqsad qilib qo'ygan erkak va ayolning ittifoqiga aylandi. Buning uchun er-xotinning har biri o'z urug'idan olgan ulushidan, mahsulotidan foydalanishgan. Bunday ittifoqni yuzaga kelishining obyektivligi mehna-

tiga yarasha taqsimotni rolining ortishi va teng taqsimlash rolining pasayishi bilan ortib bordi.

Juft nikohning yuzaga kelishi bilan juftlar o'rtasidagi jinsiy munosabatlar nafaqat shunchaki axloqiy me'yorlar bilan boshqariladigan doiralarga, balki ijtimoiy-iqtisodiy doiraga kiritildi.

Juft nikoh bilan bir qatorda, ekzogamiya tufayli, guruhli nikoh tartiblarining sarqitlari ham saqlanib qolgan. Guruhli nikoh har xil shakllarga ega bo'lib, ularning ba'zilari keng tarqalgan va uzoq vaqtgacha saqlanib qolgan.

Matriarxat davrida dual-ekzogam guruhli nikohning asosi shundan iborat bo'lganki, nikoh ma'lum ikkita urug' va hatto ikki ona oilasi a'zolari o'rtasida tuzilgan. Bunday ahvolda er va xotin, agar ota tomonidan olinsa, amaki-

vachchalar bo‘lib chiqqan. Bu amakivachchalar o‘rtasidagi nikoh – nikohning ko‘p qabila va xalqlarda keng tarqalgan shakli bo‘lib, an‘anaviy va odatiy bo‘lib qolgan. Masalan, hindlarning muria qabilasida tekshirilgan 2000 ta nikohdan 1799 tasi amakivachchalar o‘rtasidagi nikoh bo‘lib chiqqan. Ba‘zi rivojlangan xalqlarda ham amakivachchalar bir-birlariga go‘yo ilgaridan er-xotinlikka belgilanib qo‘yilgandek hisoblanadi [M.O.Kosven, 1960. 127-b.].

Guruhli nikoh va ekzogamiyaning boshqa bir sarqiti **poliandriya** (yunon. *rolüs* – ko‘p, *andres* – erlar) – ko‘p erlilik. Bu shakl ancha kam uchragan.

Sororat – (lot. *saror* – opa) bir erkak o‘z xolasining ikki yoki bir nechta qiziga uylanadi. Keyinchalik bu odat o‘zgarib borib, xotini o‘lgan erkak xotinning singlisiga uylanishi kerak yoki mumkin, shu bilan birga, bu singil, ba‘zan, agar uning eri bo‘lmasa, unga tegishi shart bo‘ladi. Buning teskari tartibi **levirat** deb ataladi.

Levirat – (lot. *levir* – qayni, erning ukasi) tul xotin o‘lgan erining ukasiga erga tegish huquqiga ega yoki tegishi zarur, ukasi esa, agar u uylanmagan bo‘lsa, unga uylanish huquqiga ega yoki uylanishi zarur. Bu har ikkala tartib keng tarqalgan bo‘lib, eskilik sarqiti hisoblanadi.

Ishlab chiqarish kuchlarining yanada rivojlanishi urug‘chilik jamiyatining yangi tashkilotiga – **patriarxatga** (lot. *pater* – ota) o‘tishga majbur etgan. Bu o‘rish birinchi navbatda xo‘jalikning yuksalishida va motiga asosidagi dehqonchilikka o‘tishda uy hayvonlarini boqishdan chorvachilikka o‘tishda o‘zini ko‘rsatdi. Ijtimoiy ishlab chiqarishga va oila xo‘jaligida ham erkak bilan ayollar o‘rni almashdi. Aytish lozimki, na dehqonchilik, na chorvachilikni bilmagan jamiyatlar ham matriarxatdan patriarxatga o‘tgan.

Demak, matriarxat va patriarxat ibtidoiy jamiyat tarixining ikki umumiy-tarixiy bosqichidir. Texnika va xo‘jalikning rivojlanishi natijasida ishlab chiqarishda erkak va ayollar nisbati o‘zgarganda va ishlab chiqarishda asosiy o‘rinni erkaklar egallagandabir bosqichdan ikkinchisiga o‘tiladi.

Matriarxatdan patriarxatga o‘tish nikohning va oilaning yangi shakllarini paydo bo‘lishi bilan birga sodir bo‘ladi. Matriarxatga xos bo‘lgan matrilokal o‘rnashish endilikda erkaklar egallay boshlagan ijtimoiy va xo‘jalik vaziyati bilan murosasiz qarama-qarshilikka uchraydi. Endilikda o‘z oila va urug‘chilik xo‘jaligi bilan mahkam bog‘langan erkak o‘zining yangi ijtimoiy vaziyatga tayangan holda bu nikoh tartibini yemirib tashlaydi va xoinini o‘z uyiga, o‘z oilasiga olib keladi.

Bir vaqtning o‘zida nikohning o‘zi ham yangi, ancha yuqori shaklga ko‘chadi. Vaqtinchalik va mustahkam bo‘lmagan juft nikoh patriarxatning iqtisodiy tuzumiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri zid bo‘lib qoldi. Xususan, uy xo‘jaligining rivojlanishi er-xotinning mustahkam bog‘lanishi va xotinning er oilasiga mustahkam biriktirilishini talab qiladi.

Xususiy mulkchilikning yuzaga kelishi va mustahkamlanishi bilan sinfiy munosabatlar shakllana borgan, bu esa nikohning hozirgi zamon shakli – **monogamiyaning** (yunon. *mono* – bir, *gamos* – nikoh) shakllanishiga asos bo‘lgan. Monogam oila va monogam nikoh (bir nikohlilik) o‘zining klassik shaklida faqat sinfiylik jamiyatining yetilishi bilan tasdiqlana borgan. Nihoyat, oilaning o‘zi katta o‘zgarishni boshidan kechirib, yangi ijtimoiy tashkilotga – katta patriarxal oilaga aylanadi.

Monogamiya va mustahkam patrilokallikka o‘tish bilan nikoh shakllarida ham xarakterli o‘zgarishlar sodir bo‘ldi.

Xususan, *ayollarni olib qochish* ayolning o'zi yoki uning qarindoshlari matrilokallik an'analarini buzishni xohlamagan vaqtlarda vujudga kelgan. Bundy nikoh shakli juda kam uchragan.

Monogamiyaga va mustahkam patrilokallikka o'tish bilan nikohni rasmiylashtirish ishi murakkab to'y marosimi bilan o'tkaziladigan bo'ldi. Bunda kelinning qalini beriladi, bir-biriga sovg'alar taqdim etiladi, to'y bazmi o'tkaziladi. Monogamiyaga o'tish bilan er va xotinning bir-biridan ajralishi ancha qiyinlashib qoladi.

Katta patriarxal oila oila jamoasi, uy jamoasi, patriarxal uy jamoasi degan boshqa nomlarga ham ega. Bu bir otaning 3 – 4 avlodidan iborat eng yaqin qarindoshlari, ularning xotin va bolalari, ba'zan kuyovlari va oilaga qabul qilingan boshqa qarindoshlardan tashkil topgan xo'jalik guruhidir. Ularning soni yuztagacha yetadi va undan ham ortadi.

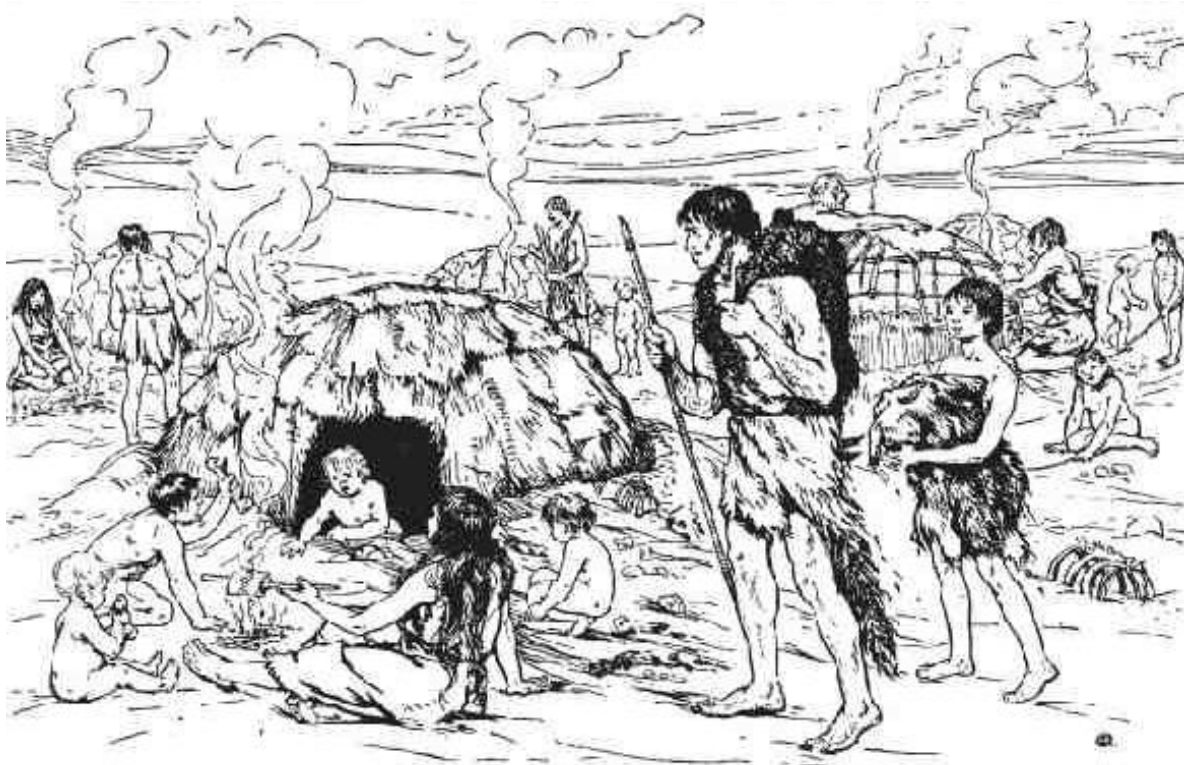
Katta oila jamoasi urug' ichida bo'linadi, rivojlangan patriarxal oila ancha yopiq natural xo'jalik bo'lgan asosiy ishlab chiqaruvchi va iste'mol etuvchi tashkilotiga aylanadi va mustahkam, mustaqil iqtisodiy kuch bo'lib yetishadi, uning ijtimoiy ahamiyati tobora o'sadi.

Ishlab chiqarish kuchlarining umumiy yuksalishi, metallar asrining boshlanishi, ishlab chiqarish faoliyati barcha sohalarining rivojlanishi va shu asosda mol almashuvi hamda hunarmandchilikning rivojlanishi – bularning hammasi jamiyatning o'z ichida qat'iy zaruriy ravishda chuqur o'zgarishlar sodir bo'lishiga va ibtidoiy jamoa shakli va munosabatlarning yemirilishiga sabab bo'ldi.

Bu jarayon avvalo katta oilaga ta'sir o'tkazgan. Oila jamoasi xo'jalik faoliyatining murakkablashuvi va kengayishi

munosabati bilan, chunonchi, uning mol ayirboshlashiga jalb etilishi bilan oila xo‘jaligini boshqaruvchi oila boshlig‘ining roli va ahamiyati ortadi, endi u shu xo‘jalik va oilaning barcha buyumlari ustidan to‘la va yagona boshqaruvchi bo‘lib olishga tirishadi. Biroq mana shu bosqichda oiladagi boshqa katta yoshdagi uylangan erkaklar ham o‘z xotinlarining zo‘r berib qo‘llab-quvvatlashi yordamida, mana shunday xo‘jalik mustaqilligiga va erkinlikka erishishiga harakat qiladilar.

Katta oila jamoasi tarkibida hali juft nikohlik va so‘ng monogamiyaning paydo bo‘lishi davridayoq faqat ota-onalar hamda ularning bolalaridan iborat bo‘lgan yangi ijtimoiy boshlang‘ich tashkilot – bir oila yoki ***kichik oila*** bo‘lib yetishib boradi va asta-sekin ajralib chiqadi. Katta oilaga kiruvchi bu kichik oilalar shu bosqichda o‘zlarining alohida xo‘jaliklari va mol-mulkini yarata boshlaydi, ishlab chiqaruvchi bo‘lmasa ham, har holda, iste‘mol etuvchi alohida xo‘jalik birligi bo‘lib qoladi.

Oila jamoasining bu yemirilish jarayoni **xususiy mulkning** tashkil topishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Xususiy mulkchilikning yuzaga kelishi bir odam ishlab chiqarish vositalarining to'la yoki boshqaruvchi egasi bo'lib qolishini, boshqa odam esa ulardan butunlay mahrum bo'lishligini yoki xususiy mulk egasi tobe bo'lishligini bildiradi. Bu ishlab chiqarish vositalarini taqsimlashga bo'lgan munosabatni va ularni ishlab chiqarilgan mahsulotni taqsimlashga bo'lgan munosabatlar asosiga aylantirishga ajratilishiga olib keldi. Agar avvalida jamoa mahsulotini olish uchun faqat shu jamoaning a'zosi bo'lishgina kifoya bo'lsa, keyinchalik buning uchun odamning jamoa mehnatidagi haqiqiy ishtiroki talab qilindi, so'ng esa nafaqat jamoaga a'zolik, balki aynan ishlab chiqarish vositalariga, xususiy mulkka egalik jamiyatda ishlab chiqilgan mahsulotni taqsimlashga asos bo'lib qoldi.

Teng taqsimlash va mehnatiga yarasha taqsimlash o'rniga xususiy mulkka egaligiga qarab taqsimlash yuzaga keldi. Mehnatning o'zi, o'z-o'zicha jamoa tomonidan yaratilgan mahsulotdan ulush olishga huquq berolmay qoldi. Qul o'zi yaratgan mahsulotning arzimagan qismini olish huquqiga ham ega bo'lmagan, chunki uning o'zi ham (butun borlig'icha, hatto uning hayoti ham) to'laligicha xususiy mulk egasiga, quldorga tegishli bo'lgan. Bu jamiyat miqyosida, oila miqyosida ham shunga o'xshash o'zgarishlar ro'y bergan.

Yerga xususiy mulkchilik paydo bo'lishidagi jarayon ancha murakkab yo'l bilan boradi. U alohida oilalarning yerning qaytadan bo'linishiga qarshilik ko'rsatishi, o'zlariga berilgan ulushni o'z qo'llarida saqlashga intilishi va o'zlariga mustahkam biritib olishidan boshlanadi. Shunday qilib,

dastlabki vaqtlarda bunday yerlar oila boshliqlarining alohida mulki bo'lib qoladi. Bu boshliqlar barcha umumoilaviy mulkni o'zining xususiy mulkiga aylantirgan, shu asosda u barcha oila a'zolarini o'ziga itoat ettirish, oilada yangi ishlab chiqarish munosabatlarini yaratgan. Biroq bunday harakat oilaning barcha a'zolari, ayniqsa, kichik oila boshliqlari tomonidan qarshilikka uchragan. Chunki ularning o'zlari ham xususiy mulkchilik g'oyasi bilan sug'orilib, o'z mulklariga shaxsiy egalik qilishga harakat qilganlar, umumoilaviy mulkdan o'z hissalarini olishga, o'z shaxsiy ish haqiga bo'lishga, umuman har narsada mustaqil bo'lishga intilganlar.

Natijada katta va kichik oilalar o'rtasida kurash paydo bo'lgan. Bu kurash avloddan avlodga o'tib, oqibat natijada uning yemirilishiga, alohida kichik oilalarning ajralib chiqishiga yoki barcha mulkni taqsimlagan holda, katta oilaning bo'linib ketishiga sabab bo'lgan. Shu bilan birga, xuddi mana shu **kichik oila xususiy mulkchilikning timsoli bo'lib qolgan, oila boshlig'i esa xususiy mulkchilikning ifodachisi, oila mulki, o'z xotini yoki xotinlari va o'z bolalari ustidan, ularning mehnati ustidan to'la va nazoratsiz hukmron bo'lib qolgan.**

Alohida oilalar bo'linib ketayotganiga qaramay, patriarxal oila jamoasi juda qat'iylik bilan saqlanib qoladi. Shunday qilib, shu taraqqiyot bosqichida bir vaqtning o'zida katta oilalar ham, kichik oilalar ham mavjud bo'ladi. Boshqa tomondan esa, kichik oilalar mustaqil xo'jalik va ijtimoiy birlik sifatida hali ancha zaif bo'lgani uchun ko'payganda bo'linmaydi va o'z navbatida, nisbatan uncha katta bo'lmasa ham, katta oila darajasiga o'sib chiqadi. Demak, **kichik oila katta oilaning yemirilish mahsuloti bo'lib,**

ancha keyingi ijtimoiy-tarixiy formadir, kichik oilaning ko'payishidan hosil bo'lgan katta oila esa ikkilamchi hodisadir.

Xususiy mulkchilikka, sinfiylik jamiyatiga o'tish bilan, teng taqsimlanishni butunlay yo'qolishi bilan bolalarni boqish, tarbiyalash majburiyati butunlay oila zimmasiga yuklatiladi. Bunda er faqat ishlab chiqarish vositalarining egasi, mulkdori bo'lganligi uchungina boquvchi hisoblanadi. Bu o'rinda u mehnatda ishtirok etishi yoki ishtirok etmasligi hech qanday ahamiyatga ega bo'lmagan. Ayol esa faqat xususiy mulk egasi bo'lmaganligi uchun boquvchi rolida mavjud bo'lgan. Uning mehnatda ishtirok etishi (hatto oiladagi barcha moddiy boyliklar faqat uning mehnati evaziga yaratilgan bo'lsa-da) hech qanday rol o'ynamaydi. Xullas, **sinfiylik jamiyatida** er-xotin o'rtasidagi aloqalar asosida ularning ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan munosabatlari yotadi.

Agar hatto ijtimoiy taqsimot bo'yicha kelayotgan mahsulotning hammasi xotin tomonidan yaratilgan bo'lsa ham, agar hatto er xotinni emas, balki xotin erni ta'minlaydigan bo'lsa ham, xususiy mulk egasi bo'lib er hisoblangan, aynan u boquvchi hisoblangan.

Qalin to'lab uylanishning paydo bo'lishi ayolning taqdirini yanada og'irlashtirgan. Oila-xo'jalik o'zining har bir a'zosiga ishchi kuchi sifatida qaragan. Shuning uchun ham qizni erga bera turib, oila uning evaziga haq to'lashni talab qilgan. Savdo-sotiqning rivojlanishi bilan ayollarning mehnat bahosi o'z ifodasini to'la topgan, "ayolning bahosi" paydo bo'lgan. Qizni dastlab turli xil buyumlar berish, keyinroq naqd pulga sotib olish bilan birga, uni **nasiyaga olish** mumkin bo'lgan. Bunda kuyov qalinning ma'lum miqdorini,

ko‘pincha yarmini to‘laganidan keyin o‘z xotini bilan jinsiy aloqa qilish huquqiga ega bo‘lgan, ammo qalinning hammasini to‘laganidan so‘nggina xotinini o‘z uyiga ko‘chirib olib ketgan.

Qalinning boshqa turi **kuyovning ishlab berishidir**. Bunda matrilokal yashash qoldiqlari endi yangi sharoitda, odatda juda katta qalinni to‘lash qiyin bo‘lgani uchun vujudga kelayotgan yangi shakl bilan qo‘shilib ketishi namoyon bo‘ladi.

Qalinning ko‘pligi va ko‘pincha uni to‘lash imkoniyatining yo‘qligi **qizni olib qochish** odatini yana vujudga keltiradi, bu ish odatda qizning roziligi bilan bo‘lgan.

Ikki oila o‘rtasida **qiz almashish** odati ham paydo bo‘lgan. Bu shakl juda qadimiy bo‘lib, bir tomondan, guruhli nikoh bilan bog‘langan, ikkinchi tomondan, shu yo‘l bilan qalin to‘lashdan qutilgan.

Qalin to‘lab uylanish **sepning** xarakterini ham o‘zgartirgan. U ko‘pincha qalin qimmatiga baravar bo‘lgan va urning shaxsiy mulki bo‘lib qolgan, so‘ng sep berish butunlay yo‘qolgan va keyinchalik kasal, xunuk va boshqa kamchiliklari bo‘lgan qizlarga beriladigan sep sifatida yangidan paydo bo‘lgan.

Xotin sotib olish ko‘p xotinlilikning rivojlanishi va keng tarqalishiga zamin yaratgan. Erkak kishida bir necha ayol

bilan (*poliginiya* (*gyne* – xotin) – ko‘p xotinlilik) oila qurish imkoni bo‘lgan. Tabiiyki, urug‘ning bir muncha obro‘liroq yoki badavlat a‘zolari bir necha ayolga egalik qilishgan. Bu davrga kelib, ko‘p erlilik kamroq uchragan.

Patriarxal tuzumning yemirilishi natijasida oilaning qayta tuzilishi tufayli ayollarning mavqei o‘zgargan. Agar ilgari patriarxal oilada matriarxat elementlari saqlanib qolgan va katta oila jamoasi boshlig‘i “katta” ayol bilan birga barcha katta yoshdagi ayollar o‘z obro‘ylari, o‘z shaxsiy va mulkiy mustaqilliklariga ega bo‘lgan bo‘lsalar, keyinchalik, ayniqsa, kichik oilada ayollar o‘zlarining barcha huquqlarini yo‘qotganlar. U qonun oldida ham o‘z eri bilan teng bo‘lmagan.

Quldorlik va feodal jamiyatlarda faqat erkaklarga bevosita ijtimoiy-iqtisodiy ishlab chiqarish munosabatlari tizimiga kirishgan. Ayollar esa bu tizimlar bilan faqat o‘z erlari vositachiligi orqaligina aloqada bo‘lgan.

Shu bilan birga, erga oila uchun barcha majburiyat, barcha mas‘uliyat yuklatilgan. Er qonuniy tartibda oilani barcha a‘zolarining, o‘z farzandlarining xo‘jayini deb e‘lon qilingan. Qondoshlikni onalik chiziqlari bo‘yicha hisoblash mumkin bo‘lmay qolgan, uning o‘rniga qarindosh-urug‘chilikni otalik chizig‘i, shajarasi bo‘yicha hisoblab kelingan.

Bu erkakni o‘zining biologik jihatdan ham otalikning ishonchliligini ta‘minlashga, o‘z xotinini begona erkak bilan aloqaga kirishish ehtimolini bartaraf etishga intilishlarini

tug'dirgan. Xotindan vafodorlikni talab qilish ham, kelin-dan iffatlilikni talab qilish ham shundan kelib chiqqan. Hatto er ko'pincha xiyonat ustida tutib olingan xotinini o'ldirish uchun qonuniy huquqqa ham ega bo'lgan. Masalan, Fransiyada XIX asrning o'rtalarida ham xotinning eriga xiyonat qilganligi uchun unga 3 oydan 2 yilgacha qamoq jazosi belgilangan. Bu talablar (monogamiyaning bu turi) aslida faqat ayollar uchun tarqatilgan. Ayol kishi uchun jinoyat deb hisoblangan va jiddiy oqibatlarga (huquqiy va ijtimoiy) olib keluvchi xatti-harakat (masalan, turmush o'rtog'iga xiyonat qilish), erkak uchun qandaydir obro' yoki juda yomon baholanganda unchalik ahamiyatli bo'lmagan, fahr bilan "osib yurish" mumkin bo'lgan axloqiy dog'dek hisoblangan [Oila psixologiyasi, 2009. 37-b.].

Xullas, oilani ibtidoiy jamoa tuzumi davridagi rivojlanishining umumiy ko'rinishlari asosan nikoh rishtalarini mustahkamlash sari borib, nikohgacha va nikohdan tashqaridagi aloqalarni chegaralab borgan. Masalan, Yangi Gvineyadagi papauslarda nikoh mustahkamligini ta'minlovchi shunday iqtisodiy vositalardan biri bo'lib, kelin uchun to'lanadigan to'lovlar (*qalin*) xizmat qilgan. Er xotinini, uning bevafoligi uchun jazolash huquqini olgan, shuningdek, yetkazilgan "axloqiy ziyon uchun" uning o'ynashidan moddiy rag'bat ham talab qilishi mumkin bo'lgan. Albatta, bu erkakni shu xotinning bolalarini boqishda faqat uning eri bo'lganligi uchungina ishtirok etishga majburligi bilan bog'liq bo'lgan. Shu bolalar onasining eri – ota deb atalgan, bu o'rinda biologik nuqtai nazardan u haqiqatan ham shu bolalarning otasi bo'lmasligi mumkin. Hali u vaqtlarda biologik qarindoshlik ahamiyatga ega bo'lmagan [Oila psixologiyasi, 2009. 35-b.].

Oila rivojlanishining bu bosqichida nikohning yangi ideologiyasi yaratiladi. Nikoh ham farz, ham qarz bo‘lib qoladi, chunki nikoh yo‘li bilan oilaning xo‘jalik kuchi mustahkamlanadi: u oilaga yangi ishchi - xotinlar olib keladi va xo‘jalikning, yangi avlodning davom ettirish sharti bo‘lib hisoblanadi. Bo‘ydoqlarni qoralash va “qari qizlar”ga boshqacha muomala qilish ham shundan kelib chiqqan. Nikohning yangi g‘oyasi xotinlar oldiga yana yangi talab qo‘ydi. Ular tug‘ishlari kerak. Farzandsiz xotinlar ayblanib, ko‘p bolalik ayollar sharaflandi. Xotinlarga faqat xo‘jalik nuqtai nazaridan qarash qalinning miqdorida ham aks etdi: sog‘lom va bola tug‘ishga qobiliyatli ayollar yuqori baholandi.

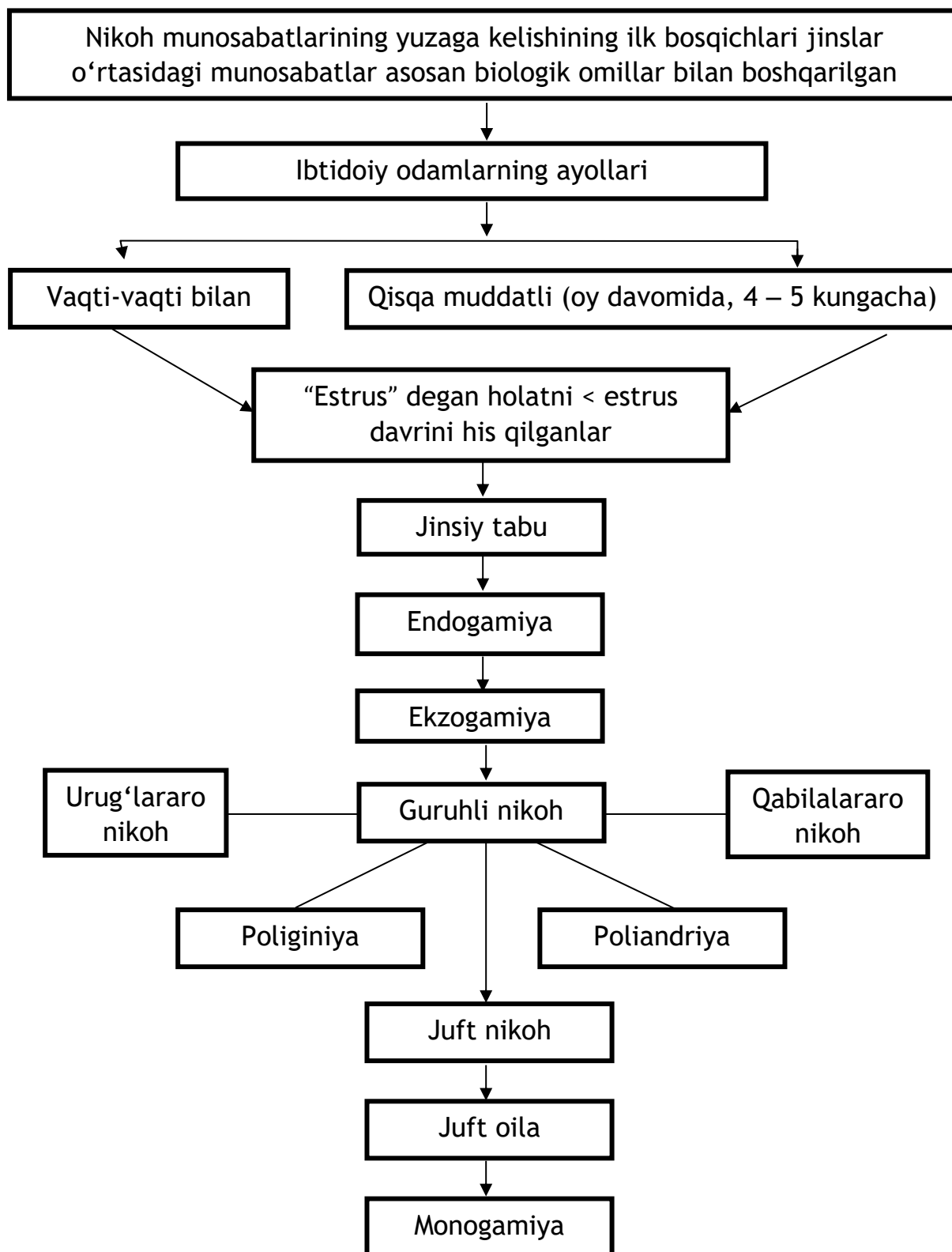
Demak, nikoh oiladan ilgari vujudga kelgan bo‘lib, dastavval, patriarxal oila vujudga kelishiga qadar, urug‘chilik davrida faqat jinsiy tabiiy hayotni boshqarib borgan. Oila vujudga kelgandan so‘ng esa nikoh kishilar hayotining boshqa sohalariga, chunonchi, huquqiy, axloqiy va maishiy sohaga ham kirib borgan. Nikohning oiladan farqi shundaki, u o‘zi vujudga kelgan dastlabki davrda muayyan iqtisodiy, xo‘jalik huquqi va majburiyatlari bilan bog‘lanmagan. Oila esa o‘zining birinchi kunlaridanoq muayyan huquqlar va majburiyatlar bilan bog‘langan kishilarning kichik uyushmasi, ittifoqi, birligidir. Oila sinfiy jamiyatga qadar jinslar o‘rtasidagi jinsiy munosabatlarni boshqaradigan birdan-bir vosita bo‘lgan.

2-rasm

OILA-NIKOH MUNOSABATLARINING EVOLYUTSIYASI

Yer yuzidan bundan 4 mld. yillar muqaddam hayot nishonalari, jonzodlar yuzaga kelgan

So‘nggi paleolit davriga kelib hozirgi jismoniy tipdagi odamlar (*Homo sapiens*) shakllanadilar

Mavzu bo'yicha savollar

1. Oila va nikoh o'rtasida qanday farq bor?
2. "Tabu" nima va u oila-nikoh munosabatlarining yuzaga kelishida qanday rol o'ynagan?
3. Estrus hodisasi nima?
4. Oila-nikoh munosabatining ilk turlaridan qaysilarni bilasiz?
5. Xususiy mulkchilikka o'tish bilan oilaviy munosabatlarda qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
6. "Sovg'a ayriboshlash" nima va u oila-nikoh munosabatlarining yuzaga kelishida qanday rol o'ynagan?
7. Xususiy mulkchilikka asoslangan sinfiylik jamiyati oila-nikoh munosabatlari xarakteriga qanday ta'sir ko'rsatdi?

2 OILA VA OILAVIY MUNOSABATLAR BORASIDAGI QARASHLAR

2.1. Zardushtiylik va islom dinlarida oilaga doir qarashlar

Reja:

1. Zardushtiylikda oila va nikohga doir qarashlar.
2. Islom dinida ota-ona va farzand munosabatlari.
3. Qur'oni karim va hadis ilmlarida oila-nikoh munosabatlari.

Tayanch so'zlar: zardushtiylik, Avesto, islom, Qur'on, hadis, oila, nikoh, ota-ona, farzand, munosabat.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'lkamizda nikoh va oila munosabatlarining muqaddas sanalishi qadimdan mavjud bo'lib kelgan. Ko'pchilik olimlarning zardushtiy jamoalari orasida olib borgan tadqiqotlari hamda "Avesto"ni o'rganishlari natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, zardushtiylikda ham nikoh va oilaviy burch masalasi muhim axloqiy o'rin tutgan. Hayotni bo'ydoq o'tkazish esa qoralangan. Ya'ni, nikohdan o'tish har bir zardushtiyning vazifasi hisoblangan.

– Ey, Sipiytmon Zardusht!

Kimning xotini bo'lsa, u xotinsiz va dunyodan farzandsiz o'tayotgan kimsadan yaxshiroqdir.

Kimning uyi bo'lsa, u uysiz bexonumon odamdan yaxshiroqdir.

Kimning dunyosi bo'lsa, u hech vaqosi yo'q gadodan afzaldir.

*“Vandidod”, 4-fargard,
3-bo'lim, 47-band*

Chunki nikohsiz aloqa zardushtiylikda ham katta gunoh hisoblangan.

Shunday qilib, dastavval,
Ashi yig'lab zorlandi,
Hayz ko'rmas bir buzuq
Ayol kishi ustidan:
“Unga yaqin yo'lama,
Bir yostiqqa qo'yma bosh,
Endi uning dastidan
Ko'kka ketaymi uchib,
Yerga tushaymi qaytib?”

*“Yasht” Ashi Alqovi (Ord Yasht),
X bo'lim, 57-duo*

Agar er balog'atga yetgan qiz yoxud juvon bilan – xoh turmushga chiqqan, xoh chiqmagan bo'lsin – aloqa qilsa va o'sha qiz juvon homilador bo'lgach, odamlardan nomus qilib, suv va giyohlar bilan o'zida g'ayritabiiy hayz hosil qilsa.

*“Vandidod”, 15-fargard,
9-band*

Bu *pishavtanu* amalidir. Bu gunoh ustiga gunohdir. Uning birinchi gunohi – aldashlariga ijozat bergani. Bordi-yu zo‘rlangan bo‘lsa, er uni bu nomusdan qutqarish uchun quyidagicha yo‘l tutgan: “Er ayolning butun ahli oilasini yig‘ib, deydi: “Bu xotinning qornida mening bolam bor. Men bu ishdan xursandman”. Ular esa shunday javob qilishlari kerak bo‘lgan: “Biz buni bilamiz va shodmizki, sharmandalik o‘rtadan ko‘tariladi...”.

Ba’zi tadqiqotchilar “Avesto”ga tayanib, xuddi islom dinidagidek, erkak kishi uylanish uchun moddiy va ma’naviy tomondan to‘q va jismonan baquvvat bo‘lishi kerak bo‘lgan, deb ta’kidlaydilar. Buning uchun esa u o‘z vaqtida ovqatlanishi zarur edi. Aks holda, erkak kishi o‘z xizmat va axloqiy burchlarini bajara olmagan. Agar erkak kishi zurriyot qoldirish qobiliyatiga ega bo‘lsa-yu, ammo uylanmasa, unga tamg‘a bosilib yoki beliga zanjir bog‘lab yurishga majbur qilingan.

Yeb ichmaydigan insonning toat-ibodat qilishga kuchi bo‘lmaydi, er-xotinlik vazifasini ado etishga quvvati yetmaydi, bola tug‘dira olmaydi.

“Yasna”, 33, 3-bob

Ba’zan bunday erkakni qopga solib kaltaklashgan. Xuddi shuningdek, balog‘atga yetgan qiz bola ota-ona, jamoaning ra’yini pisand qilmay, o‘zidan zurriyot qoldirishni istamay, qasddan turmushga chiqmay umrguzaronlik qilib yursa, u qopga solinib, 25 darra kaltaklanish bilan jazolangan.

Shunday yer baxtsizki, uzoq muddat qarovsiz va ishlovsiz tursa, xuddi balogʻatga yetgan, ammo turmushga chiqmagan va farzandsiz qiz kabi. Xuddi oxirgisi astoydil yaxshi er orzu qilgandek, yer ham qoʻshchini istaydi.

“Videvdat”, III, 24

Demak, ayni paytda zardushtiylarda nikohsizlik (boʻy-doqlik) va maʼsumlik (qizlik) qoralangan. Nikohga esa xudoga eng yoqadigan ishlardan biri sifatida qoralangan. Har bir zardushtiy erkak kishi esa uylanib, farzandli boʻlishi kerak boʻlgan, yaʼni erkak kishi naslni davom ettirish burchiga boʻysunishi kerak edi.

Oʻz navbatida, nikohsiz aloqa nafaqat qoralangan, balki qattiq jazolangan ham. Umuman, “Avesto”da insoniy burch faqat axloqiy yoʻl-yoʻriqlarni oʻzlashtirishdan iborat boʻlibgina qolmay, balki inson oilaviy turmush, yaxshi yor va farzand toʻgʻrisida ham oʻylashi zarurligi taʼkidlanadi.

Bundan tashqari, “Avesto”da oila qurish, jufti-halol tanlashda shoshma-shosharlikka yoʻl qoʻymaslik, ota-ona, keksalar maslahatiga quloq tutish xususida ham diqqatga molik mulohazalar mavjud.

Bu kitobda ko'rsatilishicha, oilada ota yetakchi bo'lgani ma'qul. Shuningdek, unda ifodalangan oila va oilaviy munosabatlarga hamma rioya etishi lozim bo'lgan. Eng ahamiyatli jihati shundaki, unda er-xotinni o'zaro sodiq, g'amho'r, mehribon bo'lishlari lozimligi va ayolning haq-huquqi himoya qilish o'sha davrda ham qonun darajasiga ko'tarilganligi ma'lumdir.

Umuman olganda, zardushtiylik davrida oila masalalariga katta e'tibor qaratilgan bo'lib, bu esa oilaning jamiyatda tutgan o'rni va mavqeini mustahkamlash uchun azal davrlardanoq zamin yaratilganligini ko'rsatadi. Zardushtiylikda oila muqaddas sanalgani uchun boshqa sabablarga ko'ra, jumladan, ig'vo, tuhmat, er-xotinning o'zaro kelishmovchiligiga, ota-ona bilan chiqisha olmaslik bahonasi bilan nikohni bekor qilinishiga yo'l qo'yilmagan.

Islom dinida ham oila muqaddas sanalib, oila qurishning har bir inson uchun zarurat ekanligi Qur'onning ko'plab oyatlarida o'z ifodasini topgan. Jumladan, *Nur surasi*, 32-oyatda shunday deyilgan:

“O'z oralaringizdagi tul-bevalarni hamda qul va cho'rilaringizning yaxshilarini uylantiringlar. Agar ular kambag'al bo'lsalar, Alloh ularni O'z fazlu karami bilan boy-behojat qilur. Alloh (fazlu karami) keng, bilguvchidir”.

Kishining jinsiy va jismoniy quvvati, oila mas'uliyatini ado eta olishiga ko'ra, uylanmasa noto'g'ri yo'lga kirib qolish xavfiga qarab shariatda uylanish hukmi 5 xildir:

1. Uylanish farz (qilish qat'iy talab qilingan, qilmasa katta gunohkor bo'ladigan ish) *bo'lgan kishi*. Uylanmasa, zino (noto'g'ri jinsiy aloqa)ga ketishi aniq. Uylanish, mahrga va ayol nafaqasiga yetarli moli bor, oilani boqishga qodir va

xotinga zulm qilmaydigan kishilar uchundir. Bundaylar uylanmasalar katta gunohkor bo'ladilar.

2. Uylanish vojib (qilish talab qilingan, qilmasa, gunohkor bo'ladigan ish) *bo'lgan kishi*. Uylanmasa, zinoga ketib qolish xavfi bor, uylansa xotinni boqa oladi, unga zulm qilmaydi, mahrga va ayol nafaqasiga yetarli moli bor. Bunday kishilar uylanmasalar gunohkor bo'ladilar.

3. Uylanish sunnat (qilsa, savob, qilmasa, sunnatga xilof bo'ladigan ish) *bo'lgan kishi*. Uylanmasa ham, o'zini zinodan saqlay oladi. Uylansa, xotinni boqishga va unga zulm qilmaslikka qodir, mahrga va ayol nafaqasiga yetarli moli bor. Bunday kishilar uylansalar savob, Payg'ambar (s.a.v.) sunnatlariga amal qilgan bo'lib, mabodo uylanmasa gunohkor bo'lmaydi. Ushbu holat asldir. Shunga ko'ra ulamolar uylanish sunnatdir deb ittifoq qilganlar.

4. Uylanish harom (qilmaslik qat'iy talab qilingan ish) *bo'lgan kishi*. Uylansa, mahrga va ayol nafaqasiga qodir emas, xotinni boqa olmaydi, unga zulm qilishi aniq, jinsiy aloqaga qodir emas. Bunday kishilarning uylanishi harom. Agar jinsiy aloqaga qodir bulsa-yu, uylanishga mablag'i bo'lmagan kishilarga Muhammad Payg'ambar (s.a.v.) mablag' topgunga qadar ro'za tutishni tavsiya etgan. Zero, ro'za kishining shahvatini kesadi.

5. Uylanishi makruh (qilsa, gunohkor bo'lishi mumkin bo'lgan ish) *bo'lgan kishi*. Uylansa, mahrga va ayol nafaqasiga topib berish, xotinni boqa olmaslik yoki jinsiy aloqaga yaramaslik ehtimoli ko'proq bo'lgan kishilardir.

Hanafiy mazhabida nikoh 6 qismga bo'linib, yuqoridagilarga qo'shimcha "Zino qilish qo'rquvi bo'lmasa ham, jinsiy lazzat olish uchun ***uylanish muboh***", deyilgan.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, har bir musulmon bo'lgan kishi uylanishi zarur va shartdir. Zero, "*Vaz-z-zoriyot*" surasining 49-oyatida shunday deyilgan:

"Sizlar eslatma-ibrat olishlaringiz uchun
Biz har bir narsani juft-juft qilib yaratdik".

Hadislarda ham bu o'z aksini topgan: "Uylaninglar, ko'payinglar, chunki men qiyomat kuni ummatlar orasida sizlarni ko'pligingiz bilan faxrlanaman", "Rasululloh (s.a.v.) Usmon ibn Maz'unga dunyodan toq o'tmoqni rad qildilar, agar ul kishiga ijozat berganlarida biz ham dunyodan toq o'tgan bo'lur edik". Muhammad Payg'ambar (s.a.v.): "Albatta nikoh – mening sunnatim, kimki sunnatimdan yuz o'girsa, u bizdan emas", "Faqirlik va muhtojlikdan qo'rqib oila qurmaganlar bizdan emas", degan. Bu xitob Payg'ambar (s.a.v.) sunnatlarini xush ko'rmagan va nikohga qodir bo'la turib uylanmaganlarga tegishli. Shu bilan birgalikda, uylanayotgan kishi zarurat bo'lganda nikoh uchun qarz olsa, "Qanday to'lar ekanman?" deya boshi qotmasin, deyilmoqchi. Zero, bu qarzning adosini Alloh o'z zimmasiga olgan. Agar uylanuvchi kishining niyati poklik, taqvodorlik bo'lsa, hech qanday qiyinchilik, faqirlik va muhtojlikdan qo'rqmasin, deb Payg'ambar (s.a.v.) qattiq ogohlantirgan. Shu sababli shariat nikoh va farzand tug'ilishini musulmonning diniy majburiyati deb hisoblaydi, bo'ydoqlikni esa qoralaydi.

Hatto uzoq o'tmishda boy o'z farzandlaridan tashqari, xizmatkorlarini ham uylantirishi shart bo'lgan. Zero, Qur'oni karimning "*Nur*" surasining 32-oyatiga ko'ra, islom dinida faqirlarni juftlash boy musulmonlarning burchidir.

Islomda niqohning nima uchun zarurligini tushunsa bo'ladi, chunki nikoh insonlarni shahvoniy buzilishlardan saqlaydi va asosiysi jinsiy xohishni qondirishgina bo'lmay, naslning davom etishiga sabab bo'ladi (nikohsiz qo'shilish harom bo'lib, nikohda haloldir).

Demak, islom dinida, bundan kelib chiqqan holda barcha musulmonlarda, xususan, o'zbeklarda ham uylanishning hikmati faqat jinsiy xohishni qondirishgina bo'lmay, balki nasl qoldirish asosiy maqsad etib qo'yilgan. Ammo barcha musulmonlar ham uylanishi shart bo'lmagan, buni 4 – 5-hukmlarda, shuningdek, 6-hukmda ham ko'rsa bo'ladi.

O'z navbatida, islom dinida erkak va ayollarning oila oldidagi burch va mas'uliyatlari, ota-onaning bola va farzandning ota-onasi oldidagi vazifalari, urning xotiniga hurmat va e'zozi muqaddas qadriyatlar sifatida qaraladi. Jumladan:

Odamlar ichida xotin kishiga nisbatan haqlirog'i uning eridir. Erkak kishiga nisbatan odamlarning haqlirog'i – bu uning onasidir.

34-hadis

Farzandlaringizni izzat-ikrom qilish bilan birga axloq-odobini ham yaxshilangiz.

38-hadis

Qachonki er o'z xotiniga va xotin o'z eriga qarashsa, Tangri ham ularga rahmat

nazari bilan qaraydi, bordiyu kaftini kaftiga qo'ysa, barmoqlari orasidan gunohlari duvduv to'kiladi.

44-hadis

Sizlarning har biringiz bamisoli cho'pondirsizlar va o'z qo'l ostingizdagilarga mas'uldirsizlar, Podshoh o'z fuqarolariga, er o'z ahli ayoliga, xotin erining uyiga, xodim o'z xojasi moliga, farzand o'z otasi mulkiga mas'uldir. Demak, har birlaringiz mas'uldirsizlar.

116-hadis

Hech bir ota o'z farzandiga xulqu odobdan buyukroq meros berolmaydi.

136-hadis

Er-xotinning o'zaro munosabati oila mustahkamligi garovi bo'lgani uchun islom dinida er-xotin totuv yashashiga alohida e'tibor qaratiladi. Jumladan,

Ayollar bilan kelishib, tinch-totuv yashanglar.

Niso surasi, 19-oyat

Tangri nazdida bandalarning eng yaxshisi o'z ahli-ayoliga foydasi ko'p tegadigan kishidir.

18-hadis

Shuning uchun islom dinida ayollarga yaxshi munosabatda bo'lgan erkaklar insonlarning eng yaxshilari qatoriga qo'shiladi. Oilaviy bahslar paydo bo'lganda, Qur'on ta'limotiga ko'ra, ularni er-xotinlar tomonidan oqilona va odilona hal qilinishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Qanday holatda bo'lmasin, Qur'on oiladagi zulm yoki jismoniy tahqirlashlarni ma'qullamaydi. O'z navbatida, shariatda qizini

turmushga chiqarib, undan aloqasini uzgan ota haqiqiy ota hisoblanmagan. Haqiqiy ota qiz farzandini ham astoydil tarbiyalaydi, ham turmushga beradi, ham keyinchalik unga mehribonligini ko'rsatib turadi. Farzandi, avlodi qadriyatini bilmagan, avlodiga muhabbati bo'lmagan, avlodini yomon yo'ldan qaytarmagan, to'g'ri yo'lga boshlamagan ota haqiqiy, chin musulmon emas, deyiladi.

Umuman olganda, islomda oila boshlig'i er hisoblanadi. Bu bilan islom dini ota zimmasiga butun oila a'zolarini iqtisodiy jihatdan ta'minlash, oila sha'nini himoya qilish, xotini va bolalari xulq-atvorini nazorat qilish kabi vazifalarni yuklaydi.

Ulamolar xotin tenglik va huquq haqida yolg'on fikrlarini uqtiruvchi, oila mohiyatini buzish, nizomni izdan chiqarish, birligini tarqatish uchun uni otaga va erga qarshi chiqishga undovchi buzg'unchilarning yolg'oniga og'masligi kerak, deyilar. *"Baqara" surasining 228-oyatida* shunday deyilgan:

Va yaxshi amallarda ular (ayollar) uchun zimmalaridagi erlari oldidagi burchlari barobarida huquqlari ham bor. Va erkaklar uchun (ayollar) uchun bir daraja (imtiyoz) bor.

Ulamolar bu darajani boshqarish va yo'naltirish martabasidir, deyдилar. "*Baqara*" surasidagi 228-oyat erning xotin oldidagi huquqidan katta va mas'uliyatliroq ekanini anglatadi, deb tushuntirish beradilar. "Lekin erkaklarning ayollardan afzalligini, ba'zi fahm-farosatsiz johillar o'ylaganidek, er ayol ustidan hukm qiluvchi hokim, unga istagan narsasini yuklaydi va xohlaganini buyuradi, ayolning yo'q deyishga, erining buyrug'iga qarshi chiqishiga haqqi yo'q, chunki u xato qilsa ham, zolim va qo'pol bo'lsa ham, "erdir", deb tushunmoq durust bo'lmaydi. Bunday tushunish bag'oyat katta jaholatdir, Alloh shariatiga ziddir", deb ulamolar qo'shimcha qiladilar [Dinda savolim bor, 2006. 4-kitob. 69-72-b.; 5-kitob. 55-b.].

Demak, islomda ba'zi insonlar ba'zilarini, xususan, ayollarni qul qilsin va xo'rlasin uchun emas, balki rahm qilsin, yordam bersin, ishlarini to'g'rilasin, yaxshilik qilsin, hurmat qilsin uchun Alloh ularning ba'zilarini fazilatli qilgandir. Islomda ayollarni qiynash, ularni ayollik latofatiga mos bo'lmagan ishlarga urintirish mutlaqo mumkin emas. Ayol kishilarga nihoyatda ehtiyotkorlik bilan qarash kerak, bu Qur'oni karim ta'limoti, bu Muhammad Payg'ambar (s.a.v.) ta'limotlari.

Islom dinida otaning ham, onaning ham, farzandlarni tarbiyalab voyaga yetkazishdagi vazifalari ularga juda qiyinchilik va tashvishlar keltirishini inobatga olinib, farzandlarga ham vazifalar belgilab beriladi. Qur'oni karimda ta'kidlanishicha, ota-ona bilan muloqotda bo'ladigan farzand besh narsani bilishi kerak. Muloqot chog'ida u:

1. Ota-onalari qattiq gapirib yuborganlarida ham ularga malol kelib “uff” demasliklari;
2. Ota-onani xafa qiladigan so‘z so‘zlamasliklari;
3. Ota-onalariga doimo ehtirom bilan yaxshi so‘zlarni so‘zlashlari;
4. Ota-onalariga doimo rahm-shafqat ko‘rsatib, o‘zlarini ularning oldida kamtar tutishlari;
5. Allohdan ota-onalariga rahmat tilab, duo qilishlari lozim ekanligi uqtiriladi.

Shuning uchun ham hadisda har kimki uch qiz farzand o‘stirib, ularni turmushga berib, ularga yaxshilik qilishni davom ettirsa, ul kimsa jannatidir, deyilgan.

Islom dini nikohga to‘siq bo‘ladigan qarindoshchilik darajasini belgiladi. Irsiyat qonunlariga 1865 yilda Grigor Mendel, 1900 yilda esa Friz, Karrens, Chermaklar asos solgan. “Odam genetikasi” faniga asos solinishidan 14 asr oldin qur’oni Karimda irsiy kasalliklarga moyillikni o‘zida ifoda etuvchi qarindosh-urug‘ o‘rtasidagi nikohga chek qo‘yishni “*Niso*” surasining 23-oyatida uchraydi:

Sizlar uchun onalaringiz, qizlaringiz, opa-singillaringiz, ammalariningiz, xolalariningiz, aka-ukalaringizning qizlari, opa-singillaringizning qizlari, emizgan onalaringiz, emishgan opa-singillaringiz, qaynonalaringiz, jinsiy munosabatda bo‘lgan xotinlaringizning tarbiyangizda bo‘lgan qizlari (mana shu sanab o‘tilgan ayollarga uylanish harom kilindi) – agar xotinlaringiz bilan jinsiy munosabatda bo‘lmagan bo‘lsangiz (ularni taloq qilgandan keyin avvalgi erlaridan tug‘ilgan

qizlarga uylansangiz) sizlar uchun gunoh yo'qdir. Yana o'z pushti kamaringizdan bo'lgan o'g'illaringizning xotinlariga (uy-lanishingiz) hamda opa-singillarni jamlash-laringiz (ya'ni birini taloq qilmay turib boshqasiga uylanishlaringiz) harom qilindi. Magar ilgari o'tgan bo'lsa. (Alloh avf etar). Albatta Alloh mag'firatli va mehribon bo'lgan zotdir.

Umuman olganda, islom dinining muqaddas manbala-ridan bo'lmish Qur'on va hadislarda ham oila va nikoh, muhabbat, ayollarning turmushdagi o'rni va vazifalari, er va xotin o'rtasidagi munosabatlar, odob-axloq, bolalar tarbiyasi masalalariga keng o'rin berilgan.

Mavzu bo'yicha savollar

1. "Avesto"da oila va nikoh hamda farzand tarbiyasi haqida qanday ko'rsatmalar berilgan?

2. Islom dinida oila, uni qanday tashkil etish masalasi qanday yoritilgan?

3. Qur'oni karim va hadis ilmlarida farzandlar tarbiyasi, ota-onalarning vazifalari hamda ayolning o'rni qanday?

2.2. Oila xususida Sharq mutafakkirlari va ma'rifatparvarlarining qarashlari

Reja:

1. Markaziy Osiyolik mutafakkirlarning oila va nikohga doir qarashlari.
2. Sharq shoirlari, yozuvchilari asarlarida oila va nikoh masalasining yoritilishi.
3. XIX – XX asr boshlarida Markaziy Osiyo ma'rifatparvarlarining asarlarida oila psixologiyasi va pedagogikasi.

Tayanch so'zlar: Sharq, mutafakkirlar, ma'rifatparvarlar, ta'lim-tarbiya, nikoh, oila.

Islom dinining yoyilishi, markazlashgan Arab xalifaligidagi ilm-fan taraqqiyotida ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish Movaraunnahr va Xurosonda IX asrga kelib ma'naviy ko'tarilish, uyg'onish davrini boshlab berdi.

Inson va insoniy munosabatlar, shaxs va uning kamoloti muammolari doimo jamiyatning eng ilg'or kishilari, olimlar, buyuk allomalar va donishmandlarning diqqat markazida asosiy masalalardan bo'lib kelgan. Xususan, Markaziy Osiyoning Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg'ariy, Kaykovus, Alisher Navoiy, Rizouddin Ibn Faxriddin, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy kabi ko'plab buyuk mutafakkir olimlari, shoirlari va

yozuvchilari bu masalalar yuzasidan o'zlarining qarashlarini tarixda qoldirib ketganlarki, ular hozirgi zamon fani uchun ham katta ijtimoiy va mafkuraviy ahamiyatga ega. Ularning asarlarida oila va oilaviy munosabatlarga ham alohida e'tibor berilgan.

Sharq mutaffakirlarining barchasini g'oyaviy jihatdan birlashtirgan asos shu bo'lganki, ular shaxs tarbiyasi va kamolotida oilaning, oilaviy tarbiyaning rolini yuqori qo'yishgan, ayniqsa, shaxsning aqliy va axloqiy kamolotida oilaning o'rni, ota-ona va yaqin kishilarning yo'naltiruvchi va tarbiyalovchi vazifalariga alohida e'tibor berilgan. Ular faqat oiladagina rivojlanishi mumkin bo'lgan sifatlar – halollik, poklik, mardlik, so'zomollik, mehribonlik, haqgo'ylik kabi qator fazilatlarni barcha sifatlardan yuqori qo'yishlari bilan birga insondagi insoniy munosabatlarda namoyon bo'ladigan yuksak fazilatlar, avvalo, ota-onadan bolaga o'tishi va ularning jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'siri kabi qimmatli fikrlar va bu boradagi amaliy ko'rsatmalarni o'z falsafiy-etik va psixologik qarashlarida ifodalab berganlar.

Bu davrda yashagan mutafakkir olim, shoir va dinshunoslarning asarlarida ta'lim-tarbiya va axloq-odobga oid pedagogik fikrlar, ijtimoiy taraqqiyot uchun muhim bo'lgan insonparvarlik, bilimga e'tiqod, xalq manfaatini himoya qilish, ma'naviyatini ulug'lash, komil inson va yetuk jamoaga erishish kabi masalalar yoritildi.

Islom ta'limotida ilgari surilgan g'oyalar Sharq mutafakkirlari, shu jumladan, Markaziy Osiyolik allomalar tomonidan keng targ'ib qilindi, batafsil to'ldirildi va rivojlantirildiki, ular ijodini islom mafkurasidan ayri holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Ayniqsa, ularning ijodida aks etgan oila, oilaviy munosabatlar va farzand tarbiyasiga oid g'oyalar islom ma'naviyati bilan hamohangdir.

Xususan, Markaziy Osiyoning mashhur mutafakkiri **Abu Nasr Farobiy** (873 – 950) asarlarida ham oilaviy

munosabatlar, ta'lim-tarbiya bilan bog'liq qarashlar ilgari suriladi. Uning uqtirishicha, insonni baxt-saodatga eltuvchi jamoa yetuk jamoa bo'la olishi mumkin. Komil insonni yaratish, uni baxt-saodatga eltish har qanday davlat jamoa boshlig'ining vazifasi bo'lishi darkor.

Farobiy insonni dunyo taraqqiyotining eng mukammal va yetuk yakuni deb biladi. Shunga ko'ra, u o'z asarlarida insonga tarbiya va ta'lim berish zarurligini aytadi va bunda ta'lim-tarbiya usullaridan kutilgan maqsad asosiy o'rinda bo'lishini aytadi. Uning ta'kidlashicha, insonni tarbiyalash 2 xil usul yordamida olib borilishi mumkin. Tarbiyalanuvchi ihtiyoriy

ravishda zaruriy, aqliy va axloqiy xislatlarni bilimli bo'lishga, to'g'rilik va haqiqatni sevishga, jasur do'stlarga sadoqatli bo'lish singari fazilatlarni egallashga intilmog'i lozim. U insonning ma'naviy hayotida, asosan, uning 2 tomoniga: aqli, ongiga va axloqiga (xulq-atvoriga) e'tibor beradi.

Olim ta'lim faqat so'z va o'rganish bilan, tarbiya esa, amaliy ish, tajriba bilan amalga oshirilishini aytadi va tarbiyani har bir xalq, millatning amaliy malakalaridan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga o'rganishdan iborat deb hisoblaydi. Demak, Farobiy ta'lim va tarbiya berish bir-biridan farq qiladi, deb hisoblaydi.

Farobiy insonni dunyo taraqqiyotining eng mukammal va yetuk yakuni deb biladi. Shunga ko'ra, u o'z asarlarida insonga tarbiya va ta'lim berish zarurligini aytadi va bunda ta'lim-tarbiya usullaridan kutilgan maqsad asosiy o'rinda bo'lishini aytadi. Uning ta'limotlarida keltirilishicha, haqiqiy baxt bir odamning boshqasiga nisbatan g'ayirligi, zulmi yo'qolgandagina bo'ladi, oila a'zolarining bir-birlariga samimiy munosabatlari, mehru-oqibatlarida esa ana shu oiladagi odamlarning baxtini tashkil qiladi. Bundan tashqari, har bir

ota-onaning o‘z farzandlari uchun birlamchi ustoz, yo‘l ko‘rsatuvchi ekanligi va aynan ular bolada ta‘lim-tarbiyaga kerakli tayyorgarlik holatini shakllantirish ta‘siriga ega ekanligi to‘g‘risidagi xulosalar mutafakkir qarashlarining hozirgi kunlar uchun ham naqadar ahamiyatli ekanligini ko‘rsatadi.

Qomusiy olim **Abu Rayhon Beruniy** (973 – 1048) ham o‘zining “*Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*”, “*Hindiston*”, “*Mineralogiya*”, “*Kitob as-Saydona*” kabi asarlarida inson odobi va axloqi, inson shaxsi, uning kamoloti, aql-idroki, xalovat va lazzati, sabr-toqat va kamtarlik, go‘zallik va did, poklik va xudbinlik kabi tushunchalarga inson ruhiyatining bilimdoni sifatida ta‘rif bergan. U bunday yozadi:

Inson jamiyatda o‘z qarindosh-urug‘lari bilan birlashib olishga majburdir, bundan maqsad bir-birini qo‘llab-quvvatlash hamda har bir kishining ham o‘zini, ham boshqalarini ta‘minlash uchun ishlarni bajarishdir.

“*Mineralogiya*”, 10-b.

Beruniy ota-onani oila boshlig‘i sifatida qadrlanishini talab etadi va ular bola tarbiyasida, oiladagi boshqa ishlarda ham bir-birlariga eng yaqin yordamchi ekanliklarini alohida ta‘kidlaydi. Ayniqsa, olim xotin-qizlar tarbiyasiga juda katta e‘tibor bergan.

Abu Rayhon Beruniy “ozodalik va orastalik olijanoblikning o‘zagi” bo‘lishi kerakligini uqtiradi; insonning tashqi yoqimli qiyofasi bilan uning axloqiy qiyofasi o‘rtasidagi bog‘liqlik haqida gapirib, “tishni yuvib, ko‘z va qovoqlarni toza tutish, ularga surma qo‘yish, sochni esa zarur bo‘lganda

bo'yab, tirnoqlarni olib turish va silliqdash" inson salomatligi va ruhiy pokligining asosidir, deb ta'kidlaydi. Aytish lozimki, oila a'zolarining, er-xotinning ushbu ko'rsatmalarga amal qilishi oila totuvligining zaminlaridan biridir.

Ma'lumki, kishi kamolotida uch narsa – irsiyat, muhit, tarbiya asosiy o'rin egallaydi. Ba'zi mutafakkirlar kishi kamolotida ota-onalardan o'tadigan irsiy belgilar yetakchi rol o'ynaydi, deb, ijtimoiy muhit va tarbiyani inkor qilsalar, boshqalar, jumladan, Beruniy ham insonni kamolotga yetish bosqichida tarbiyani muhim ekanligini isbotlagan. Inson axloq-odob egasi sifatida eng avvalo o'z yurish-turishi, muomala madaniyatida, hayot kechirishida, oila barqarorligida namuna bo'lishi kerakligi haqidagi fikrlari olimning oila etikasi bog'liq qarashlarida aks etgan.

Shunday qilib, Beruniy o'z ustozlari izidan borib, o'zining gumanistik umuminsoniy qarashlari bilan oila psixologiyasiga munosib hissasini qo'shdi. U insonlar o'rtasida o'zaro bir-birlarini tushunish, tenglik va boshqaruvda adolatni himoya qilib chiqdi-ki, bu qarashlar bizning davrimizda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Qomusiy alloma **Abu Ali ibn Sino** (980 – 1037) ham oilaviy munosabatlar, ta'lim-tarbiya va axloqqa oid bir necha asarlar yaratgan: "*Risolai ishq*", "*Tib qonunlari*", "*Tadbir al-manozil*" (Turar joylarni boshqarish tartiblari), "*Risola fi ilm al-axloq*" (Axloqqa oid risola), "*Risola fi al-ahd*" (Burch haqida risola), "*Risola fi tazkiyai an-nafs*" (Nafsni pokiza tutish to'g'risida risola), "*Siyosat al-badan*" (Badanni boshqarish), "*Kitob al-ansof*" (Adolat haqida kitob) kabi qator asarlari Markaziy Osiyo xalqlari axloq-odobi, psixologiyasi va tabobat olamida alohida o'rin tutgan yirik ilmiy tadqiqotlar hisoblanadi.

Ibn Sinoning pedagogik va psixologik qarashlari ijtimoiy asosda qurilgan bo'lib, u bola tarbiyasida umuminsoniy tamoyilning qo'llanilishini yoqlab chiqqan va tarbiyachi ota-onalarga bolani qattiq tana jazosidan ko'ra, shaxsiy ibrat orqali tarbiyalash ma'qulligini uqtirgan.

Axloqiy tarbiya masalalarida alloma oilaning o'rnini alohida ta'kidlagan. Oila va oilaviy munosabatlar masalasi uning "*Tadbir al-manozil*" asarida alohida o'ziga xos tarzda bayon etilgan. Bola axloqi shakllanishida, deydi Ibn Sino, er-xotining bir-biriga bo'lgan munosabati muhim o'rin tutadi. Buning uchun oila a'zolarining har biriga ma'lum vazifalar yuklatilgan bo'lishi kerak. U axloqqa oid ko'plab muammolarni odamning ruhiy holati va ma'naviy xossalarinig hishayojonli paydo bo'lishi asosida talqin etadi. Oilaviy munosabatlarning turli tomonlarini yoritir ekan, Ibn Sino, avvalombor, oila boshlig'i oldiga qator talablarni qo'yadi. Oila boshlig'i, deb yozadi u, ham nazariy, ham amaliy jihatdan oilada tarbiya masalalarini mukammal o'zlashtirmog'i lozim. Agar oila boshlig'i tajribasiz bo'lsa, u o'z a'zolarini yaxshi tarbiyalay olmaydi, oxir oqibat u yaxshi ijobiy natijalarga erisha olmaydi, yomon tarbiya nafaqat ushbu oila, balki qo'shnilariga, mahalla-kuyga ham yomon ta'sir qilishi mumkin. Oiladagi bola tarbiyasi ota-onaning jamiyatda tutgan mavqeidan qat'iy nazar, ularning birlamchi vazifasidir, deb hisoblaydi. Ota-ona davlat boshlig'imi yoki oddiy fuqaromi, bari-bir, u bola tarbiyasi borasida mas'uldir. Davlat boshliqlari, rahbarlar bola tarbiyasi xususida barchaga ibrat bo'lmoqlari lozim.

Ibn Sino yaxshilikka olib boruvchi axloq qoidalarini egallash, insonning axloqiy munosabatlarini rivojlantirishga yordam beruvchi tadbirlar orqali ta'lim-tarbiyani izchil amalga oshirish mumkinligini alohida qayd qiladi.

Ibn Sino yosh bolalarni tug'ilgandan boshlab tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor beradi. Bola tug'ilgandan boshlab

oyoqqa turguncha ma'lum tartibda tarbiyalanib borishi lozim. Bola o'spirinlikka o'tish davri tarbiyasi haqida alohida to'xtalib, bu davrda ularda xulq-atvor shakllanadi. Bola xulq-atvorining bir xil muvozanatda bo'lishi uchun uni keskin g'azablanishdan, qattiq qo'rquvdan va uyqusizlikdan saqlash zarur.

Ibn Sinoning yozishicha, insonnig eng yaxshi fazilatlaridan biri - o'zining yomon axloqiy xislatlarini anglab, ularni yo'qotishga intilishdir. Shuningdek, uning axloqiy qarashlari go'zallik, nafosat haqidagi fikrlari bilan hamohangdir. Ibn Sinoning bola tarbiyasi, tarbiya psixologiyasi va rahbarlarga qo'ygan ushbu talablari bugungi kungacha ham o'z kuchini yo'qotgani yo'q.

Tarbiyachi nafaqat so'z bilan, balki amalda ham bola ruhiga ta'sir ko'rsatmog'i lozim.

“Tadbir al-manozil”, 44-b.

Bu o'rinda Ibn Sinoning sevgi-muhabbat borasidagi fikrlari diqqatga sazovor bo'lib, u sevgini kasallik bilan tenglashtiradi:

[Ishq] vasvasali va melanxoliyaga o'xshash bir kasallik bo'lib, kishi u kasallikni, ko'pincha [mahbubning] ba'zi bir ko'rinish va xulqlarini yaxshi ko'rishga o'z fikrini bo'ysundirish orqali o'ziga chaqirib oladi. Goho bunga shahvat ham yordam beradi, ba'zan u yordam bermaydi.

“Tib qonunlari”, 1-b.

Uning ta'kidlashicha, eng yuksak sevgi bu insoniy sevgi bo'lib, bunday sevgi kishini saxovatli qiladi, uni oqko'ngil va

jozibali kishiga aylantiradi. Allomaning fikricha, sevgi inson zimmasiga juda katta axloqiy va huquqiy mas'uliyat yuklaydi. U inson baxtining negizi, deganda oshiqlik emas, balki oshiq-ma'shuqlikni tushunadi. Oshiq-ma'shuqlik bilan turmush qurish oila mustahkamligining asosi sifatida ta'kidlanadi.

Islom diniga asoslangan holda Ibn Sino ayol kishiga insoniy munosabatda bo'lib, er va xotin o'rtasidagi munosabatlar o'zaro hurmat va bir-birini tushunishga asoslanmog'i lozimligini himoya qilib chiqqan. Turmush qurgan er-xotinlar munosabati borasida mutafakkir, erkak kishi oila boshlig'idir, u oilaning barcha ehtiyojlarini qondirmog'i lozim, chunki bu uning birlamchi vazifasidir, deb yozadi. Ayol esa erkakning munosib yo'ldoshi, u bola tarbiyasi borasida eng yaxshi voris va yordamchidir. Uning er-xotin munosabatlari xususidagi fikrlari o'sha davr uchun ham ahamiyatli edi.

“Oila xo‘jaligi” kitobida u ayollar axloqan eng maqbul, yuqori sifatlarga ega bo'lmoqlari lozim, deb yozadi.

Ayol aqlan dono, uyatchan, iboli, iffatli bo'lib, ko'p gapirmasligi lozim: u eriga bo'ysunmog'i, uni sevmog'i, farzandlar tug'ib, doimo halol, pok, to'g'ri so'z, kamtar bo'lishi kerak, injiq bo'lmasligi, o'z iffati va obro'sini to'kmasligi lozim; u hech qachon eriga nisbatan dimog'dorlik, viqor hissini ko'rsatmasligi, o'z ishlarini yaxshi, o'z vaqtida bajarib, oilaning moddiy boyliklarini tejamkorlik bilan ishlatmog'i lozim; o'z xulq-atvori bilan o'z erining qalbida xadiksirash hissiga o'rin qoldirmasligi kerak.

“Tadbir al-manozil”, 38-b.

U axloqqa oid ko'plab muammolarni odamning ruhiy holati va ma'naviy xossalarinig his-hayojonli paydo bo'lishi

asosida talqin etadi. Ibn Sino yaxshilikka olib boruvchi axloq qoidalarini egallash, insonning axloqiy munosabatlarini rivojlantirishga yordam beruvchi tadbirlar orqali ta'lim-tarbiyani izchil amalga oshirish mumkinligini alohida qayd qiladi.

Demak, allomaning oila qurish uchun zarur ijtimoiy va iqtisodiy yetuklik haqidagi fikrlari hozir ham zarurdir. Sababi oilaning mustahkamligi va baxtli bo'lishi aynan oila qurganlarning ham ijtimoiy, ham iqtisodiy jihatdan yetukliklariga va ayniqsa, yigitning oila qurishga tayyorgarligiga bog'liqdir.

Shuni aytish kerakki, Ibn Sino "*Tib qonunlari*" kitobida oila mustahkamligini ta'minlashda muhim o'rin egallaydigan jinsiy munosabatlarga alohida e'tibor bergan. Ibn Sino ko'plab jinsiy muammolarni keltirib chiqaruvchi sabablar haqida batafsil ma'lumot berib o'tar ekan, quyidagi muammoga ham e'tibor qaratgan:

Uyalish va turli xayollar ham jinsiy aloqani susaytiradigan va unga to'sqinlik qiladigan narsalardan sanaladi, bular, masalan: aloqa qilinadigan [xotinni] yomon ko'rish, yoki undan uyalish, yoki oldindan aloqaga kuchsiz yoki ojiz bo'lib qolamanmi deb yurakda qo'rquv paydo bo'lishi – ayniqsa oldin unda tasodifan shunday hol yuz bergan bo'lsa, - har gal [aloqa] qilmoqchi bo'lganida bu narsa ko'z oldiga kelib, [aloqadan ojiz bo'ladi].

"Tib qonunlari", 33-b.

Bugungi kunda ham mutaxassislar uyalish va turli xayollar jinsiy hayot uchun og'ir asorat olib kelishini uqtirmoqdalar. Albatta, bunday uyalish va turli xayollar

jinsiy savodsizlikdan kelib chiqadi. Shuning uchun alloma bu o'rinda er-xotin savodxonligini oshirish ahamiyatli, deb hisoblaydi.

[Aloqaga zaif] bo'lgan kishiga aloqa qiluvchilar haqidagi hikoyalarni, aloqa usullari va turlari to'g'risida yozilgan kitoblarni o'qib berish kerak. U quvvatli bo'lguncha aloqani butunlay tark qilib, shular ustida fikr qilsin. Aloqani tark qilib, nafsini tiyib, ojiz bo'lib qolganlar ham bularga yaqin turadilar. Bularni asta-sekin unga o'rgatish hamda aytib o'tilgan ishqalanadigan va uqalanadigan narsalarni ishlatish kerak. Bularning oldida aloqa sabablari va shunga oid so'zlar gapirilsin va ular hayvonlarning qochirilishini ko'rsinlar; shu [aytilganlar] kifoya qilarlidir.

“Tib qonunlari”, 36-b.

Demak, Ibn Sino bundan ming yil muqaddam jinsiy hayot muammolariga oid ilmiy, ilmiy-ommabop kitoblarning er-xotin jinsiy savodxonligini oshirishda va salomatligini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'ra bilgan.

Shunday qilib, Ibn Sinoning tabobat, inson tarbiyasi, oilaviy munosabatlar xususidagi fikrlari juda qimmatli bo'lib, ularni hozirgi zamon yoshlari ongiga yetkazish esa katta ilmiy-pedagogik va ijtimoiy-psixologik ahamiyatga egadir.

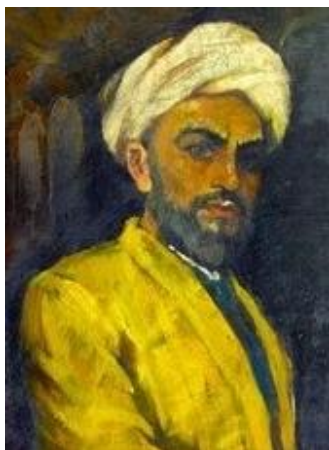
XI asrning buyuk mutafakkiri, turkigo'y shoiri va davlat arbobi **Yusuf Xos Hojib** (taxm. 1020/21 tug'ilgan) o'zining *“Qutadg'u bilig”* (*“Saodatga boshlovchi bilim”*) kitobida va undan keyingi qator asarlarida o'zining etika va hayotga oid qarashlarini bayon etadi. Inson faqat jamiyatdagina

kamolotga yetishi mumkin, muloqot va ijtimoiy-foydali mehnat uni rivojlanishi va yashashining mezonidir, deb hisoblaydi u.

Boshqa odamlarga foydasi tegmaydigan
inson o'likdir.

“Qutadg‘u bilig”, 529-b.

Odam kim bo'lishidan qat'iy nazar, shohmi, gadomi, avvalo insoniy bo'lishi kerak, chunki “dunyoda o'lmas bo'lib, faqat insoniylik qoladi”, “Yaxshi axloqiy fazilatlarga ega kishi – har qanday qimmatbaho durlardan ham qimmatlidir”.

Yusuf Xos Hojib oilaviy maishiy turmush muammolariga ham katta e'tibor beradi. U kishilarni uylanib, oila qurishdan boshlab, farzand tarbiya etish, oilaning moddiy ta'minotini yuritishgacha bo'lgan eng zarur vazifalarni birma-bir bayon etadi. Shoirning fikricha, farzand ko'rish va unga tarbiya berish har bir inson uchun buyuk baxtdir, ularsiz hayotning ma'nosi yo'q. Lekin bu narsa ota-onaga juda katta mas'uliyat yuklaydiki, uning uddasidan chiqmoq, har bir ota-ona uchun ham farz, ham qarzdir. Shuning uchun ham oilaviy tarbiyani Yusuf Xos Hojib, bola axloqiy taraqqiyotining asosi deb hisoblagan. Agap bolaning xulqi yomon bo'lsa, bunda bolaning aybi yo'q, hamma ayb otasida, shuning uchun ham tarbiyaga ota-ona, ayniqsa, ota katta e'tibor bermog'i lozim.

Shuningdek, yigitlik va keksalik fasllari haqida ham fikr yuritib, yigitlikni ehtiyot qilish, yigitlik davrida qarilikning g'amini yeyish kabi eng zarur narsalar haqida ham tavsiyalar beradi. Ma'lumki, so'fizm insoniy muhabbat, sevgini inkor

etib, faqat Allohga nisbatan sevgi va muhabbatning borligini e'tirof etgan. Bundan farqli o'laroq, Yusuf Xos Hojib, odamlar o'rtasidagi sevgi-muhabbatni tarannum etgan. U sevgini oilaviy baxt va ijtimoiy muvaffaqiyatlarning garovi, deb hisoblagan. U yigit uylanmasdan avval kelinning kimligini, uning kelib chiqishi, xarakteri va xulq-atvorini bilishi kerak deb hisoblagan. Yusuf Xos Hojib insonning haqiqiy kamolga yetishida aqliy va axloqiy tomondangina emas, jismoniy tomondan ham sog'lom bo'lishi kerakligini katta e'tibor beradi.

Shuningdek, alloma insonning turli marosimlar, yig'inlar, uchrashuvlar, ziyofatlarda o'zini tutish, xulq-odob qoidalariga rioya etishi haqida ham fikr yuritib, insonning mezbonlik va mehmonnovozlik qoidalari, shartlari, tartib intizomlari haqida ham muhim o'g'itlar beradi. Masalan, "*Qutadg'u bilig*"dagi elchilar huzurida, shohlar saroyda, to'y va azalarda qilinadigan mehmondorchiliklarda kishi o'zini qanday tutishi, xatti-harakati, odobi masalalari hozirgi davrda ham o'ta dolzarbdir.

Yusuf Xos Hojibning o'zi kishilarga munosabatda o'rtamiyona yo'l tutishni tavsiya etadi. Shunda do'st dushmanga aylanmaydi, ezgu ishlar amalga osha boradi, deb ta'lim beradi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, asar insonni baxt-saodatga yo'llovchi barcha ezguliklarning yo'llari. Xulosa qilib aytganda, Yusuf Xos Hojibning biz tahlil etgan mazkur asari insonni har tomonlama kamolga yetkazishning barcha masalalari o'zining badiiy ifodasini topgan yirik ta'limiy-axloqiy dostonidir. Olim insonni kamolga yetishi uchun quyidagilarni nazarda tutadi:

1. **Aqliy kamolot** – bilim va zakovat. O'quvga ega bo'lish.
2. **Axloqiy kamolot.**
3. **Jismoniy kamolot.**

Yusuf Xos Hojib insonning kamolga yetishining yo‘l-yo‘riqlari, usullari, chora-tadbirlarini yuksak badiiy mahorat bilan yoritib beradi. Bu usul, yo‘l-yo‘riqlar, fuqarodan tortib, yurt boshlig‘igacha zarur bo‘lgan, u hozirgacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmay kelmoqda. Shuning uchun ham bu asar o‘zining ilmiy, ma’rifiy, tarbiyaviy ahamiyati bilan beqiyosdir. Uning axloqiy didaktikasi Markaziy Osiyodagi ilg‘or fikrlarning taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan, shuning uchun ham uning qarashlari musulmon xalqlari o‘rtasida keng tarqalgan va ko‘pgina shov-shuvlarga sabab bo‘lgan.

Unsurulmaoliy Kaykovus (taxm. 1021 – 1022 tug‘ilgan) 63 yoshida o‘g‘liga atab “*Qobusnoma*” asarini yozib, unda o‘zining bola tarbiyasi, oilaviy hayot, shaxs kamoloti masalalarini bayon etgan. Kitobdagi asosiy g‘oya yoshlarni ota-onani hurmat qilishga, e‘zozlashga chaqirishidir. Uning bu boradagi fikrlari pandnomaning “Ota-ona xaqqini bilmoq zikrida” bobida bayon etilgan:

Har bir farzandki oqil va dono bo‘lsa,
ota-ona mehr-muhabbatin ado etmakdin
bosh tortmag‘ay.

“*Qobusnoma*”, 12-b.

U bu borada “Nima eksang, shuni urasan” degan maqolni ishlatib, u oilada bola tarbiyasining qo‘yilishi ana shu muhim maqol asosida qurilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi, deb hisoblaydi.

Shu bilan birga, Kaykovus umr yo‘ldoshini tanlash borasida ham o‘z fikr-mulohazalarini beradi. Xususan, xotinning haddan tashqari xushro‘yini olmaslikni tavsiya etadi. Buning sababini quyidagicha izohlaydi:

... chunki uni ma'shuq tutadilar. Xotinning tabiati toza bo'lsa, eriga do'st bo'lg'ay. Xayoli, o'zini tuta oladigan, molni yaxshi saqlovchi bo'lishi lozim. Debdilarkim, yaxshi xotin erining va umrning rohati bo'lur...

“Qobusnoma”, 71-b.

Shu bilan birgalikda, asosiy e'tiborni kamolga yetgan, oqila, onasining uy xo'jasi, otasining uy boshlig'i ekanini ko'rgan va bilgan qiz tanlashni tavsiya etadi va bu bilan xotinni aynan shunday bo'lishi kerakligini uqtiradi. “Qobusnoma”dagi fikrlar va ko'rsatmalar ota-onalar uchun, ayniqsa, o'smir va o'spirinlik yoshidagi yigit-qizlarni tarbiyalanishida muhim dasturdir.

Alisher Navoiy (1441 – 1501) faqat mashhur shoirgina emas, balki axloq-odob, tarbiya maktabining ham yetuk bilimdoni, adolatli va tadbirkor, xalqparvar davlat arbobi ham edi. U o'zining “*Hamsa*”, “*Mahbub ul-qulub*” kabi yirik ta'limiy-axloqiy asarlarida, shuningdek, “*Munojot*”, “*Vakfiya*”, “*Majolisun nafois*”, “*Muhokamat ul-lug'atayn*” asarlarida hamda Abdurahmon Jomiyning “*Arba'iyn*” nomli asari tarjimasi “*Chixil hadis*” (“Qirq hadis”) kabilarda tarbiyaga oid o'z qarashlarini ifoda etadi.

Allomaning “*Mahbub ul-qulub*” (“*Qalblarning sevgisi*”) asari ta'lim-tarbiya, turmush madaniyati, axloq-odob, sevgi-muhabbat borasida insonlarni turmushdagi, oilaviy hayotdagi turli hodisalar va vaziyatlardan chiqishga imkon beruvchi yaxshi fazilatlarga, ularni tarbiyalash masalalariga diqqatni qaratadi. Asarning “Uylanish va xotinlar to'g'risida” bobida u uylanish va uning foydasi, oilaviy

munosabatlar haqidagi qarashlarini bayon etadi. Unda asosan insoniyat dunyosida mavjud bo'lgan uch xil sevgining go'zalligini, tabiiy va insoniyat taraqqiyoti uchun zarurligini qayd etadi. Insoniy sevgi, chin muhabbat, ikki xil – jinsning turmushda barkamollik kasb etishi kabi g'oyalarni ilgari surgan bu asar bugungi davr uchun ham g'oyat ahamiyatlidir [Navoiy A. Maqbul-ul-qulub, 1983].

Navoiy yaxshi xotin – oilaning davlati va baxti, deb hisoblaydi. Navoiyning fikricha, uyning ozodaligi uy egasining xotirjam va osoyishtaligi, husnli bo'lsa, ko'ngil yozig'i, xushmuomala bo'lsa, jon ozig'i, oqila bo'lsa, ro'zg'orda tartib-intizom bo'ladi, asbob-anjomlar saranjom turadi. Kishi bu kabi jufti halol bilan g'am va kulfatda sirdoshga, oshkor va pinhoni dard-alamda hamnafas tan mahramiga ega bo'ladi. Ammo nomuvofiq xotin uchrasa, uyda halokatli illat paydo bo'ladi. U beandisha, shalla bo'lsa, ko'ngil undan ozor chekadi va yomonlik axtaruvchi bo'lsa, undan ruh azob chekadi. Tili achchiq bo'lsa, barchaning dilini yaralaydi, pokiza bo'lmasa, eriga yuzi qoralik keltiradi, agar mayxo'r bo'lsa, u uy odoblighi yo'qoladi, axloqsiz bo'lsa, oila rasvo bo'ladi.

Alisher Navoiy badiiy asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarini ifodalagan bo'lsa, ta'limiy-axloqiy asarlarida esa komil insonni shakllantirishning mazmuni, yo'llari, usullarini bayon etadi.

Navoiy farzand tarbiyasiga va uni shaxs sifatida shakllantirishga katta ahamiyat berib, tarbiyalanuvchini "hayot chirog'i" deb ta'riflaydi. Farzand oilaga baxt va saodat keltiruvchi ziyodir. Uning fikricha, shaxsga kichik yoshligidanoq bilim, ma'lumot va tarbiya berishlikni ko'rsatib, o'g'il-qizlarni 6 yoshdan tarbiyachiga, muallimga berish lozim deb hisoblaydi.

Navoiy ota-ona borasida o'zining fikrini quyidagicha izohlaydi:

Boshni fido ayla ato boshig'a,
Jismni qil satqa ano qoshig'a.
Tun kunninga aylagani nurfosh,
Barisini oy ayla birisin quyosh...

Alisher Navoiyning "*Farhod va Shirin*" dostonida mardlik, to'g'riso'zlik, ma'rifat bulog'idan bahramand bo'lish sari kuchli darajadagi intilish, mehnatsevarlik, katta yoshdagi kishilarga hurmat-ehtirom bilan munosabatda bo'lish, davlat va xalq manfaatlarini o'z manfaatidan ustun ko'rish, shuningdek, sadoqatli sevgi-muhabbat kabi insoniy fazilatlar o'z ifodasini topgan bo'lib, shoir shu orqali shaxs ma'naviy madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish asoslarini ko'rsatib berishga harakat qilgan. Farhodga mamlakatni boshqarish imkoniyati berilganda, u o'zining hali ancha yosh ekanligini, bu borada hali tajribaga ega emasligini, bu ishni undan yoshi katta bo'lgan va davlat boshqaruvi bo'yicha ancha tajribaga ega bo'lgan kishilar qo'lga olsa, yaxshi bo'lishini ta'kidlab, bu taklifni qabul qilmaydi. Vaholanki, Farhod bu borada yaxshi ilm va mahoratga ega ekanligi bilan saroy ayonlari o'rtasida ham, oddiy xalq orasida ham yaxshigina shuhrat topgan edi. Shoir Farhodning ushbu xatti-harakati bilan qo'yidagi ma'naviy madaniyatni rivojlantiruvchi fazilatlarni ko'rsatib berishga harakat qilgan:

1. O'zini-o'zi baholay bilish va biror-bir yuklatilayotgan vazifa bo'yicha mas'uliyatni chuqur his qila bilish.

2. Biror-bir ish yuzasidan qaror qabul qilishda shoshmasdan uzoqni ko'rib xarakat qilish.

3. Yoshi katta va tajribasi ko'p bo'lgan odamlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish va ular tajribasidan o'rnak olishga intilish.

4. Mansabparastlik illatidan o'zini yiroqda tutish.

Sharqning buyuk mutafakkirlari va allomalari o'zlari-ning butun ijod faoliyatlarini shaxs ma'naviy madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishga qaratganlar. Aynan ana shu xususiyati bilan Sharq mutafakkirlarining ijodiy faoliyatlari G'arb mutafakkirlariniki bilan farqlanib turadi. Barcha mutafakkirlarning ta'lim-tarbiya, oila va nikohga oid qarashlarining asosi ham Qur'on va Hadis ta'limotiga asoslanadi.

Fan va ilmu ma'rifat taraqqiyotida muhim o'rin tutgan XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr olimu ma'rifatparvarlari Sharq mutafakkirlaridan ruhanib, axloq-odob, oila etikasi va psixologiyasiga oid qator asarlar yaratdilar.

Nikoh va oilaviy munosabatlar, bola tarbiyasi masalasi ana shu ma'rifatparvarlardan biri **Rizouddin ibn Faxruddinning** (1859 – 1936) *“Oila”* asarida batafsil keltirilgan. Uning fikricha:

Oila ahvolini tuzatmoq va yoki tuzuk holida davom etdirmoq eng kerakli bir ish bo'lganidan dunyoning buyuk faylasuflari – har bir xalqning shuhratli olimlari umrlarining qimmatli soatlarini bu xususga sarf etadilar. Oilalarni isloh etish yo'li va tarbiya usulini bayon etgan kitoblar hisobsiz ko'p bo'lsa-da, bunga bo'lgan ehtiyoj ham qalam bilan yozib bildirish mumkin emas darajada qutliqdir. Shundayki, har jon boshiga bir risola yozilsa ham u ko'p o'rinda ko'rilmay.

“Oila”, 8-b.

Bu o'rinda Rizouddin ibn Faxruddinning quyidagi gaplarini keltirib o'tmoqchimiz:

Garchi bir xotun bolasiga tili bilan go'zal

narsalar o'rgatsa-da, fe'li yomon bo'lsa, u yomon xulq o'rgatuvchi sanalur. Zero, yosh bolalar ota-onalaridan ko'rgan narsalarga taqlid etadilar. Ota-onaning xulqlari bolalari uchun misoli tabiat hukmidir. Bolalar ko'z o'ngida buzuv va nojo'ya ishlarni qilish, ularga ham o'shanday ishlarni qilishga o'rgatmoqlikning o'zidir.

“Oila”, 14-b.

Demak, ota-onaning o'zaro munosabati oilada o'sayotgan farzand uchun namuna hisoblanadi. Rizouddin ibn Faxruddin yana shuni qo'shimcha qiladi:

Bir-birining hurmatini bajo keltirmagan ota-onalarning bolalari hech kimni hurmat etmaydilar. Zero, ular bu yomon amalni o'z ota-onalaridan o'rganadilar. Agarda bir ota bolalari ko'z o'ngida onalariga qo'l ko'tarsa yoki onalari otalariga qarab baqirsa, bolalari qoshida bularning hurmatlari, qadrlari qolmas. Ma'rifatli onalar, dindoru insofli xotunlar tarafidan tarbiyalangan odam bolalari go'zal xulqli, shodu g'ayratli, to'g'ri fikrli-yu sog' tanli, oliy tabiatli-yu har turli xayrli ishlarga tayyor bo'ladilar.

“Oila”, 14-b.

Aytish lozimki, Rizouddin ibn Faxruddinning farzand tarbiyasida oila, ota-onaning o'rni katta ahamiyat kasb etadi va uning kelajakda qanday inson bo'lib yetilishiga ta'sir ko'rsatadi, degan fikri psixologiya fan sohasida o'z isbotini topdi.

Abdulla Avloniy (1878 – 1934) ham o‘z qarashlari bilan oila pedagogikasi va psixologiyasiga katta hissa qo‘shgan. Butun faoliyati davrida u o‘z xalqiga xizmat qiladigan komil insonni yetishtirish, uning ma‘naviyatini shakllantirishga alohida e‘tibor bergan. Uning ilmiy merosi boy bo‘lib, falsafa, axloqshunoslik, pedagogika va boshqa sohalarni qamrab oladi. Uning 1913 yilda yozgan va 1917 yilda ikkinchi marta nashr qilingan *“Turkiy guliston yoxud axloq”* asari Kaykovusning *“Qobusnoma”*, Yusuf Xos Hojibning *“Qutadg‘u bilig”*, Nosir Xisravning *“Saodatnoma”*, Sa‘diyning *“Guliston va bo‘ston”*, Jomiyning *“Bahoriston”*, Navoiyning *“Mahbub ul-qulub”* asarlariga o‘xshash janrda yozilgan bo‘lib, muallif unda oilada bola tarbiyasi va umuman oilaning ijtimoiy rolini ochib bergan. Avloniy tarbiya jarayonida oilaning va jamoatchilikning o‘rnini alohida ta’kidlaydi. U bolalarda axloqiy xislatlarning tarkib topishida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va bolaning atrofidagi kishilar g‘oyat katta ahamiyatga ega, deb hisoblaydi.

Muallif bu asarda axloq haqida fikr yuritib, “aqllining bolasi aqlli, ahmoqning bolasi ahmoq” kabi aqidalarga qarshi chiqadi va tarbiyaning hal qiluvchi ahamiyatini alohida ta’kidlaydi.

Abdulla Avloniyning fikricha, tarbiyalanuvchilarda axloqiy xislatlarning tarkib topishida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va tarbiyalanuvchining atrofidagi kishilar g‘oyat katta ahamiyatga ega. Bolaning shaxs sifatlarida “Qush uyasida ko‘rganini qiladur” deb, oilaning rolini alohida ko‘rsatadi.

Inson javhari qobildir, agar yaxshi tarbiya topib, buzuc xulqlardan saqlanib, go‘zal xulqlarga odatlanib katta bo‘lsa, har

kim qoshida maqbul, baxtiyor bir inson bo‘lub chiqar.

“Turkiy guliston yoxud axloq”, 12-b.

Demak olim, bola tarbiyasida oilaning rolini birlamchi qilib qo‘yadi. Tarbiya bola tug‘ilgan kundan boshlanadi va umrining oxiriga qadar davom etadi.

... tarbiyani tug‘ilgan kundan boshlamak ... lozim ekan. Tarbiyani kimlar qilur? Qayda qilinur? - degan savol keladur. Bu savolga, “birinchi - uy tarbiyasi. Bu ona vazifasidir. Ikkinchi - maktab va madrasa tarbiyasi. Bu ota, muallim, mudarris va xukumat vazifasidur”, deb javob bersak.

“Turkiy guliston yoxud axloq”, 13-b.

Ko‘rinib turibdiki, Abdulla Avloniy bolaning mukammal tarbiyasi nafaqat oilaga, balki maktab va jamoat tashkilotlariga ham bog‘liqligini e‘tirof etib, tarbiya masalasini umuminsoniy vazifalar darajasida talqin etgan. Abdulla Avloniy tarbiyalanuvchi tarbiyasining roli haqida quyidagicha fikr yuritadi:

Agar bir kishi yoshligida nafsi buzulib, tarbiyasiz, axloqsiz bo‘lib o‘sdimi, Allohu akbar, bunday kishilardan yaxshilik kutmoq, yerdan turib yulduzlarga qo‘l uzatmak kabidur.

“Turkiy guliston yoxud axloq”, 11-b.

Tarbiya bola tug‘ilgan kundan boshlanadi va umrining oxiriga qadar davom etadi. U bir qancha bosqichdan - uy, bog‘cha, o‘quv muassasasi va jamoatchilik tarbiyasidan

tashkil topgan. Avloniy tarbiyaning doirasini keng ma'noda tushunadi. Uni birgina axloq bilan chegaralab qo'ymaydi. U birinchi navbatda tarbiyalanuvchining sog'ligi haqida g'amxo'rlik qilish lozimligini uqtiradi.

Avloniyning fikricha, sog'lom fikr, yaxshi axloq, ilm-ma'rifatga ega bo'lish uchun badanni tarbiya qilish zarur: "Badanning salomat va quvvatli bo'lmog'i insonga eng kerakli narsadur. Chunki o'qumoq, o'qutmoq, o'rganmoq va o'rgatmoq uchun insonga kuchli, kasalsiz jasad lozimdir". Avloniy badan tarbiyasi masalasida tarbiyalanuvchini sog'lom qilib o'stirishda ota-onalarga murojaat qilsa, tarbiyalanuvchini fikr tomondan tarbiyalashda o'qituvchilarning faoliyatiga alohida e'tibor beradi.

Avloniyning fikricha, axloq - bu xulqlar majmui. Xulq esa, kishida o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Ularning shakllanishi uchun ma'lum bir sharoit, tarbiya kerak. Kishilar tug'ilishda yomon bo'lib tug'ilmaydilar, ularni muayyan sharoit yomon qiladi. Avloniyning ta'kidlashicha, axloq tarbiyasi xususiy ish emas. Bu tarbiya ijtimoiy ishdir. Har bir xalqning taraqqiy qilishi, davlatlarning qudratli bo'lishi avlodlar tarbiyasiga ko'p jihatdan bog'liqdir.

XX asr boshlarida **Abdurauf Fitratning** (1886 – 1931) oila va nikoh to'g'risida yaratgan *"Oila yoki oila boshqarish tartiblari"* asari esa oilani Markaziy Osiyo muhitida mahalliy mualliflardan birinchilardan bo'lib obyekt qilib olinganligi bilan ahamiyatlidir.

Abdurauf Fitratning ta'kidlashicha, nikoh – bu hayotda do'st, baxt va baxtsizlikda sherik, g'am-qayg'u vaqtida hamdam, xushnud damlarda bir-birlariga yor bo'lishni istagan erkak va ayolning shaxsiy va ijtimoiy vazifalarini birgalikda bajarishlari lozim bo'lgan ittifoqdir. Nikoh er-xotin o'rtasidagi tenglik va o'zaro xohish asosida

tuzilgan ahdu paymon bitimi, muhabbat va mehr bilan hayotda sherik bo'lish demakdir.

... Uylanishning ko'p qiyinchiliklari va zahmatlari bor. Odamlarning tabiatiga esa rohat yoqadi. Agar odamning ixtiyori o'z qo'lida bo'lsa edi, bo'ydoqlik rohati va ozodligini uylanish azobi va mehnatiga aslo qurbon qilmasdi. Binobarin, hazrati hakimi Qodir erkagu ayol mijoziga shahvatni qo'shib bergan. Ular shahvat taqozosi bilan birga bo'lishni istab uylanadilar. Oqibatda farzand sohibi bo'ladilar. Ana shunday sabablarga ko'ra, bashariyat nasli Iloh irodasi bilan oxiratgacha boqiy qoladilar.

“Oila yoki oila boshqarish tartiblari”, 10-b.

Albatta, u bu yerda diniy yondashgan. Sababi islom dini nikohsiz qo'shilishni harom (qilish qat'iyman etiladi) qilib qo'ygan. Shu sabab musulmonlarda jinsiy ehtiyojni qondirishning yagona yo'li bu nikoh qurishdir.

Fitrat barcha mavjudotda ikki xil mavjudiyat bor, deydi. Biri – *shaxsiy mavjudiyat*, ikkinchisi – *nav'iy* (jinsiy, jinslararo) *mavjudiyat*. Insonning ovqatlanishi va uxlashi shaxsiy mavjudiyatni saqlab turadi. Shaxsiy mavjudiyatning muddati nisbatan qisqa bo'lib, jamiyatda unchalik muhim ahamiyatga ega emas. Ammo nav'iy mavjudiyat barqaror va muhimdir. Tanosil va nasl qoldirish esa nav'iy mavjudiyatni himoya qiladi. Bu bilan u uylanishning hikmati faqat jinsiy xohishni qondirishgina bo'lmay, balki nasl qoldirish asosiy maqsad etib qo'yilganligiga ishora qiladi. Agar bo'lajak er yoki xotinda farzand ko'rishga monelik qiluvchi qusurlar bo'lsa, oila qurishmasa ham bo'ladi, deb qo'shimcha qiladi.

Fitrat Muhammad Payg'ambar (s.a.v.) hadislariga

tayangan holda, uylanish uchun to‘rt narsaga e’tibor berish lozimligini uqtiradi. Bu mol, nasab, husn, imonu e’tiqod bo‘lib, er bilan xotinning boylik va nasablari taqriban bir xil bo‘lishi kerak. Chunki er bilan xotin bir-birlariga teng bo‘lmay, biri boy, biri kalonzoda bo‘lsa, ikkinchi tomonni faqirlik va zoti pastlikda ayblab, hayotini azobga qo‘yadi.

Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog‘liq. Tinchlik va totuvlik esa shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizom va tartibga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli tartibli bo‘ladi. Agarda bir mamlakatning aholisi axloqsizlik va johillik bilan oilaviy munosabatlarini zaiflashtirib yuborsa, intizomsizlikka yo‘l qo‘ysa, shunda bu millatning saodati va hayoti shubha ostida qoladi.

“Oila”, 8-b.

XX asr boshlarigacha o‘zbeklarda, odatda, nikoh uchra-shuvsiz qurilar edi. Fitrat o‘z asarida uchrashuvning ahamiyati haqida yozar ekan, shunday ma’lumot beradi:

Sovchilarimiz biz ko‘rmagan va ahvolidan xabarimiz bo‘lmagan, qizi bo‘lgan biror hovliga boradilar. Uy egalari bu sovchilarni izzat-hurmat qilmasalar, qizlariga mingta ayb qo‘yib, boshqa hovliga kirib boradilar. Agarda shu xonadonda ularni yaxshi kutib olsalar, yeb-ichish orasida qizni ming madhu sanolar bilan maqtab chiqadilar. Ko‘zi ola bo‘lsa – shaxlo ko‘zli, yuzida chipqon izi

bo'lsa – ruhi harir, burni pachoq bo'lsa – chimchilagandek deb maqtab, ...kuyovni bu xayoliy va shoirona tashbehlar bilan maftun qiladilar. Kuyov ham majbur bo'lib, qizga rasmiy sovchilarni yuboradi. qizning onasi va qarindoshlari «kuyov ko'rishga» keladilar. Ammo ular kuyovni emas, balki uning uy-joyini va mol-mulkini ko'rish uchun keladilar. Ular yigitning uy-joyini yoqtirar ekan, katta hadya va sarpolarni olgandan so'ng, bahbah... olamni kuyov maqtovi bilan to'ldiradilar. Kuyov badbashara va yomon xulqli bo'lsa ham o'ylamasdan: “Bu kuyov farishtaga o'xshaydi, Xudo uni shu qizimiz uchun osmondan tushirgan”, – deb maqtab hukm chiqaradilar. Bechora qizni shu xonadon va sarpolar uchun qurbon qiladilar. Uylanish uchun tanlangan yo'l mamlakati-mizda, asosan, shundan iborat.

“Oila”, 20–21-b.

Bu odat haqida Abdurauf Fitrat quyidagi fikrlarini aytadi:

... to'ydan oldin kelin-kuyov bir-birlarini ko'rishlari zarur. Agarda Bani Odam tabiati har xil bo'lmaganda yoki husn va jamol muayyan mezonga ega bo'lganda edi, er-xotinning husn-jamollarini bilmoq va baho bermoq sovchilar orqali bo'lardi... sizning nazaringizda hunuk ko'ringan surat menga yoqishi, dilimni zabt etishi mumkin. Aksincha, menga hech qachon manzur bo'lmaydigan surat sizni bir qarashda lol va

hayron etishi mumkin. Shu mushkulotni hal qilish uchun kuyov va kelin fotihadan oldin bir-birlarini ko'rib yoqtirishlari lozim.

“Oila”, 20–21-b.

Bizningcha, bu fikrlarga izohning hojati yo'q. Faqat shuni aytish mumkinki, o'tmishda yaxshi ko'rib turmush qurish “gunoh” hisoblanganligi, qizlar 9 – 12 yoshidan paranji yopingani uchun ularning yuzini hech kim ko'rmaganligi, balog'at yoshiga yetgan qizlar “eshik hatlab” ko'chaga chiqmaganligini inobatga oladigan bo'lsak, Fitratning uchrashuv borasidagi fikralari o'sha davr uchun o'ta progressiv hisoblanadi.

Umuman olganda, Fitrat tadqiq qilgan mavzular ko'lami keng bo'lib, oila qurish zaruriyati, uylanish va uylanmaslik, umr yo'ldoshini tanlashni, er-xotin munosabatlari, farzand tarbiyasi masalalarini o'z ichiga oladi.

Sharq xalqlari ma'naviy-axloqiy hayoti, turmush tarzi va ijtimoiy hayotini taraqqiyot sari yetaklagan jadidchilik oqimining (Mahmudxo'ja Behbudiy (1874 – 1919), Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li (1878 – 1931), Is'hoqxon Ibrat (1862 – 1937), Saidahmad Siddiqiy (1864 – 1927), Abduqodir Shukuriy (1875 – 1943), Sadriddin Ayniy (1878 – 1954) va boshqalar) ta'siri natijasida Markaziy Osiyo xalqlari, shu jumladan, o'zbeklar ta'lim-tarbiya tizimida ham katta o'zgarishlar yuz berdi. Mazkur oqim namoyondalarining shiori – yangi usuldagi ta'lim va tarbiyani Yevropa madaniyatiga moslashtirish emas, balki Yevropa madaniyati, zamonaviy ilm-fan yutuqlarini o'rganib, milliy madaniyatga xizmat ettirish edi. Jadidchilar oiladagi farzand tarbiyasi muammosini butun bir millat tarbiyasi bilan bog'liq holda ko'rdilar. Shuning uchun oilaviy tarbiya, ayollar (ona sifatida), oilaviy munosabatlar masalasiga alohida e'tibor bilan qaradilar.

Sharqda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashga qadimdan jiddiy ahamiyat berilgan. Ular “Nasihatnoma”, “Pandnoma”, “Hikmatnoma” tarzida bizgacha yetib kelgan. Bu manbalarda qizlarni hayotga tayyorlashda, ularda birinchi navbatda insoniy fazilatlar shakllangan bo‘lishi, oila muqaddas, uni avaylab asrash aynan uy bekalariga bog‘liq ekanligi haqida turli tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan hodisalar hikoya qilinadi [Oila psixologiyasi, 2009. 22-b.].

Shunday kitoblardan biri turk olimi **Yusuf Tovasliy** to‘plagan “*Hikmatlar xazinasini*” bo‘lib, unda kelin bo‘luvchi qizga beriladigan ona o‘giti kishining diqqatini o‘ziga tortadi. Unda ona uzatilayogan qiziga quyidagilarni nasihat qiladi:

Bolajonim, sevikli qizim, meni yaxshilab tingla. ... Erkaklar ayol uchun, ayollar erkak uchun yaratilgandir. Hayot mavjud ekan bu qonunni hech kim buza olmaydi.

Sen eringga shunday xizmat qilki, ul ham senga qul bulsin! Sen unga yer bo‘lki, u senga osmon bo‘lsin! Sen unga uy bo‘l, ul senga ustun bo‘lsin!

Qizim! Endi senga aytadigan o‘n o‘gitinga quloq sol! Bularni doimo yodingda tut:

1. *Qanoat sohibasi bo‘l.* O‘z holingga shukr qil. Ya‘ni, ering uyga nimaiki olib kelsa, u hoh yeydigan hoh kiyadigan narsa bo‘lsin, xushfellik bilan, go‘zal odob bilan qabul qilib ol, eringga tashakkur aytib, xushnudlik ko‘rsat. Zero, baxtli hayot kechirmoqning bir yo‘li o‘z holiga shukr etmoqlikdir. Holiga shukr etmagan o‘z nafsini tiymagan kishida ko‘ngil huzuri, qalb rohati bo‘lmaydi.

2. *Eringga itoat qil, qil degan ishlarini qil, qilma deganini qilma!* Yani, ering bilan suhbatlashganda, muloqotda bo'lganda itoatli bo'lishingni, uning so'zlarini odob bilan tinglab ado etishingni sening so'zlashib, quloq solishingdan tushunib oladigan bo'lsin. Shunda Alloh Taolo sendan xushnud va uyingiz saodat nuridan porloq bo'ladi.

3. *Eringning ko'zi tushadigan joylarga yaxshi etibor ber!* Ya'ni, uyning ichini, tashqarisini nihoyatda toza tut. Shunday qilki, eringning ko'ziga bir chirkin yer ko'rinmasin.

4. *Ust-boshingni toza tut.* Ering faqat xush bo'yni sezsini, dimog'iga yomon hid kelmasin. Chunki yomon hidlar ering ko'z o'ngida sening obruyingni tushiradi. Sendan irganishiga sabab bo'ladi. Shuni yaxshi bilginki, tozalik va zariflik eng yaxshi narsalardir. Inson ko'ziga xush ko'rinishlik shular bilandir.

5. *Ovqatni vaqtida tayyorla.* Ering qachon ovqatlanishga o'rgangan bo'lsa, o'sha paytda ovqatini tayyorlagin. U kelishi bilan darhol dasturxon sol. Shuni yaxshi bilginki, ochlik insonning tez jahlini keltiradi.

6. *Uyqu vaqtini, uyg'onish paytini yaxshi bilib ol!* Uning qachon uyquga ketish payti bo'lsa, o'rnini tayyorlab qo'y. Zero, uyqusizlik insonni xafaqon etadi. Asabning buzulishi, xafaqonlik odamlarning ehtirosi, muhabbatini sekin-sekin so'ndiradi.

7. *Eringning moli va ashyosiga juda e'tiborli bo'l!* Ya'ni, eringning mol-dunyasini

yaxshi saqla, ashyolarini avayla, muhofaza qilgil. Chunki uning mol-dunyosi senikidir. Erning mol-dunyosini isrof etmaslik ish bilish va qadriga yetish demakdir.

8. *Eringning qarindosh va yaqinlariga hurmat ko'rsat!* Eringning qarindoshlari va yaqinlariga hurmat uning e'tiborini qozonmoq ... eringni hurmat qilish demakdir. Bu esa qadr va e'tibor qozonishdir.

9. *Eringning sirini boshqalarga aytma!* ... Agar aytib qo'ysang, uning g'azabini keltirib qo'yasan, ishonchini yo'qotasan. Bunda tuzayotgan oilangiz buziladi.

10. *Eringning dinga to'g'ri keladigan barcha buyruqlarini ado qil!* Hech qachon unga nisbatan itoatsiz bir harakat bo'lmasin. Agar bir shunday harakat bo'lsa, senga kin saqlab oxiri dushman bo'ladi. U senga dushmanlik yo'lini tutsa, sen ko'p zarar ko'rasan va qo'lingdan hech narsa kelmaydi.

Shuni yaxshi bilib olginki, ering xafa bo'lganda sen nash'ali, xursand bo'lishdan, u xursand bo'lganda, sen xafa bo'lishdan juda ehtiyot bo'lgin. Chunki uning xafa bo'lgan paytida sening xursand ko'rinishing, uning quvonchli bo'lgan vaqtlarida sening g'amgin bo'lishing unga hamdard bo'lmaslik kabi bir qusurni o'rtaq tushiradi. Bu esa, fahmsiz va tarbiyasi yomon odamlarga munosib ishdir.

Bu sen kabi yuksak bir tarbiya ko'rgan aqlli va oqila xotinlarga munosib emas.

Bolajonim! Eringga qanchalik ko'p sevgi va hurmat ko'rsatsang, o'zing shunchalik muhabbat va hurmatiga erishasan.

Aytganlarini qanday bajarsang, soʻzlarini tinglasang, shu darajada muhabbat va hurmatga sazovor boʻlasan.

Farzandim! Shuni yaxshi bilginki, bu oʻgitlarimni oʻrniga koʻyib bajarib, keragichalik amal qilib, oʻzingning shaxsiy istak va orzularingga erishishing uchun ering ham oʻz istaklariga erishishi kerakdir. Ering istaklarini oʻzingning orzu istaklaring deb bilsang. u holda bu oʻgitlarimga amal qilgan boʻlasan!

“Hikmatlar xazinası”

Bu oʻgitlar hozirda ham oila shirin turmush qurish va uni chiroyli idora etish uchun har bir turmushga chiquvchi qizga as qotadi. Mazkur hikmatlardan umumiy xulosa shuki, qanoat, sabr-bardoshli boʻlish, erning xohishiga qarab, uni hurmat qilish, oilada tozalikka, hayot gigiyenasiga rioya qilish, pazanda boʻlish, ovqatni vaqtida, mazali pishirish, oilada rejali tejamkor boʻlish har bir oilaning barqarorligini, osoyishtaligini taʼminlovchi omillardandir.

Yusuf Tovasliy oʻgitlariga koʻra, erining mol-mulkini saqlash bu oʻzining, bolalarining mol-mulkini saqlash demakdir. Uyda er mulkini tejamaydigan, saqlashni bilmaydigan xotin oila zavolidir. Shuningdek, Yusuf Tovasliy erning qarindoshlariga hurmat koʻrsatish aqlli ayol uchun eng toʻgʻri yoʻl deb biladi. Ota-bobolarimizning “gulni sevgan tikonni eʼzozlaydi” degan naqli tarbiya orqali qizlarga singdirib borilgan. Gul sevilib, tikon sevilmaydimi? Tikonni izzat qilmagan, gul isidan bebahra qoladi. Demak, Yusuf Tovasliyga koʻra, erining qarindoshlariga izzat va hurmat koʻrsatishni bilmaydigan ayol huzur ichida yashash yoʻllarini bilmaydigan ayoldir. Erining qarindosh yaqinlariga hurmat koʻrsatishni bilmagan ayol erining koʻnglini ololmaydi, uning mehrini qozona olmaydi. U erining

muhabbatini so'ndiradi. Aqlli ayollar bunday yo'lni tanlamaydilar.

Shu o'rinda donishmandlar ayol kishi erning sirini o'zgalarga oshkor etmaslik ham ularning eng yaxshi fazilati ekanligini uqtiradilar. Erning siri – oilaning siri. Er sirini qalbining eng to'rida tutgan aqlli xotinlar o'z oilalarida huzur va rohat quradiganlardir.

Yuqorida keltirilgan fikrlar yoshlarning yaxshi oila qurishi va baxtli yashashi uchun zarur dastrul amal hamdir.

Turkiston xalqlarining psixologiyasi, turmush tarzidagi o'ziga xosliklar, o'zbek ayolining odobi va axloqi, oilada o'zini tutishi juda ko'p olim va allomalarni qiziqtirib kelgan. Masalan, sharqshunos olim, antropolog Sharl-Ejen de Uyfalvi XIX asrning 70-yillarida Markaziy Osiyo va Sibir hududiga uzoq muddatli sayohat tashkil qildi. Mazkur sayohatda unga hamrohlik qilgan xotini *Uyfalvi de Burdon-Mariya* Turkiston xalqlarining hayot tarzi bilan tanishish jarayonida ayollarning odobi, bolalarga munosabati va er-xotin munosabatlarining guvohi bo'ldi. O'zbek ayolining o'z uyida, to'y-marosimlarda, qo'ni-qo'shnilar bilan muloqotda o'zini tutishi, axloq-odobi, sharm-hayosi uni hayratda qoldirdi. "Biz, – deb yozgan edi u, – madaniylashgan Yevropa ayollari axloq-odobni, iffatni bizning nazarimizda yovvoyi hisoblangan turkistonlik ayollardan o'rganmog'imiz joiz ekan... Lesgaft, Didro nazariyalaridan mutlaqo bexabar bu ayollar axloq nazariyasidan qo'llanma yozsalar arzir ekan..." [Saodat. 1993, 10].

Qadimdan qizlar tarbiyasi, ularni e'zozlash, ularga o'zgacha mehr bilan qarash o'zbek xalqining oliy fazilati bo'lgan. Shu sababdan xalq og'zaki ijodi namunalarida ham bu masalaga e'tibor berilgan. Buning tasdig'i sifatida ushbu rivoyatni keltirishni lozim deb topdik.

Rivoyat

Bir vaqtlar davlatmand aqlli odamning qizi aqlli-odobli yigitga uzatilibdi. Kuyov odobli bo'lganligi uchun qayin ota tomonidan juda sevikli kuyov bo'libdi.

Qizning ukalari atrofida gilarning ta'siridanmi yoki yoshlik qilibmi, otalari pochchalarini bunchalik yaxshi ko'rishiga g'ayr qila boshlabdilar.

O'g'illaridan biri akasiga bir kun:

– Akajon, otam hadeb “Kuyovim, kuyovim” degani degan. Hamma vaqt pochchamiz uyga kelganda turli shirin ovqatlar qilinadi. Otam “kuyov unday, kuyov bunday” deb maqtaydi, xolos. Kuyov shunday yaxshimi? – deydi.

Bu gaplardan xabar topgan ota:

– Ey, mening aqli to'lishmagan o'g'ilginam, kuyovimni nega yaxshi ko'rishimni bilasanmi? – deydi. U sen bilan mening nomusimizni qo'riqlaydi. Qizimizni, onangni, farzandimizni, bolajonimizni himoya qiladi. Aslida men qizimni himoya etishim kerak, lekin hozir u himoya kilyapti. Men uni yaxshi ko'rmay kimni yaxshi ko'ray? Qizimizni juda yaxshi ko'rganim uchun kuyovimni juda yaxshi ko'raman. Kuyovimni sevish qizimni sevish demakdir. Agar qizimga kuyovim qaramasa, men qarashim kerak bo'ladi. Sevikli o'g'illarim, ko'zim nurlari! Ayol, ona, qiz oilaning nomusidir. Nomusni saqlash, qo'riqlash mard erkaklarning ishidir. Mana nomus nimaligini sizlarga o'rgatdim. Men qanday bo'lsam, siz ham shunday bo'lasiz. Onangiz sizning nomusingizdir. Men o'lsam, pochchangizga bir gap bo'lsa, opangizga siz qaraysiz, uning nomusini siz qo'riqlaysiz. Shunday ekan mening aytganimga quloq solib, pochchangizga mehr va hurmat ko'rsatasiz.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Sharq mutafakkirlari asarlarida farzand tarbiyasi haqida qanday ko'rsatmalar berilgan?

2. Markaziy Osiyolik mutafakkirlarning oila va nikohga doir qarashlari, ilgari surgan g'oyalari nimadan iborat bo'lgan?

3. XIX – XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ma'rifatparvarlarining oila psixologiyasi va pedagogikasiga oid qarashlari qanday ahamiyat kasb etadi?

4. Markaziy Osiyoda ma'rifatparvarlarining ayollar (ona sifatida) va oilaviy munosabatlar masalasi qanday yoritilgan?

3 OILANING IJTIMOIIY VAZIFALARI, OILAVIIY ROLLAR

| 3.1. Oila turlari

Reja:

1. Oilaning bo'g'inlar soniga ko'ra farqlanishi.
2. Oilaning ijtimoiy va to'liqligiga ko'ra farqlanishi.
3. Oilaning ma'lumoti va yoshi bo'yicha farqi.
4. Oilaning moddiy va psixologik nuqtai nazardan turlari.

Tayanch so'zlar: oila shakli, mezon, ijtimoiy, nuklear, murakkab, to'liq, noto'liq, aralash, yosh, moddiy, psixologik.

Nikoh shakllari kabi oila ham paydo bo'lganidan to hozirgi davrga qadar uning turlari va ijtimoiy-demografik tarkibi muntazam o'zgarib bordi. Oila turlari va uning tarkibida sodir bo'lgan o'zgarishlar, ularga ta'sir etuvchi omillarini jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichlari uchun alohida o'rganish ham oila psixologiyasining muhim vazifalaridan hisoblanadi.

Amerikalik statistik Natan Yau AQShda eng ko'p tarqalgan 50 xil oila turlari haqida ma'lumotlar to'pladi. Ma'lum bo'lishicha, nuklear oila aholining yarmidan biroz

ortig'ini tashkil qilar ekan, birga yashashning qolgan turlari g'alati konfiguratsiyani namoyon etadi. Bu haqida Flowing Data blogida ma'lum qilindi [flowingdata.com].

Yau American Community Survey'ning anonim tadqiqot ma'lumotlarini (2009 – 2014 yillardagi) to'plab, uy xo'jaligining 10 276 turini alohida ajratib chiqdi. Bularning orasidan eng ko'p uchraydigan 50 xil oila turini olim katta sxemada taqdim etdi.

Barcha oilalar uch asosiy yo'nalishga ajratildi: nuklear, kompozit (masalan, uy egasi va uning do'sti) va kengaytirilgan (bir necha avlod vakillari va birga yashovchi uzoq qarindoshlar). Oila a'zolari to'q yashil doirachalar bilan ko'rsatilgan, qarindoshlar – och yashil, uy egasi bilan oilaviy va qarindoshchilik rishtalari bo'lmagan kishilar – kul rangda.

Olimning fikricha, oilaning ko'plab g'alati turlari batafsil o'rganib chiqishga loyiq. “Masalan, bir-biriga qarindosh bo'lmagan kompozit turni olaylik. Bu bir xonadonda ijaraga turadigan uch qo'shni bo'lishi mumkin. Ehtimol, poliamor uchlikdir”, – deya ta'kidlaydi Yau.

Hozirgi zamon oilalarining qanday turlarga ega ekanligi va ularning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini bilish, ularga xos muammolarni o'rganish oilaviy hayotda ro'y berishi mumkin bo'lgan noxushliklarning oldini olish imkonini beradi. Quyida shular haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

OILA – BU NAFAQAT
UMUMIY DAXLDORLIK,
BALKI UMUMIY
MAS'ULIYATDIR.

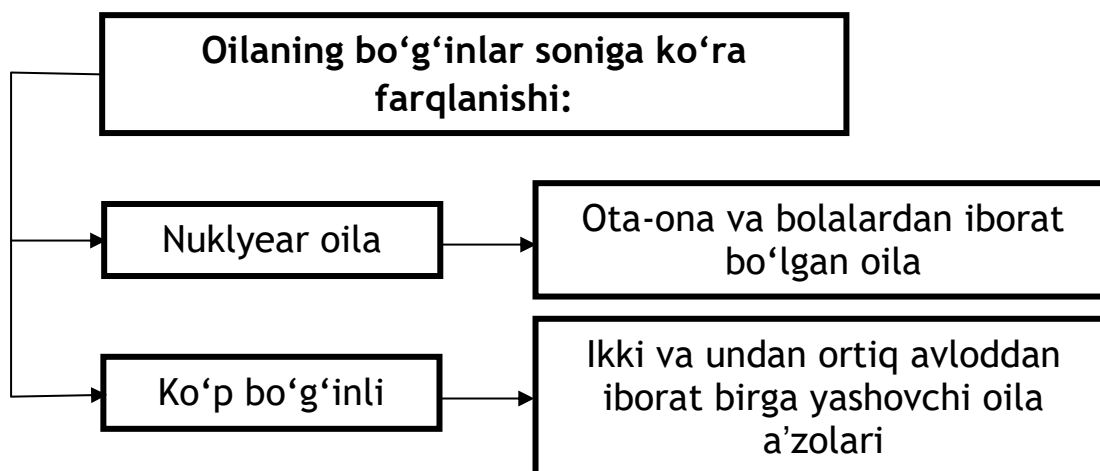
BENJAMIN FRANKLIN

Oilaning eng ko'p tarqalgan turi **nuklear oila** bo'lib, unda er-xotin nikohga kirmagan, ya'ni turmush qurmagan farzandlari bilan yashaydi.

Agar birorta farzand turmush qurib, shu oilada birga

yashasa, unda bu oila **ko‘p bo‘g‘inli** yoki **murakkab oilaga** aylanadi. Murakkab oilada ikki yoki undan kup oddiy oilalar, uch va undan ko‘p avlod vakillari istiqomat etishadi (4-rasm).

4-rasm

Ma‘lumki, oilaning asosini – yadrosini er-xotin tashkil etadi. Oilada er-xotin farzandlari bilan birga ularning ota-onalari, aka-ukalari va boshqa qarindosh-urug‘lari ham birga yashashlari mumkin. Ana shunday holatlarni hisobga olgan holda MDH tarkibiga kirgan barcha respublikalarda, jumladan, O‘zbekistonda ham oilani quyidagi turlarga bo‘lib o‘rganilgan:

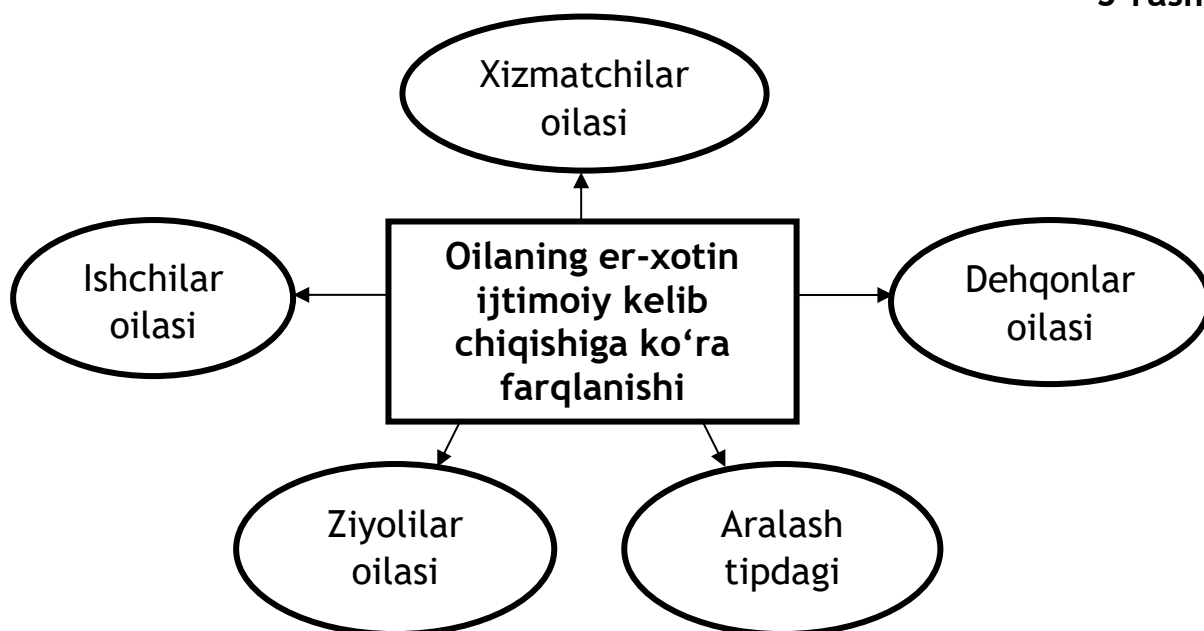
1. Er-xotin bolalari bilan yoki bolasiz yashaydigan oilalar;
2. Er-xotin, bolalari yoki bolasiz, ota-onalarining faqat bittasi bilan yashaydigan oilalar;
3. Er-xotin, bolalari yoki bolasiz, ota-onalarining faqat bittasi (yoki ularsiz) va boshqa qarindoshlari bilan yashaydigan oilalar;
4. Ikki yoki undan ortiq oddiy oila (nikoh juftlari) bolalari bilan yoki bolasiz, ota-onalarining biri (yoki ularsiz) va boshqa qarindoshlari bilan (yoki ularsiz) yashaydigan oilalar;

5. Ona va bolalar bilan yashaydigan oilalar;
6. Ota va bolalar bilan yashamaydigan oilalar;
7. Ona-bolalar va onaning (yoki otaning) ota-onalaridan biri yashaydigan oilalar;
8. Ota-bolalar, otasining (yoki onasining) ota-onalaridan biri bilan yashaydigan oilalar;
9. Boshqa oilalar.

Oila uning a'zolarining ijtimoiy guruhlariga qarab ham turlarga bo'linadi (5-rasm):

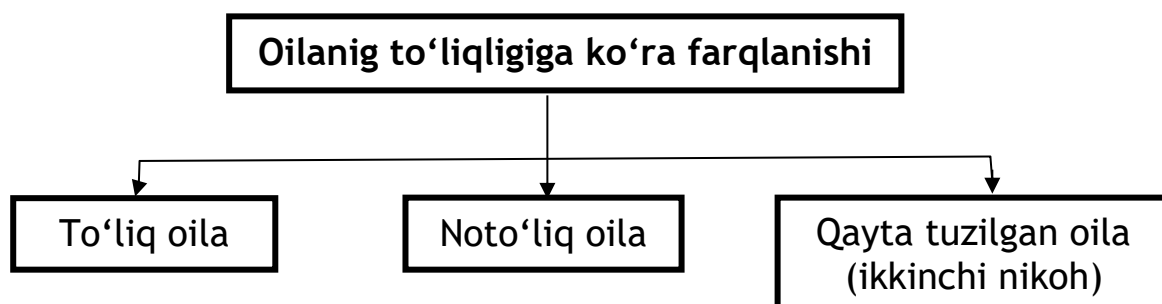
1. Oila a'zolari bir xil ijtimoiy guruhga mansub oilalar.
2. Turli guruhga mansub oilalar.

5-rasm

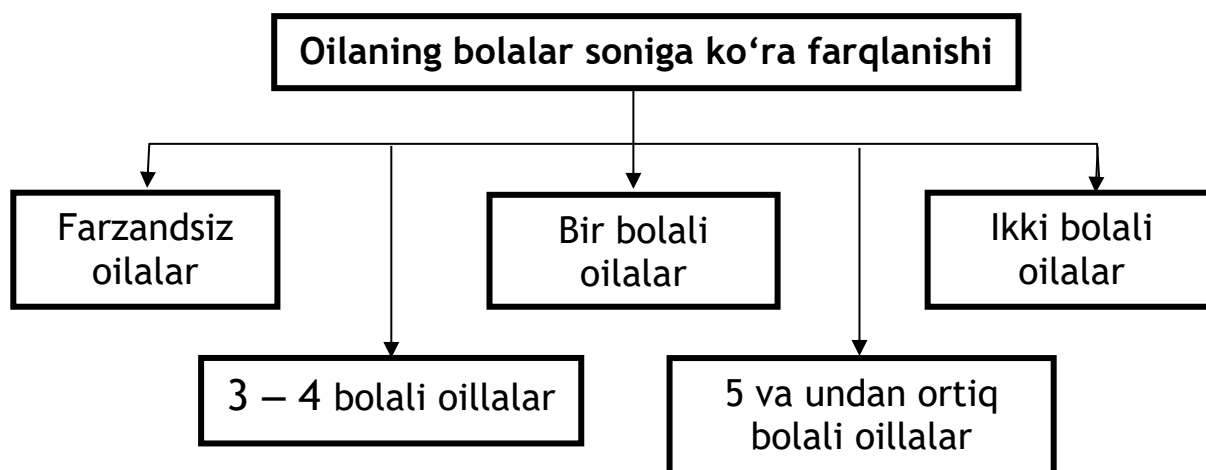
O'z navbatida, oila uning to'liqligiga ko'ra ham farqlanadi (6-rasm):

6-rasm

Oilalarning o'sha oila a'zolari miqdoriga qarab turlarga bo'linishi uning demografik tarkibini tashkil etadi. Turli mamlakatlarda bu mezonlar turlichadir (7-rasm).

7-rasm

Bu tasniflanish u yoki bu xalqning madaniyati bilan bog'liq. Masalan, AQSH, Fransiya, Germaniya, Yunoniston, Rossiya va boshqa tug'ilish kam bo'lgan davlatlarda 3 - 4 bolali oilalar ko'p bolali oilalar hisoblanadi. O'zbekistonda bunday oilalar farzandlar soni o'rtacha bo'lgan oilalar sarasiga kiradi. O'zbekiston uchun shartli ravishda oilaning 3 ta demografik turga ajratish maqsadga muvofiqdir:

1. Kichik oilalar: 2 - 4 kishi istiqomat etuvchi oilalar;

2. O'rta oilalar: 5 - 6 kishi istiqomat etuvchi oilalar;

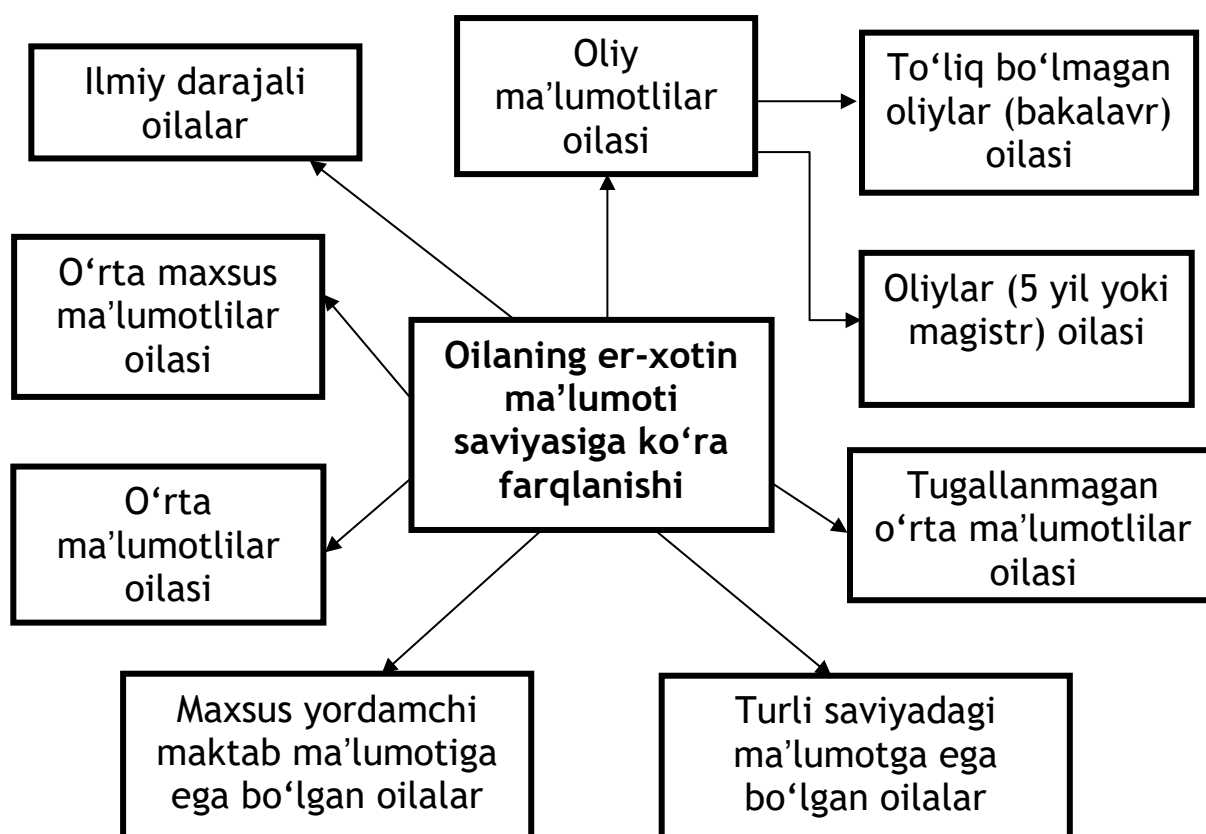
3. Katta oilalar: 7 va undan ortiq kishilar istiqomat etuvchi oilalar.

KENGAYTIRILGAN OILA
JAMIYATNING
KUCHLILIK RAMZI,
NUKLEAR OILA SHAXSIY
ERKINLIKNING
NAMUNASI.

Shu bilan birga, oila er-xotin ma'lumoti saviyasiga ko'ra farqlanadi. Bu yerda ham u yoki bu xalqning ta'lim tizimini hisobga olish kerak.

Biz bevosita O'zbekistonning ta'lim tizimidan kelib chiqqan holda uni quyidagicha tasnifladik (8-rasm):

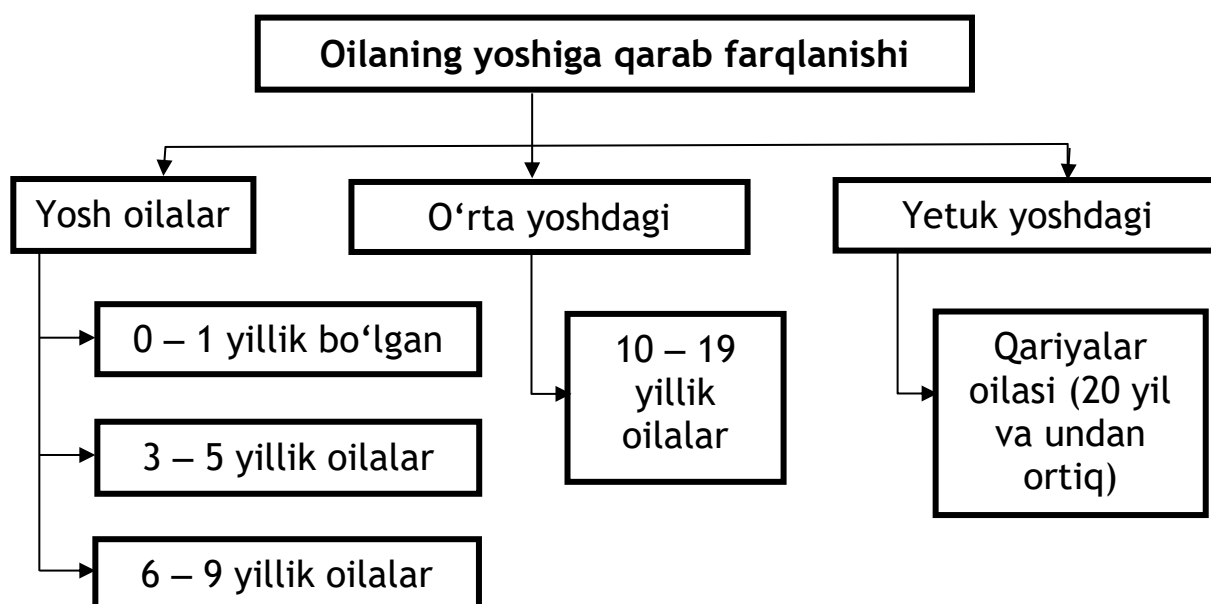
8-rasm

O'rta ma'lumotlilarga umumiy maktabni bitirganlar kirsa, o'rta maxsus ma'lumotlilarga kollej, litsey, texnikum kabi o'quv dargohlarini tamomlaganlar kiradi.

Oila yoshiga qarab ham bo'linadi (9-rasm). Ammo bu yerda bir e'tiborga olish kerak bo'lgan jihat ham bor. **Yosh oila** – er va xotinning ikkalasi ham 30 yoshdan oshmagan yoki oilaviy turmush qurish tajribasi 10 yildan oshmagan yoshlar oilasi nazarda tutiladi.

Birinchi yondashuv, ya'ni, er va xotinning pasport yoshini inobatga olib, oilaga maqom berish to'g'riroq bo'lib, qachon turmush qurganligidan qat'iy nazar, albatta, shu muddat orasida xali yigit ham qiz ham tom ma'noda katta mehnat stajiga ega bo'lmaydi va ko'p hollarda ayol-ona aynan shu davrda farzandli bo'lib, uy bekasi bo'lib o'tirib qolishi ehtimoli katta.

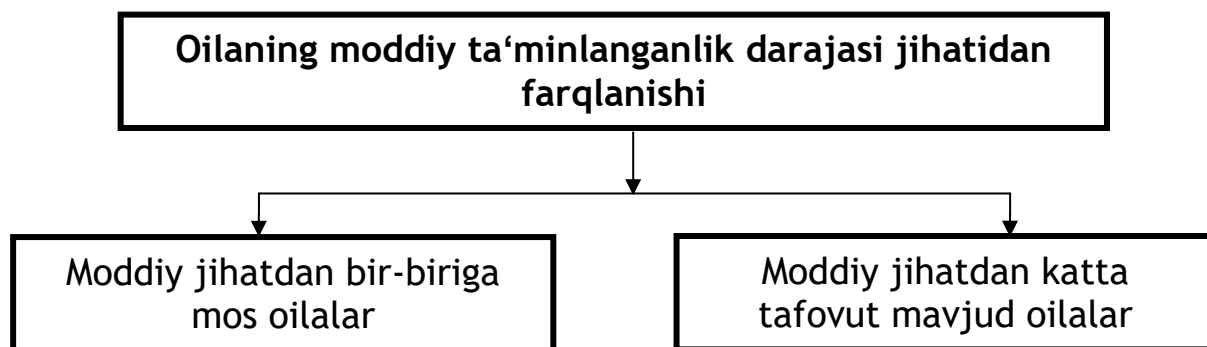

Agar *ikkinchi yondashuv* bo'yicha yosh oilani oilada yashash muddatiga ko'ra tabaqalashtirilsa, unda u yoki bu jamiyatda nikoh yoshining o'rtacha ko'rsatgichi ortib yoki kamayib borishini nazarda tutish lozim. Chunki ayrim davlatda va ayrim milliy-madaniy muhitda yoshlarni juda erta turmush qurishi rag'batlantirilsa, boshqalarida, ayniqsa, oxirgi yillarda aksincha, yigit va qizlarning kasb-hunar o'rtirish bo'yicha professional malakaga erishish asosiy qadriyat hisoblangan sharoitlarda 30 yoshdan oshgan odam endi oila qurgan yoki hali ham turmush qurmagan bo'lishi mumkin.

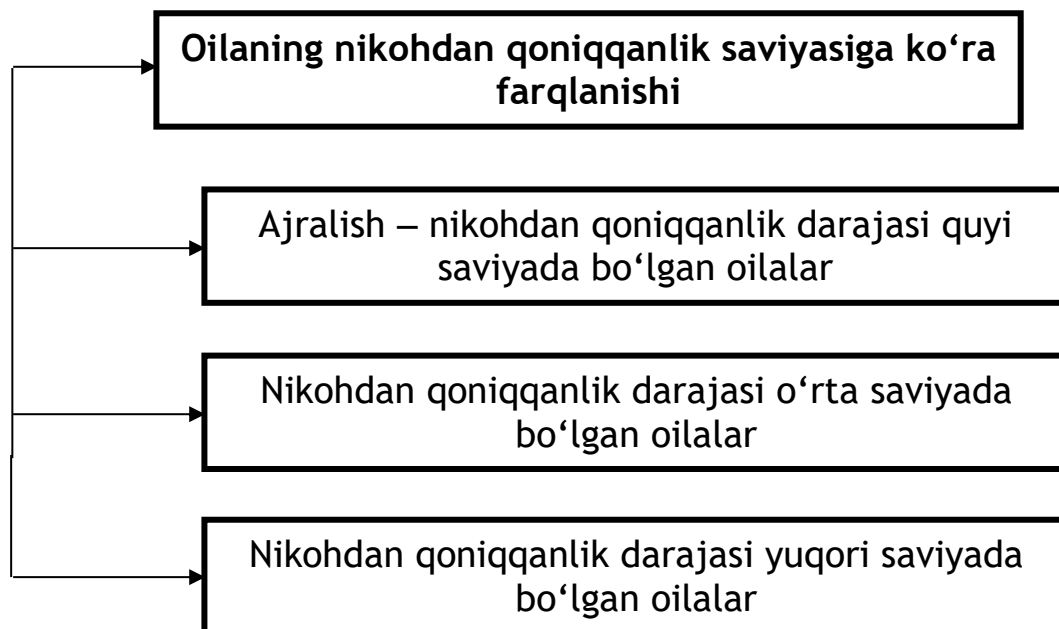
Oila moddiy ta'minlanganlik jihatidan ham farqlanadi. Shunga ko'ra, oilani kambag'al, o'rta, o'ziga to'q va boy qatlamlarga bo'lish mumkin. Mazkur tabaqalanish jihatidan ular quyidagicha farqlanadilar (10-rasm):

10-rasm

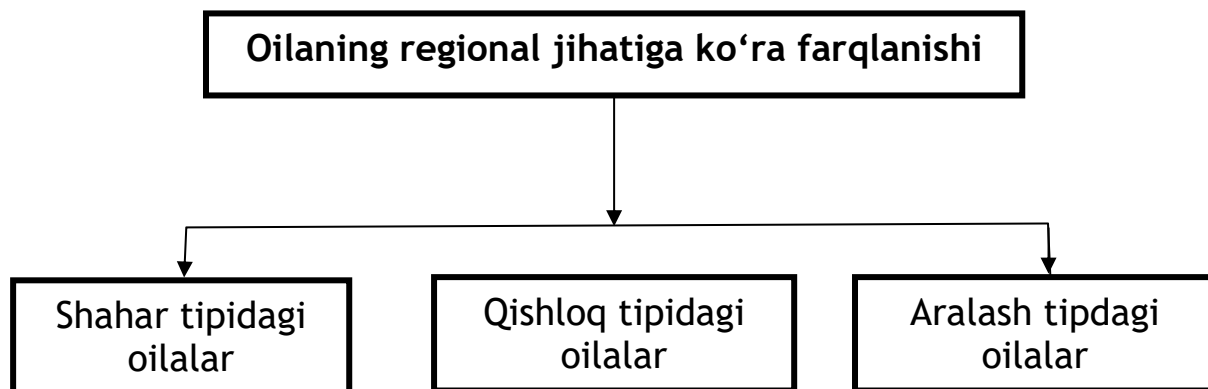
Psixologik nuqtai nazardan oilani nikohdan qoniqqanlik saviyasiga ko'ra ham farqlash mumkin (11-rasm):

11-rasm

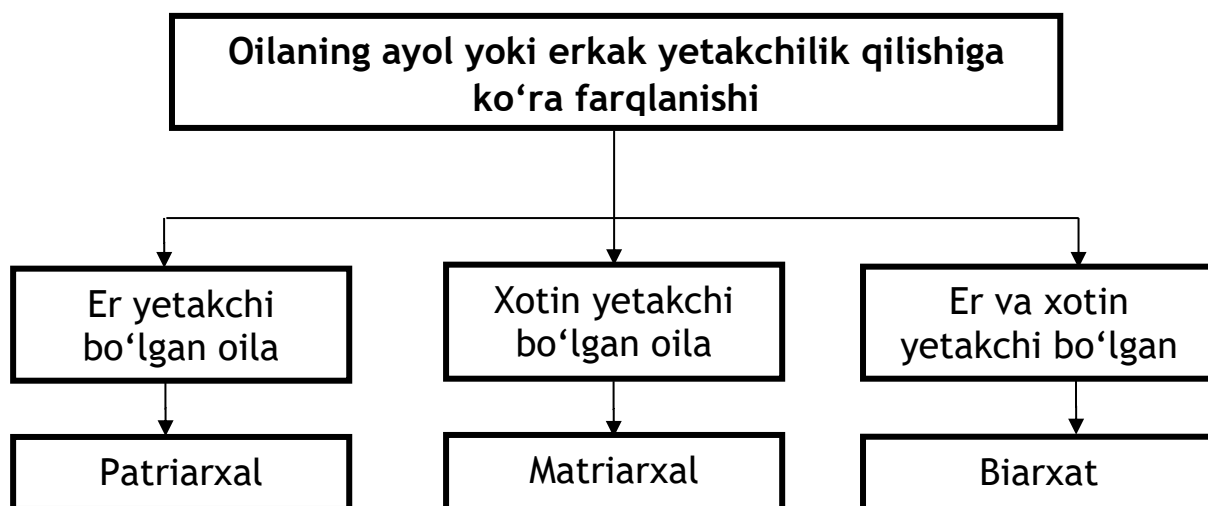
Regional jihatlariga ko'ra oila quyidagicha bo'linadi (12-rasm):

12-rasm

Oilada boshchilik masalasi ham e'tiborli bo'lib, ayol yoki erkak yetakchilik qilishiga ko'ra oila quyidagicha bo'linadi (13-rasm):

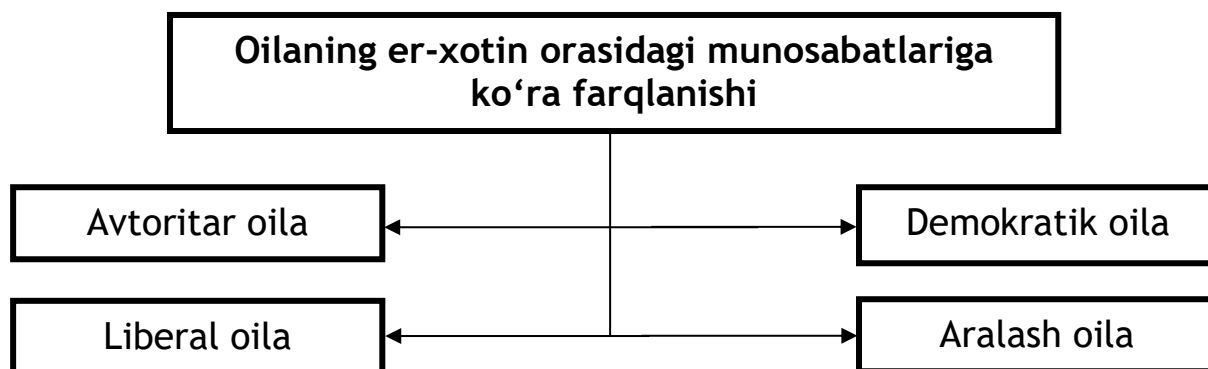
13-rasm

Demak, er yetakchi bo'lgan oila patriarxal oila, xotin yetakchi bo'lgan oila matriarxal oila deb yuritaladi. Er va xotin yetakchilikni birga bajaradigan oila esa biarxat hisoblanadi.

Oilada er-xotin orasidagi munosabatlariga ko'ra: avtoritar, demokratik, liberal, aralash tipdagi oilalarga ajraladi (14-rasm).

14-rasm

Shu bilan birgalikda, oila etnik jihatdan ham farq qiladi (15-rasm):

15-rasm

O'zbek oilasining yuqoridagi klassifikatsiyalari, ularga xos psixologik va etnopsixologik xususiyatlar mutaxassis (psixolog, etnolog, antropolog, sotsiolog)lar tomonidan ilmiy o'rganilishi va yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda xizmat qilishi kerak.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Hozirgi zamon oilasining qanday turlari mavjud?
2. Oilaning turlari jamiyat va shaxs uchun qanday ahamiyatga ega?
3. Oila shakllarining klassifikatsiyasida etnopsixologik xususiyatlarning ahamiyati bormi?

3.2. Oila vazifalarining klassifikatsiyasi

Reja:

1. Oilaning reproduktiv va tarbiyaviy vazifalari.
2. Oilaning iqtisodiy va kommunikativ vazifalari.
3. Oilaning rekreativ vazifasi.
4. Oilaning regulyativ va feliotsitologik vazifalari.

Tayanch soʻzlar: oila vazifalari, reproduktiv, tarbiyaviy, iqtisodiy, kommunikativ, rekreativ, regulativ (boshqaruv), feliotsitologik.

Har bir oila ijtimoiy tizim struktura sifatida jamiyat oldida maʼlum bir vazifalarni bajaradi. Oilaning ijtimoiy vazifalari haqida gapirganda, bir tomondan, jamiyatning oilaga taʼsirini, ikkinchi tomondan esa, umumiy ijtimoiy tizimda oilaning oʻrnini, oilaning hal qiladigan ijtimoiy (jamoatchilik) vazifalarini hisobga olish lozim.

Bu haqida Yusuf Xos Hojib, Ibn Sino, Amir Temur, Alisher Navoiy, Ahmad Donish va boshqalar oʻz asarlarida yozib qoldirganlar. Hozirgi zamon oilasining asosiy vazifalarining yagona klassifikatsiyasi hanuz ishlab chiqilmagan. Zero, bu masalaga olimlar turlicha yondashdilar. Masalan, sotsiolog olimlardan U.M.Sverdlov, V.A.Ryasensov, V.P.Klyuchnikovlar inson zotini davom ettirish, bolalarni tarbiyalash va xoʻjalik vazifalarini; S.D.Laptenok xoʻjalik-maishiy, aholi sonini qayta tiklash, tarbiyaviy va oila aʼzolari dam olishi – xordigʻini tashkil etish; N.G.Yurkevich maʼnaviy muloqot, seksual, bolalarni dunyoga keltirish, tarbiya jarayonidagi hamkorlik, uy xoʻjaligini yuritish uchun zarur vositalarni taʼminlash, dam olishni tashkil qilish, oʻzaro moddiy va maʼnaviy qoʻllab-quvvatlash; A.G.Xarchev aholi sonini qayta tiklash, ijtimoiylashuv, xoʻjalik, isteʼmol va dam olishni tashkil qilish kabilarni farqlaydilar.

Yuqoridagilardan koʻrinib turibdiki, qator mutaxassislar tomonidan oilaning asosiy vazifalari turlicha klassifikatsiya qilinmokda. Bu oʻrinda oila vazifalarini shunchaki sanab

o'tish emas, balki ularni, bir tomondan, odamlarning moddiy, xo'jalik-maishiy va ikkinchi tomondan, emotsional va ijtimoiy-psixologik ehtiyojlarini qondiruvchi vazifalarga farqlash muhim.

Shuni ham aytib o'tish joizki, hozirgi zamon oilasida emotsional va ijtimoiy-psixologik jarayonlarni qondirish vazifasining ahamiyati ortib bormoqda. Hatto sof moddiy xarakterga ega bo'lgan vazifalarda ham hissiylik ko'proq tus olib bormoqda. Hissiy, emotsional kontaktlarning ahamiyati shahar oilalarida kuchliroq anglanmoqda. Qishloq oilalari esa uy hayvonlari va tomorqa yerlarining borligi evaziga shahar oilalariga qaraganda jamiyatning ishlab chiqaruvchi bo'g'inini, ishlab chiqaruvchilik vazifasini ko'proq saqlab qolmoqda.

Demak, hozirda ko'pchilik olimlar oilaning vazifalarini o'ta muhim ijtimoiy muammolarni hal etuvchi murakkab jarayon deb e'tirof etib, uning asosiy vazifalarini belgilaydilar. Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida hozirgi zamon oilasining asosiy vazifalari sifatida biz ularni quyidagicha belgilaymiz:

Yangi oila qurgan yosh er-xotin farzand ko'ravermagach, keksa bir donishmandning yoniga borishibdi. Donishmand ularga baland tepalikdagi niyat daraxt uchiga, bir parcha latta bog'lab qo'yishni uqtiribdi.

Bir necha yildan so'ng, boyagi donishmand er-xotindan xabar olgani kelsa, eshikni bir gala bolakaylar ochishibdi.

– Onangiz qayerda? – so'rabdi donishmand.

– Tug'ruqxonada, – javob berishibdi bolalar.

1. Oilaning reproduktiv vazifasi – oilada farzandlarning tug'ilishi, jamiyatda aholining yangilab turilishi.

2. Oilaning tarbiyaviy vazifasi – yosh avlodni jismoniy sog'lom, ma'naviy barkamol, axloqiy pok etib tarbiyalash

orqali yoshlarni ijtimoiylashtiruv, jamiyatni madaniy jihatdan uzluksizligini ta'minlash.

3. Oilaning iqtisodiy vazifasi – oila a'zolarining yashashi uchun zarur bo'lgan anjom va texnika bilan ta'minlash, ularni kiyim, oziq-ovqat, bilim olishi va mutaxassislikka ega bo'lish, o'z iste'dod va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun iqtisodiy shart-sharoit yaratish. Shuningdek, mehnatga yaroqsiz oila a'zolarini, voyaga yetmagan bolalar, qariyalarni moddiy jihatdan ta'minlash.

4. Oila xo'jaligini yuritish vazifasi – yashash joyiga ega bo'lish, uning sharoitini yaxshilash, oila xo'jaligini tebratish.

5. Oilaning kommunikativ vazifasi – oila a'zolarining o'zaro muloqot va o'zaro tushunishga bo'lgan ehtiyojini qondirish.

6. Oilaning ijtimoiy nazorat qilish vazifasi – oila a'zolarining xulq-atvorini, axloqini nazorat qilish, er-xotinning oila va jamiyat oldidagi mas'uliyati, farzandlarning ota-onalar, ota-onalarning farzandlar oldidagi mas'uliyatini anglash.

7. Oila a'zolarining ma'naviyatini yuksaltirish.

8. Oila a'zolarining oiladagi mavqelarini egallashlari uchun imkoniyat yaratish.

9. Oilaning rekreativ vazifasi – o'zaro jismoniy, moddiy, ma'naviy va psixologik yordam ko'rsatish, bir-birining salomatligini mustahkamlash, oila a'zolarining dam olishini tashkil etish.

10. Oilaning jinsiy tarbiyaga oid vazifasi – er-xotinning jinsiy ehtiyojlarini qondirish, o'g'il va qizlarga o'z jinsiga oid tarbiya berish, ularni oilaviy hayotga tayyorlab borish.

11. Oilaning regulyativ (boshqaruv) vazifasi – oila o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni boshqarish tizimini, shuningdek, birlamchi ijtimoiy nazoratni, oilada ustunlik va obro‘ni amalga oshirish.

12. Oilaning hissiy-emotsional vazifasi – oila a‘zolarining bir-birida sevgi, mehr-oqibat, o‘zaro g‘am-xo‘rlik, hurmat his-tuyg‘ularini tarbiyalash.

13. Oilaning relaksatsiya vazifasi – oila a‘zolarining jinsiy, emotsional faoliyatini, ruhiy-jismoniy quvvatini, mehnat qobiliyatini yana qayta tiklash.

14. Oilaning felitsitologik vazifasi – oilaviy munosabatlar tizimida shaxsiy baxtga erishishga intilish.

Oila mana shu vazifalarni to‘la bajargandagina u barqaror takomillashib boradi va jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta‘sir qiladi. Bu barcha oila a‘zolarining oilada va jamiyatda o‘z mavqeini egallashlari, iste‘dod va qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarishlariga imkoniyat tug‘diradi. Ko‘pchilik, shuningdek, bir qator olimlar ham, agar oila mana shu vazifalarni bajarishga qodir bo‘lmasa, oila va jamiyatda o‘z mavqeini egallashlari murakkab kechadi, bunday oilada tarbiyalangan farzandlar tarbiyasida ham qusurli jihatlar mavjud bo‘ladi, deb e‘tirof etadilar.

OILA – BU NAFAQAT
JAMIYATNING HUYAYRASI,
BALKI UNDAGI INSONIY
QADRIYATLARNING BIRINCHI
O‘RGANILADIGAN JOYIDIR.

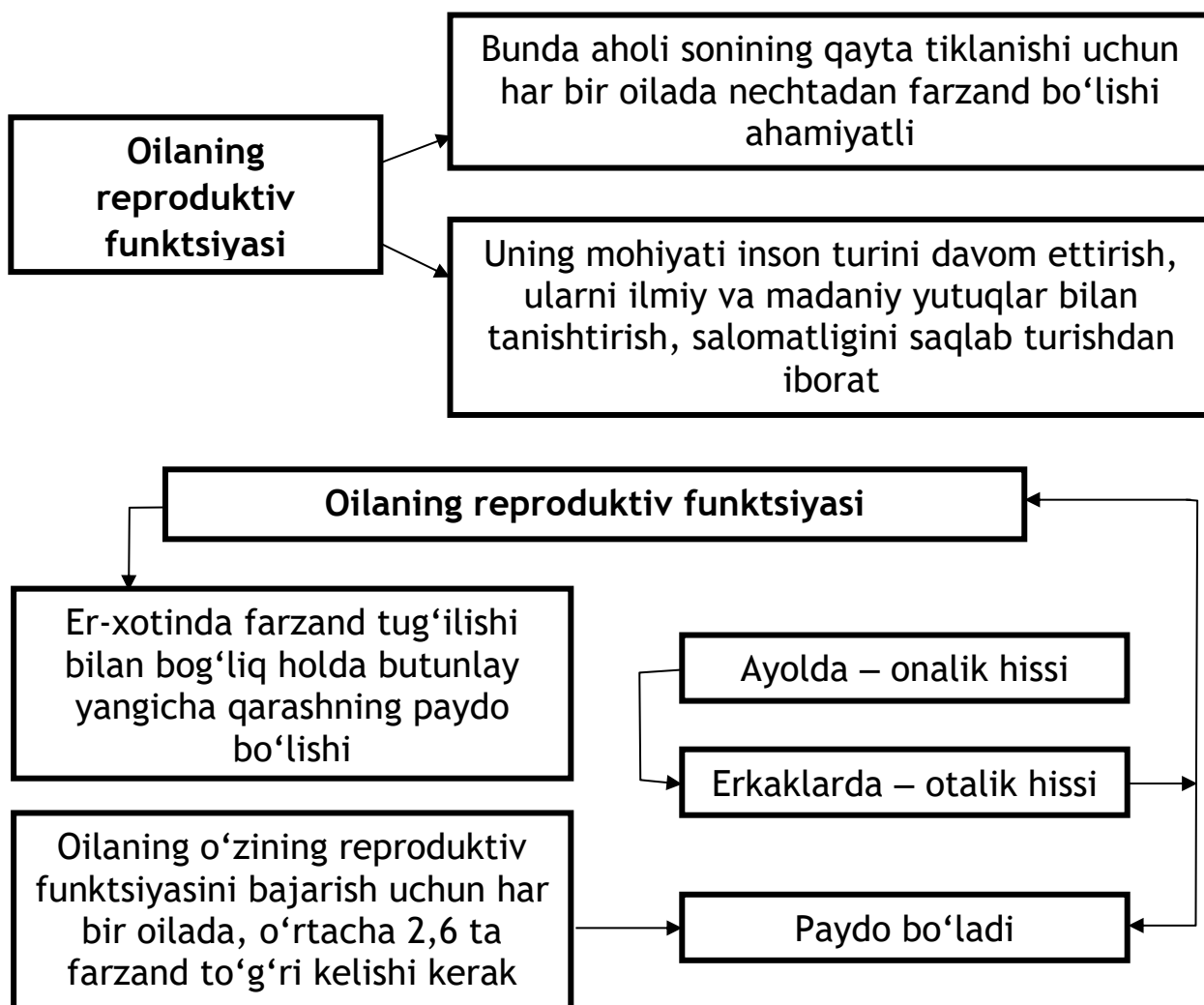
Agar oila o‘zining barcha vazifalarini amalga oshirsa, u holda bunday oila ideal oila bo‘ladi. Lekin buni amalga oshirish juda og‘ir, shu sababli hayotda ideal oilalar deyarli uchramaydi. Shunga qaramay oila mustahkam bo‘lishi uchun uning bajarilishi kerak bo‘lgan asosiy vazifalari mavjud va ularga biz batafsil to‘xtalib o‘tishni joiz deb bildik.

Oilaning reproduktiv funksiyasi

Oilaning reproduktiv funksiyasi – (lot. *re* – tiklanish, takrorlanish, *produco* – yarataman ma’nosini anglatadi) inson zotini davom ettirish zaruriyatining sababini asoslaydi. U muhim bo’lgan vazifalardan biri hisoblanib, oilada farzandlarning tug’ilishi, jamiyatning biologik uzluksizligini ta’minlash bilan bog’liq. Bu vazifaning asosiy mohiyati inson turini davom ettirishdan iboratdir (16-rasm).

16-rasm

Oilaning reproduktiv funksiyasi

Reproduktiv salomatlikni muhofaza qilishda havfsiz homiladorlik, bexatar tug‘ruq, chilla davridagi malakali yordam, abort va uning oldini olish, tug‘ruqlar oralig‘ini kamida 3 yil saqlash kabilar inobatga olinadi.

Oila faqatgina yangi avlodni dunyoga keltiribgina qolmasdan, ularni insoniyat paydo bo‘lgan davrdan boshlab yashab kelayotgan ilmiy va madaniy yutuqlari bilan tanishtirish, ularning salomatligini saqlab turishdan ham iboratdir. Tabiatan berilgan avlod qoldirish instinkti odamda farzand ko‘rishga, ularni o‘stirishga va tarbiyalashga bo‘lgan ehtiyojga aylanadi. Bu ehtiyojlarni qondirmasdan turib, kishi odatda o‘zini baxtiyor his qila olmaydi. Shuningdek, er-xotinda farzand tug‘ilishi bilan bog‘liq holda butunlay yangi hissiyotlar: ayolda – onalik, erkakda – otalik hissi paydo bo‘ladi. Farzand esa er-xotin munosabatlarini yanada mustahkamlovchi asosiy omildir. Qolaversa, nikohga kirayotganlarning turmush qurishida asosiy motivlardan biri bu farzand ko‘rish hisoblanadi.

Demak, aholining sog‘ligi sifati va mamlakatda sog‘liqni saqlash rivojlanish darajasi davlat miqiyosida ahamiyatlidir. Chunki jamiyat fuqarolarining reproduktiv salomatligi, mamlakatning reproduktiv salohiyatini, milliy genofond taqdirini belgilovchi muhim ko‘rsatkichlardan biridir. Yanada aniqroq aytadigan bo‘lsak, aholining reproduktiv jihatdan sog‘lomligi darajasi o‘sha aholi istiqomat qilayotgan jamiyatning sog‘lomligi darajasiga, milliy genofond salomatligi darajasiga, millat taqdiriga, davlatning umumiy qudratiga, nufuzi va salohiyatiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi.

Oilaning jamiyat oldidagi reproduktiv vazifasi va uning bajarilishi deyilganda aholi sonining qayta tiklanishi uchun har bir oilada nechtadan farzand bo'lishi lozimligi nazarda tutiladi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, agar har bir oilada bittadan farzand bo'ladigan bo'lsa, bunday xalq sakkizinchi avloddan keyin yo'q bo'lib ketishi mumkin ekan. Har bir oilada ikkitadan farzandning bo'lishi ham aholi sonini saqlab turishni ta'minlay olmaydi. Demograflarning ta'kidlashlaricha, oila o'zining reproduktiv vazifasini bajarishi uchun har bir oilaga o'rtacha 2,6 ta farzand to'g'ri kelishi kerak.

Oila kattaligini qisqarishi quyidagi omillar sababli sodir bo'lmoqda: tug'ilishning kamayishi, yosh oilalarning ota-onalaridan ajralib chiqishlari, ajralishlarning o'sib borishi natijasida bir ota yoki onalik oilalar soni ortib bormoqda. Ekspertlarning baholashlari bo'yicha, yomon ekologik sharoit, axloqsiz hayot kechirishi, kasalligi yomon ovqatlanish va boshqalar sababli yoshi katta aholining 10 – 15% sog'ligi holati sababli bolaga ega bo'lishi mumkin emas.

Xullas, oilada barpo bo'lgan birinchi kundan boshlab, kundalik turmushni oila a'zolari sog'ligini mustahkam bo'lishi uchun harakat qilish zarur. Buning uchun asosan quyidagilarga rioya qilish muhim:

- oila a'zolarini sog'lom turmush tarzidan bilimdon va malakali bo'lishlariga erishish;
- doimo o'z vaqtida profilaktik tibbiy ko'rikdan muntazam ravishda o'tib borishlarini kundalik ko'nikmalariga kiritishlariga erishish;
- kun tartibini to'g'ri tashkil qilish;
- ruhiy hotirjamligini ta'minlash va saqlash;

- oila rahbari tomonidan muntazam ravishda oila a'zolarini dam olishlarini ta'minlash;
- zararli odatlarning bo'lmasligi;
- to'g'ri ovqatlanishning 12 tamoyiliga rioya qilish;
- jismoniy tarbiya va chiniqtiruvchi mashqlarni oila a'zolari bilan birgalikda muntazam ravishda olib borish;
- oila a'zolarida ozodalik va orastalik ko'nikmalarini shakllantirib, shaxsiy gigiyena qoidalariga rioya qilish.

Oila a'zolarining salomatligini ta'minlash, ularning baxtli bo'lishi avlodlar iqtidori va nasl-nasabi yaxshilanib borishida har bir oilada yuqoridagi ishlarni o'z vaqtida to'g'ri tashkil etgan taqdirdagina amalga oshadi.

Oilaning tarbiyaviy funktsiyasi

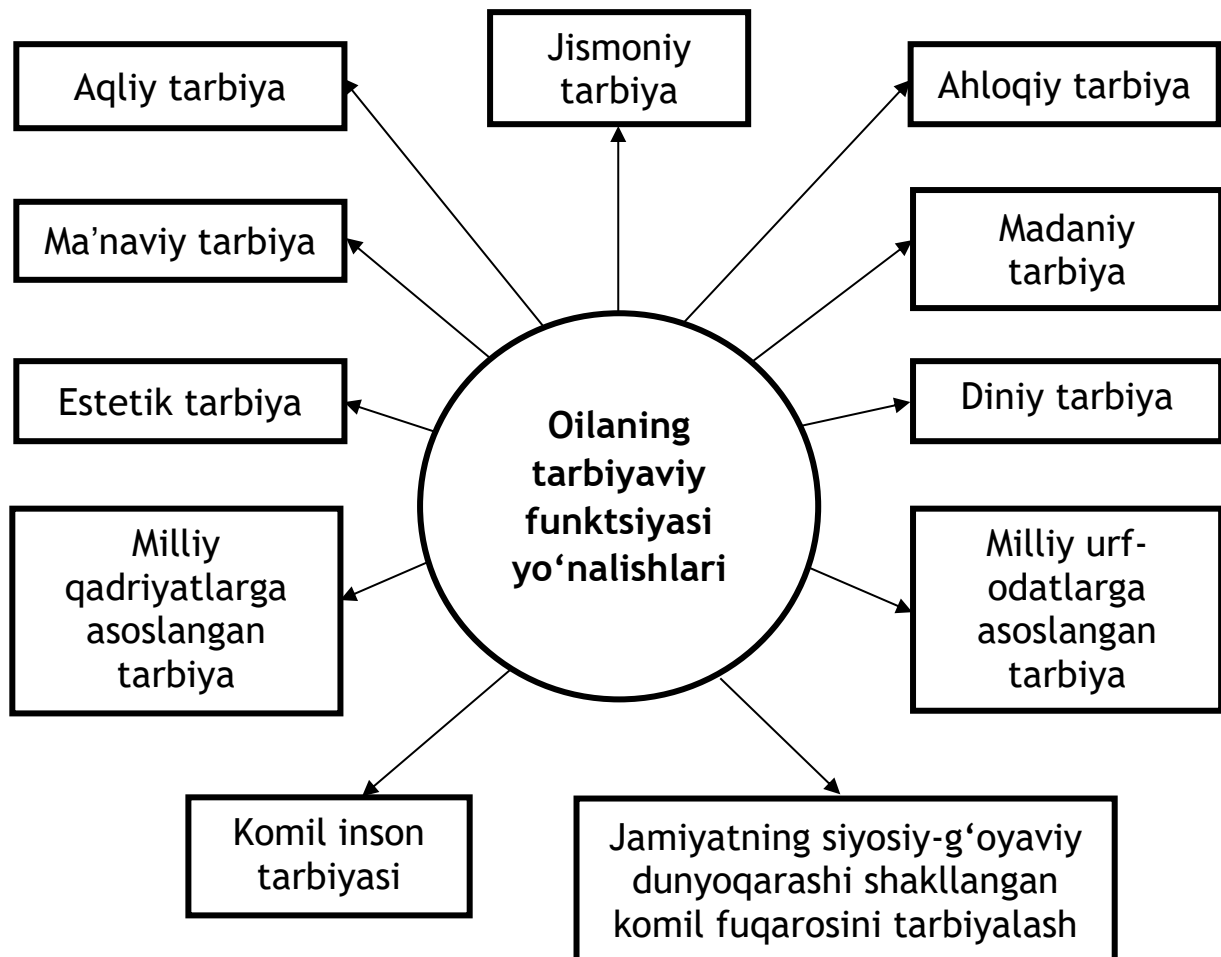
Jamiyatni sog'lomlashtirish uchun, eng avvalo, oiladagi ijtimoiy-psixologik munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yish, oilaning faqat ichki muammolarinigina emas, balki umum-ijtimoiy muammolarini ham hal qilishni ta'minlash lozim.

Bunda oilaning *tarbiyalash* vazifasi muhim ahamiyatga ega. *Oilaning tarbiyaviy funktsiyasi* yosh avlodni jismoniy sog'lom, ma'naviy barkamol, axloqiy pok etib tarbiyalash orqali yoshlarni ijtimoiylashtiruv va jamiyatni madaniy jihatdan uzluksizligini ta'minlashni o'z ichiga oladi (17-rasm).

17-rasm

Oilaning tarbiyaviy funktsiyasi

Yosh avlodni jismoniy sog‘lom, ma‘naviy barkamol, axloqiy pok etib tarbiyalash orqali yoshlarni ijtimoiylashtiruv va jamiyatni madaniy jihatdan uzluksizligini ta‘minlash

Bu davlat darajasidagi ahamiyatga ega bo‘lib, jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining “Oila” deb nomlangan XIV bobida quyidagi qoidalarni o‘qish mumkin:

64-modda. Ota-onalar o‘z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburdirlar. Davlat va jamiyat yetim bolalarni va otaonalarining vasiyligidan mahrum bo‘lgan bolalarni boqish, tarbiyalash va o‘qitishni

ta'minlaydi, bolalarga bag'ishlangan xayriya faoliyatlarni rag'batlantiradi.

65-modda. Farzandlar ota-onalarning nasl-nasabidan va fuqarolik holatidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar. Onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

66-modda. Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar.

Bu moddalarda O'zbekiston Respublikasining asosiy qonunida ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi ijtimoiy-psixologik munosabatlar, uning ma'naviy-axloqiy asosi, farzand tarbiyasi, kelgusi avlod va oila taqdiri davlat va jamiyat taqdiri bilan bog'liq holda ifodalangan.

Inson avvalo oila bag'rida unib-o'sadi, shaxs sifatida shakllanadi. Farzand oilada jismonan, fikran va ahloqan tarbiyalanishi, sog'lom fikr va yaxshi ahloq bilan qurollantirilishi lozim.

XALQNING BAXT-SAODATI
BOLALARNI TO'G'RI
TARBIYALASHGA BOG'LIQ.

J. LOKK

Oiladagi ta'lim-tarbiya, ma'naviy-ahloqiy qadriyatlar keyinchalik odamlar orasida mahallakuyda, ta'lim muassasalarida sayqal topadi. Oilada sog'lom muhitni yaratish, huquqiy tarbiyani yaxshilash, farzandlarga chuqur bilim asoslarini o'rgatish, ularning ma'rifatli va ma'naviyatli kishilar bo'lib yetishishlarini ta'minlash, kasb-hunar egallab, jamiyatga nafi tegadigan inson bo'lishida ota-onaning o'rni beqiyos.

Ma'lumki, Sharqda oila va jamiyat, unda ota-onaning farzandlar bilan munosabati o'ziga xos ijtimoiy-psixologik ko'rinishni kasb etadi. Bolalarning aqliy, jismoniy, ahloqiy, estetik tarbiyasiga oilada asos solinadi. Masalan, Janubiy Koreya Prezidenti Li Myon Bakning "Mo'jizalar sodir

bo‘lmaydi” (2011) nomli asarida “Ota-ona va bolalar suhbatlashmaydigan oila baxtsizdir. Bolalari quloq solmaydigan ota-onalar ham baxtsizdir. Shuningdek, ota-onasi zug‘um qiladigan bolalar ham baxtsiz. Ammo suhbat ko‘ngildan emas, shunchaki, gaplashib o‘tirish uchun o‘tkaziladigan oilani ham baxtli deb bo‘lmaydi. Muloqot farzand

Ota-onangizni
hurmat qiling.
Ular o‘qishni
Google va
Vikipediyasiz
tamomlashgan.

farzandligicha, ota-ona esa – ota-onaligicha qolgan hollarda, ular o‘rtasida hurmat va ishonch bo‘lgandagina ro‘y beradi” degan

g‘oyani ilgari suradi.

O‘zbekiston mustaqilligining dastlabki davrida milliy qadriyatlarining tiklanishi va xalqining azaldan saqlab kelayotgan milliy urf-odatlarini, an‘analari (bola tarbiyasida ota-onadan tashqari, buvi-buva, qarindosh-urug‘, mahallaning ham ta‘sirini) bu borada katta ahamiyatga ega. Lekin ba‘zan oilaning tarbiyaviy vazifasining susayishi va targ‘ibot-tashviqot ishlarining kamligi natijasida oila a‘zolari xulqida yomon odatlarning (ichish, chekish, giyohvandlik, turli diniy oqimlar ta‘siriga berilish, ma‘naviy buzuvchilik yo‘liga kirish) paydo bo‘lishi tashvishlanarli hollardan biridir.

Jamiyatning komil fuqarosini shakllantirish, tarbiyalash hozirgi zamon oilasining mazkur vazifasi darajasiga kiradi. Chunki shaxsning ijtimoiylashuvi dastavval oilada amalga oshadi. Oiladagi tarbiya orqali shaxsga ma‘lum bir siyosiy-g‘oyaviy dunyoqarash, axloqiy me‘yorlar va xulq namunalari, jismoniy sifatlar singdiriladi. O‘zbek xalqida “Qush uyasida ko‘rganini qiladi” deb bejiz aytilmagan. Oilada amalga oshadigan ijtimoiylashuv jarayoni natijasida shaxs ijtimoiy

me'yorlar va qadriyatlarni o'zlashtiradi, ijtimoiy hayotga kirib boradi.

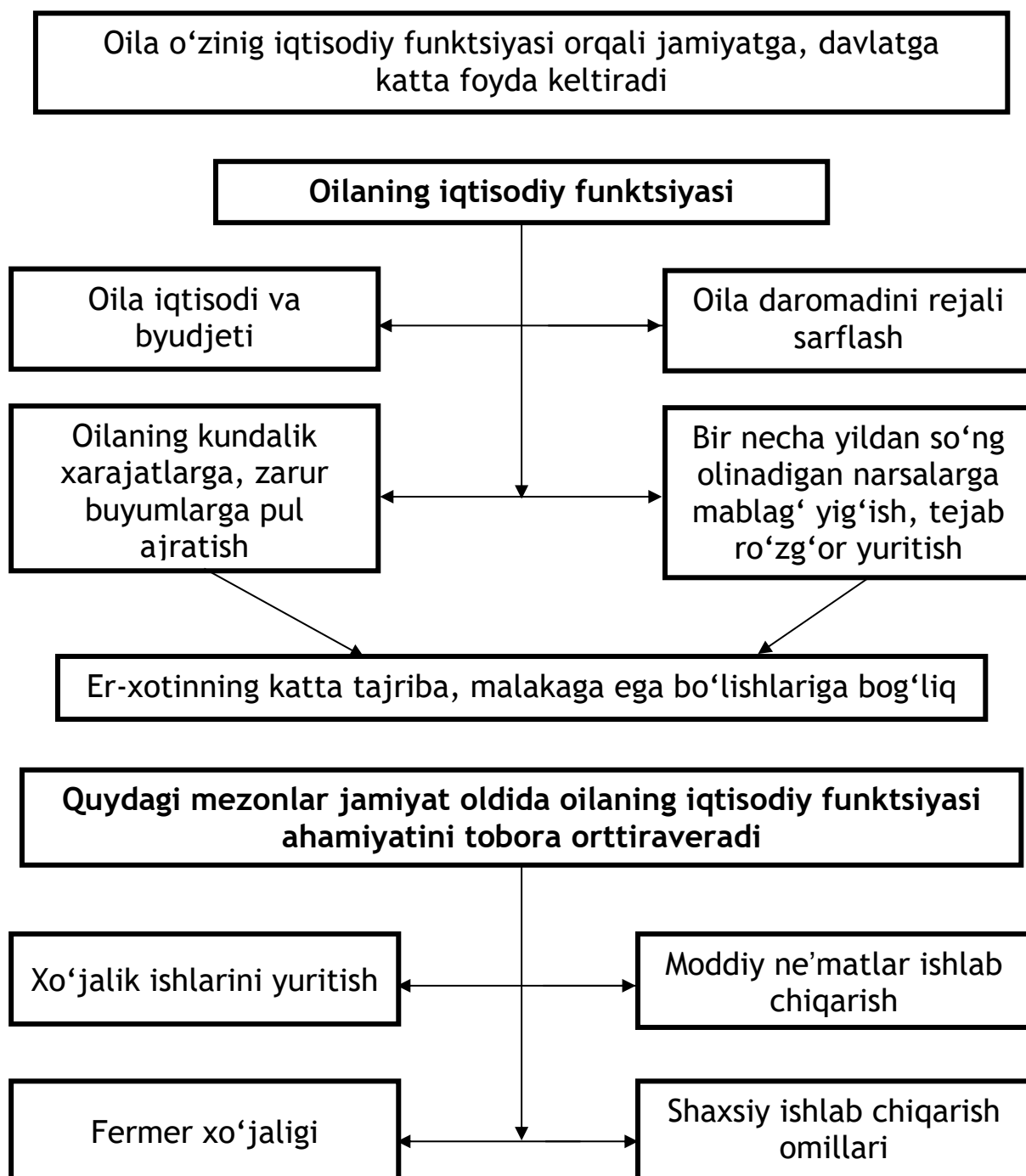
Oilaning iqtisodiy funktsiyasi

Oilaning iqtisodiy vazifasi uning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. *Oilaning iqtisodiy vazifasiga* oila a'zolarining yashashi uchun zarur bo'lgan narsa-buyum bilan ta'minlash, ularni kiyim, oziq-ovqat, bilim olishi va mutaxassislikka ega bo'lish, o'z iste'dod va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun iqtisodiy shart-sharoit yaratish, shuningdek, mehnatga yaroqsiz oila a'zolarini, voyaga yetmagan bolalar, qariyalarni moddiy jihatdan ta'minlash kiradi. Oila iqtisodi, byudjeti, daromadini rejali sarflash, bir necha yildan so'ng olinadigan narsalarga mablag' yig'ish, tejab ro'zg'or yuritish er-xotinning katta tajriba, malakaga ega bo'lishlariga bog'liq (18-rasm).

O'z navbatida, bu yerda ularning qay darajada nikohga iqtisodiy yetukliklari ahamiyatga egadir. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning *iqtisodiy jihatlari* – kelin-kuyovlarning bo'lajak oilani moddiy jihatdan uzluksiz ta'minlab turishga qodirligi, yosh oilaning yashash joyi, oila yuritish uchun tadbirkorlik fazilatlariga egali tushuniladi. Nikohga aynan shu jihatdan tayyor bo'lish, oilaning iqtisodiy vazifasini o'tashga xizmat qiladi.

18-rasm

Oilaning iqtisodiy funktsiyasi

Bu o'rinda iqtisodiy yetuklik bir oz murakkabligi, ya'ni qat'iy bir ko'rsatkich, chegaraga ega emasligi bilan xarakterlanadi. Zero, iqtisodiy mustaqillikka ega bo'lish 20 yoshdan 30 yoshgacha davom etadi. Qolaversa, shundaylar borki,

ota-onasining umrini oxirigacha ularga qaram bo'lib o'tadilar.

Demak, oilada o'sayotgan bolaga ham mana shu malaka va ko'nikmalarga ega bo'lib borishi zarurligini uqtirgan holda bolaga iqtisodiy masalalarni hal etishni o'rgata borish lozim.

Keyingi yillarda oilalarda yuzaga kelayotgan iqtisodiy muammolar oiladagi shaxslararo munosabatlarga salbiy ta'sir etishi bilan birgalikda bolalar bilim saviyasining pasayishiga ham olib kelmoqda. Bunday noxush holatlarning oldini olish maqsadida moddiy qiyinchiliklar tufayli hosil bo'ladigan muammolarni bartaraf etishda odamlarga psixologik yordam ko'rsatish lozim.

O'g'lining kardiolog bo'lishiga ahd qilganini eshitgan ota unga dedi:
– Ahmoqlik qilma, agar shifokor bo'laman desang, tish shifokori bo'l. Odamlarda yurak 1 ta, tish bo'lsa, 32 ta.

Oila o'zining shu vazifasi tufayli jamiyatga, davlatga katta iqtisodiy foyda keltiradi. Masalan, bola tarbiyasi, bolani iqtisodiy ta'minlash borasidayoq uning jamiyatga keltirgan foydasi katta miqdorni tashkil etadi. Buni davlat tomonidan, davlat muassasalarida (bolalar uylarida) bir bolani 16 – 18 yil tarbiyalab, ishchi kuchi sifatida yetishtirish uchun (uni boqish, kiyintirish, o'qitish, moddiy ta'minlash va shu kabi) davlat tomonidan har bir bolaga sarflanadigan mablag' va aynan shunday ishchi kuchini oilada tarbiyalash uchun beriladigan nafaqa pullari miqdorini solishtiradigan bo'lsak, o'rtadagi farq birinchilar foydasiga bir necha yuz ming so'mni tashkil qiladi.

Sodda qilib aytadigan bo'lsak, har bir bolani voyaga yetkazish uchun oila davlatga kamida 10 – 15 mln so'mlardan ortiq miqdorida iqtisodiy foyda keltiradi. Bu

boradagi, ya'ni har tomonlama kamol topgan ma'naviy-axloqiy yetuk, jismoniy-psixologik sog'lom shaxsni yetishtirishning ma'naviy-axloqiy jihatlarini hyech qanday iqtisodiy mezon bilan o'lchab bo'lmaydi.

Bu oilani iqtisodiy vazifasining atigi birgina shaxsni shakllantirish borasidagi qimmatini ko'rsatadi, xolos. Bozor iqtisodiyoti sharoitida oilaning iqtisodiy roli murakkab va ko'p qirralidir. Oila uy xo'jaligini, oilaviy biznesni yuritish, ishchi kuchini takror ishlab chiqarish, iste'mol talabini zarur darajada ta'minlash, investitsion salohiyatni yaratish va boshqa ko'plab masalalarni hal qilishi lozim bo'ladi.

Bularni inobatga olgan holda bozor munosabatlari tizimida oilaning umumiy iqtisodiy vazifalarini quyidagicha ifodalash mumkin:

- oilaning yangi ehtiyojlarini va imkoniyatlarini shakllantirish;
- oilaning iqtisodiy vazifalarini amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni yaratish va rivojlantirish;
- oilaning ijtimoiy-iqtisodiy mavqeini oshirish;
- oilaning normal maishiy hayot kechirish sharoitlari va ijtimoiy qo'llabquvvatlashni ta'minlash.

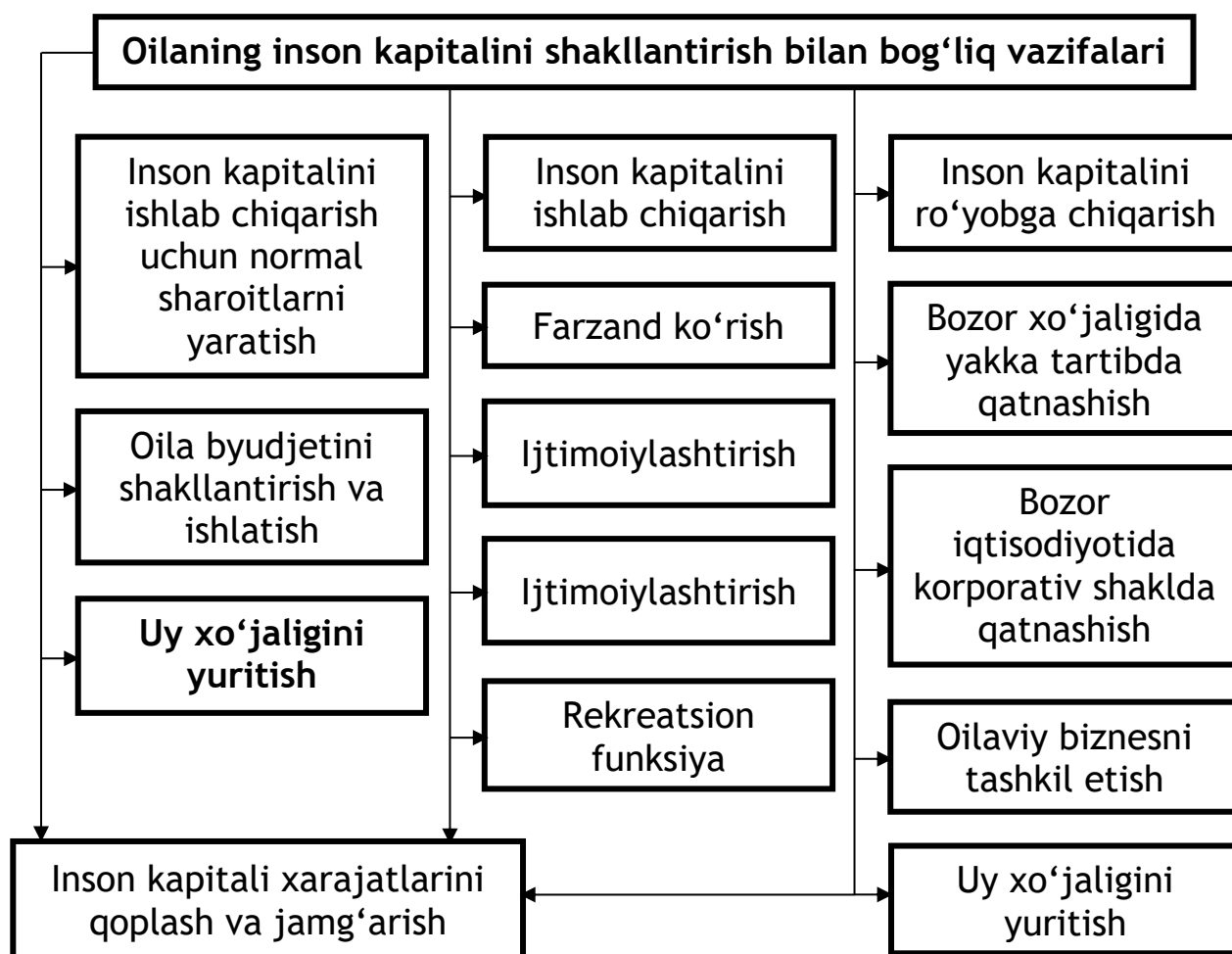
Bu yerda oilaning ijtimoiy-iqtisodiy mavqei tushunchasi integral ko'rsatkich bo'lib, oilaviy munosabatlarda davlatning ijtimoiy-siyosiy tuzilishi xususiyatlari, uning xuquqiy asoslari, iqtisodiy rivojlanish darajasi, madaniyati va ijtimoiy ongini o'zida ifodalaydi.

Oila uy xo'jaligini yuritib, resurslar bozoriga ishchi kuchi (mehnat), kapital va tabiiy resurslar, tadbirkorlik qobiliyatini yetkazib beradi. Uning evaziga ish haqi, foyda, foiz, renta shaklida pul daromadlari oladilar. Bu daromadlarni iste'mol xarajati sifatida ishlatib, o'zlariga kerakli bo'lgan

mahsulot va xizmatlarni xarid qiladilar. Shuningdek, oila tadbirkorlik bilan shug'ullanib, firmalar tashkil qiladi. Oilalar tashkil qilgan firmalar resurslar bozorida iqtisodiy, ishlab chiqarish omillarini xarid qilib, ular asosida mahsulot va xizmatlar ishlab chiqaradilar hamda ularni iste'molchilarga sotadilar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida oila, avvalambor, inson kapitalini shakllantirish va jamg'arishning asosiy bo'g'ini hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, oilaning vazifalarini 3 bosqichda, ya'ni moddiy asosni yaratish, ta'lim, inson kapitalini ishlab chiqarish va realizatsiya qilishda ko'rish mumkin.

Oilaning inson kapitalini shakllantirish bilan bog'liq vazifalarini quyidagi rasmda ko'rish mumkin (19-rasm):

19-rasm

Rivoyat

Isrofgar xotin va uning eri

Bir vaqtlar qishloqda yashaydigan er-xotin bo'lgan ekan. Er juda xushfe'l, vazmin, sabr-qanoatli zot ekanlar. Ammo xotini yaxshi tarbiya olmagan, er qadrini bilmagan, uy-ro'zg'or ishidan bexabar, isrofgar, xojasini qon qustirgan badbaxt ayol ekan.

Ko'p vaqtlar o'tgach ul odam xotinidan xafa bo'la boshlabdi. Chunki u nasihat etsa, quloq solmas emish. Yaxshi gapirsa, tushunmasmish. Qo'pol gapirishga esa erning odobi yo'l qo'ymas ekan. Er yana nasihat qilarmish:

– Xonim, tejamli, tutumli ro'zg'or yuritgin. Men ko'p charchadim, avvalgi kuch-quvvatim qolmadi.

Bir kuni ul odam uyda qolibi. Havo sovuq bo'lganidan o'sha kuni ishga bormabdi. Ne ko'z bilan ko'rsinki, kecha olib kelgan o'tinlarini xotini quchoq-quchoq o'choqqa solib yoqardi.

– Ey, xonim! Sen nima qilyapsan, o'zi? Shuncha ham o'tin yoqiladimi? Sal ayab yoqqin o'tinlarni, – dedi u odam tutoqib.

– Nima qilay bundan ham kam o'tin yoqsam, uy isimaydi, – javob berdi xotini.

Oradan vaqtlar o'tib, ul odam xastalanib qoldi. Tog'dan o'tin kesib keltirish xotinning o'ziga qoldi. Xotin borib o'tin kesib orqalab keldi. Eri turib o'choqqa bir quchoq o'tin soldi. Buni ko'rgan xotini:

– Siz qanday odamsiz, nima qilyapsiz, o'tinni kesib orqalab keldim, yelkam yara bo'ldi. Ayab yoqing, mening holimga tushuning, – dedi.

– Yaxshi xonim, xo'p bo'ladi. Sen xafa bo'lma. Bir tutam o'tinni bekorga yoqmayman, sen aytgancha bo'laqolsin, – xotinini tinchitdi u.

U odam oxiri tushundiki, ota-bobolarimiz: “Ming nasihatdan bir mashaqqat, musibat yaxshi”, “Odamga ming o'git bergandan, qiyinchilik tezroq aql kirgizadi”, “Nasihat bilan tuzalmaganning haqqi azobdir”, deb juda to'g'ri aytgan ekanlar.

Oilaning iqtisodiy funktsiyasi

Oilaning kommunikativ vazifasi oila a'zolarining o'zaro muloqot va o'zaro tushunishga bo'lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qiladi. Psixologik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, turli ijtimoiy oriyentatsiyalar, ustanovkalar, hissiy madaniyat, odamning axloqiy, ma'naviy va psixologik salomatligi – oiladagi o'zaro, ichki muloqot xarakteri, oiladagi katta a'zolarning muloqotda psixologik ustanovkalarni namoyon qilishlari, oiladagi ahloqiy-psixologik iqlimga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir (20-rasm).

Umuman olganda, muloqot va uning umumiy qonuniyatlari odam turmush tarzining barcha jabhalarida boshqa odamlar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatining eng muhim shartlaridan hisoblanadi. Odamning aqli, irodasi, hissiy madaniyati, tarbiyalanganligi, nazokatligi va shu kabilarning barchasi muloqot tufayli shakllangan xislatlardir. Shu bilan birga, uyqusizlik, bosh og'rig'i, nevrozlar, insultlar, infarktlar va boshqa turli kasalliklar, shuningdek, ichkilikka, giyohvand moddalarga ruju qo'yish, hatto o'z joniga qasd qilish kabilar ham shu muloqotning yetishmasligi oqibatidir.

20-rasm

Oilaning kommunikativ funktsiyasi

Oila a'zolarining o'zaro muloqot va o'zaro tushunishga bo'lgan ehtiyojini qondirish

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida fan-texnika taraqqiyotining yuksalib (radio, televideniye, video, kompyuter va boshqalar), odamlarning kundalik hayotining urbanizatsiyalashuvining ortib borishi, oilalarning tobora nuklearlashib borayotganligi bilan oilaning kommunikativ vazifasining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida odamlar kundalik muloqotining tezlashuvi, aholi zichligining ortib borishi, odamlar turmush tarzining jadallashuvi, ularning ruhiy zo'riqish va ta'sirlanuvchanligining kuchayib borishi kabi holatlar bugungi kunda odamlarning muloqot madaniyatining yuqori darajada bo'lishini taqazo etadi. Muloqot

madaniyatiga, birinchidan, o'z-o'zini bilish va boshqa odamlarni tushuna olish qobiliyati, ya'ni ularning psixologik xususiyatlarini to'g'ri baholay olish, ikkinchidan, ularning xulqi va holatlariga nisbatan mos (adekvat) munosabat bildirish, uchinchidan, har bir odamga nisbatan uning shaxsining individual xususiyatlariga eng ma'qul keladigan muloqot shakli, usuli va stillarini tanlay bilish kiradi. Muloqot madaniyatini oshirish uchun odamda ilk yoshlikdan boshlab boshqa odamlarga hurmat va samimiyat bilan munosabatda bo'lishni, ularga hamdardlik, insonparvarlik, mehribonlik qilish qobiliyatlarini avvalo oilada shakllantirib borish kerak bo'ladi.

Bu o'rinda o'zbek oilasining o'ziga xos xususiyati: ko'p avlodlilik, ko'p farzandlilik kabilar bunday oilalar a'zolari o'rtasida o'zaro muloqot to'laroq amalga oshishiga asos bo'ladi, ularning o'zaro muloqotga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda muhim rol o'ynaydi.

Biroq so'nggi yillarda ba'zi oilalarda ota-onalar va bolalar o'rtasida muloqotning kamligi, bir-biriga e'tiborning pasayishi, oila a'zolari o'rtasida fikr erkinligining cheklanganligi (ayniqsa, qishloq oilalarida) holatlari ham mavjud, hatto oiladagi o'zaro munosabatlarning yomonlashuvi

– Xotin, senmisan?! Ha, yaxshi yuribman. Mashina joyidami? Yangilik deysanmi? Mashinaga ikkita fara oldim, motor oldim.

– Mashinangiz qursin, bolalarni so'ramaysiz ham.

– Darvoqe, bolalarni mashinaga yaqinlashtirma, bo'yog'ini ko'chirib, chizib tashlashmasin.

natijasida oila a'zolarining ayrimlarida stress (asabiy tanglik), suitsid (o'z joniga qasd qilish) kabi noxush holatlarning kelib chiqishi ham kuzatilmoqda. Bunday noxushliklarning oldini olish uchun eng avvalo oila a'zolari o'rtasida oshkora, yaqin, o'zaro tushunishli, ishonchli muloqotning

amalga oshishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, lozim bo'lsa, bu borada yoshlarga tegishli bilimlarni berish aholi uchun psixologik maslahatxonalar faoliyatini yo'lga qo'yish, treninglar tashkil etish, turli xil amaliy psixologik markazlarni tashkil etib, ular faoliyatini takomillashtirish lozim. Zero, oila a'zolarining bir-birlarini tushunishning yetishmasligi ko'pincha muloqotdagi to'siq, shaxslararo munosabatlar buzilishining sababi bo'lib hisoblanadi.

Oilaning rekreativ funktsiyasi

Oila-nikoh munosabatlari yuzaga kelgan dastlabki, ibtidoiy zamonlardan buyon unga xarakterli bo'lib kelgan xususiyatlardan biri, undagi shaxslararo munosabatlar talablaridan biri uni o'z a'zolarining axloqiy-psixologik himoyalashini ta'minlash, shuningdek, bolalarga va mehnatga yaroqsiz yoki keksa qarindoshlarga moddiy va jismoniy yordam ko'rsatish kabilardan iborat bo'lib kelgan.

Bu holat, o'z navbatida, oilaning rekreativ vazifasini tashkil qiladi. *Oilaning rekreativ funktsiyasi* o'zaro jismoniy, moddiy, ma'naviy va psixologik yordam ko'rsatish, bir-birining salomatligini mustahkamlash, oila a'zolarining dam olishini tashkil etadi.

Bu vazifa keyingi yillarda yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Oila a'zolari salomatligini mustahkamlash, oila a'zolarining dam olishini tashkil etish, oila a'zolarining bevosita mehnat, o'qish va boshqa ijtimoiy faoliyatlardan

holi holda, ya'ni bo'sh vaqtlarni birgalikda o'tkazishlarini qanday tashkil qilishlari, unda bularning o'zaro munosabatlari xarakteri qanday ekanligi bugungi kun oilasi mustahkamligi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omillardan hisoblanadi.

Bo'sh vaqt jamiyatning nihoyatda muhim ijtimoiy qadriyatlaridan biridir. Bu qadriyatdan odamlar turlicha foydalanadilar. Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 19-iyundagi “Barkamol avlodni tarbiyalashda oila instituti va fuqarolarining o'zini o'zi boshqarish organlarining ta'lim muassasalari bilan o'zaro hamkorligini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori ota-onalarning farzand tarbiyasidagi majburiyat va mas'uliyatini kuchaytirish, o'quv muassasalarida ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligini yaxshilashda muhim omil bo'layotir.

“Oila – mahalla – ta'lim muassasasi” hamkorligi konsepsiyasi bugun navqiron avlodni turli xil huquqbuzarliklar, ekstremizm, giyohvandlik, “ommaviy madaniyat”

kabi illatlardan asrab-avaylash, bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazish, yoshlarni kasbga yo'naltirishning muhim omili bo'lmoqda.

21-rasm

Oilaning rekreativ funktsiyasi

Aytish joizki, bo'sh vaqtini muntazam ravishda qanday o'tkazishiga qarab har bir odamning yetuklik darajasiga, ma'naviy dunyosiga baho berish mumkin. Bu borada erishilgan yutuqlarimizdan biri shuki – dam olish va sog'lomlashtirish ishlariga davlat miqyosida ahamiyat berila boshlandi. Lekin ko'pchilik turli sabablar bilan (ularning o'zlari ko'proq moddiy sababni ko'rsatishadi) madaniy dam olishga e'tibor bermay qo'yganligini ham aytib o'tish lozim. Holbuki, hozirgi vaqtda oilaviy dam olish, oilaviy turizm va qator oilaviy tadbirlar doirasi kengayib bormoqda.

Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, hozirgi vaqtda oilaning rekreativ vazifasini davlat va ijtimoiy tashkilotlar o'z zimmasiga olmoqda. Odamlarning xavfsizligini ta'minlash, qariyalarga bepul tibbiy

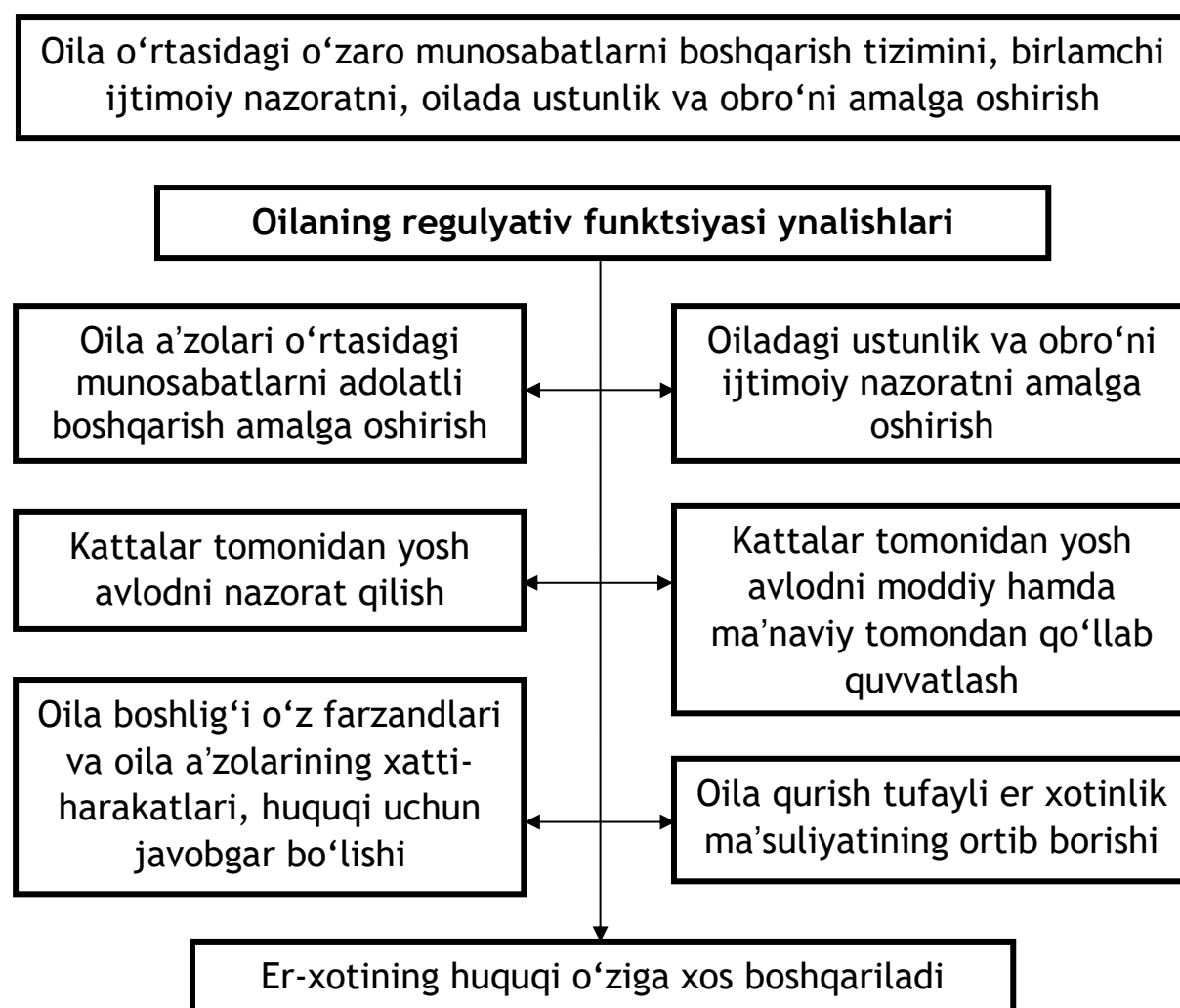
yordam ko'rsatish (qariyalar uylarining ochilishi), odamlar dam olishlari va o'z sog'liqlarini tiklab olish imkoniyatlarini beradigan dam olish uylari va sanatoriylarning ochilishi kabilar shular jumlasidandir. Lekin shu bilan birga, oilaning o'z a'zolarining axloqiy-psixologik himoyalanganligini ta'minlashdagi roli tobora ortib bormoqda. Chunki odam faqat o'z oilasidagina va faqat o'z yaqinlari qurshovidagina o'zini tom ma'noda xotirjam, erkin his qila olishi mumkin, xolos. Bu borada oilaning o'rnini hech bir ijtimoiy muassasa bosa olmaydi.

Oilaning regulyativ funktsiyasi

Oilaning regulyativ (boshqaruv) vazifasi oila o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni boshqarish tizimini, shuningdek, birlamchi ijtimoiy nazoratni, oilada ustunlik va obro'ni amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Bunda kattalar tomonidan yosh avlodni nazorat qilish va ularni moddiy hamda ma'naviy tomondan qo'llab-quvvatlash nazarda tutiladi (22-rasm).

22-rasm

Oilaning regulyativ vazifasi

Feodalizm davrida oilaning boshqarish vazifasi ma'lum darajada rasmiy tarzda belgilab ham qo'yilgan. Unga ko'ra oilada kim oila boshlig'i bo'lishligi, uning obro'si va ustun-

ligi qayd etilgan va oilaning shu a'zosi (asosan, ota) butun umri davomida o'z farzandlari va oila a'zolari xatti-harakati, xulqi uchun javobgar bo'lgan. Ota-onasiga bo'ysunmaganlarni jazolash hollari ham nazarda tutilgan.

Hozirgi zamon egalitar oilalarida esa oilaning boshqaruv vazifasi asosan axloqiy me'yorlar, oila a'zolarining shaxsiy obro'si va birinchi navbatda, ota-onalarning bolalarga nisbatan bo'lgan munosabatlaridagi obro'si kabilar yordamida amalga oshiriladi. Shunga ko'ra ba'zi oilalarda oilani boshqarish, unga boshchilik qilish oila a'zolarining qiziqish va imkoniyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilsa, ba'zi oilalarda (er-xotinning alohida-alohida) liderlikka intilishi natijasida oilaviy nizolarning ortib borishi, bolalarning har tomonlama e'tibordan chetda qolishi, natijada jinoyatchilik ko'chasiga kirib ketishi kabilar kuzatiladi. Ba'zi oilalarda ayol liderligining mavjudligi o'g'il bola shaxsida ayollarga xos xususiyatlarning ko'payib borishiga olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga, oilaning boshqaruv vazifasi oila a'zolarining xulqi, mas'uliyati, majburiyati kabilarni ham boshqarishni, nazorat qilishni o'z ichiga oladi. Odam oila qurganidan so'ng albatta uning ijtimoiy mavqei o'zgaradi. Endi u "uylanmagan yigit", "turmushga chiqmagan qiz"

emas, balki “oilali” odamdir. Shunga ko‘ra, u o‘zining xatti-harakatlari, xulqini ham oilali odamga xos tarzda qaytadan ko‘rib chiqadi. Oila qurish tufayli uning mas’uliyati ortadi. Erning va xotinning xulqi ham endi o‘ziga xos boshqariladi.

Islomga ko‘ra, oila boshlig‘i er hisoblanadi. Ulamolar: “Xotin tenglik va huquq haqida yolg‘on fikrlarini uqtiruvchi, oila mohiyatini buzish, nizomni izdan chiqarish, birligini tarqatish uchun uni otaga va erga qarshi chiqishga undovchi buzg‘unchilarning yolg‘oniga og‘masligi kerak”, deydilar [Dinda savolim bor, 4-kitob. 69 - 72-b.]. *“Baqara” surasining 228-oyatida* shunday deyilgan:

Va yaxshi amallarda ular (ayollar) uchun zimmalaridagi erlari oldidagi burchlari barobarida huquqlari ham bor. Va erkaklar uchun (ayollar) uchun bir daraja (imtiyoz) bor.

Ulamolar bu darajani boshqarish va yo‘naltirish martabasidir, deydilar. Ularning aytishlaricha, erkak ayoldan aqlan, jisman, idrok kuchlidir. Erkaklarning ayollardan ortiqcha fazilati hech bir aqlli insonga pinhon emas. *“Baqara” surasidagi 228-oyat* erning xotin oldidagi huquqidan katta va mas’uliyatliroq ekanini anglatadi, deb tushuntirish beradilar. “Lekin erkaklarning ayollardan afzalligini, ba’zi fahm-farosatsiz johillar o‘ylaganidek, er ayol ustidan hukm qiluvchi hokim, unga istagan narsasini yuklaydi va xohlaganini buyuradi, ayolning yo‘q deyishga, erining buyrug‘iga

qarshi chiqishiga haqqi yo‘q, chunki u xato qilsa ham, zolim va qo‘pol bo‘lsa ham, “erdir”, deb tushunmoq durust bo‘lmaydi. Bunday tushunish bag‘oyat katta jaholatdir, Alloh shariatiga ziddir”, deb ulamolar qo‘shimcha qiladilar. Biroq, hech kimga sir emas, bunday holatlar erkaklar ichida juda ko‘p uchraydigan va oddiy hol bo‘lib qolgan. Ulamolar “islomda ba’zi insonlar ba’zilarini, xususan, ayollarni qul qilsin va xo‘rlasin uchun emas, balki rahm qilsin, yordam bersin, ishlarini to‘g‘rilasin, yaxshilik qilsin, hurmat qilsin uchun Alloh ularning ba’zilarini fazilatli qilgandir” deb, qanchalik uqtirmasinlar, buning uddasidan ko‘pchilik erkaklar chiqolmaydilar.

Islom diniga asoslangan holda, Ibn Sino ayol kishiga insoniy munosabatda bo‘lib, er va xotin o‘rtasidagi munosabatlar o‘zaro hurmat va bir-birini tushunishga

O‘ZINI YENGA BILGAN
KISHIDAN KO‘RA
KUCHLIROQ G‘OLIB YO‘Q.

G. BICHER

asoslanmog‘i lozimligini himoya qilib chiqqan. Turmush qurgan er-xotinlar munosabati borasida mutafakkir, erkak kishi oila boshlig‘idir, u oilaning barcha ehtiyojlarini qondirmog‘i lozim, chunki bu uning birlamchi vazifasidir, deb yozadi. Ayol esa erkakning munosib yo‘ldoshi, u bola tarbiyasi borasida eng yaxshi voris va yordamchidir. Uning er-xotin munosabatlari xususidagi fikrlari o‘sha davr uchun ham ahamiyatli edi.

Ammo shuni aytish kerakki, bugungi kunda ayollar o‘z haq-huquqlarini ancha bilib olganlar. Rasman oilada er boshchilik qiladi, degan stereotip hukmron qilsa-da, norasmiy oilada ayollarning ham boshchilik qilishlari kuzatiladi.

Oilaning relaksatsiya funksiyasi

Hozirgi zamon oilasining eng asosiy vazifalaridan yana biri *relaksatsiya funksiyasi* – oila a'zolarining jinsiy, emotsional faoliyatini, ruhiy-jismoniy quvvatini, mehnat qobiliyatini yana qayta tiklashidir. Bunda oila inson o'zini to'la himoyalangan deb his etadigan, to'la qabul qilingan, uning mavqei, tashqi ko'rinishi, hayotdagi muvaffaqiyatlaridan, moddiy ahvolidan qat'iy nazar, oila uni qabul qiladigan boshpana bo'lishidan iboratdir (23-rasm).

“Mening uyim – mening qasrim” iborasi sog'lom, tinch oila - dunyodagi hamma notinchliklardan vaqtinchalik bo'lsa ham yashirinishga, dam olib, o'z kuchlarini to'plab olishga eng ishonchli va eng yaxshi boshpana degan ma'noni yaxshi ifoda etib beradi.

Bir erkak boshqasidan so'rayapti:

– Agar sen, seni kechiradigan, senga juda mehribon bo'ladigan, sen uchun hamma narsaga tayyor ayolni uchratib qolsang, unga nima deysan?

Ikkinchi erkak bir oz o'ylanib turdi-da va javob berdi:

– “Assalomu alaykum oyijon!”.

Rafiqasi o'z uyida o'zining hokimining hamma kamситishlari va jahllariga indamay chidab kelgan an'anaviy modeli endi o'tmishda qolib ketmoqda. Ko'pchilik ayollar ham endi ishga boradilar va uyga charchab, toliqib qaytadilar. Oilaviy sharoitda, yaqinlari bilan munosabatlarda, bolalari bilan bo'lganida esa kuchlari ancha yaxshi tiklanadi.

Ma'lumki, fan-texnika taraqqiyotining hozirgi bosqichida, ishlab chiqarish munosabatlarining jadallashuvi, xalq xo'jaligining turli jabhalarida yangi texnologiyalarning joriy etilishi va shu kabi qator omillar inson ruhiyatiga oldingilariga qaraganda ko'proq jismoniy, ruhiy zo'riqishlar

bermoqda. Bugungi va ertangi kun sanoati, ishlab chiqarishi ishchi xodimdan bor imkoniyatini safarbar qilib, butun vujudi bilan ishlashni va o'zining kasb-hunar mahoratini muntazam oshirib borishni taqazo qiladi.

Ishlab chiqarish jarayonlari jadalligining bunday tarzda davom etishi shu jarayonlar ishtirokchisi, boshqaruvchisi insonni tezda toliqib, o'zining mehnat qobiliyatini yo'qotishiga olib kelishi mumkin. Ish kuni davomida ko'tarinkilik, kuchli zo'riqish bilan ishlagan xodim, ishchi ishdan so'ng o'z

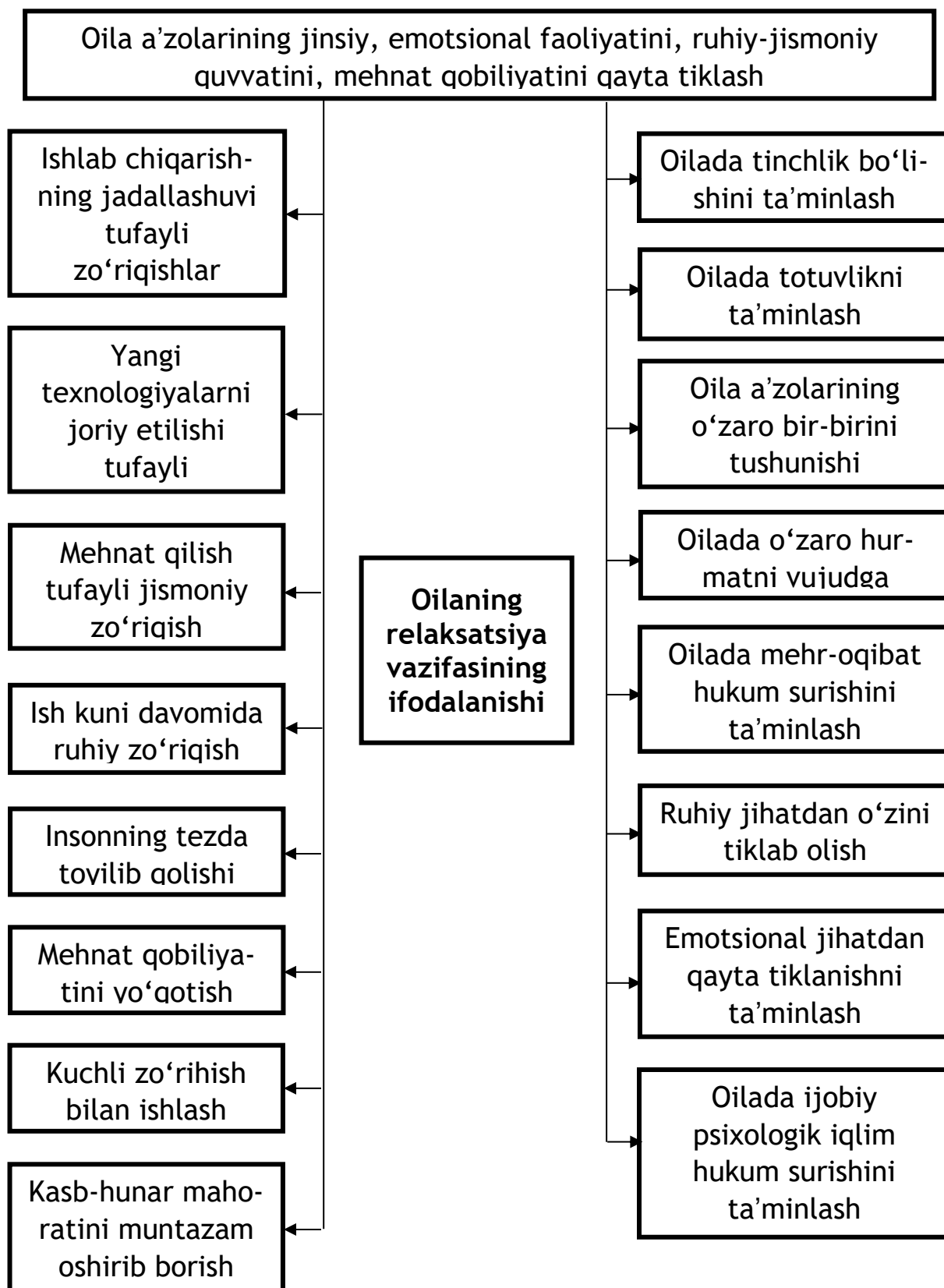
uyida, oila a'zolari qurshovida boshqa tashvishlarni unutib, ular unga ko'rsatadigan mehr-oqibatdan bahramand bo'lib, ular bilan bo'ladigan o'zaro muloqot, ular tomonidan bo'ladi-

gan emotsional qo'llab-quvvatlash, beriladigan daldalardan ruhiy quvvat olib, ertangi kun mehnat faoliyatiga o'zini qayta tiklab olishi lozim bo'ladi.

Buning uchun esa uning oilasida tinchlik, totuvlik, o'zaro tushunish, o'zaro hurmat, mehr-oqibat, ijobiy psixologik iqlim hukm surmog'i lozim. Aks holda odam bu oilada emotsional jihatdan, ruhiy jihatdan o'zini qayta tiklab ola olmaydi. Bu esa oqibatda odamning mehnat faoliyatida turli xatolarga, ishda sifatsizlik, jarohatlarga yo'l qo'yishiga, turli kasalliklarga duchor bo'lishiga olib kelishi mumkin. Yuqoridagi vazifalarning muvaffaqiyatli bajarilishi har qanday oila uchun oila baxtini ta'minlovchi mezon hisoblanadi.

Oilaning relaksatsiya vazifasi

Shuni ham nazarda tutish kerakki, oila - jamiyatning bir bo‘lagi, uning asosiy yacheykasi. Shuning uchun oilaning o‘z vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishi nafaqat uning ichki holatiga, shu bilan birga, jamiyatning ijtimoiy sog‘lomligiga ham ta’sir etadi. Shunday ekan jamiyatni sog‘lomlashtirish uchun eng avvalo oilaviy munosabatlarni yo‘lga qo‘yish, oilaning faqat ichki muammolarinigina emas, balki umumijtimoiy muammolarni ham hal qilishga hissa qo‘shishini ta’minlash lozim.

Oilaning felitsitologik funktsiyasi

Hozirgi zamon oilasining tobora ahamiyati ortib borayotgan vazifalaridan biri uning felitsitologik vazifasidir. *Oilaning felitsitologik funktsiyasi* – (italyancha *felitsite* – baxt) oilaviy munosabatlar tizimida shaxsiy baxtga erishishga intilish. Shaxsiy baxtga erishishga intilish oilaviy munosabatlar tizimida ko‘p jihatdan hal qiluvchi bo‘lib bormoqda. Baxt nima o‘zi? Hozirgi zamon oilasi o‘z a‘zolarining baxtini ta’minlashda qanday rol o‘ynaydi?

Baxtga intilish har bir inson uchun tabiiydir va ayni shu baxtga intilish ularni oila qurishga undaydi. Inson o‘ziga ato etilgan baxtning to‘rtidan uch qismini oiladan, choraktaga yetar-yetmas qismini boshqa narsalardan topadi.

G‘arbda o‘tkazilgan tadqiqotlar jiddiy kasalliklarning eng muhim sababchilaridan biri yolg‘izlik ekanini ko‘rsatdi. Yolg‘izlik o‘lim xavfini kamida ikki barobar orttirar ekan.

AQShning markaziy onlayn “Slate” jurnalida yolg‘izlik sababli paydo bo‘ladigan tahlikalar haqida maqola e‘lon qilingan. Izlanishlar natijasida yolg‘iz kishilarning xastaliklarga qarshi chidamsiz bo‘lishi aniqlangan. Keyingi tadqiqotlar esa yolg‘izlikning faqat kasallik chaqiruvchi emas, o‘limga sabab bo‘lishini ham ko‘rsatgan. Tadqiqot natijalari yolg‘izlikning semirib ketish va tamaki chekishdan-da xatarli ekanini ko‘rsatgan. Aniqrog‘i, yolg‘izlik sababli o‘lim xavfi tamaki chekish bilan barobar ekan-u, biroq semizlikdan ikki barobar ortiqroq ekan...

Ilgariroq Kaliforniya instituti olimlari rak kasalligining oldini olish borasida olib borgan izlanishlari natijasida oila hayoti onkologik kasallikka chalingan bemorning uzoqroq yashashiga yordam qilishini aniqlagan edi.

Olimlar ijtimoiy yakkalanib qolish insonning immunitet tizimi faoliyatiga jiddiy zarar yetkazib, unda yallig‘lanuvchi kasalliklar kuchayishini aniqlagan. Revmatizm, qandli diabet va yurak kasalliklari yolg‘iz insonlarda tez rivojlanadi. Shuningdek, tadqiqotlar yolg‘izlikni internet vositasida bartaraf etib bo‘lmasligini ko‘rsat-

moqda. Michigan universiteti olimlari Facebookdan foydalanuvchilar orasida virtual aloqa ko‘payishiga qaramay, ular o‘zlarini baxtli his etmaganini aytgan. O‘sha

odamlar boshqalar bilan to'g'ridan to'g'ri bog'langanda baxtiyor bo'lganini ma'lum qilgan.

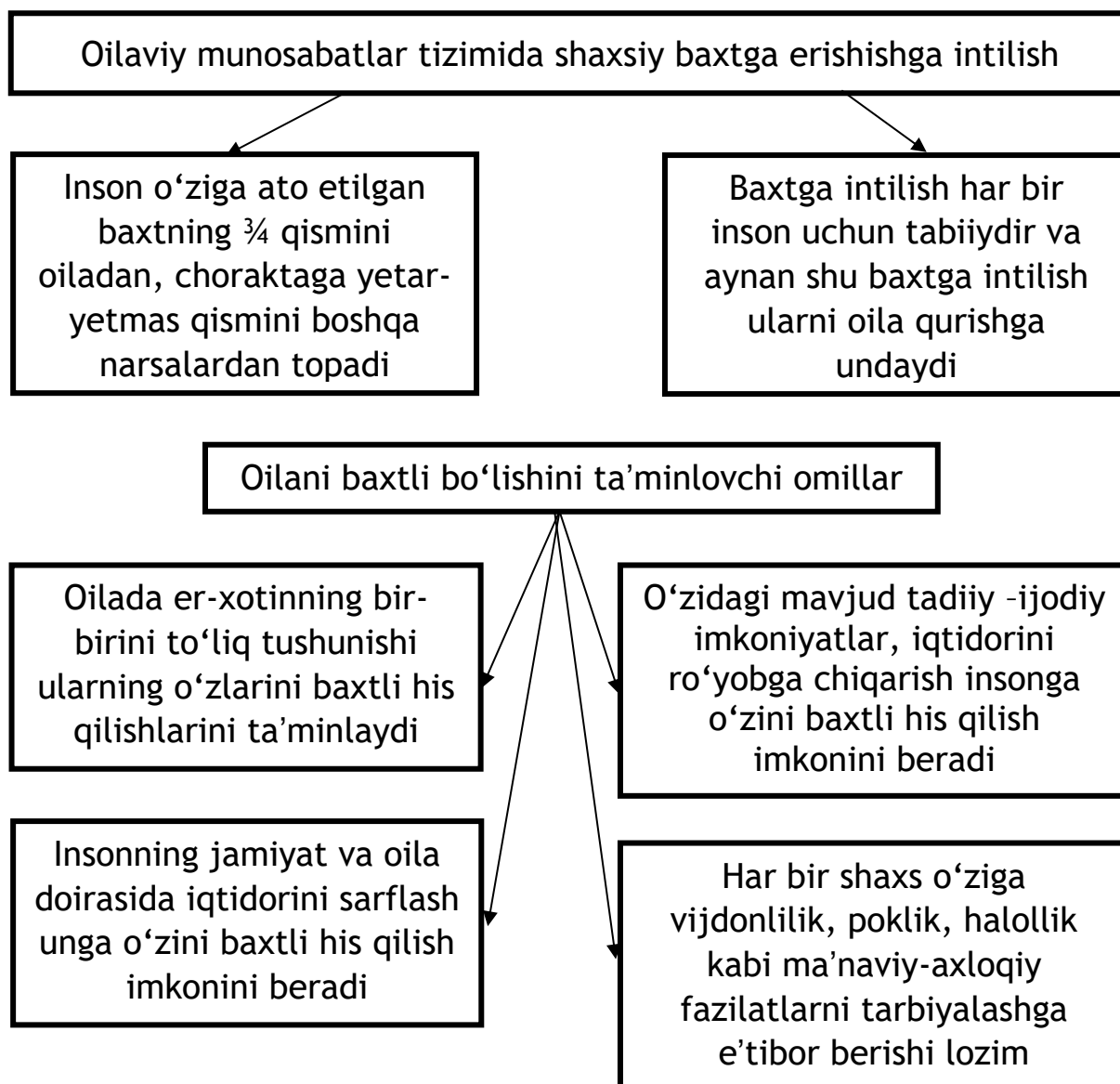
Umuman oolganda, yolg'iz yashashdan eng yomoni yo'q. Yolg'iz yashab o'tgan buyuk odamlar oddiy oilaviy baxtga erishganlarga havas qilishgan. Buyuk rus yozuvchisi I.S. Turgenev: "Meni o'ylovchi, qutlovchi g'amxo'r ayol bo'lsa edi, butun iste'dod va kitoblarimdan ham voz kechar edim", – degan edi. Hazrat Umar (r.a.) esa shunday degan: "Uch kundan keyin o'lishimni bilsam ham, bo'ydoq o'tishdan uylanmoqni afzal ko'raman".

Demak, odamlar hayotining birdan-bir to'g'ri yo'li oilaviy hayotdir. Ota-ona farzandlarini uylantirish yoki uzatish bilan ularning baxtiyor yashab ketishini, avlodining davomiyligini ta'minlash barobarida o'g'li va qizining ko'plab jiddiy kasalliklarga chalinib qolishining ham oldini olishga sababchi bo'lar ekan.

Oilada er-xotinning bir-birini to'liq tushunishi ularning o'zlarini baxtli his qilishlarini ta'minlaydi (24-rasm).

Shuningdek, o'zidagi mavjud tabiiy-ijodiy imkoniyatlar (iqtidor)ni ro'yobga chiqarish, jamiyat va oila doirasida sarflash ham insonga o'zini baxtli his qilish imkonini beradi. Keyingi vaqtlarda insonning imkoniyatlari ortgan sari uning baxtga intilish darajasi ham ortib bormoqda. Lekin ba'zan nopok yo'llar bilan pul topish orqali baxtli bo'lishga intilish yoki o'zgalar hisobiga shaxsiy baxtga intilish kabi salbiy holatlar ham uchrab turadi. Ba'zan esa oila a'zolarining (ayniqsa, er-xotinning) shaxsiy baxtga o'z-o'zicha intilishi oilalarda noxush holatlar (xiyonat kabi)ni ham keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun har bir shaxs o'zida ko'proq vijdonlilik, poklik, halollik kabi ma'naviy-axloqiy fazilatlarni tarbiyalashga e'tibor berishi lozim.

Oilaning felitsitologk vazifalari

Rivoyat

Boylukmi, oqila xonimmi?

Bir vaqtlar Bog'dodda yuz bergan kuchli yong'inda boyning hamma boyligi kuyib kul bo'ldi. Butun mol-dunyasining bir pasda yo'q bo'lganiga chidamagan odam Bog'dod ko'chalarida faryodu-fig'on chekib yig'ladi. U odam ham yig'lardi, ham uyiga

qarardi. Bu falokatni ko'rib, uning qarshisidan bir oqil odam chiqib debdi:

– Ey do'stim, bu kap-katta odamga yig'lash nimasi?

Uyi yongan odam dedi:

– Men yig'lamay kim yig'lasin? Bir zumda hamma molu mulkim kul bo'ldi-ketdi! Bir lahzada faqir va qashshoq bo'ldim.

Ko'pni ko'rgan-kechirgan oqil odam so'radi:

– Yaxshi, uydagi umr yo'ldoshing qanday? Aqllimi, erining dardi, erining kayfiyatini, erining qadrini biladimi?

Uyi yongan kishi bir zumda o'ylanib qoldi va dedi:

– Ha, bu jihatdan baxtiyorman. Ollohga shukur, farosatli, soliha xonimim bor.

Ko'rgan kechirgan kishining xotini afsuski, ko'ngildagidek emas, bu jihatdan baxtsiz edi. U uyi kuygan odamga bunday debdi:

– U holda nega yig'laysan, ey nodon?! Bu dunyoda mato uchun ham ko'z yoshi to'kadimi? Men shunday bir xotinga uylanganmanki, aqli kalta, er qadr-qimmatiga yetmaydi. Sen falokatning nimaligini bilmaysan. Sen aqli kalta, tili uzun, jag'i tinmas bir xotinga uylangin, o'shanda bilasan falokat nimaligini! Do'konlaring yonibdi, nima bo'libdi? Sen sog' bo'lsang, hammasini topasan. Yoningda ko'nglingdagidek xotining senga madadkor bo'lib, ma'naviy quvvat berib turganidan keyin tezda o'zingni o'nglab olasan.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Hozirgi zamon oilasining qanday asosiy funktsiyalari farqlanadi?

2. Oilaning har bir vazifasi jamiyat va shaxs uchun qanday ahamiyatga ega?

3. Oilaning ahamiyati borasida qanday tadqiqotlar o'tkazilgan?

4 YOSHLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASH

4.1. Nikohga tayyorgarlik: yetuklik mezonlari va nikoh jarayoniga ta'sir etuvchi omillar

Reja:

1. Nikohga yetuklikning xususiyatlari.
2. Nikohlanish yoshining ahamiyati.
3. Nikoh tashabbuskori va uning nikoh oldi omillaridagi o'rnini.

Tayanch so'zlar: nikohga yetuklik, jismoniy (fiziologik), jinsiy, huquqiy, kasb-hunar, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy, psixologik, nikohlanish yoshi, nikoh tashabbuskori.

Har bir o'zbek oilasida asta-sekinlik bilan uzoq vaqt to'y taraddudiga kirishish qizning bo'yiga yoki yigitning er bo'lib yetishi bilan tugaydi. Chunki endi bo'lajak kelin va kuyov uchun katta sarf-xarajatni tashkil qiladigan kiyim-

kechak, ko'rupa-to'shak, uy-joy, ro'zg'or ashyolari, to'y xarajatlari, mahr xarji tayyorlashga kirishiladi. Bir vaqtning o'zida qiz tanlash ("qiz ko'rdi", qiz ko'rish) hamda sovchi kutish rasm-rusumlari bajariladi.

Ammo bu rasm-rusumlarni bajarishdan oldin qiz va yigit nikoh uchun yetuk bo'lishlari lozim. Nikohga yetuklik deyilganda oila quruvchi yoshlarning: **jismoniy (fiziologik), jinsiy, huquqiy, kasb-hunar, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy, psixologik** kabi yetuklik jihatlarini farqlash mumkin [Qarang: I.V.Grebennikov, 1991. S. 60-65; Oila psixologiyasi, 2001. 91–97-b.; M.Xalmatova, N.Muravyova, 2000. 5-7-b.]. Shundan kelib chiqib yoshlar nikohlanish mumkin bo'lgan yoshgacha yetadilar.

Bular orasida huquqiy, jinsiy yetuklik ko'rsatkichlari yetarlicha aniq alomatlarga, belgilarga ega va ular haqida tegishli huquqiy, tibbiy, psixologik jihatlar mavjud. Iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy, psixologik jihatlar esa bir oz murakkabroq, qat'iy bir ko'rsatkich, chegaraga ega emasligi bilan xarakterlanadi. Oila qurilayotganida bu xususiyatlar hal

NIKOHSIZ TURMUSH
AXLOQSIZLIK OQIBATIDIR.
HAR IKKALA JINS HAM
O'ZLARINI YAXSHI
ODAMLAR QATORIGA
QO'SHADIGAN
QOVUSHUVDAN QOCHIB,
AKSINCHA, XAROB
QILADIGAN QOVUSHUV
ISKANJASIGA TUSHADILAR.

MONTESKYE

qiluvchi bo'lib hisoblanadi. Masalan, jinsiy yetuklik (balog'atga yetish) hozirgi zamon qizlarida 12 – 14 yoshgacha, o'g'il bolalarda 14 – 16 yoshga to'g'ri keladi. Bu ko'rsatkichlar +/- 2 yoshga farq qilishi mumkin. Ayrim tibbiyot olimlari bolalarni to'la jinsiy yetilishlari uchun yana 2 – 3 yil kerak bo'ladi, deb hisoblaydilar. Huquqiy – 18, mutaxassislikka ega bo'lish – 20 – 25, kasbiy mahorat egallash va yetuk mutaxassis bo'lish – 28 – 30 yoshlarni tashkil etadi. Iqtisodiy

mustaqillikka ega bo'lish esa 20 yoshdan 30 yoshgacha davom etadi.

Jinsiy yetuklik odam anatomiyasi va fiziologiyasi nuqtai nazaridan yetarlicha aniq va ravshan bo'lgan hodisadir. Biroq uning psixologik, axloqiy jihatlari o'ta murakkab. Shuning uchun ham nikohga jinsiy yetuklik deyilganda odamning fiziologik jihatdangina yetilishini nazarda tutish jinsiy yetuklikning to'liq mohiyatini bildirmaydi. Bundan tashqari odam jinsiy hayot psixogigiyeasi borasida ham zarur bilimlarga, to'g'ri tasavvurlarga ham ega bo'lmog'i zarur. Bu esa alohida e'tibor, maxsus tayyorgarlik, o'qitishni talab qiladigan jarayondir.

Oila qurishga *huquqiy jihatdan tayyorlik* oila qurish yoshi, oila mulki, er-xotin va ota-onalik, farzandlik huquqlari va majburiyatlari haqidagi huquqiy bilimlar mavjudligini ifodalaydi. O'z navbatida, huquqiy yetuklikning o'zi huquqiy yoshga yetish bilan, ya'ni huquqiy jihatdan oila qurish, farzand ko'rish huquqiga ega bo'lgan shaxs bo'lib hisoblanishi bilan belgilanadi.

Kasb-hunar yetukligi ham murakkab tushuncha bo'lib, qandaydir bilim yurtini, o'quv kurslarini bitirish, ya'ni ma'lum bir ish turini bajarish uchun zarur bo'lgan maxsus bilimlarga ega bo'lish bilan belgilanadi. Ammo biron-bir bilim yurtini (kollej, litsey, institut va h.) bitirgan odam o'z kasbi bo'yicha bir necha yil ishlab ko'rgandan keyingina uning kasb-hunar yetukligi haqida gapirish mumkin. Shuningdek, ba'zi kasblarda 18 – 20 yoshgacha yetuklikka erishish mumkin bo'lsa, bir xillarida kamida 30 yoshgacha bunga erishish mumkin.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning *iqtisodiy jihatlari* – kelin-kuyovlarning bo'lajak oilani moddiy jihatdan

uzluksiz ta'minlab turishga qodirligi, yosh oilaning yashash joyi, oila yuritish uchun tadbirkorlik fazilatlariga egaligidir. Bu yetuklikda ham yosh chegaralanishi yuqoridagidek farq qiladi.

Oila qurishga *ijtimoiy jihatdan tayyor bo'lish* uchun oilaning jamiyatda tutgan o'rnini, uning ijtimoiy vazifalarini, oila qurish, farzandli bo'lish, ularni tarbiyalash mas'uliyatlarini anglab yetish kerak.

Oila qurishga *ma'naviy-axloqiy tayyor bo'lish* haqida gapirish murakkabroq. Biroq shuni aytish mumkinki, u yoshlarda oilaviy hayot tarzi haqidagi tushunchalarni anglab yetish, oilaviy munosabat madaniyatining shakllanishi, uy-ro'zg'or ishlarini yurita bilish, oila osoyishtaligini ta'minlash, bo'sh vaqtini to'g'ri tashkil etish kabi masalalarni o'zida ifodalaydi.

Insonning *psixologik yetukligi* bu o'z oldiga erishishi muqarrar bo'lgan, bunga imkoniyatlari yetarli bo'lgan maqsadlarni qo'yishi, turli yashash sharoitlariga moslashish, turli hayotiy vaziyatlar va sharoitlarni hushyor baholay olishidir.

Nikohga yetuklikda yuqorida qayd qilingan omillarning hammasi muhim bo'lsa-da, ammo ko'pchilik o'zbeklar, umumiy olganda, asosan, jismoniy (fiziologik) yetuklikning o'zini nikoh qurish uchun yetarli, deb hisoblaydi. Shu bilan birgalikda, erkaklar ma'naviy-axloqiy, huquqiy, iqtisodiy yetukliklarni birinchi o'ringa qo'yadilar. Ham erkaklarda, ham ayollarda jinsiy yetuklik ikkinchi o'rindadir. Psixologik, undan keyin kasb-hunar yetukligi keyingi o'rinlardadir. Tadqiqotimizda so'ralaganlarning faqat 1% bu nikoh yetukliklarining barchasini oila qurishda muhim deb topdi. Shulardan amalda jismoniy, jinsiy, huquqiy, iqtisodiy

yetukliklar nikoh qurishda inobatga olinishi uchrasa, kamdan-kam hollarda ma'naviy-axloqiy va psixologik yetukliklar e'tiborga olinadi. Holbuki, bu yetukliklar oila mustahkamligida hal qiluvchi hisoblanadi.

Turli yoshdagi, mansab, lavozim, toifadagi odamlar bilan, qiziqishi, odati, ta'bi, turmush tarzi mutlaqo boshqacha bo'lgan odamlar bilan o'rinli munosabatda bo'la olish – shaxsning psixologik yetukligining asosiy xususiyatlaridan biridir. Albatta, bunday qobiliyatlar bir kunda shakllanmaydi. Ular unga berilgan tarbiya ta'sirida asta-sekinlik bilan shakllanadi.

Yigit qizga dedi:

– Jonginam, sizsiz hayot menga qorong'u. Agar turmushga chiqsangiz osmondagi yulduzni olib ber, desangiz olib beraman.

– Yulduzning hech hojati yo'q. Maoshingizning bir tiyini nari-beri qilmay olib kelib tursangiz, kerakli narsani o'zim sotib olaveraman, – dedi qiz.

Bu o'rinda Rizouddin ibn Faxruddinning gaplarini keltirib o'tmoqchimiz: “Garchi bir xotun bolasiga tili bilan go'zal narsalar o'rgatsa-da, fe'li yomon bo'lsa, u yomon xulq o'rgatuvchi sanalur. Zero, yosh bolalar ota-onalaridan ko'rgan narsalarga taqlid etadilar. Ota-onaning xulqlari bolalari uchun misoli tabiat hukmidir. Bolalar ko'z o'ngida buzuq va nojo'ya ishlarni qilish, ularga ham o'shanday ishlarni qilishga o'rgatmoqlikning o'zidir”. Demak, ota-onaning o'zaro munosabati oilada o'sayotgan farzand uchun namuna hisoblanadi. Rizouddin ibn Faxruddin yana shuni qo'shimcha qiladi: “Bir-birining hurmatini bajo keltirmagan ota-onalarning bolalari hech kimni hurmat etmaydilar. Zero, ular bu yomon amalni o'z ota-onalaridan o'rganadilar. Agarda bir ota bolalari ko'z o'ngida onalariga qo'l ko'tarsa yoki onalari otalariga qarab baqirsa, bolalari qoshida bularning hurmatlari, qadrlari

qolmas. Ma'rifatli onalar, dindoru insofli xotunlar tarafidan tarbiyalangan odam bolalari go'zal xulqli, shodu g'ayratli, to'g'ri fikrli-yu sog' tanli, oliy tabiatli-yu har turli xayrli ishlarga tayyor bo'ladilar". Xullas, farzand tarbiyasida oila, ota-onaning o'rni katta ahamiyat kasb etadi va uning kelajakda qanday inson bo'lib yetilishiga ta'sir ko'rsatadi.

Ammo shuni aytib o'tish joizki, yoshlarning jismoniy balog'atga yetishi bilan ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy, mutaxassislik va texnikani egallash borasidagi yetuklik o'rtasida nomuvofiqlikni vujudga keltirmoqda. Yoshlarning ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan hayotga kirib kelishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning jadallashuvi tufayli juda kech boshlanmoqda, jinsiy yetilish esa avvalroq namoyon bo'lmoqda. "Yetuklik" tushunchasi albatta ma'lum bir hayotiy tajriba bilan, ya'ni "hayotiy bilimlar" bilan uzviy bog'liq. Bu borada o'ziga xos individual xususiyatlar mavjud. Kimdir 20 yoshidayoq "hayotni yaxshi bilib oladi", kimdir 30 yoshida ham bolaligicha qolaveradi.

Yoshlarning hali ota-onalariga iqtisodiy jihatdan qaramligi, yashash sharoitining ayrim nosozliklari, kasalliklarning ko'payishi, axloqiy va ruhiy muhitning yomonlashuvi, baxtsiz, noto'liq oilalarning mavjudligi, jinsiy tarbiyaning to'la yo'lga qo'yilmaganligi kabi bir qator obyektiv sabablar bo'lajak oila quruvchi yoshlarning shakllanish jarayonini murakkablashtiradi, er-xotinlik, ota-onalik munosabatlarini bajarishlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bu o'rinda ota-ona, mahalla, maktab, o'quv-yurtlari, yoshlar tashkilotining o'zni kattadir. Sobiq Sovet davrida o'rta maktab va oliy o'quv yurtlari dasturlarida oilaviy hayot haqida, yoshlarni kelajakda oila qurib, er-xotin bo'lib yashash va ota-ona bo'lib farzandlar tarbiyalash kabi vazifani ado qilishga tayyorlash masalalari kiritilmagan edi. Ustiga ustak, oilaviy hayot haqida yoshlar, ayniqsa, o'smirlar oldida fikr yuritish, bu sohada ularga to'g'ri yo'nalish berish "uyat" hisoblangan. Jinsiy masala esa umuman yopiq mavzu hisoblangan, go'yoki bunday munosabatning o'zi yo'qdek. Bugungi kundagi ota-onalar o'sha muhit tarbiyasining mahsuli. Albatta, bu bilan barcha aybni Sovet hukumatiga ag'darish noto'g'ri bo'ladi. Ammo Sovet davrining xalqning tarbiyasiga, uning ruhiyatiga, o'z navbatida, mentalitetiga bo'lgan ta'sirini tan olmasdan iloji yo'q. Bugun o'tmishda qilingan xatolarni tuzatishga harakat qilinyapti. O'zbekistonda hozir oilaga tayyorgarlikni bog'cha, maktabdan boshlash yo'lga qo'yilgan. Lekin uning qay darajada amalga oshayotganligi va uning sifati haqida aytish mushkul. Oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarning qay holatda shakllanishi nafaqat ota-ona, balki o'qituvchilarning ham bu sohadagi bilim-saviyasi, oiladagi sog'lom turmush tarzi, oila talablarini qay holatda bajarishlariga bog'liq bo'ladi.

Nikoh oldi omillari orasida eng xarakterlanadigan yana biri oila qurayotgan yoshlarning yosh xususiyatlaridir. Chunki bu ko'rsatkichlar ham nikoh mustahkamligida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Turli dinlar nikohga turlicha munosabat ko'rsatibgina qolmay, nikohlanuvchilar yoshini belgilab qonunlashtirgan.

"Avesto"da berilishicha, zardushtiylik dini bo'yicha erkaklar roppa-rosa 15 yoshidan uylanib, bir nechta xotin

olish huquqiga ega bo'lgan. O'z navbatida, qizlar ham 15 yoshida turmushga chiqishi mumkin bo'lgan. Zardushtiylikda 15 yoshda yigitlar va qizlar balog'at yoshiga yetgan hisoblangan. Shariat bo'yicha nikoh yoshi o'g'il bolalar uchun 12 yosh, qizlar uchun 9 yosh belgilangan. Islomga ko'ra, shunda ular jinsiy jihatdan voyaga yetgan bo'lishlari lozim. Bu yillar nikoh bobida voyaga yetganlikni belgilashda so'nggi pog'ona hisoblangan. Amalda esa o'g'il bolalar – 14 – 15, qizlar – 12 – 14 yoshga to'lganda nikoh tuzganlar. Lekin qizlarning 9 – 11 yoshda turmushga berilgani ham ma'lum. V. Djokelson boy yigitlarning ota-onasi ularni 15 – 16 yoshidan uylantirgan, qizlar esa 11 va 15 yosh oralig'ida turmushga chiqqan, deb yozadi. Katolik cherkovi qizlarga 12 va o'g'il bolalarni 14 yoshdan nikohga kirishuviga rozilik bersa, protestantlar cherkovi esa har ikkala jinsda 14 yoshda oila qurishni ravo hisoblaydi. Diniy e'tiqodlarga ko'ra, jahon miqyosida turli mamlakatlarda turmush qurish yoshi 9 – 14 dan 21 – 22 gacha namoyon bo'lgan bo'lsa-da, BMT o'ziga a'zo bo'lgan mamlakatlar uchun 1962 yilda buni 15 yoshdan deb belgilagan. Lekin bu barcha aynan shu yoshdan nikoh qurishi kerak degani emas. Bu shu yoshdan oldin turmushga chiqish mumkin emasligini ko'rsatadi. Ammo hayotda hamma narsa bo'lishi mumkin.

Shariat nikoh yoshi chegarasini belgilamagan bo'lsa ham, o'tmishda oilada 20 yoshli "bo'ydoq" bo'lish isnod hisoblangan. Nikoh yoshini belgilashda, asosan, fiziologik asoslarga tayanilgan. Ayollarning tug'ish qobiliyati shakllanganligi inobatga olingan. Aqliy jihatdan ular yetarli rivojlanmaganligi, yoshligining ahamiyati esa bo'lmagan.

Tibbiyot tomonidan olib qaraganda, oilani mustahkam bo'lishiga ta'sir qiluvchi omillardan biri oila qurish yoshi

hisoblanadi. Psixologlar tavsiyasiga binoan va umuman tibbiyotda nihoyatda erta (16 – 17 yoshda) va kech (qizlar uchun 28 – 30 dan keyin) oila qurish maqsadga muvofiq emas.

Erta turmush qurishning salbiy oqibatlari:

1) nihoyatda erta oila qurish va ikkinchisining ham yoshi 17 – 18 bo'lishi yigitni oila boshlig'i sifatida shakllanishiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. qiz bola 17, ba'zan 16 yoshda ham onalik, uy bekalik vazifalarini bajarishga tayyor bo'lishi mumkin. Ammo 18 yoshdagi yigit hali to'laqonli oila boshlig'i bo'lishga tayyor bo'lmaydi. U qiz tomondan yosh bola sifatida tasavvur qilinadi. Natijada bu tasavvur ular orasidagi oilaviy munosabatlarida ham ifodalanib, kelin-kuyovni yetarli darajada hurmat qilmasligiga sabab bo'lishi mumkin.

2) o'zbeklarda ko'pincha kelinlarning oiladagi mavqei past darajaga ega va ular ko'proq har xil oilaviy ishlarni bajaradilar. Tabiiyki, 16 – 17 yoshli qizning jismi hali bunday og'ir ishlarni bajarishga tayyor bo'lmaydi;

3) qizlar bunday yoshda ma'naviy jihatdan ham oila munosabatlariga tayyor bo'lmaydi;

4) yosh turmushga chiqqan kelinlarning shu yoshda homilador bo'lishi toz suyaklari kichkina bo'lganligi uchun xavflidir. O'zbekiston Respublikasida qizlarning erta turmushga chiqishi aholining tez o'sishiga ta'sir qilibgina qolmasdan, xalq xo'jaligining jadal sur'atda rivojlanishiga

ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki 18 – 25 yosh qizlarning bilim olishi, kasb egasi bo'lishi va mehnat qilishi uchun qulay vaqt hisoblanadi;

5) o'z qadri, huquqlari va o'z-o'zini himoya qilish tushunchalarini anglab yetgan, jinsiy va reproduktiv madaniyati to'la shakllanmagan yosh qizlarning biron kasb egallamasdan, bilim olmasdan, mutaxassislikka ega bo'lmasdan oila qurishi ularning qaynota, qaynona va erlariga iqtisodiy jihatdan qaram bo'lib yashashlariga sabab bo'ladi.

Ayrim oilalarda aynan iqtisodiy qaramlik tufayli kelinlar yosh bolasi bilan kamsitilishi, tazyiqqa uchrashi mumkin. Shuning uchun qizlarni biron hunar yoki mutaxassislikka ega bo'lgandan keyingina turmushga chiqishlari maqsadga muvofiqdir.

O'zbekistonda 18 – 29 yoshdagi xotin-qizlarning ko'pchiligi bola tug'ish, ularni parvarishlash, tug'ishgacha va undan keyingi ta'tilda yoki bemor farzandlarini parvarish qilish bilan banddir. Bu holatlar esa ayollarimizning ma'naviy jihatdan boy, bilimli, hunarli yoki biron kasbning yetuk mutaxassisi bo'lishiga xalaqit beradi.

Yevropada aholining nikohdan o'tish yoshi kuzatilganda, ularda 24 – 25 yoshdan boshlab, iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lib, o'zini ta'minlay olgandagina nikohdan o'tib, farzandli bo'lganligi ma'lum bo'lib, bu holat aholining tez sur'atda o'sishini oldini olishga, aholi o'sishi sifatini yaxshilash va iqtisodiy taraqqiyotga, yoshlarning intellektual o'sishiga ta'sir ko'rsatadi;

6) bundan tashqari o'smirlik davrida organizmda turli morfologik, fiziologik, ruhiy o'zgarishlar boshlanadi va balog'atga yaqinlashgan sari ular mujassamlashib boradi. Yosh onalarning sog'ligi ko'proq mana shu yoshda o'zgarish-

larining mo'tadil ketishiga bog'liq. Aks holda, bu holat keyinchalik kasalliklarning og'ir kechishiga sabab bo'ladi.

O'smir qizlarni ham jismoniy, ham jinsiy balog'atga yetishida anchagina salbiy nuqsonlar bor, bu esa ularda o'tayotgan ko'pgina kasalliklar fiziologik jihatdan nimjon bo'lgan organizmda yuzaga kelayotganligini bildiradi.

Shunga ko'ra, erta nikohdan o'tish qarshilikka uchramoqda. Qizlarning oilaviy hayotga jismonan, ma'nan va ruhan reproduktiv va jinsiy hayot madaniyatiga tayyor bo'lmagan holda **erta turmushga chiqishlari quyidagi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin:**

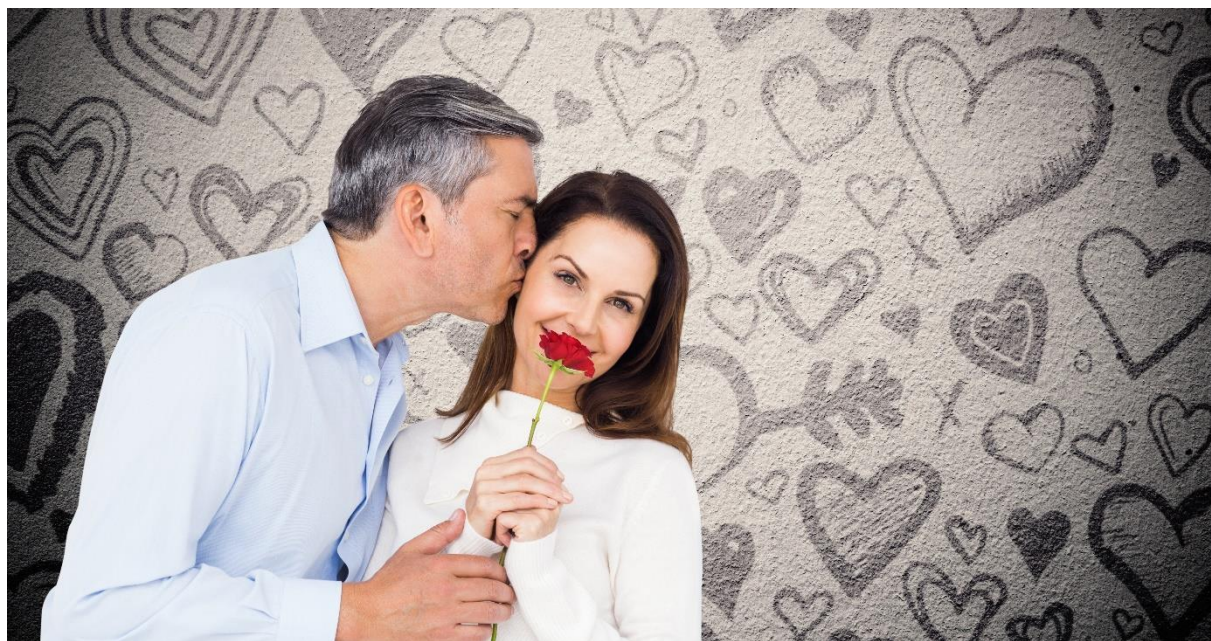
1. Yosh oilalar orasida ajralishlarning ko'payishi. Ajralishlarning katta foizi dastlabki 5 yil davomida ro'y beradi.

2. Tug'ish vaqtidagi murakkabliklar, tug'ish va homiladorlik o'rtasidagi oraliq muddatining qisqarishi.

3. Birinchi bor tug'ayotgan va 20 yoshgacha bo'lgan yosh ayollar o'rtasida o'limning ko'payishi.

O'zbekistonda o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlarga ko'ra, 45% qizlar 20 yoshgacha turmushga chiqadilar. Turmushga chiqqan ayollarning 37,4% 20 yoshgacha farzand ko'radi. Ulardan 20% 20 yoshgacha farzand ko'rsa, 15% 2 tadan, 1,4% 3 tadan farzandli bo'ladilar. Ro'yxatga olingan onalar o'limining 40% mana shunday yosh kelinlar tug'ishiga to'g'ri keladi.

Shu bilan birgalikda, **kech oila qurish ham maqsadga muvofiq emas**. Tibbiyotda ta'kidlanishicha, yosh ulg'aygan sari (aynan, qizlarda) oila qurish imkoniyatlari pasayadi, ammo turmush o'rtog'i tanlashdagi mezonlar soni keskin ortadi. har bir "nomzod"dan turli kamchiliklar topilaveriladi. Bu esa oila qurishni murakkablashtiradi. Shu sababli oila qurishdagi ma'qul yosh davrni o'tkazib yubormaslik kerak.

Shunga qaramay, o'tmishda kambag'al yigitlar iqtisodiy ahvollari, to'y xarajatlarning haddan tashqari og'irligi sababli, ko'pincha 30 – 40 yoshlarda uylanar edilar yoki uylana olmay bir umrga bo'ydoq o'tardilar. Sovet davrida

“bu yo‘qolib ketdi”, deyilgan bo‘lsa ham, aslida hayotda hozirgacha ham uchrab turadi.

Oila-nikoh munosabatlarini tartibga solishda 13 asr davomida Turkistonda amalda bo‘lgan diniy-huquqiy tuzum – shariat, musulmon huquqi me‘yorlari, hadislarining roli juda katta bo‘lgan. Ammo ruslar bosqinidan so‘ng ma‘murlar shariat qonunlariga aralashmagan bo‘lsa-da, sobiq Sovetlar hukmronligi davrida shariat qonunlari umuman bekor qilindi.

Xususan, Turkiston ASSR tuzilgach, 1918-yil 16-dekabrda qabul qilingan “Fuqarolik holati dalolatnomalari, nikoh, oila va vasiylik huquqi haqida RSFSR qonunlar kodeksi”da nikoh yoshiga to‘lish qizlar uchun 16 yosh, yigitlar uchun 18 yosh deb belgilangan. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining 1921-yilda qabul qilingan qonuni – Buxoro Respublikasining birinchi Konstitusiyasida nikoh va oila tug‘risidagi qonunchilik shariat normalariga asoslangan edi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasida esa 1921-yil 3-iyulda chiqqan Xalq Komissarlari Sovetining nikoh to‘g‘risidagi 1-sonli buyrug‘iga binoan nikoh yoshi yigitlar uchun 17, qizlar uchun 16 yosh deb belgilangan edi. o‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining “Nikoh, oila hamda vasiylik va grajdanlik holati aktlarini yozish haqida qonunlar kodeksi” 1928-yil 7-martda qabul qilinib, unga ko‘ra, qizlar nikoh yoshi 16, yigitlar uchun 18 yosh deb belgilandi. O‘zbekiston Markaziy Ijroiya Komitetining 1938-yil 14-iyul qaroriga binoan respublika nikoh-oila kodeksi bilan belgilangan nikoh yoshiga o‘zgartirish kiritilib, u o‘g‘il bolalar uchun ham, qizlar uchun ham 18 yosh qilib belgilandi, keyinchalik esa 1976-yilning 22-iyunidan unga yana o‘zgartirish kiritilib

(sobiq SSSRda faqat Ukraina va O'zbekistonda), qizlarning yoshi 17 ga tushiriladi.

O'zbekiston mustaqil bo'lgach esa Nikoh va oila kodeksining 18-moddasiga binoan nikoh yoshi erkaklar uchun 18, qizlar uchun 17 yosh deb belgilangan. 1998-yildan e'tiboran "Nikoh kodeksi"ga ko'ra, qizlar uchun 18, yigitlar uchun 20 yosh – nikohga kirish yoshi etib belgilangan edi. Ammo hozirga kelib, bu ham o'zgardi, ya'ni **15-moddaga ko'ra, endi nikohlanish yoshi avvaldagidek, erkaklar uchun 18, ayollar uchun 17 yosh deb belgilandi.** Uzrli sabablar bo'lganida, alohida hollarda nikohlanuvchilarning iltimosiga ko'ra, nikoh davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan joydagi tuman, shahar hokimi nikoh yoshini ko'pi bilan 1 yilga kamaytirishi mumkin.

Shunday qilib, shariat qoidalarida, davlat qonunlarida nikohdan o'tish yoshi belgilanib, uni buzish man etilgan bo'lsa-da, ammo unga hamma ham amal qilmagan. Qizlarni (16 yosh) erta nikohdan o'tkazish hali ham kuzatiladi. Odatda, o'rta yoki o'rta maxsus ma'lumotli qizlarni (maktabni yoki kollejni bitirgan) erta uzatadilar (17 – 19 yosh), oliy ma'lumotli qizlar nisbatan kechroq turmushga chiqadilar (ba'zan 19 – 20 yoshda, ko'pincha o'qishni bitirgach 22 – 24 yoshda).

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, yoshlarni voyaga yetish masalasi, ularning nikohga yetukligi ko'rsatkichlari ayrim hollarda bir-biriga zid bo'ladi. Masalan, yoshlarda jinsiy yetilish 13 – 16 yoshlarda, huquqiy yetuklik – 18 yoshda, kasb-hunarni egallash va kasbiy yetuklik ko'p hollarda 28 – 30 yoshlarda yuzaga kelishi mumkin. Iqtisodiy mustaqillikka erishish esa, odatda, 20 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan vaqt

oralig'ida amalga oshadi. Natijada yoshlarning jinsiy balog'atga yetishishi va ularning to'la iqtisodiy mustaqillikka erishish vaqti o'rtasida kamida 5 – 10 yilgacha uzilish yuzaga kelmoqda. Bu holat bir qator murakkabliklarni va ularga bog'liq ravishda ro'y berishi mumkin bo'lgan noxushliklarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Buvisi 18 yoshli nabira qizi ko'chadan yarim kechada kirib kelganini ko'rib, tanbeh bermoqchi bo'lib debdi:

– Yoshing 18 da bo'lsa. Qachongacha bu ahvolda ko'cha sang'ib yurasan?!

Nabirasi:

– Menimcha, 20 yoshgacha yursam kerak....

Buvisi:

– Keyinchi?

– Turmushga chiqib ketaman, buvijon!

Tadqiqotga ko'ra, o'zbeklar yigit-qizlarning nikoh qurish uchun eng yaxshi yetiladigan vaqti deb, har ikki jins vakillari 18, 20, 22 yoshni deb bilishadi. Ayollar ko'pincha nikohni 22 yoshdan keyinga qolishini xohlamaydilar. Erkaklarda esa, aksincha, 20 dan 25 gacha bo'lgan yosh oralig'i nikoh qurish uchun eng yaxshisidir.

Shundan kelib chiqqan holda, o'zbeklarda ayollar nikohlanish yoshining eng yuqori ko'rsatkichi 19 – 20, 21 – 22 yosh bo'lib, undan keyin yosh o'tishi bilan bu ko'rsatkichning pasayishi kuzatiladi. Erkaklarda esa 19 – 20 yoshdan boshlab nikohlanish yoshining to 28 yoshgacha o'sib borishi kuzatiladi. Undan keyin esa bu ko'rsatkich pasayadi. Albatta, bu ko'rsatkichlar erkak va ayollar uchun tabiiy bo'lgan holdir.

Ko'p holatlarda qizlarning erta erga chiqishi o'zlariga bog'liq bo'lmaydi. Yaxshi joydan sovchi kelib qolsa, balog'at yoshiga yetgan bo'lsa, erga berib yuboraverishadi (34,5%). Erkaklarda (21,4%) esa, aksincha, ularning erta yo kech uylanishlari moddiy tomon bilan belgilanadi. O'z navbatida,

erta (yoki kech) nikoh qurishda ota-ona tomonidan majburanish, asosan, ayollarda (19%) uchraydi. Shundan kelib chiqqan holda, erkaklar (11,9%) ayollarga (8,6%) nisbatan umr yo'ldoshini ko'proq saralab tanlaydilar.

Yoshlarning kech nikoh qurishlariga bir qancha omillar ta'sir ko'rsatadi. Shulardan biri o'quv yurtida ma'lumot olish (14%) bilan bog'liq omil bo'lib, ayollarda (15,5%) erkaklarga (11,9%) nisbatan ko'proq uchraydi. Undan keyin umr yo'ldoshini saralab tanlash (8,6%), yaxshi joydan chiqishini kutish (6,9%) kabilar nikohning kech qurilishiga sabab bo'ladi. Bunda karyera qilish, iqtisodiy mustaqillikka tayyor bo'lmaslik kabi holatlar nikohning kech qurilishida ayollarda uchramaydi. Erkaklarda esa, aksinchadir. Albatta, qizlarning kech turmushga chiqishining asosiy sababi - ularning o'qiganligi yo yana boshqa biror jihatdan emas, balki o'zlariga munosib deb bilgan umr yo'ldoshi yoki munosib joydan sovchi chiqmaganligidadir.

Yuqoridagilarni hisobga olib, yosh qizlarning to'liq balog'atga yetishi 19 – 20 yoshlarga to'g'ri keladi. Ammo ilmiy izlanishlarimizga ko'ra, turmush qurish uchun **nisbatan ma'qul yosh bu – qizlar uchun 22 – 24, yigitlar uchun 26 – 28 yosh.** Sababi nihoyatda erta oila qurish (ayniqsa, 16 – 17 yoshdan) yuqorida ko'rsatilgan salbiy oqibatlarga olib keladi. Bunda yoshlar oilaviy hayotga na jismonan, na ma'nan va na ruhan reproduktiv va jinsiy hayot madaniyatiga tayyor bo'lgan holda kiradilar. O'z navbatila, kech oila qurish ham maqsadga muvofiq bo'lmay, uning oqibatlari, asosan, ayollarda namoyon bo'ladi. Biroq bunda yoshlarning voyaga yetishi masalasi, ularning nikohga yetukligi ko'rsatkichlari ayrim hollarda bir-biriga qarama-

qarshi va noturg'unligini unutmaslik lozim. Shu sababli bu nikohlanish yoshlari ham nisbiy hisoblanadi.

Ota-ona farzandining nikoh to'yini qilishni mo'ljallagan yoshidan 1 – 2 yil oldin jiddiy iqtisodiy tayyorgarlik ko'radi. Shu vaqtning o'zida, qizlarni oldindan so'rab-surishtirib, u-bu qizni ko'z ostiga olib qo'yishga harakat qilinadi.

Matriarxat tuzumi davrida nikoh ko'pincha erkakning emas, balki ayolning tashabbusi bilan tuzilgan. Matriarxatda qizlar o'zlariga erni erkinlik bilan tanlaganlar. Gerodot: "Lidiya ayollari erlarni o'zlari tanlaydilar", – deb yozgan edi. Patriarxal munosabatlar hukmron bo'lganda, avtoritar oilada farzandining taqdirini ota belgilagan. U o'z xohish-istagi va tanlashiga qarab, o'g'illarining roziligini so'ramasdan ham uylantirgan. Onalar faqat maslahat berishlari mumkin bo'lgan. Amerikalik olim V.Djokelsonning 1925-yilda Turkistonda olib borgan tadqiqotiga binoan, Turkistonda o'zbek ayoli sharoiti qirg'izlarnikiga nisbatan yomonroq, ammo tojik va sart¹ ayollariga nisbatan yaxshiroq bo'lgan.

Shariat qoidalarida er-xotin bo'lish uchun boshqa shaxslar tomonidan hech qanday majburlash bo'lishi mumkin emas, nikohdan o'tuvchilardan biriga ikkinchisining ta'sir ko'rsatishiga ham yo'l qo'yilmasligi kerak. Ammo shariatda bu shartni yo'qqa chiqaradigan qoida ham mavjud bo'lib, qiz bola yolg'iz o'zi yashashi mumkin emas, u turmush qurib, nikoh munosabatida bo'lishi lozim edi. Muomalaga layoqatli bo'lgan yigitlar va qizlar o'z xohishlari bilan, ota-onalarining bu ishga aralashuvisiz, nikohdan o'tishlari mumkin bo'lgan.

¹ Valdemar Djokelson sart deb, eroniy tojiklar bilan turkiy o'zbeklarning aralashmasini aytib, tilni o'zbeklardan olgan bo'lsalar ham, ularda tojik madaniyati belgilarining ustun turishini ta'kidlaydi.

Nikohdan o'tish uchun yosh turmush quruvchilarning o'zlari rozi bo'lishlari kerak edi. Shariatda bu shartlarga rioya qilish zarurligi belgilangan bo'lsa-da, amalda u oddiy bitimdan iborat bo'lib, uning mazmuni ota-onalar tomonidan belgilangan.

Lekin islom dinidan avval so'g'd oilaviy munosabatlarida birmuncha huquq-erkinlik bo'lib, buni Mug' tog'ida topilgan Nov. 3 va Nov. 4 hujjatlari tasdiqlaydi. Masalan, Uttakin (kuyov) Chataning (kelin) ruxsatisiz boshqa birovga uylansa yoki cho'ri va shunga o'xshash xotinni o'ziga olsa, xotini Chataga 30 draxm sifatli pul to'lab, ozod qilishi mumkin bo'lgan. Chata ham Uttakin bilan yashashdan voz kechishi mumkin bo'lib, undan ketish uchun muayyan shartlarni bajargan holda, boshqa "o'zi xohlagan kishisini er qilishi mumkin"ligi ta'kidlanadi. Lekin bunda ham erkinlik aniq amalda bo'lganmi yoki hujjatchilik an'anasimi aniqlash qiyin, albatta. Har holda, keyingi zamonlarda xotinning oiladagi tobe holati kuchayib ketgan.

Sovet davriga kelib, ayollarga erkaklar bilan teng huquqlilik berilganidan so'ng, ayollarni erkaklar bilan barcha narsada tenglashtirish siyosati kuchayadi. Xususan, faqat ota-onaning xohishi bilan, farzandini zo'rlab berish bilan bo'ladigan to'ylarga qarshi kurashilib, matbuot vositalari, ilmiy-ommabop adabiyotlarda targ'ibot ishlari olib boriladi.

N.P.Lobachyovaning tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, 1950-yillarda Xorazmda majburiy uzatishlar (14 – 17 yoshda) va uylantirishlar (17 – 18 yoshda) kuzatilgan. Ammo 1960 – 80-yillarga kelib, komsomol yoshlar ota-onalariga qarshi chiqib, ikki tomonning o'zaro muhabbati va roziligi bilan, boshqacha qilib aytganda, uylanishni o'z xohish-istaglari va

tanlashlari bilan bo'lishini lozim ko'rganlar. Shunga qaramasdan, ko'pchilik oilalarda nikoh qurishda ota-onaning o'rni katta bo'lgan. N.P.Lobachyova qayd qiladiki, 1985 yilda A.Djikiyev tadqiqotiga binoan, 88% o'zbeklar qiz va

yigitni ota-ona tanlashi kerak desalar, yoshlarning 12% o'zi tanlashlari kerak, deganlar.

Sovet davridan boshlab onalar nafaqat maslahat, balki to'yni o'zlari xohlaganday o'tkazishlari, shuningdek, qiz tanlashni o'z qo'llariga olishlari kuzatiladi. hozirda ham Toshkentda ota-onasi istagi bilan uylanadigan yigitlar va uzatiladigan qizlar bilan birga, o'zaro muhabbat yoki o'zi tanlash huquqiga ega bo'lgan yigit-qizlar bor. Bu nafaqat Toshkentga, balki boshqa viloyatlarga ham tegishlidir.

Tadqiqotimizga binoan, bugungi kunda nikoh tashabbuskorlari, asosan, farzandlarning o'zi bo'lmoqda (31%). Bularning asosiy qismi albatta yigitlarga tegishli (47,6%). Sovet davrining ta'sirini qizlarning (19%) nikoh qurishda tashabbus ko'rsatishlarida ham ko'rish mumkin. Lekin shu bilan birgalikda, bu yerda onaning ham roli katta (25%). U otaga nisbatan nikoh tashabbuskori sifatida ancha faoldir.

Otaning yolg'iz o'zi nikoh tashabbuskori bo'lishi kam uchraydi (7%). O'z navbatida, nikohda tashabbus ko'rsatishda qarindoshlar ham onadan keyingi o'rinda turadi (13%).

Mavzu bo'yicha savollar

1. Nikoh oldi omillari deyilganda nimani tushunasiz?
2. Nikohga, oilaviy hayotga yetuklik nima?
3. Nikohgaga yetuklikning qanday jihatlari farqlanadi?
4. Nikoh yoshi nima? U qanday belgilanadi?

4.2. Oilaviy hayot haqida tasavvurlar

Reja:

1. Nikoh motivlari xususiyatlari.
2. Oila qadriyatlari bilan bog'liq tasavvurlar.
3. Oilaviy hayot va bo'lajak umr yo'ldoshi haqidagi tasavvurlar.

Tayanch so'zlar: nikoh motivlari, oila qadriyatlari, umr yo'ldoshi, tasavvurlar.

Jamiyat hayotining barcha jabhalarida oilaning o'рни beqiyosdir. Bugungi kunda ajralishlarning ko'payib borayotgani sabab, oila-nikoh munosabatlarini o'rganish jiddiy ahamiyat kasb etadi. Ajralishlar, asosan, yosh oilalarga to'g'ri keladi. Ajralishlarning sababini bilish uchun yosh er-xotinlarning nikohgacha va nikohdan keyin bo'lgan munosabatlarini, nikohgacha kutilgan va nikohdan keyin duch kelgan real holatni o'rganishni o'z oldimizga maqsad qilib qo'ydik.

Er-xotin munosabatlarini o'rganishdan oldin nikoh qurilishiga asos bo'lgan nikoh motivlariga to'xtalib o'tishni joiz deb bildik.

“Motiv” iborasi psixologiyada ma'lum bir xulq, faoliyatning yuzaga kelishiga asos bo'lgan kuch, turtki, manba, asosni bildiradi. Psixologiyaga doir adabiyotlarda bir necha o'nlab nikoh motivlari farqlanadi. Psixologiyada umumlashtirgan holda ular, asosan, uchga bo'lib tasniflanadi. Bular:

1) sevgi tufayli – sevishib qurilgan oilalar mustahkam bo'ladi, agar o'zaro ahdu-paymon qilganlar oila qurganlaridan keyin “murod-maqсадimga yetishdim” deb, sevgisini himoya qilishni, uning uchun kurashmasa sevgi nobud bo'ladi, sevgi nomi bilan qilingan orzu-umidlar sarobga aylanadi;

2) moddiy yoki o'zga manfaatdorlik tufayli (nimadirni hisobga olib, ma'lum bir maqsadni ko'zlab) – uning ta'siri bu sabablarni qay darajada amalga oshishiga bog'liq, ya'ni ko'zda tutilgan narsalarning barchasi ro'yobga chiqaversa, u nikoh mustahkamligini ta'minlashi mumkin. Biroq oilaviy hayotda hamma narsa ro'yobga chiqavermaydi, natijada ularning turmushi g'urbat-azobga, nizo-janjalgaga aylanadi;

3) stereotip bo'yicha (hamma qatori, ko'pchilikdan ajralmaslik uchun) oila qurish – statistik ma'lumotlarga ko'ra, eng mustahkam oilalar stereotip bo'yicha oila qurganlarga to'g'ri keladi. Ularda ajralish juda kam, chunki ular “hamma qatori” oila qurishgan, qarashsaki hamma binoyidek yashayapti. Bular ham yashayverishadi. Birgalikda hayot tufayli er-xotin o'rtasidagi bir-birlariga moslashish, tushunish, bir-biriga mehr yuzaga kelib, sevgi darajasiga ham yetishi mumkin.

Ammo, shu bilan birgalikda, insonlarning nikohga chiqishlarida dunyo bo'yicha quyidagi omillar ham birlamchi ta'sir ko'rsatishi mumkin:

1. Bo'yida bo'lib qolish. Statistika ko'ra, majburiy qurilgan nikohlar mustahkam bo'lmaydi. Shu sababli faqatgina bo'yida bo'lib qolganlik uchun qurilgan nikohda er-xotinlar kamdan-kam hollarda baxtli bo'lishi mumkin.

2. Ota-onaning doimiy qaramog'idan xalos bo'lish. Bunda ota-onaning jonga teguvchi doimiy farzandni himoya qilish istagidan xalos «bo'lgan» inson uchun avvaliga nikoh

jannatdek tuyulishi mumkin, ammo u turmushni shoshilib qurgan bo'lsa, hayotda ancha qiyinchiliklar ko'radi.

3. E'tibor uchun minnatdorchilik. Bunda yolg'iz qolishdan qo'rqib, unga e'tibor berib, ko'nglini olishga harakat qilgan kishi bilan nikoh quriladi. O'zining qadriga yetmaslik bu masalada hech qanday yordam bermaydi.

4. Rahm qilgandan. Rahm qilish yaxshi, ammo bu masalada chegarani bilmoq zarur. Umrning oxirigacha rahm qilib o'tish turmushning baxtini ta'minlamaydi.

5. Yosh tufayli. 25 – 30 yoshlarga chiqib qolgan qiz, ko'pchilikning turmushga chiqayotganligini ko'rib, shoshilinch turmushga chiqishga harakat qiladi. Buning oqibatlari yaxshi bo'lmasligi mumkin. Erkaklarda ham xuddi shunday.

6. O'ch olish maqsadida. O'ziga yoqqan kishidan xafa bo'lgan qiz yo yigit o'ch olish maqsadida turmush quradi. O'ch olish hissi tez orada tugagandan so'ng esa sevmagan yori bilan turish mazmunsiz hayotga aylanadi.

7. Yaqinlarni xafa qilmaslik uchun. Bunda bola bilan qiz yoshligidan tanish bo'lib, bir-biri bilan do'st bo'ladi. Ota-onasiga bu munosabatlar yoqqanligidan boshida hazil tariqasida, keyinchalik jiddiy nikoh qurish masalasini o'rta qo'yadilar. Ota-onani xafa qilmaslik uchun o'zaro nikoh quriladi. Boshqalar uchun qilingan harakat oilaviy hayotning zerikarli va mazmunsiz o'tishiga olib kelishi mumkin. Sovchilik jarayonida ota-onaning gapidan chiqmagan holda, begona inson bilan turmush qurilgan nikohlar ham aks holatlarda ko'ngildagidek chiqavermaydi.

8. Jinsiy uyg'unlik. Shunday g'alati fikr mavjud: agar ikki kishiga yotoqda yaxshi bo'lib, bir-biri bilan chiqishsa, demak, nikohda ham xuddi shunday bo'ladi. Chet elda ko'pchilik shunga asoslanib turmush quradi. To'g'ri, jinsiy

bir-biriga to'g'ri kelish nikohda muhim o'rin tutadi, ammo faqat uning o'zigina nikohning mustahkamligini ta'minlay olmaydi.

9. *Manfaat yuzasidan.* Ko'pchilik haligacha turmushga chiqib yo uylanib, o'zining moddiy ahvolini to'g'irlab olishga, ishdan ko'tarilishga harakat qiladi. Ammo o'zining maqsadiga yetgach, turmush o'rtog'i bilan yaqinmasligini, orada nafaqat sevgi, yoqtirishning ham yo'qligini his qiladi. Shuni aytib o'tish kerakki, hech qanday his-tuyg'usiz sovchilik orqali turmush qurish ham rejalashtirilgan holda, manfaat yuzasidan qurilgan nikoh hisoblanadi.

Shuni aytib o'tish kerakki, har qanday inson tabiiy va ijtimoiy omillarga asoslanib turmush quradi, ammo yuqoridagi omillar insonning nikoh qurishi uchun qabul qilgan qaroriga birlamchi ta'sir ko'rsatadi, ya'ni shu omillarning biri uning nikoh qurishiga eng asosiy sabab, turtki bo'ladi.

Shulardan beshta motivni asosiylari sifatida alohida ajratish mumkin:

1. Tabiiy.
2. Ijtimoiy.
3. Sevgi tufayli.
4. Moddiy yoki o'zga manfaatdorlik tufayli.
5. Stereotip bo'yicha.

KIMDIR BILAN SIZ O'Z MUNOSABATINGIZNI
UZOQ QURASIZ, KIMDIRGA ESA SIZ
SHUNCHAKI TURMUSHGA CHIQASIZ

O'smir yigit va qiz balog'at va yetuklik yoshiga yetganidan boshlab bo'lajak umr yo'ldoshining sifatlarini xayolan belgilay boshlaydi. Insonlarning bu sifatlarga qarashlari xarakter, olgan tarbiyalari, dunyoqarashlari va qanday qadriyatlarga amal qilishlariga ko'ra turlichadir.

Og'zaki suhbatdan olgan ma'lumotlarimizga ko'ra, bugungi kunda nikohga kirayotgan o'zbeklarning turmush qurishida asosiy motiv e'tiborli, ishonarli, vafodor inson bilan yashash va farzand ko'rish hisoblanadi.

Buning tasdig'ini ijtimoiy-psixologik so'rovnoma (IPS) natijalarida ham ko'rish mumkin (1-jadval: O' – o'rin; M – motiv). Unga ko'ra ham, o'zbeklarda nikohga kirayotganlar va nikoh qurganlarda turmush qurish uchun e'tiborli, mehribon inson yonida bo'lishi, ishonarli, vafodor inson bilan yashashi, ota-onaning xohishi asosiy motiv hisoblanadi. O'ringa qo'yish bo'yicha sevgi nikoh motivi sifatida to'rtinchi o'rinda bo'lib, e'tiborlisi, uni birinchi o'ringa qo'yganlar va ovoz berganlar ichida ayollar erkaklarga nisbatan deyarli ikki baravar kamchilikni tashkil qiladi. Bu oila qurayotganda ayollar sevgidan ham ko'ra, e'tiborlilik, mehribonlik, ishonch va vafodorlikni afzal ko'rishini ko'rsatadi. Farzand ko'rish motiviga 31,7% respondentlar ovoz bergan bo'lsalar ham, ammo faqat 14,2% sinaluvchilar uni birinchi o'ringa qo'yganlar. Farzand ko'rish uchun oila qurish erkaklardan ko'ra ko'proq ayollarda uchraydi. Keyingi o'rinlarda ota-onadan mustaqil bo'lib, o'z uyiga ega bo'lish, "oilali inson" maqomiga ega bo'lish va jinsiy hayotni qonunlashtirish motivlari turib, ayollarga nisbatan erkaklarda ular ko'proq uchraydi. Yaqinlarni xafa qilmaslik, o'zini moddiy ta'minlash, yolg'iz qolmaslik va yosh o'tib qolganligi (yoki qolmaslik) uchun qurilgan nikohlar erkaklarga nisbatan

Nikoh qurilishiga asos bo'lgan motivlar

		Motivlar	U	A	E	M	U	A	E
		O'ringa qo'yilishi bo'yicha				Ovoz berilishi bo'yicha			
O'	T/r	1-o'ringa qo'yilgan	%	%	%	T/r	%	%	%
I	1	E'tiborli, mehribon inson yonimda bo'lishi uchun	27,5	30	25	3	47,5	50	45
II	2	Ota-onaning xohishi	27,5	30	25	1	45,8	56,7	35
III	3	Ishonarli, vafodor inson bilan yashash uchun	25,8	31,7	20	2	36,7	38,3	35
IV	4	Sevgi sababli	21,7	13,3	30	5	31,7	38,3	25
V	5	Farzand ko'rish uchun	14,2	18,3	10	4	30,8	21,7	40
VI	6	Ota-onadan mustaqil bo'lib, o'z uyimga ega bo'lish uchun	12,5	10	15	6	20,8	16,7	25
VII	7	«Oilali inson» maqomiga ega bo'lish uchun	11,7	8,3	15	7	20,8	21,7	20
VIII	8	Jinsiy hayotni qonunlashtirish uchun	10,8	6,7	15	8	20	16,7	25
IX	9	Yaqinlarni hafa qilmaslik uchun	1,7	3,3	–	11	8,3	11,7	5
X	10	Homilador bo'lib qolganlik sabab	1,7	3,3	–	12	6,7	8,3	5
XI	11	O'zimni moddiy ta'minlash uchun	0,8	1,7	4-o'rin 5	13	6,7	8,3	5
XII	12	Yolg'iz qolmaslik uchun	0,8	1,7	4-o'rin 5	9	5,8	11,7	–
XIII	13	Yosh o'tib qolganligi (yoki qolmaslik) uchun	0,8	1,7	9-o'rin 5	10	5	10	–
2-o'ringa qo'yilgan									
XIV	14	Rahm qilgandan	0,8	1,7	–	14	2,5	5	–
3-o'ringa qo'yilgan									
XV	15	Doimiy jinsiy aloqaga ega bo'lish uchun	0,8	1,7	–	15	2,5	5	–
4-o'ringa qo'yilgan									
XVI	16	Berilgan va'da ustida turish uchun	0,8	1,7	–	16	4,2	8,3	–
		Javob berishga qiynalyapman	0,8	1,7					

ko'proq ayollarda uchrab, umumiy olganda, ular juda kamchilikni tashkil qiladi. E'tiborlisi, homilador bo'lib qolganlik sabab oila qurishlar 5% holatda uchrashi o'zbeklarda jinsiy erkinlik nisbatan ko'payganligini ko'rsatadi. Bunda u nikoh qurishda faqat ayollar uchun birlamchi motiv bo'lgan. Shuningdek, rahm qilgandan, doimiy jinsiy aloqaga ega bo'lish va berilgan va'da ustida turish uchun kabilar ikkilamchi motiv sifatida faqat ayollarda uchraydi.

1-jadvalni umumiy tahlil qiladigan bo'lsak, ijtimoiy-psixologik (№ 1, 3, 4) sabablarga ko'ra nikoh qurish qolgan motivlarga nisbatan ustun kelib, 75% sinaluvchilar uni motiv sifatida birinchi o'ringa qo'yadilar. Ikkinchi o'rinda stereotip bo'yicha (№ 2, 7, 9) oila qurish bo'lib, uni 40,9% respondentlar birinchi o'ringa qo'ygan, ammo so'ralganlarning 63,3% unga ovoz bergan. Moddiy yoki o'zga manfaatdorlik tufayli (№ 6, 10, 11, 13) oila qurish 15,8% respondentlar uchun birinchi o'rinda tursada, so'ralganlarning 40,8% unga nikoh qurish motivi sifatida ovoz berganlar. Ijtimoiy motiv (№ 5, 12) (15%) ulardan keyingi o'rinda turadi. Tabiiy ehtiyoj (№ 8, 15) tufayli nikoh qurish esa eng oxirgi o'rinda turib, u 11,6% respondentlarga birlamchi omil hisoblanadi, ammo 22,5% so'ralganlar uni nikoh motivlariga qo'shadilar. Demak, ijtimoiy-psixologik, ya'ni e'tiborli, mehribon, ishonarli, vafodor inson bilan yashash o'zbeklar uchun turmush qurishda eng muhim motiv hisoblanadi, stereotipga asoslanib turmush qurish esa ikkinchi o'rinda, moddiy yoki manfaat yuzasidan oila qurish uchinchi o'rinda turadi.

Bu ko'pchilik o'zbeklarning sovchilik orqali tanishib nikoh qurishi bilan belgilanadi. So'ng ijtimoiy motiv va eng oxirgi o'rinda tabiiy ehtiyoj orqali oila qurish turadi. Oila

qurish borasida erkaklar ayollarga nisbatan “romantikroq” bo‘lib chiqdi. Ayollar ijtimoiy-psixologik (№ 1, 3) motivni sevgidan ustun qo‘yadilar, biroq stereotipga asosan turmush quradilar. Erkaklarda esa aksincha, ular umr yo‘ldoshlari ishonchli, vafodor bo‘lishini xohlaydilar, ammo sevgini hamma narsadan ustun ko‘radilar. Erkaklarning ma‘lum bir guruhida ikkinchi oilaning yuzaga kelishi sabablaridan biri ham shu bo‘lsa kerak. Ham ayollarda, ham erkaklarda ota-onaning xohishi katta ahamiyat kasb etadi va u turmush qurishda muhim motiv bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Shuni aytish kerakki, IPS natijalari og‘zaki sorov natijalari bilan deyarli bir xilda bo‘lib chiqdi.

O‘z navbatida, tadqiqotimizda sinaluvchilarga nikohda o‘zlariga 22 ta oila qadriyatlarini o‘zlari uchun muhimligiga ko‘ra o‘ringa qo‘yib chiqishlari taklif etildi. Nikoh motivi va oilaviy qadriyatlar bir-biri bilan bog‘liqdir. Chunki nisbatan yuqori baholangan qadriyatlar nikoh motivida ham katta ahamiyat kasb etadi. Ikkinchi tomondan, nikohdan nimani kutish ham bunday qadriyatlar bilan bog‘liq.

Bu yerda ham oilaviy hayotda er-xotinlar bir-biriga e‘tiborli, mehribon bo‘lishi qolganlaridan katta farq bilan birinchi o‘rinda turishi, ushbu qadriyatning o‘zbeklar uchun qanchalik darajada muhimligini ko‘rsatadi. Bu esa, o‘z navbatida, nikoh motiviga ham ta‘sir ko‘rsatishi tabiiy hol. Shu narsa e‘tiborliki, farzandlarning borligi oila qadriyati sifatida asosiy o‘ringa ega emas. Umuman olganda, 2-jadvalda ko‘rsatilganidek (Q – qadriyat), oldingi o‘rindan axloqiy va his-tuyg‘uga oid qadriyatlar joy olgan.

Bunday natijani boshqa xalqlar misolida ham ko‘rish mumkin. Boltiqbo‘yi mamlakatlari, Moskva, Olma-Ota kabi shaharlarda o‘tkazilgan tadqiqotlar ham yoshlar uchun

Nikoh qurishda nikohlanuvchilar tomonidan oila qadriyatlarining tushunilishi

		<i>Oilaviy hayotda qanchalik muhim ko'rinadi</i>	<i>U</i>	<i>A</i>	<i>E</i>	<i>Q</i>	<i>U</i>	<i>A</i>	<i>E</i>
		<i>O'ringa qo'yilishi bo'yicha</i>				<i>Ovoz berilishi bo'yicha</i>			
O'	№	1-o'ringa qo'yilgan	%	%	%	№	%	%	%
1	1	Er-xotinlar bir-biriga e'tiborli, mehribon bo'lishi	65	55,2	78,7	1	76	72,4	80,9
2	2	Er-xotinlar bir-biriga vafodor bo'lishi	32	25,9	40,5	2	53	51,7	54,8
3	3	Er-xotinlar bir-birini tushunishi	32	31,1	33,3	3	51	58,6	40,5
4	4	Dunyoqarashning birligi	25	13,8	40,5	5	46	39,6	47,6
5	5	Farzandlarning borligi	24	22,4	26,2	4	43	50	40,5
6	6	Jinsiy hayoti bir-biriga to'g'ri kelishi	24	12,1	40,5	10	39	29,3	40,5
7	7	Sevgining bo'lishi	21	17,2	26,2	8	37	39,6	26,2
8	8	Bir-biriga ishonishi	19	13,8	26,2	12	35	39,6	33,3
9	9	Didlarning birligi	19	8,6	33,3	6	34	25,9	33,3
10	10	Umr yo'ldoshining qarindoshlar bilan munosabatining yaxshiligi	18	12,1	26,2	7	34	43,1	33,3
11	11	Sabr-toqatlilik	18	12,1	26,2	11	31	34,4	26,2
12	12	Moddiy ta'minlanganlik	17	13,8	21,4	13	31	44,8	21,4
13	13	Uyning saramjon-sarishtaligi	15	10,3	21,4	9	29	29,3	33,3
14	14	Bir-birining odatiga ko'nikishi	15	6,9	26,2	14	27	27,6	26,2
	15	Xushmuomilalik	15	10,3	21,4	15	27	31,1	21,4
	16	Ishbilarmonlik	15	10,3	21,4	16	27	31,1	21,4
15	17	Qiziqishlarning birligi	15	6,9	26,2	17	25	24,1	26,2
16	18	Rahmdillik	15	10,3	21,4	18	24	25,9	21,4
17	19	Uy ishlarining taqsimlanishi	12	5,2	21,4	19	23	24,1	21,4
	20	Umr yo'ldoshi yomon xislatsiz bo'lishi	12	5,2	21,4	20	23	20,7	26,2
18	21	Oila bo'sh vaqtini birga o'tkazishi	11	3,4	21,4	21	21	20,7	21,4
19	22	Umr o'ldoshi o'z tashqi ko'rinishiga e'tiborli bo'lishi	9	5,2	14,2	22	19	22,4	14,2
		Bilmayman	3	-	7,1				

qolgan qadriyatlar, xususan, farzandlar va moddiy ta'minlanganlikdan ko'ra axloqiy va his-tuyg'uga oid qadriyatlar muhim o'rin egallagan [D.Kutsar, 1988; I.F.Dementyeva, 1991].

Shuni aytish kerakki, psixolog N.X.Lutfullayeva tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijasiga ko'ra, oilali talaba yoshlar uchun birinchi o'rinda "kasb mahoratini egallash" eng ko'p qadriyatli bo'lib chiqdi. Bu oilasi bor talabalar millatidan qat'iy nazar, oilasi bo'lishiga qaramay, yaxshi kasbning egasi bo'lish lozimligi kabi muhim mas'uliyatni yaxshi his qilishini va bu sifatni oilasi mustahkamligiga aloqasi bo'lishini ham yaxshi anglashini ko'rsatadi.

Oila bo'sh vaqtini birga o'tkazishi, umr yo'ldoshi o'z tashqi ko'rinishiga e'tibor berishi esa past baholangan. Ammo shuni aytish kerakki, erkaklar tashqi ko'rinishga ayollarga nisbatan kam ovoz bergan bo'lsalar ham, berilgan ovozlarning hammasi ham uni birinchi o'ringa qo'yadi. Ko'p o'zbek oilalarining mustahkamligi, asosan, farzandning bor-yo'qligiga bog'liq bo'lsa ham, ammo nikoh motivi hamda qadriyat sifatida u asosiy o'rinda emas. Er-xotinlarning birbiriga jinsiy to'g'ri kelishi oilaning mustahkamligida, uning baxtli bo'lishida muhim qadriyat deb, asosan, erkaklar hisoblaydilar. Chunki erkaklarga nisbatan uni kam ayollar birinchi o'ringa qo'yishgan hamda ovoz berishgan. Ko'p hollarda nikohdan tashqaridagi ishqiy munosabatlar erkaklar orasida kengroq

IDEAL UMR YO'LDOSHINI KUTGANLAR

tarqalgan bo'lsa-da, vafodorlik ko'proq erkaklarga muhim ko'rinadi. Shunisi qiziqki, erkaklar deyarli barcha qadriyatlarini ayollarga nisbatan yuqori baholaganlar. Bu esa, o'z navbatida, ularning nikohga va ayollarga bo'lgan talabining yuqoriligini ko'rsatadi. Ayollar esa, asosan, nikohda o'zlari duch keladigan to'qnashuvlarga, muammolarga va ularga nima yetishmasa shularga yuqori baho berganlar.

Buning isboti 3-jadvalda ham ko'rinadi (O – orzu). Respondentlardan nikohdan oldin bo'lajak umr yo'ldoshlarini qanday tasavvur (orzu) qilganliklarini berilgan 21 ta javobda muhimligiga ko'ra ko'rsatishlari so'raldi. So'rov natijasida respondentlar tomonidan yana beshta: mehnatsevar, ishbilarmon, tarbiya ko'rgan, iste'dodli, ko'zga ko'rinarli shaxs javoblari qo'shildi va javoblar soni 26 taga yetdi. Bu yerda ham kutilganidek, ikkala jinsning mehribon, shu bilan birgalikda, "oilam, bola-chaqam" deydigan umr yo'ldoshi bo'lishini orzu qilganliklari yuqori o'rindan joy oldi. Ushbu jadvalga umumiy xulosa qilib shuni aytish lozimki, bu yerda ham erkaklar deyarli barcha omillarni ayollarga nisbatan yuqori baholaganlar. Bu esa, o'z navbatida, ularning umr yo'ldoshiga bo'lgan talabining yuqoriligini ko'rsatadi. Bundan kelib chiqadiki, **"oq otda shahzodaning kelishini"** ayollar emas, balki o'zbek erkaklari **"kutadilar"**. Chunki berilgan aksariyat omillarning har bitasi ular uchun birinchi o'rinda turishi, nikohdan keyin ham xotinlarida shu xususiyatlarini qidirishlariga sabab bo'ladi.

Agarda ayol erkak uchun hamma narsaga tayyor bo'lsa, demak, u uni tuqqan.

3-jadval

Nikohgacha bo'lajak umr yo'ldoshining qanday tasavvur (orzu) qilinishi

		<i>Bo'lajak umr yo'ldoshi bilan bog'liq orzu (tasavvur)</i>	<i>U</i>	<i>A</i>	<i>E</i>	<i>O</i>	<i>U</i>	<i>A</i>	<i>E</i>
		<i>O'ringa qo'yilishi bo'yicha</i>				<i>Ovoz berilgan</i>			
O'	№	1-o'ringa qo'yilgan	%	%	%	№	%	%	%
1	1	Mehribon bo'lishini	39	32,7	47,6	2	66	74,1	54,8
2	2	"Oilam, bola-chaqam" deydigan	37	34,5	40,5	1	63	60,3	66,7
3	3	Ishonarli inson bo'lishini	25	8,6	47,6	4	58	51,7	66,7
4	4	Dunyoqarashimiz to'g'ri kelishini	21	1,7	47,6	3	47	32,7	66,7
5	5	Aqlli bo'lishini	21	1,7	47,6	5	44	36,2	54,8
6	6	Fikrimga quloq solishini	17	4-o'rin 1,7	40,5	7	44	46,5	40,5
7	7	Meni tushunishini	15	1,7	33,3	12	41	41,4	40,5
8	8	Xarakterlarimiz to'g'ri kelishini	15	1,7	33,3	6	39	32,7	47,6
9	9	Dono bo'lishini	14	9-o'rin 1,7	33,3	8	36	32,7	40,5
10	10	Sevishini	13	6,9	21,4	11	36	37,9	33,3
11	11	Ota-onamni hurmat qilishini	12	1,7	26,2	16	34	34,5	33,3
12	12	Vafodor bo'lishini	11	4-o'rin 3,4	26,2	10	33	37,9	26,2
13	13	E'tiborli bo'lishini	11	3-o'rin 1,7	26,2	13	31	34,5	26,2
14	14	Mard bo'lishini	11	3,4	21,4	17	30	36,2	21,4
15	15	Rahm-shavqatli bo'lishini	11	3-o'rin 1,7	26,2	9	28	19	40,5
16	16	Chiroyli bo'lishini	10	1,7	21,4	14	27	31,1	21,4
17	17	Berilgan va'da ustida turadigan	10	1,7	21,4	15	24	22,4	26,2
18	18	Jinsiy bir-birimizga to'g'ri kelishini	9	2-o'rin 3,4	21,4	18	21	20,7	21,4
19	19	Mehnatsevar bo'lishini	6	-	14,2	20	18	25,9	7,1
20	20	Ota-onadan mustaqil bo'lib, o'z uyiga ega bo'lishini	3	4-o'rin 1,7	7,1	24	18	31,1	-
21	21	Erkin qo'yishini	3	2-o'rin 1,7	7,1	21	16	22,4	7,1
22	22	Ishbilarmon bo'lishini	1	1,7	-	19	9	-	21,4
23	23	Tarbiya ko'rgan bo'lishini	1	1,7	-	22	1	1,7	-
		2-o'ringa qo'yilgan							
24	24	Moddiy ta'minlangan, boy bo'lishini	3	5,2	-	23	1	1,7	-
		7-o'ringa qo'yilgan							
25	25	Iste'dodli bo'lishini	3	-	7,1	25	1	-	7,1
		8-o'ringa qo'yilgan							
26	26	Ko'zga ko'rinarli shaxs bo'lishini	3	-	7,1	26	1	-	7,1

Ovoz berish bo'yicha ayollar erkaklardan qolishmaydi, ammo ular aksariyat xususiyatlarni keyingi o'rinlarga qoldirishadi. Asosiysi ular uchun "oilam, bola-chaqam deydigan", mehribon er kerak, qolgani ikkinchi darajalidir, hatto sevgi ham.

Erkaklarga esa deyarli barcha omillar muhimdir, shulardan dunyoqarashning bir-birligiga to'g'ri kelishi, umr yo'ldoshining ishonarli, mehribon, "oilam, bola-chaqam deydigan", fikrligiga quloq soladigan, tushunadigan bo'lishi hamda tabiatlari bir-biriga to'g'ri kelishi yuqori o'rinda turadi. Hatto ular aqlli, dono ayollarni orzu qilishlari yo qilganliklari ham yuqori o'rindan joy olgan. Xuddi shunday natijani og'zaki so'rov ma'lumotlari ham berdi.

Tadqiqotimizga ko'ra, odatda, erkaklar aqlli ayolni hurmat qilishlari, ammo o'zidan aqlli ayolga uylanish niyatlari yo'q ekanliklarini bildirganlar. Erkak axborotchilar o'zlari haqida shunday deganlar: "Agar erkak kishi ayolni aqlli deb bilsa, unga uylanishga qo'rqadi. Chunki uning xayolida ayol unga hech bo'ysunmaydigan, hatto uni o'ziga bo'ysundirishi mumkindek, ko'rinadi. Bu bilan erkaklarga ahmoq ayollar emas, balki aqlini ko'rsatmaydigan, ya'ni aqlli bo'lsa-da, erkak kishini o'zidan ustun ekanligini (hurmat qilishini) ko'rsatib turadigan ayollar yoqadi". Suhbat chog'ida erkaklarning o'zi shunday maslahat beradilar: "Agar turmushga chiqaman desangiz, hech qachon o'z aqlliligingizni ko'rsatmang!".

Umuman olganda, haqiqatan ham, olgan ma'lumotlarimiz va shaxsiy kuzatuvimizga asoslanib shuni aytishimiz mumkinki, aqlli, o'qimishli va ayniqsa, kasbiga berilgan yoki mansabga qiziqqan qizlarning turmushga chiqishi ancha qiyin kechadi. Turmushga chiqmay qolganlarning aksariyati

(sogʻliq, tashqi koʻrinish kabi omillarni inobatga olmaganda) shunday ayollar toifasidan. Oʻz navbatida, aqlli ayollarning oʻzlari ham oʻzlaridan past turuvchi erkakni sevmaydilar. J.Sand aytganidek, **“izzat-ikromsiz, olqish va hayratlarsiz muhabbat – muhabbat emas, doʻstlik, xolos”**.

Shu oʻrinda yana bir narsa yaqqol koʻzga tashlanadiki, ijtimoiy stereotiplar ham nikoh qurish va boʻlajak umr yoʻldoshini tanlash jarayoniga jiddiy taʼsir koʻrsatadi. Jumladan, oʻqimishli, mansab yoki kasbiy mahoratini yuqori baholaydigan ayollar jamiyatda “qattiqqoʻl, oʻz fikridan qaytmaydigan” deyilgan tamgʻaga ega boʻlib, erkaklar orasida uylanishga “xavfli” deyilgan toifaga kirib qoladi. Shu bilan birga, yuqori darajadagi bilimi yoki aqliy salohiyati sababli erkaklarga nisbatan talabchanroq boʻladigan ayollarning ham oʻzlariga munosib juft topishi qiyin kechishi mumkin. Ayni vaqtda, bu jarayonda erkaklarning ham oʻzdan yuqori darajadagi ayol bilan turmush qurishga doir ichki qoʻrquvlari yoki ijtimoiy bosimlari (masalan, “Ayol mendan aqlliyoq boʻlsa, menga boʻysunmaydi”) muhim rol oʻynashi kuzatiladi.

Albatta, yuqoridagi maʼlumotlar shuni koʻrsatadiki, yoshlarning oilaviy hayotga oid tasavvurlari, nikoh qurilishiga turtki boʻlgan motivlar hamda boʻlajak umr yoʻldoshdan kutiladigan sifatlar jamiyatning turli xil ijtimoiy va psixologik taʼsirlari ostida shakllanadi.

Mazkur kuzatuvlar, intervyu natijalari hamda jadval tahlillaridan xulosa qiladigan boʻlsak, oilaviy hayotni muvaffaqiyatli davom ettirish, uning mustahkamligi va er-xotin munosabatlarining bardavom boʻlishi quyidagi omillar bilan chambarchas bogʻliq:

1. Motivning mustahkamligi. Agar nikoh faqat manfaat yoki majburiyat (masalan, homiladorlik yoki qarindoshlar bosimi) tufayli qurilgan bo'lsa, unda kelajakda ziddiyatlar yuzaga kelishi ehtimoli ortadi.

2. O'xshash qadriyatlar. Er-xotin dunyoqarashining va hayotiy maqsadlarining muvofiqligi, shuningdek, bir-birining oilasini hurmat qilish kabi qadriyatlar nihoyatda muhim.

3. O'zaro mehr-oqibat. Ayollar ham, erkaklar ham e'tibor, mehr-muhabbat hamda ishonch kabi his-tuyg'ularni ustuvor o'ringa qo'yadi. Ushbu qadriyatlar oilada iliq muhit yaratib, kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizolarni yumshatadi.

4. Moslashuvchanlik. Bir-birining individual xususiyatlariga moslashish, shu jumladan, aqliy salohiyat, ishbilarmonlik, tashqi ko'rinish, ota-onalarga munosabat, jinsiy hayot kabi masalalarda o'zaro murosa va tushunish erishishlari nikohni mustahkamlaydi.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda nikoh sabablari, nikohdan kutiladigan maqsadlar va bo'lajak turmush o'rtoqqa bo'lgan talablarning barchasi o'zbek oilasining turli qatlamlarida har xil ko'rinishda ifodalanadi. Ba'zi juftliklar sevgiga urg'u berib, ba'zilari ota-onaning tanlovi bilan, yana ayrimlar iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy qulaylikni ko'zlab oila quradi. Biroq tadqiqotlar bir haqiqatni qayd etadi: oilaviy mustahkamlik, avvalo, er-xotinning o'zaro "insoniy munosabatlar" bilan boyitilgan, bir-birini anglashga, qo'llab-quvvatlashga tayyor bo'lgan, sevimli insonida katta fazilatlar qidirish barobarida o'zini ham takomillashtirishga intiladigan tarzda qayta shakllanishini talab qiladi. Shunday bo'lsa, hayotiy haqiqatlar va turli to'siqlarga qaramasdan,

oila jamiyatning eng mustahkam, eng muhim negizlaridan biri sifatida o'z vazifasini ado etaveradi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Nikoh motivlari nima? Uning qanday turlari farqlanadi?
2. Oila qadriyatlarining o'rni nimada namoyon bo'ladi?
3. Yoshlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari nikoh mustahkamligiga qanday ta'sir qiladi?

5 OILANING HAYOTIY SIKLI

5.1. Oila hayotiy siklining mohiyati va davrlashtirish muammosi

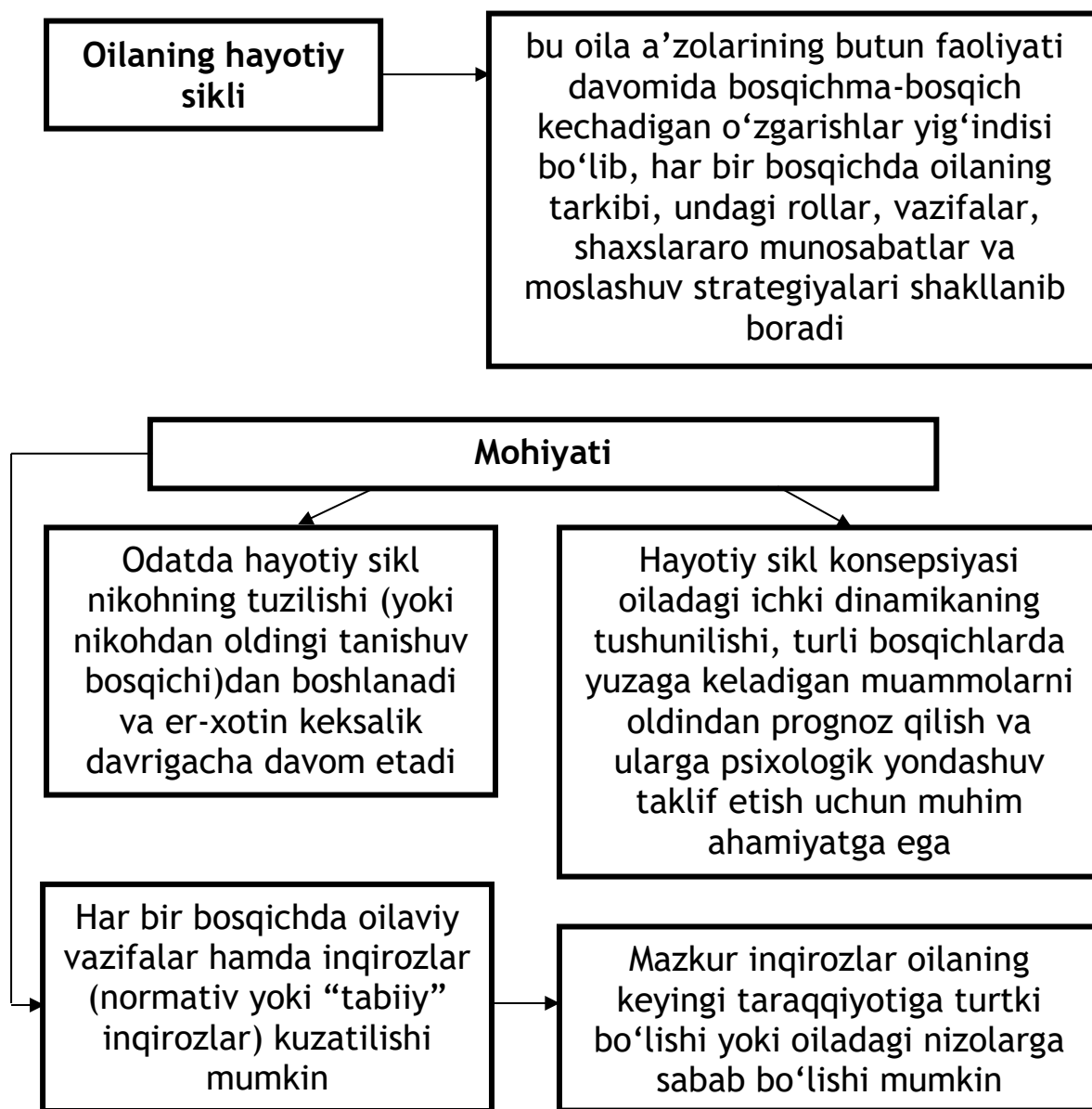
Reja:

1. Oilaning hayotiy sikli tushunchasi.
2. Oila hayotiy siklini davrlashtirish muammosi.
3. Turli mualliflar nuqtai-nazaridan oila bosqichlari tahlili.

Tayanch soʻzlar: hayotiy sikl, oila bosqichlari, davrlashtirish, nikoh, yosh oila, yetuk oila.

Oilani “hayotiy sikl” konsepsiyasi nuqtai nazaridan oʻrganish ilmiy adabiyotlarda XX asr oʻrtalaridan boshlab shakllandi. Jumladan, amerikalik tadqiqotchilar E. Dyual, J. DeFrayn, C. Carter va M. McGoldrick kabi olimlar oiladagi evolyutsion jarayonlarni bosqichma-bosqich tahlil qilishga harakat qilishgan. Ularning nazarida oila maʼlum bosqichlarni izchil oʻtab, yangi rivojlanish darajasiga koʻtarilib boradi.

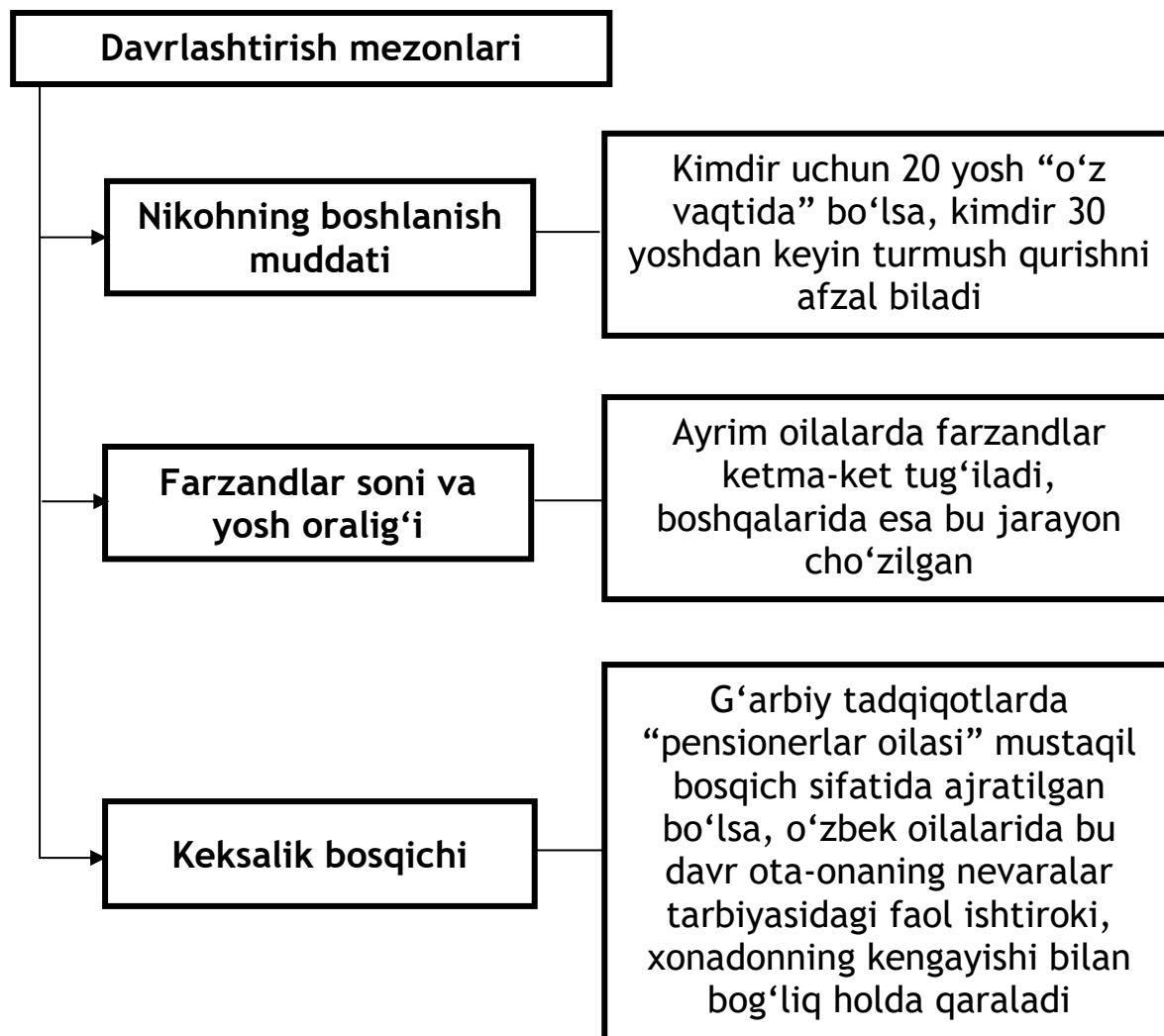
Oilaning hayotiy sikli tushunchasi

Oila hayotiy sikli deganda, odatda, nikohning boshlanishidan tortib er-xotin keksayib, oilaning avlodlarga ajralishigacha davom etadigan izchil rivojlanish jarayoni tushuniladi. Olimlar oila hayotiy siklini o'rganish orqali oilaning har bir bosqichiga xos vazifalar, muammolar va xulq-atvor modellari qanday o'zgarishini aniqlaydilar. Masalan, E.Dyuval o'zining klassik tadqiqotlarida oilada

paydo bo‘ladigan inqirozlar (bola tug‘ilishi, o‘smirlik davri, farzandlarning uy-joydan chiqishi va hokazo) jarayonida oila moslashuvchanlikni qo‘llashi yoki shakllantirishi kerakligini ta’kidlaydi.

26-rasm

Oila hayotiy siklini davrlashtirishda har bir muallif turlicha mezonlar, regional va ijtimoiy-madaniy omillarni, diniy an‘ana hamda mahalliy qadriyatlarni inobatga olgan holda o‘ziga xos tasnif ishlab chiqqan. Masalan, G‘arb tadqiqotlarida (C.Carter, M.McGoldrick, J.DeFrain) odatda olti yoki yetti bosqichga bo‘linadi, O‘zbekistonda esa (R.Nimatov, M.G‘afurov, A.Fayzullaev va b.) mahalla va

qarindosh-urug‘lar ta’siri inobatga olinib, yanada murakkab shakldagi bosqichlar keltiriladi. Davrlashtirishning yagona shakli bo‘lmaganligi uning nazariy murakkabligidan dalolat beradi.

Amerikalik sotsiolog va psixolog Evelyn Dyual oilaning hayotiy sikli g‘oyasini eng birinchi ishlab chiqqan olimlardan biri hisoblanadi. U oila taraqqiyotini quyidagi bosqichlarga ajratadi (har bir bosqichga xos vazifalar va “normativ inqirozlar”ni ham ko‘rsatadi):

INSONNING HAYOTI TURLI
BOSQICHLARDAN IBORAT
BO‘LGANI KABI, OILANING
HAM O‘ZIGA XOS
MAVSUMLARI MAVJUD.

E. DYUVAL

1. Nikohning ilk yillari (yosh oila)

Vazifalar: Er-xotin munosabatlarining shakllanishi, uy-joy va iqtisodiy mustaqillikni yo‘lga qo‘yish.

Inqiroz: Mustaqil qarorlar qabul qilish, turmush o‘rtog‘ining oilasi bilan aloqalar, ro‘zg‘or xarajatlarini bo‘lishish.

2. Farzandli oila bosqichi (yangi tug‘ilgan bola davri)

Vazifalar: Ona va otalik rollarini o‘zlashtirish, bola parvarishi, oilaviy iqtisoddagi o‘zgarishlar.

Inqiroz: Uyqu, dam olish, ish rejasining o‘zgarishi, juftlar o‘rtasida e’tibor kamayishi.

3. Bolalarning maktabgacha va maktab yoshidagi davri

Vazifalar: Oiladagi tarbiya jarayonini yanada takomillashtirish, bola maktabga tayyorgarligi.

Inqiroz: Vaqt taqsimoti, bola va ota-ona o‘rtasidagi mas’uliyatni bo‘lishish, oilaviy nizolar.

4. Farzandlarning o‘smirlik davri

Vazifalar: Bolaning mustaqil shaxs sifatida shakllanishiga ko'maklashish, ota-onaning "muvozanatli nazorati".

Inqiroz: O'smirlik psixologik krizisi, avlodlararo tushunmovchilik, er-xotin o'rtasidagi tarbiyaviy yondashuvlar farqi.

5. Bolalarning uy-joydan chiqib ketishi (bo'sh uy)

Vazifalar: Farzandlarning voyaga yetib, o'z hayot yo'lini boshlashi. Ota-onaning "ikkinchi duet"ga qaytishi.

Inqiroz: Bo'shliq hissi, ota-onalarning o'zlikni yangidan anglash jarayoni, turmush tarzini qayta ko'rib chiqish.

6. Keksalik va nafaqa davri

Vazifalar: Keksalik hayotiga moslashish, jamoatchilik ishlarida, nabiralar tarbiyasida ishtirok etish.

Inqiroz: Sog'liq bilan bog'liq muammolar, moddiy ta'minot, ijtimoiy faollikning pasayishi.

E.Dyuvalning modeli bugungi kunda ham ko'plab izlanishlarga asos bo'lib xizmat qiladi. Eng muhim jihati shundaki, u oilaga "rivojlanib boruvchi mikro-sistema" sifatida qaraydi.

Betty Carter va Monica McGoldrick oilaviy psixoterapiya sohasi mutaxassislari bo'lib, oilaning hayotiy siklini terapevtik yondashuvlar prizmasida o'rganadi. Ular "oila genogrammasi" usulini keng qo'llab, avlodlararo uzviylik, tarixiy-tarqoq tajribalar hamda oilaviy rollar o'zgarmasligi masalalariga e'tibor berishadi.

Ular taklif qilgan asosiy bosqichlar:

1. **Yangi nikoh:** yangi oilaning oila a'zolari, qarindoshlar va do'stlar bilan integratsiyasi.

2. **Kengaygan oilalar:** bolali oila, farzand tug'ilishi va tarbiyasiga moslashish.

3. **Katta oila va "kamaygan oila":** bolalarning voyaga yetishi, o'z oilasini qurishi.

4. **Avlodlararo aloqalar:** keksayish, nabiralar bilan munosabatlar, oilaviy an'analarni saqlash.

Ular oila hayotiy siklidagi **"avlodlararo chegaralar"** masalasiga urg'u berishadi. Masalan, kelinning qaynonasi yoki boshqa qarindoshlar bilan munosabatlarini to'g'ri yo'lga qo'yish, qo'shimcha a'zolar (nabiralar, amaki-xolalar) oila tarkibiga kiritilishi bilan tartib va rollar o'zgarishi kabi jihatlarni bosqichma-bosqich izohlaydi.

Oilaning turli bosqichlarida er-xotin munosabatlari, farzandlar bilan aloqalar, oilaviy rollar taqsimoti o'zgarib boradi. Masalan, yosh oilada bosh vazifa – er-xotin o'zaro moslashuvi, yangi turmush sharoitiga ko'nikish va mustaqil xo'jalikni yuritishni o'rganish bo'lsa, bolali oilada – ota-onalik roli, tarbiyaga doir majburiyatlar ustunlik qiladi.

BAXTLI OILA – BU
MUKAMMAL TARZDA
SHAKLLANGAN, DOIMY
TAKOMILGA INTILADIGAN
HAYOT MAKTABIDIR.

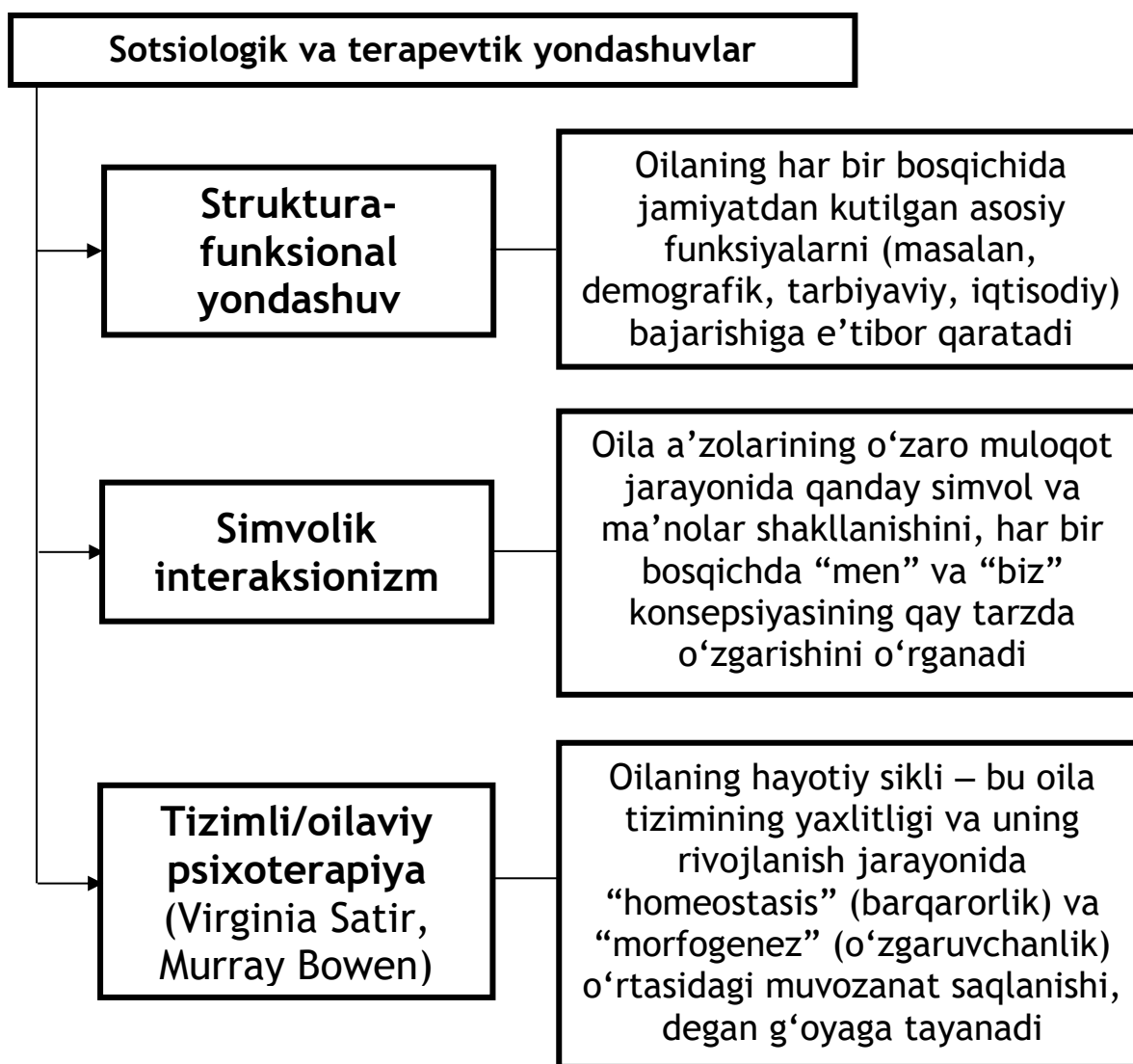
L. TOLSTOY

Bolalarning ulg'ayishi bilan esa oila boshqaruvi, mehnat taqsimoti, mas'uliyatlar doirasi qayta ko'rib chiqiladi, oilaviy inqirozlarning oldini olish uchun muvofiqlashtirilgan kommunikatsiya va fleksibil (moslashuvchan) munosabatlar zarur bo'ladi.

John DeFrain turli jamiyatlardagi "barqaror oilalar"ni o'rganish orqali oilaning hayotiy sikliga tatbiq qilinadigan **"kuchli oila" konsepsiyasini** ilgari suradi. J.DeFrainning fikriga ko'ra, oilaning hayotiy sikl bosqichlarida eng muhimi

– o‘zaro mehr, samimiyat, ijobiy muloqot va moslashuvchan bo‘lishdir. U kuchli oilalarning yettita o‘ziga xos belgisini (masalan, kuchli o‘zaro bog‘liqlik, barqaror qadriyatlar, muammolarni birga hal qilish) keltirib, har bir bosqichda oila ushbu fazilatlarni saqlab qolishi yoki mustahkamlashi kerakligini qayd etadi.

27-rasm

Oilaning hayotiy tarzi uning hayotiy sikli, tutimi bilan bog‘liq. Ayrim olimlar, masalan, V.Satir zamonaviy oilaning bola tarbiyasi va uning manfaatlariga bog‘liq ekanligidan kelib chiqib, bu maskandagi hayot maromi va tutimini bola

rivojlanishining bosqichlari bilan bog'laydi. Shunga ko'ra, quyidagi bosqichlar farqlanadi:

1-bosqich. Aksariyat olimlar oiladagi hayot sikli ikki yoshning uzoq muddatga ahdu-paymon qilib nikohga kirishga qaror qilgan onlaridanoq boshlanishini ta'kidlaydilar. Boshqa mualliflarning fikricha, oilaning boshlang'ich nuqtasi ikki shaxs rasman nikohga kirgan vaqt, ko'pchilikning guvohligida o'tkazilgan tantanalar bilan izohlanadi.

2-bosqich. Ikki yoshning intim qovushishi oqibatida zurriyodning paydo bo'lishi.

V.Satirning fikricha, zurriyodning paydo bo'lishi, tug'ilishi er va xotinning asl munosabatlarini sinovdan o'tkazadi va ular o'ziga xos yangicha munosabatlar davrini boshdan kechira boshlaydilar. Bu davrga asosiy mazmun va ma'no beruvchi voqyea – bu er va xotinga yangi rollarning berilishi, anchagina katta ijtimoiy mas'uliyatni o'ziga qamrab olgan ota-onalik rollarining boshlanishidir.

Ko'plab xalqlarda, ayniqsa, o'zbeklarda bolaning dunyoga kelishi juda katta quvonchli marosimlar bilan boshlanib, ular qadriyat sifatida asrlar osha saqlab kelinmoqda. Masalan, bola tug'ilishi bilan bog'liq suyunchi marosimlari, aqiqa, beshik soldi, sunnat va beshik to'ylari kabilar shular jumlasidandir. Shunga qaramay oilada farzandning tug'ilishi muayyan tashvishlar, ruhiy tarangliklar, ayniqsa, ona boshidan kechiradigan emotsional hayajonlar, yaqinlariga ijtimoiy va moliyaviy tashvishlarni keltirib chiqaradiki, bu ham ba'zan oilaviy munosabatlardagi tarangliklarda aks etadi. Oila va farzand oldidagi bunday mas'uliyatlar ayrim hollarda er-xotin munosabatlarining darz ketishiga, ba'zan ajrimlarga, o'zbeklar sharoitida

quda-andachilik munosabatlaridagi kelishmovchiliklarga ham sabab bo'лади.

3-bosqich. Bola oiladan tashqaridagi ijtimoiy institutlar – maktabgacha ta'lim muassasalari, ayniqsa, uzluksiz ta'limning boshlang'ich o'chog'i hisoblangan maktabga bora boshlaydi. Maktab shunday maskanki, u yerda har bir bolaning qay darajada va qanday ijtimoiylashgani sinovdan o'tadi. Chunki u endi nafaqat o'zi tengqur bolalar bilan, balki kattalar, begonalar, ko'chadagi turli toifali insonlar bilan muomalaga kirisha boshlaydi. Bu muomala jarayonida uning qanchalik hayotga tayyorligi, oilasida qanday ahloqiy va ma'naviy o'g'itlarni olganligi, oilaviy muhiti qandayligi katta ahamiyat kasb etadi. Eng muhimi – maktabga kelgach, bolaning aqliy va intellektual salohiyati, intizomi tekshiruvdan o'tadi. Ya'ni, bolasini maktabga berar ekanlar, ota-onalar ham jamoatchilik oldida o'ziga xos sinov va tekshiruvdan o'tayotganday his qiladilar o'zlarini. Yaxshi yoki yomon ota-onalik rollari maktab yillarining dastlabki oy va yillarida bilingani sababli, ko'pgina ota-onalar ayni shu davrlarda kuchli stressni boshidan kechiradilar.

4-bosqich. Bola o'smirlik davriga qadam bosganda, u ota-onasidan mustaqillikni, hadeb ta'qib qilavermaslikni da'vo qila boshlaydi. Ota-onaning farzand oldidagi obro'si, kerakligi darajasi pastlay boshlaydi. Bu davrga kelib ota ham, ona ham o'zining farzandiga nisbatan munosabatlarini o'zgartirishga majbur bo'лади, chunki bolada yangicha talab va istaklar, yangicha fikrlash, urf-odatlar, musiqaga havas, turli xil guruhlar bilan muloqotda bo'lishga intilishlar paydo bo'лади. Bu davr ota-onaning bolasida paydo bo'layotgan o'zgarishlarga, yoshga oid yangiliklarga qanchalik fahm va farosat bilan, sabr-qanoat bilan turib berishlarini sinovdan

o'tkazadi. Sinovdan yaxshi o'tgan ota-onaning bolasi keyingi bosqichga eson-omon yaxshilik bilan, ochiq ziddiyatlarsiz o'tib oladi, aks holda o'smirlik davrining o'ziga xos ziddiyatlari girdobida ota-ona – bola munosabatlari jiddiy yomonlashadi, ayrim bolalar uydan ketib qolish holatlarigacha boradi.

5-bosqich. Bolalar katta bo'lib, balog'at yoshiga yetadilar, o'qishlarni tugatib, mustaqil kasb-hunar egallash bosqichiga qadam bosganda, ayrim yoshlar mustaqil oilaviy hayot qurishga ham ulguradilar. Shu davrga kelib, "Bola – ota-ona" munosabatlari deyarli tugaydi. Ayniqsa, bu holat yevropa xalqlariga mos, balog'at yoshiga yetgach, deyarli barcha hayotiy masalalarni yoshlar o'zlaricha, o'z bilganlaricha xal qila boshlaydilar. Ota-onalar ularning xato qilib qo'yishlaridan xavotir olmay qo'yadi.

Sharq xalqlarida bu holat biroz boshqacha: ota-ona farzandi kasb-hunarli bo'lib, mustaqil professional yo'ldan ketayotgan bo'lsa ham, ularning kelajagi, oilasi, moliyaviy ahvoli borasida qayg'urushni davom etaveradi, o'g'il uylanishi, qizlarning turmushga chiqishlarida ota-ona va ularning ota-onalari – momolar va buvalar bosh-qosh bo'ladilar. Turmush o'rtog'i tanlash masalasida ham juda kam holatlarda bo'yiga yetgan qiz yoki yigit ko'chadan birdan notanish qayliqni olib kelib, "Tanishing, bu mening bo'lg'usi qallig'im, turmush o'rtog'im" deydi, chunki bunga asriy urf-odatlar, oilaviy tarbiya mezonlari yo'l qo'ymaydi.

Ayrim bo'linmagan oilalarda o'g'il uylangandan keyin ham, qiz farzandli bo'lganda ham ota-onalar ularning g'amini yeb, hayotda qoqilmasliklari uchun harakat qilaveradi. Hattoki O'zbekistonning deyarli barcha hududlarida shunday odatlar borki, ona ko'zi yorigan

qizining oziq-ovqati, yemishi uchun to'la o'zini javobgar deb hisoblaydi. O'z tuqqan onasining xabar olishi, yonida bo'lishi ko'plab kuzatishlarda yosh onaning onalik roliga tezroq kirib ketishiga, ko'krak suti bilan bolasini emizib katta qilishida katta rol o'ynaydi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, ayrim hollarda ota-onaning yoshlar hayotiga aralashuvi shu qadar bevosita xarakterli bo'ladiki, bu yoshlar bilan ota-onalar o'rtasidagi nizolarga ham sabab bo'ladi, qaynona va kelin, qaynota va kuyov o'rtasida nizolar ham ana shunday aralashuvning ko'pligidan kelib chiqadi. Ya'ni, ota-onaning farzandi balog'at yoshiga yetib, mustaqil hayotga qadam qo'ygandagi aralashuvlari, g'amxo'rliklari ham ijobiy, ham salbiy oqibatlarni olib kelishi mumkin.

Farzandlarning mustaqil iqtisodiy maqomga ega bo'lishlari, o'z oilasiga ega bo'lishi ota va onaga boshqa yana qo'shimcha rollarni bajarishni taqozo etadi – kelin, kuyov, qaynona, qaynota va boshqalar. Bundan tashqari, yangi paydo bo'lgan yosh oilaning qarindosh-urug'lari o'rtasidagi munosabatlar, masalan, quda-andachilik munosabatlari ham yosh oila va uning ota-onalari maqomlarining o'zgarishiga olib keladi. Masalan, “endi qudalikmiz”, “kuyovim bor”, “buvi yoki buva bo'ldim” kabi e'tiroflar shaxs ongida va xulqida jiddiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Ayrim ayollar ayni shu daqiqalardan boshlab, tashqi ko'rinishidan tortib, hayot tarzida ham jiddiy o'zgarishlarni boshlaydi, masalan, tez-tez ichadigan ota bu salbiy qilig'ini tashlaydi, chunki kelindan uyaladi; namoz o'qimaydigan ona quda-andalar oldida uyalaman deb, namoz o'qishga kirishadi, mahalla-kuyga ko'proq aralashadigan bo'lib qoladi.

6-bosqich. Keksalikning dastlabki belgilari – tanada keksalik alomatlari, klimakterik holatlarning kelib chiqishi bosqichida inson qalbi qarimasada, ayrim jismoniy quvvatsizliklar paydo bo‘ladi. Odam nafaqaga chiqadi, suygan kasbi, mashg‘ulotidan uzoqlashadi, do‘stlari davrasi torayadi va h.

Lekin keksalikni tan olish va unga ruhan tayyor bo‘lish, etnik madaniyat va uning qadriyatlariga bog‘liq. Xalq ma‘naviyati va madaniyati qanchalik yuqori bo‘lsa, keksalikka munosabat ham shunchalik yuqori bo‘ladi. O‘zbeklarning etnik-madaniy muhitida keksalik va qariyalik hamisha e‘zozlanib kelingan. Shu bois bo‘lsa kerak, o‘zbekistonliklarning aksariyai keksalikni ham hayotning o‘ziga xos davri sifatida mamnuniyat bilan kutib oladi. Ruslardagi “Starost ne radost” iborasining tagida ham o‘ziga xos ma‘no borki, ko‘proq turli individualistik madaniyatlarda, kamroq sharq madaniyatida keksalar nafaqaga chiqqanlaridan keyin o‘zlarini hech kimga kerak emasday his eta boshlaydi, ular uchun umrning oxirgi davrlari keskin salbiy o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi, farzandlari esa o‘z hayot tashvishlari bilan ba‘zan otalarini ham unutib qo‘yadilar. Qariyalar uylarining paydo bo‘lishi ham ko‘p holatlarda aynan shunday o‘zaro munosabatlarning oqibatidir.

7-bosqich. Oilaviy siklning tugashi odatda turmush o‘rtoqlardan birining o‘limi bilan boshlanadi. Er-xotinlarning tirik qolgani beva bo‘lib qolishi munosabati bilan u ham yangicha rollar tizimiga kiradi.

Yuqorida sanab o‘tilgan hayotiy tutimlar oila a‘zolari har birining xulq-atvorida, dunyoqarashi va odatlarida muayyan o‘zgarishlarning kuzatilishiga, yangicha rollar

o‘zlashtirilishiga olib keladi. Har bir yangi bosqich shaxs ongida muayyan krizislar, ziddiyatlar bilan kechadiki, ularni yengish, qiyinchiliklardan yaxshilik bilan o‘tish insondagi yaxshi fazilatlarga, tarbiyalanganlik darajasiga, sabr-qanoatiga bog‘liqdir. Har bir bosqichda ota, ona va farzandlar, kuyov-kelinlar bilan o‘zgacha munosabatlar tizimi shakllanadi. Masalan, bo‘linmagan katta oilada oila boshlig‘i – otaning qazo qilishi to‘ng‘ich farzandlar yelkasiga katta mas‘uliyatni yuklaydi. Uning oilaviy o‘zaro munosabatlar tizimida o‘rni keskin ravishda o‘zgaradi.

O‘zbek oilasi o‘ziga xos mahalla muhitiga tayangan holda, avlodlararo birgalikda yashash, keksa avlodning tarbiyaviy va ma‘naviy roliga tayanish kabi xususiyatlarga ega. Shuning uchun G‘arb modelidagi bosqichlarga **“kelinlik/kuyovlik davri”, “kengaygan oila bosqichi”** kabi qo‘shimcha kategoriya kiritiladi.

Mahalliy olimlar R.Nimatov va M.G‘afurovolar hayotiy siklini davrlashtirishda quyidagilarga urg‘u berishadi:

1. Nikohdan oldingi uzoq tayyorgarlik: Bo‘lg‘usi kelin va kuyovning kasb-hunari, ta‘limi, ma‘naviy-ma‘rifiy yetukligi.

2. Mahalla va qarindoshlar bilan integratsiya: Nikohdan keyin kelin/kuyov boshqa oilaga “kirib borishi” jarayonini eng muhim davr sifatida talqin qilish.

3. Avlodlararo hamkorlik: Bolali bo‘lish, farzandlar voyaga yetishi va ularga “hayotiy ko‘nikma” berishda ota-onaning jamiyat bilan hamkorligini inobatga olish.

4. Yetuk oila: Tarixiy an‘analarga binoan, bunday oila farzandlar turmush qurganidan keyin ham bir xonadonda yashashi mumkin (patriarxal, kengaygan oilalar). Oila

bosqichlari shuning uchun ham G'arb modeliga qaraganda murakkab shaklga ega bo'lishi mumkin.

A.Fayzullaev yosh oilalardagi inqirozlar, farzandlarning mustaqil hayotga ketishidagi stress, “bo'sh uy” fenomenini milliy mentalitet bilan bog'liq tarzda izohlaydi. Masalan, o'zbek oilalarida ota-onalar bolalarini uyidan chiqarmaslikka yoki uzoq vaqt o'z bag'rida ushlab turishga intiladi, shu sababli “bo'sh uy” inqirozi ochiq namoyon bo'lmasligi, ammo farzandlar turmushga chiqqandan keyin yangicha muammolar kelib chiqishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Mazkur yondashuvlarda oilaning hayotiy sikli eng avvalo nikohdan oldingi tayyorgarlik davri, nikohning ilk yillari, bolali bo'lish, farzandlarning voyaga yetishi va mustaqil hayotga ketishi, keksayish kabi ketma-ket bosqichlarda ko'rib chiqiladi. Biroq turli jamiyatlarda bu bosqichlar soni va muddatlari o'ziga xos tarzda farqlanishi mumkin. Masalan, o'zbek oilalarida “kuyovlik” yoki “kelinlik” davrlari, oila kengayishi jarayonida qarindoshlik, mahalla va boshqa ijtimoiy institutlar ta'siri juda muhim rol o'ynaydi. Mahalliy psixologik tadqiqotlarda oilani davrlashtirishda milliy meros, ijtimoiy an'ana, urf-odatlar kabi omillar asosiy mezon sifatida qabul qilinadi. Shu bois “oila hayotiy sikli” muammosiga bir xil, yagona mezonlar asosida yondashib bo'lmaydi, balki har bir hudud yoki madaniyatga xos bo'lgan modelni e'tiborga olish kerak.

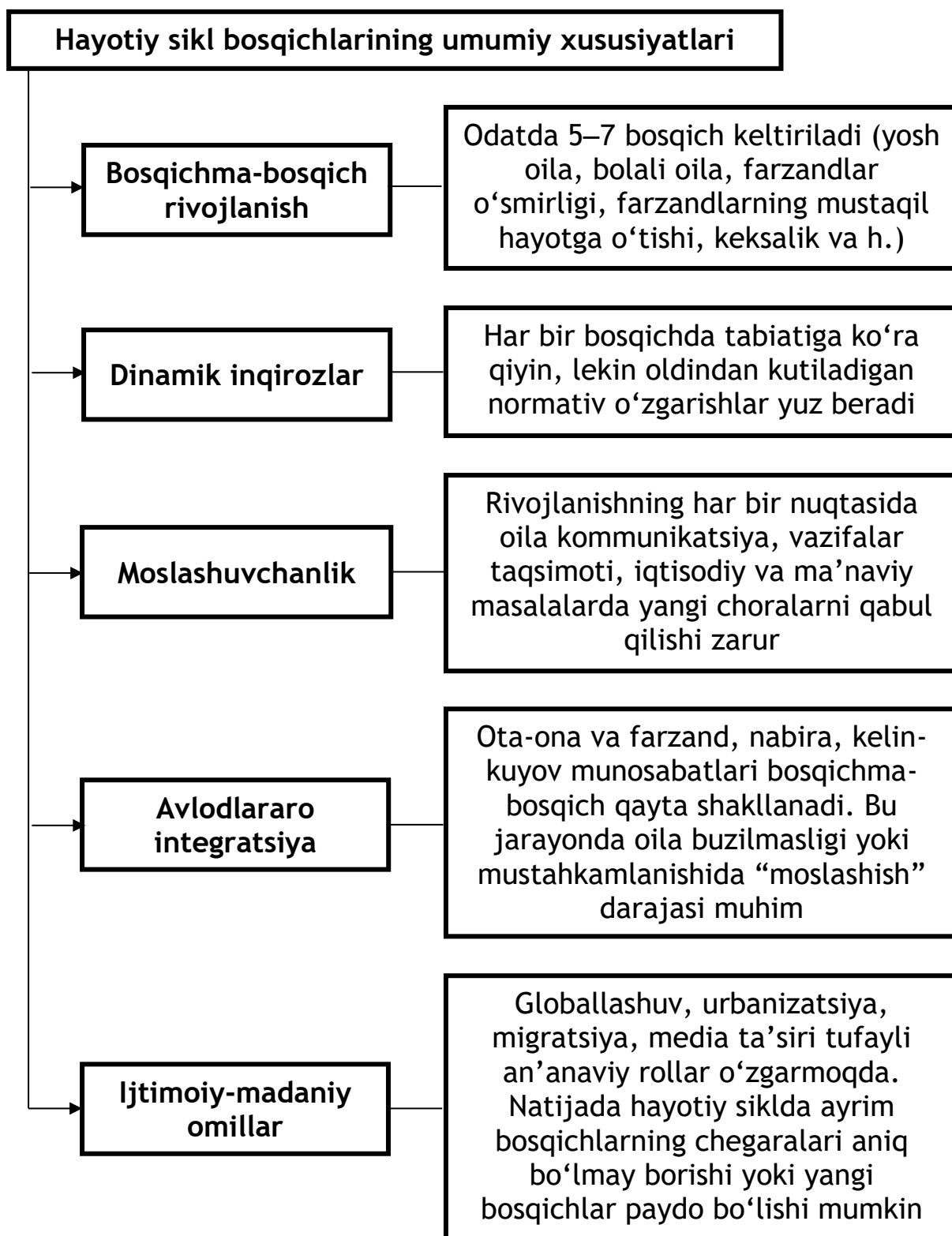
Oila siklini davrlashtirishda yana bir muammo – bosqichlar keskin chegaraga ega emasligi. Ya'ni, ilmiy adabiyotlarda “yosh oila”, “katta oila”, “bo'sh uy” (bolalar mustaqil hayotga ketgan), “pensionerlar oilasi” kabi bosqichlar tilga olinadi, ammo bu davrlarning boshlanish va tugallanish sanalarini aniq belgilash imkonsiz. Chunki er-

xotinlarning shaxsiy rivojlanish sur'ati, ijtimoiy sharoiti, iqtisodiy imkoniyatlari, shaxslararo munosabatlari turlicha bo'lib, har bir oila bosqichlarga turli yoshda va turlicha shaklda o'tadi.

Oilaning turli bosqichlarida er-xotin munosabatlari, farzandlar bilan aloqalar, oilaviy rollar taqsimoti o'zgarib boradi. Masalan, yosh oilada bosh vazifa – er-xotin o'zaro moslashuvi, yangi turmush sharoitiga ko'nikish va mustaqil xo'jalikni yuritishni o'rganish bo'lsa, bolali oilada – ota-onalik roli, tarbiyaga doir majburiyatlar ustunlik qiladi. Bolalarning ulg'ayishi bilan esa oila boshqaruvi, mehnat taqsimoti, mas'uliyatlar doirasi qayta ko'rib chiqiladi, oilaviy inqirozlarning oldini olish uchun muvofiqlashtirilgan kommunikatsiya va moslashuvchan munosabatlar zarur bo'ladi.

Oila rivojlanishining normativ inqirozlari (J. DeFrayn, S. Voron) – oiladagi bosqichlar almashinuvida kuzatiladigan odatiy, “oldindan bashorat qilinadigan” inqiroz holatlari bo'lib, ular orqali oila moslashuvchanlik va funksionallik darajasini oshirib, keyingi rivojlanish pog'onasiga o'tadi. Masalan, farzandlar tug'ilgach, eri va ayolining erkinlik darajasi kamayishi, mas'uliyat ortishi, vaqt rejasi keskin o'zgarishi tabiiy stress, turli munosabatlar tazyiqiga sabab bo'ladi. Biroq juftlik to'g'ri strategiyani tanlasa, bu bosqich oilaning yanada mustahkamlanishiga, yakdil harakat qilishga xizmat qiladi. “Bo'sh uy” bosqichi ham tipik normativ inqiroz bo'lib, er-xotin yana “ikki kishi”dan iborat “kichik oila” shakliga qaytadi, yangi qiziqishlar va ijtimoiy faollik ko'nikmalarini qidira boshlaydi.

Har bir model yoki nazariyada farqlanuvchi jihatlar bo'lsa-da, ular orasida **umumiy xususiyatlar** ham mavjud:

Hayotiy sikl bosqichlarining quyidagi jihatlari deyarli barcha (G‘arb, Sharq, postmodern va milliy) nazariyalarda

ta'kidlangan bo'lib, ular "umumiy tushunchalar" sirasiga kiradi:

1. Bosqichma-bosqich rivojlanish

Oilaviy hayot ma'lum bosqichlarni o'z ichiga oladi: nikohdan oldingi tayyorgarlik yoki yangi nikoh, bolali bo'lish, farzandlar o'smirlilik davri, farzandlarning uy-joydan chiqib ketishi, keksalik kabi fazalar.

Har bir nazariyada (Dyuval modeli, Carter & McGoldrick modeli, O'zbekiston sharoitidagi milliy yondashuvlar va h.) oila rivojlanishining ketma-ket bosqichlarga bo'linishi tan olinadi. Ushbu bosqichlarni belgilashda turli mezonlar bo'lishi mumkin (yosh, farzandlarning yoshi, ijtimoiy rollar), ammo "bosqichma-bosqich" izchillik – bu barqaror, umumiy qabul qilingan qarashdir.

2. Normativ inqirozlar va vazifalar

Oila rivojlanishidagi har bir bosqichda "normativ inqirozlar" (ya'ni, kutiladigan, oldindan taxmin qilish mumkin bo'lgan murakkabliklar) paydo bo'ladi. Masalan, farzand tug'ilishi, o'smirlilik davri, "bo'sh uy" fenomeni kabilar. Bu davrda oila yangi sharoitga moslashishi uchun ma'lum "vazifalar"ni bajarishi zarur bo'ladi.

Konstruktiv nazariyalar (*E.Dyuval*, *B.Carter*, *M.McGoldrick* va boshqalar) barchasi oilaga "kurashish kuchi" va "moslashuvchanlik" nuqtai nazaridan qaraydi. Inqirozlar tabiatining o'zi turlicha bo'lishi mumkin (moddiy, ma'naviy, psixologik), lekin har bir bosqichda ularning mavjudligi, ularni yengish uchun oila o'zaro muvofiqlashgan harakat qilishi kerakligi – bu umumiy tushunchalardir.

3. Moslashuvchanlik

Oilaviy tizim har bir bosqichda o'zgaruvchan vaziyatlarga moslashishi, vazifalarni qayta taqsimlashi,

yangi rollarni o'zlashtirishi, nazorat va avtoritet chegaralarini qayta ko'rib chiqishi lozim.

Tizimli psixoterapiya, sotsiologik yondashuvlar, oilaviy psixologiya modellari – bularning barchasida oila rivoji davomida rollar taqsimoti, iqtisodiy-rejalashtirish, farzandlar tarbiyasi kabi masalalarda moslashuvchanlik kerakligi ta'kidlanadi. Shu bois ham “moslashuvchanlik” – hayotiy sikl bosqichlarining ajralmas konsepsiyasi sifatida ham G'arb, ham milliy nazariyalarda kuchli o'rin egallaydi.

4. Avlodlararo integratsiya (intergeneratsion aloqalar)

Oila tarkibida avlodlar ketma-ket almashadi (ota-ona, bolalar, nabiralar), bu jarayon har bir bosqichda oilaning tarkibi, funktsiyalari va maqsadlarini yangilab boradi. Masalan, ota-onalar yosh oilada ustun rol o'ynasa, keyinchalik “buvilar-buvalar”ga aylanib, maslahatchi yoki tarbiyaga ko'makchi vazifani bajaradi.

5. Kommunikatsiya va rol taqsimoti

Oilaviy hayot bosqichlari almashinuvida er-xotin, ota-ona va farzandlar, katta va kichik avlodlar o'rtasida kommunikatsiya talab qilinadi. Bosqichdan bosqichga o'tish jarayonida oiladagi rol va mas'uliyatlar qayta ko'rib chiqilishi (masalan, yoshi ulg'aygan farzand xonadonning moliyaviy yukini bo'lisha boshlashi) zarur bo'ladi.

Barcha nazariyalar oila tarkibi o'zgargan sari vazifalar, rol, mas'uliyat, iqtisodiy resurslar taqsimoti qanday “dinamik inqiroz”larga sabab bo'lishini yoritadi. Bunda sog'lom muloqot, nizolarni konstruktiv hal qilish uslublariga e'tibor qaratiladi. Shunday ekan, “kommunikatsiya” va “rol taqsimoti” oila hayotiy siklining umumiy, bazaviy tushunchalaridan biridir.

6. Vaqt va makon ta'siri (ijtimoiy-madaniy kontekst)

Har qanday oila tarixiy davr (zamonaviy globallashuv, urbanizatsiya), ijtimoiy tuzum (bozor iqtisodiyoti, urf-odatlar) va madaniy qadriyatlar (milliy, diniy an'analar, mahalla) bilan chambarchas bog'liq. Hayotiy sikldagi bosqichlar ham shu kontekstlarga moslab kechadi.

Bu jihat G'arb va Sharq oilalarining hayotiy sikl bosqichlarida farqlar mavjudligini tushuntiradi (masalan, o'zbek oilalarida kelinlik/kuyovnavkar davri, G'arbda esa *cohabitation* – nikohsiz yashash). Shu sababli, "ijtimoiy-madaniy kontekst" bosqichlarni qanday nomlash va kechirishiga ta'sir qiladigan umumiy tushuncha bo'lib xizmat qiladi.

7. Bosqichlararo chegaraning nisbiyligi

Nikohning boshlanishi, farzand tug'ilishi, bo'sh uy fenomeni kabi bosqichlar ilmiy tadqiqotlarda taxminiy mezonlar sifatida kiritilgan. Lekin turmushdagi real oilalar bu bosqichlarni qat'iy chegaralar bilan "bosqichdan bosqichga" almashmaydi. Ba'zan bir bosqichning muammolari keyingi bosqichga o'tib ketishi yoki ikki bosqich orasida oraliq "kechish davri" bo'lishi mumkin.

Barcha nazariyalar "hayotiy sikl"ni qulay tahliliy model sifatida tasvirlaydi. Amaliyotda esa oila bosqichlarni "standart ssenariy" bo'yicha o'tmasligi mumkin. Demak, "bosqichlararo chegaraning nisbiyligi" – bu har bir oilaviy nazariyada e'tiborga olinadigan, universal xulosa.

Garchi ayrim zamonaviy oilalar "yakka oila" (nuklear) shaklida yashasa ham, avlodlararo bog'liqlik masalasi (qarindoshlar bilan munosabat, qaynona-qaynota bilan aloqa va h.) deyarli barcha oilaviy nazariyalarda inobatga olinadi. Turli bosqichlarda qarindoshlik munosabatlari

chuqurlashishi yoki zaiflashishi mumkin, ammo avlodlararo integratsiya oilaviy hayotning uzviy qismi sifatida qaraladi.

Hayotiy sikl bosqichlarining umumiy xususiyatlari, avvalo, oilaning davrma-davr rivojlanishi, har bosqichda yuzaga keladigan normativ inqirozlar va oila a'zolarining moslashuvchanligi bilan bog'liq.

Bu xususiyatlar “umumiy tushunchalar” sirasiga kiradi, chunki ularni G'arbiy yoki Sharqiy, an'anaviy yoki zamonaviy nazariyalar ham tan oladi va ular nazariy va amaliy tadqiqotlarning asosi bo'lib xizmat qiladi.

OILA – BU ALOHIDA BIR
KOINOT, UNGA
TENGLAMALAR BILAN
YONDASHIB BO'LMAYDI.

Z. FREYD

Oilaning hayotiy sikliga oid aniq nomlanishlar (masalan, “yosh oila” bosqichi yoki “bo'sh uy” bosqichi) turlicha bo'lishi mumkin, ammo bosqichma-bosqich rivojlanish, o'zaro rollar va munosabatlarning doimiy o'zgarishi, avlodlararo aloqalar, ziddiyatlar va inqirozlarni konstruktiv hal qilish zarurati deyarli barcha yondashuvlarda takrorlanadigan markaziy tushunchalardir.

Demak, **hayotiy sikl bosqichlarining umumiy xususiyatlari** deyarli barcha nazariy yondashuvlarda asosiy – “umumiy” konsepsiya sifatida qabul qilingan bo'lib, oilaning rivojlanishi va barqarorligi aynan shu jihatlarni qanchalik muvaffaqiyatli hal etishiga bog'liqdir.

Ayrim postmodern sotsiolog va psixologlar (masalan, U.Beck, E.Giddens) oilaning “klassik hayotiy sikl” degan tushunchasi endilikda zaiflashayotganini ta'kidlashadi. Sabablar:

1. Nikoh yoshining kechikishi: ko'plab yoshlar 30 yoshdan keyin turmush qurishga intilmoqda.

2. Norasman munosabatlar: fuqarolik nikohi, birga yashashning turli shakllari (cohabitation) kengaymoqda.

3. Individualizm: erkinlik, shaxsiy ambitsiyalar, karera oilaviy “rivojlanish” rejasini kechiktirishi yoki o‘zgartirishi mumkin.

4. Ajralishlarning ortishi: qayta turmush qurish, murakkab “patchwork family” (turli oilalardagi farzandlar bilan yangicha oilalar) kabi shakllar “klassik” bosqichlarga mos kelmaydi.

Shunday bo‘lsada, “oilaviy hayotiy sikl” g‘oyasi amaliyotda (psixologik maslahat, oilaviy terapiya, sotsiologik tahlillar) hanuz dolzarbligicha qolmoqda. Postmodern sharoitda ham asosiy “bosqichlar” to‘liq inkor qilinmaydi, balki ular yanada murakkab, dinamik ko‘rinish kasb etmoqda.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, hayotiy sikl oilani tugal shaklda, uzluksiz rivojlanish jarayoni sifatida ko‘rishga imkon beradi. Har bir bosqich oilada yangi vazifalar va muammolarni keltirib chiqaradi.

Bu borada nazariy xilma-xillik mavjud bo‘lib, *Dyuval, Carter & McGoldrick, DeFrain* kabi olimlar turli mezonlar asosida bosqichlarni ajratishgan bo‘lsa-da, ammo ularning umumiy g‘oyasi: “oilaning vaqt o‘tishi bilan bosqichma-bosqich murakkablashishi va moslashishi”dir. O‘zbek oilasida, umuman Sharq jamiyatlarida, avlodlararo an‘ana va madaniy normalar, qarindoshlik tarmoqlari, mahalla ta’siri, kelinlik/kuyovlik davri kabi omillar hayotiy sikl modelini o‘ziga xos shaklga keltiradi.

Postmodern yondashuv an‘anaviy “bosqichma-bosqich” modelga tanqidiy qarab, oilalarning murakkab va moslashuvchan shakllarini e’tiborga oladi. Biroq u ham

hayotiy sikl konsepsiyasini to'liq rad etmay, balki yangi formada ko'rib chiqishni taklif qiladi.

Uning amaliy ahamiyati shundaki, hayotiy sikl modelidan psixologik maslahat, oila terapiyasi, sotsiologik tahlil va yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda foydalanish mumkin.

Ta'kidlash joizki, oila hayotiy sikli oddiy rasmiy "bosqichlar"dan iborat emas, balki har bir oilada individual tafovutlar mavjud. Har bir bosqichdagi normativ inqirozlar (bolali bo'lish, farzandning o'smirlik davri, bo'sh uy fenomeni, keksalik) – bu oila uchun tabiatda tabiiy jarayon bo'lib, ular konstruktiv hal qilinsa, munosabatlar yanada mustahkamlanadi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Oila hayotiy sikli tushunchasining mohiyati nimalardan iborat?

2. Oila hayotiy siklini davrlashtirishda turli mualliflar qanday jihatlarida o'zaro farq qiladilar?

3. O'zbek oilasining hayotiy siklida milliy mentalitet hamda ijtimoiy institutlar (mahalla, qarindoshlik) qanday rol o'ynaydi?

4. Dinamik inqiroz va normativ inqiroz o'rtasidagi farqni misollar bilan tushuntirib bering.

5.2. O‘zbek oilasi hayotiy siklida milliy mentalitet, ijtimoiy institutlar va inqirozlar

Reja:

1. Milliy mentalitetning oila hayotiy siklidagi o‘rni.
2. Ijtimoiy institutlar (mahalla va qarindoshlik)ning oila barqarorligiga ta’siri.
3. Dinamik inqiroz va normativ inqirozning o‘zaro farqi va ularga xos xususiyatlar.
4. Inqirozlarni yengish strategiyalari va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning ahamiyati.

Tayanch so‘zlar: milliy mentalitet, mahalla, qarindoshlik, dinamik inqiroz, normativ inqiroz, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, oila barqarorligi, moslashuv, oilaviy munosabatlar.

Oila psixologiyasi va oila hayotiy sikli haqidagi ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, har bir jamiyat o‘ziga xos ijtimoiy-madaniy muhitdan kelib chiqqan holda oilaning shakllanishi, rivojlanishi va inqiroz bosqichlarini boshdan kechiradi. Ayniqsa, oila a’zolarining o‘zaro munosabatlari, mas’uliyatlarni taqsimlashi, tarbiyaviy uslublar hamda nizolarni bartaraf qilish strategiyalarida milliy mentalitetning roli muhim ahamiyatga ega. Jahonda oilaga doir

ko‘plab ilmiy tadqiqotlar oilaning hayotiy sikliga hamda unga ta‘sir etuvchi omillarni o‘rganishda milliy mentalitetga alohida urg‘u berish zarurligini ta‘kidlaydi. Zero, oila – bu nafaqat nikoh aloqasi, balki ma‘naviy, madaniy va ijtimoiy qadriyatlarni avloddan-avlodga o‘tkazuvchi eng asosiy institut hamdir. O‘z navbatida, oila psixologiyasi va oila hayotiy siklini o‘rganish jarayonida “mentalitet” atamasi tez-tez uchraydi. Ba‘zan bu tushuncha “milliy mentalitet” bilan sinonim sifatida ko‘rilsa, ba‘zan ular farqli mazmun kasb etishi ham ta‘kidlanadi.

“Mentalitet” (lot. *mens* – “ong”, “tafakkur”) – insonlar guruhining (xalq, millat, ijtimoiy qatlam va h.) xulq-atvorini, dunyoqarashini, hissiy va psixologik reaksiyalarini belgilab beruvchi ong osti yoki qadriyatlar sistemasidir. Boshqacha aytganda, mentalitet – odamlarning o‘zlari ham aniq idrok etmaydigan, ammo butun hayot tarzini, munosabatlarini, qadriyatlarini boshqarib turuvchi “ichki” yoki “tizimli” dunyoqarash chizmalarining majmuidir.

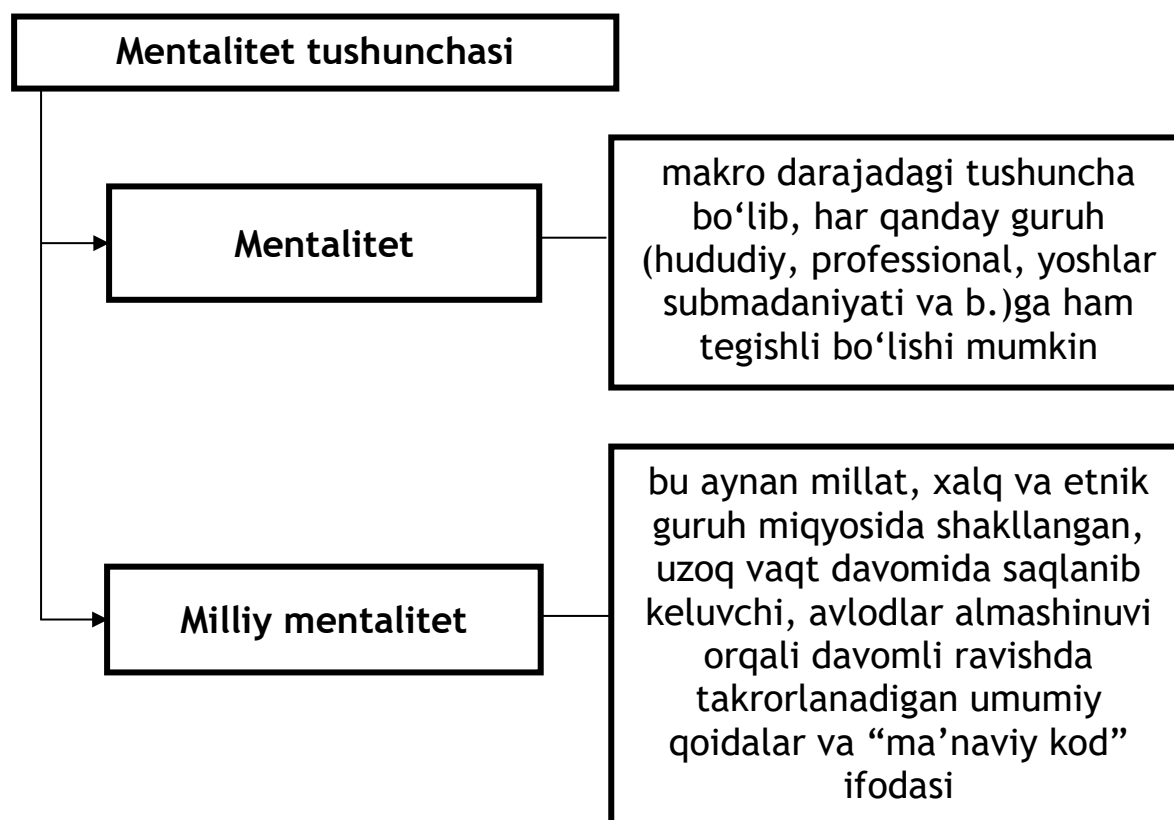
Annales maktabi (*L.Febvre, M.Bloch*) vakillari birinchilardan bo‘lib “mentalité” atamasini ilmiy muomalaga kiritgan va uni tarixiy jarayonlarni tushuntirishda qo‘llagan. Ular mentalitetni muayyan tarixiy davrda paydo bo‘ladigan va jamiyat a‘zolari tomonidan “tanaffussiz” tarzda uzatilib keladigan “ishtirokchi dunyoqarash” sifatida tasavvur qilishgan.

Kross-madaniy tadqiqotlar (*G.Hofstede, F.Trompenaars*) mentalitetni ma‘lum bir madaniy guruhning kollektiv qarashlari, odatlari va xulq-atvor me‘yorlari ifodasi sifatida ko‘radilar. Ular “madaniy kodlar” orqali guruh a‘zolarining dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlariga ta‘sir

qiluvchi omillarni (masalan, individualizm-kollektivizm, kuch masofasi, noaniqlikdan qochish darajasi kabi) o'rganib, mentalitet konsepsiyasini kuchaytirdilar.

“**Mentalitet**” keng ma'noda istalgan ijtimoiy guruhga xos bo'lgan umumiy psixologik-sotsiologik xususiyatlarni anglatadi. “**Milliy mentalitet**” esa mentalitetning muayyan millat (xalq)ga xos shaklidir va odatda ushbu millatning tarixiy tajribasi, urf-odatlar, diniy qarashlari hamda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

29-rasm

Shunday qilib, mentalitet — ko‘p qirralarni o‘z ichiga olgan ilmiy kategoriya bo‘lsa, milliy mentalitet — uning muayyan xalq (o‘zbek, rus, yapon va h.) misolida namoyon bo‘ladigan aniq ko‘rinishidir.

Mentalitet, eng avvalo, quyidagi asosiy omillar natijasida shakllanadi:

1. Tarixiy tajriba: urushlar, migratsiyalar, mustamlakachilik yoki mustaqillik davri, ijtimoiy-siyosiy inqiloblar, iqtisodiy turg'unlik va yuksalishlar — bularning barchasi xalqning jamiyatiy xotirasi orqali mentalitet shakllanishiga ulkan ta'sir ko'rsatadi.

2. Madaniy qadriyatlar: an'analar, urf-odatlar, marosimlar, rasm-rusumlar, badiiy ijod, folklor, adabiyot — madaniy qadriyatlar ko'p hollarda milliy mentalitetning asosi sifatida namoyon bo'ladi.

3. Diniy e'tiqod: agar millatning asosiy qismi muayyan dinga e'tiqod qilsa, ushbu dinga xos bo'lgan axloqiy me'yorlar, burch va mas'uliyat borasidagi qarashlar mentalitetda chuqur iz qoldiradi.

4. Tabiiy-geografik sharoit: iqlim, tabiiy resurslar, geografik joylashuv ham insonlar turmush tarzini, kundalik xulq-atvorini bevosita shakllantirishi bilan mentalitet elementlari paydo bo'lishida ishtirok etadi.

Qiyosiy-madaniy psixologiya (masalan, *R.Triandis*, *G.Hofstede*) ushbu omillarning milliy xulq-atvor, nizolarni hal etish uslubi, mehnat etikasidagi farqlarni keltirib chiqarishini qayd etadi.

Demak, milliy **mentalitet** deb muayyan xalqning tarixiy shakllangan dunyoqarashi, qadriyatlari va an'alarining yig'indisi tushuniladi. U jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, ma'rifiy va ma'naviy jarayonlariga chuqur singib ketgan bo'lib, oilaning shakllanish jarayonidan boshlab barcha rivojlanish bosqichlarida namoyon bo'ladi. Xususan, o'zbek xalqining milliy mentaliteti oila a'zolari o'rtasidagi hurmat, e'tibor, hamjihatlik, kattalarga izzat va kichiklarga

muruvvat kabi qadriyatlar bilan uyg'unlashib ketgani bilan ajralib turadi.

Ilmiy-ommabop adabiyotlarda ta'kidlanishicha, milliy mentalitet o'ziga xos ijtimoiy "filtr" vazifasini bajaradi: u orqali oila qay yo'sinda shakllanadi, tarbiya uslublari qay tartibda qo'llanadi hamda oilaviy nizolar qanday bartaraf qilinadi. Yevropa yoki AQShda tarqalgan oila bosqichlari tasnifida individuallik yoki mustaqillik kabi qadriyatlar yetakchi bo'lgan bo'lsa, o'zbek oilasida qarindoshlik rishtalariga, mahalla hamjamiyatiga tayanish, avlodlararo bog'liqlik ustun mavqeni egallaydi. Shu bois ham oila hayotiy siklining har bir bosqichida milliy mentalitetning naqadar chuqur ta'sir etishini amaliy tadqiqotlar hamda kuzatishlar tasdiqlab kelmoqda.

Oila hayotiy siklini tadqiq etuvchi klassik nazariyalardan biri I.Duvoll (*E.Duvall*) tomonidan ishlab chiqilgan "Oilaviy rivojlanish bosqichlari" modelidir. Ushbu modelga ko'ra, oila bosqichma-bosqich nikohdan oldingi davr, nikohning dastlabki yillari, farzandli bo'lish, farzandlarning o'sishi, mustaqil hayotga chiqishi va oilaning "bo'sh bo'lishi" singari davrlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, Karter va MakGoldrik (*Carter & McGoldrick*) tomonidan taklif etilgan oilaviy hayotiy sikl modeli ham oila a'zolarining rivojlanishidagi individual va jamoaviy xususiyatlarni inobatga oladi.

Biroq ushbu ilmiy yondashuvlar, asosan, G'arb jamiyatlariga xos oila tuzilmasi va ijtimoiy munosabatlarni o'rganish jarayonida ishlab chiqilgan bo'lib, ular milliy an'analar, urf-odatlar va qadriyatlar bilan mustahkam integratsiyalashgan oilalar (masalan, o'zbek oilalari)da muayyan farqlarga ega bo'ladi. O'zbek milliy an'ana va urf-

odatlari oilaning rivojlanishida har bir bosqichda ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarni mustahkamlash, qarindoshlik rishtalarini kengaytirish va oilaviy an'analarga sodiqlikni ta'minlash vazifasini bajaradi.

Xususan, milliy mentalitetdan kelib chiqib, o'zbek oila hayotiy sikli quyidagi bosqichlardan o'tadi:

1. Yangi oilaning shakllanishi (nikoh va to'y bosqichi).

O'zbek xalqining milliy mentaliteti, avvalo, *oila tushunchasiga* alohida e'tibor va hurmat bilan yondashuvchi qadriyatlar majmuasidir. O'zbek an'alarida nikoh to'yi, T.Parsonsning struktural funksional nazariyasida bayon qilinganidek, nafaqat ikki shaxsning oila tuzishi, balki jamoaning (mahalla, qarindoshlar) faol ishtiroki bilan o'tadigan ijtimoiy voqeadir. Ushbu bosqichda:

MUSTAHKAM OILA –
AVLODLAR POYDEVORI.

a) ota-ona maslahatlari: an'anaviy o'zbek oilasida to'y oldidan kelajakdagi oila a'zolariga katta avlod tomonidan turli maslahat va ko'rsatmalar beriladi. Bu holat ijtimoiy institutlarning (mahalla oqsoqollari, qarindosh-urug' kattalari) qay darajada faol ekanini ko'rsatadi;

b) mahalla va qarindosh-urug'ning faolligi: o'zbek mentalitetiga xos "jomoadoshlik" (kollektivizm) tufayli yangi oilaning shakllanishida butun jamoa ishtirok etadi. Nikoh to'ylari keng miqyosda o'tkaziladi, kelin-kuyovga kattalarning "oq fotiha" berishi markaziy o'rin tutadi;

c) qarindoshlik rishtalarining kengayishi: kelinning oilaga "moslashuvi"da nafaqat kuyov oilasi, balki barcha qarindosh-urug'larning ijtimoiy-ma'naviy ko'magi dolzarb ahamiyat kasb etadi;

d) avlodlararo ko‘mak: turmush qurishga qaror qilgan yoshlar, ko‘pincha, katta avloddan har tomonlama yordam oladi. Bu yordam ayrim G‘arb jamiyatlaridagidek “davlat yoki bank krediti” shaklida emas, balki qarindoshlar, mahalla do‘stlari, yaqinlarning iqtisodiy-ma‘naviy ko‘magi orqali amalga oshiriladi.

Oilaviy tizimlar nazariyasi (*S.Minuchin, M.Bowen*)ga ko‘ra, oila – turli rollar, chegaralar va ijtimoiy institutlar o‘zaro chambarchas bog‘langan tizim. O‘zbek oilasida milliy urf-odatlar tufayli ushbu tizim yanada murakkabroq va bir vaqtning o‘zida mustahkamroq bo‘ladi. O‘zbek oilasida bu chegaralar juda elastik bo‘lib, yangi oila jamoa bilan tamoman “uyg‘unlashgan” shaklda shakllanadi.

2. Katta oila “bag‘rida” rivojlanish (farzandli bo‘lish va tarbiya bosqichi).

Farzandli bo‘lish, har qanday madaniyatda bo‘lgani kabi, oila rivojlanishidagi muhim burilish nuqtasi hisoblanadi. Milliy mentalitet – *bola tarbiyasida* model-lashtirish (rol modeli) va an‘anaviy qadriyatlarni qaror toptirish orqali kuchli ta’sir o‘tkazadi:

OILAVIY RISHTALARNING
KUCHI – AN‘ANALARGA
SODIQLIK BILAN
YANGILIKKA OCHIQLIK
O‘RTASIDAGI UYG‘UNLIK.

a) kollektiv tarbiya: farzand voyaga yetgunicha, nafaqat ota-ona, balki bobo-buvi, aka-uka, opa-singillar, xolalar, ammalar, tog‘alar ham tarbiya jarayonida ishtirok etadi. Bu “katta oila” prinsipining milliy mentalitetga xos tipik ko‘rinishidir;

b) an‘anaviy marosimlar orqali ijtimoiylashuv: *beshik to‘yi, sunnat to‘yi, atalak* kabi marosimlar bolaning ijtimoiy qabul qilinishini tezlashtiradi, unda “men o‘z xalqimning bir bo‘lagiman” degan tuyg‘u mustahkamlanadi.

*U. Bronfenbrenn*ning ekologik tizimlar nazariyasiga ko'ra, bola rivojlanishiga asosiy ta'sir qiluvchi mikro muhit — aynan oila hisoblanadi. O'zbek oilasida bu mikro muhit kengayib, mahalla va qarindoshlik doirasi hamda umumiy an'anaviy qadriyatlar bilan boyitiladi. Shu sababdan ham bola madaniy-ijtimoiy tajribani erta bosqichdan o'zlashtiradi.

3. Farzandlarning voyaga yetishi va mustaqil hayotga o'tish bosqichi.

Oila hayotiy siklida *farzandlarning mustaqil* hayotga kirishishi — G'arb tadqiqotlarida ko'pincha “bo'sh uy” (*empty nest*) bosqichi sifatida tavsiflanadi. O'zbek oilasida esa bu jarayon quyidagi xususiyatlar bilan farqlanadi:

a) mustaqillik va oilaviy bog'liqlikning uyg'unligi: milliy mentalitet tufayli farzand mustaqil hayotga qadam qo'yar ekan, ota-onadan tamoman “uzilib” ketmaydi. Yigit yoki qiz mustaqil hayotga qadam qo'ygan paytda ham ota-ona nazorati va yordamiga tayanadi. Turmush qurishda ham, yashash joyini aniqlashda ham kattalar bilan maslahatlashuvlar, qarindoshlik rishtalarini saqlab qolish muhim vazifa bo'lib qoladi;

Farzand: Dada, men universitetda o'qiyman.
Ota: Ha, o'g'lim, biz ham sen bilan birga o'qiymiz!

b) an'anaviy-me'yoriy nazorat: o'zbek mentalitetida “katta avlodning nasihati” faqat tarbiya yoki taqiq shaklidagina emas, balki ijtimoiy nazorat sifatida ham namoyon bo'ladi. Bu jarayon yosh oilalarni o'z xulq-atvorida muayyan mas'uliyatni his qilishga undaydi;

c) hamjihatlik tamoyili: mustaqillik jarayonida ham bayramlar, ma'rakalar, qarindoshlar bilan munosabat davriy tusda davom etadi. Shu davrda farzandlar ota-ona bilan

aloqalarini keskin uzmaydi, ular muayyan masalalarda (masalan, to'y, marosimlar, iqtisodiy yordam) baribir jips birlikda harakat qilishni afzal biladi.

Karter va MakGoldrikning oilaviy hayotiy sikl modelida ajralishlar, farzandlarning oiladan chiqib ketishi, avlodlararo ziddiyatlar kabi hodisalar alohida bosqich sifatida ko'rib chiqiladi. O'zbek oilasida esa bu o'tish ancha silliqroq kechishi mumkin, chunki milliy urf-odatlar va avlodlararo mustahkam aloqa farzandni "zudlik bilan butunlay ajralish"dan ko'ra "kelishilgan mustaqillik" sari yetaklaydi. O'zbek oilasi misolida milliy mentalitet buni "tangensial uzilish" (ya'ni, asta-sekin ajralish) shakliga olib keladi.

4. Qariyalar davrida oila "uyg'unligi"ni saqlab qolish bosqichi.

Hayotiy siklning so'nggi bosqichi sifatida ota-onaning keksayishi va ularning salomatlik, ijtimoiy mavqei, psixologik ehtiyojlari namoyon bo'ladigan davrni qayd etamiz. Odatda, *ota-onaning keksayishi* bilan ularga g'amxo'rlik ko'rsatish talab etiladi. Bu jarayonda milliy mentalitet ijtimoiy tamoyil sifatida:

a) keksalarning hurmatli mavqei: o'zbek mentalitetiga ko'ra, keksalar "oilaviy qadriyatlarning poydevori" hisoblanib, avlodlar almashinuvini yengillashtiradi, oilada ma'naviy ko'priq vazifasini bajaradi;

b) mehr-oqibat va mas'uliyat: keksalarni oiladan chetda qoldirmaslik, ularning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish o'zbek oilasi farzandlari uchun nafaqat huquqiy yoki ma'naviy burch, balki o'ziga xos an'ana (urf-odat) sifatida qaraladi;

c) avlodlararo madad: qariyalar farzandlar va nabiralar tarbiyasida o'z tajribasini muntazam ulashadi, avlodlar almashinuvi doimo hamkorlikda kechadi.

Joriy qilinayotgan gerontologik tadqiqotlar (masalan, Baltesning qarilik psixologiyasi) keksalik davrida qarindoshlik rishtalari mustahkam bo'lgan oilalarda psixologik farovonlik yuqori bo'lishini tasdiqlaydi. Milliy mentalitet keksalarga nisbatan mehr-oqibat ko'rsatishni an'anaviy qadriyat sifatida belgilagani bois, o'zbek oilasida keksalarning jamiyatdan beg'araz quvvat olish imkoniyati kengroq.

ELGA YAXSHILIK QILG'IL, EL
SENING BILG'IL QADRING,
QILMA ELNI RUNJIDA – XURSAND
O'LSIN HAR BIR JANG.

ALISHER NAVOIY

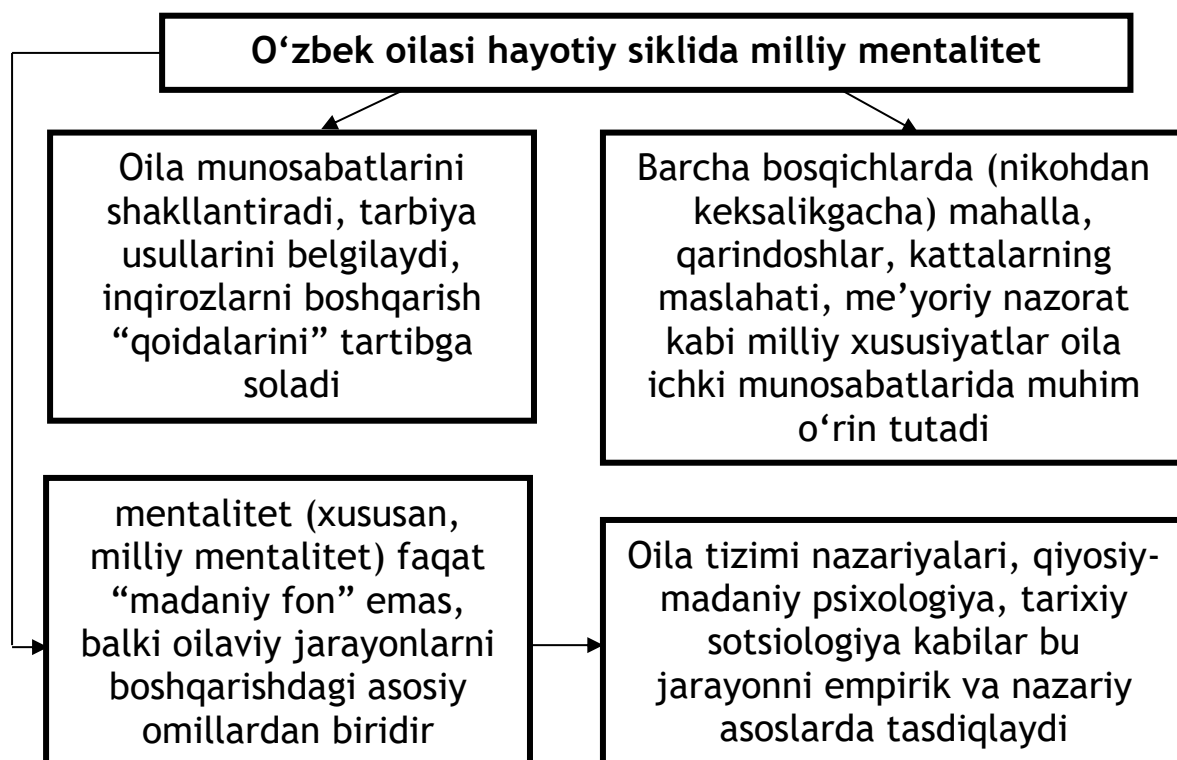
Xullas, milliy mentalitet – o'zbek oilasining hayotiy siklini tushunish va tadqiq etish uchun zaruriy kategoriya. Chunki oila ichki muvozanatini saqlash, avlodlararo munosabatlarni boshqarish, turli bosqichlarda yuzaga keladigan inqirozlarni bartaraf etish, shu bilan birga, ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlashda ana shu mentalitetning “chizgilari” ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Alohida qayd qilish kerakki, milliy xususiyatlar oilada avlodlararo aloqalarni shakllantirishda katta ahamiyat kasb etadi.

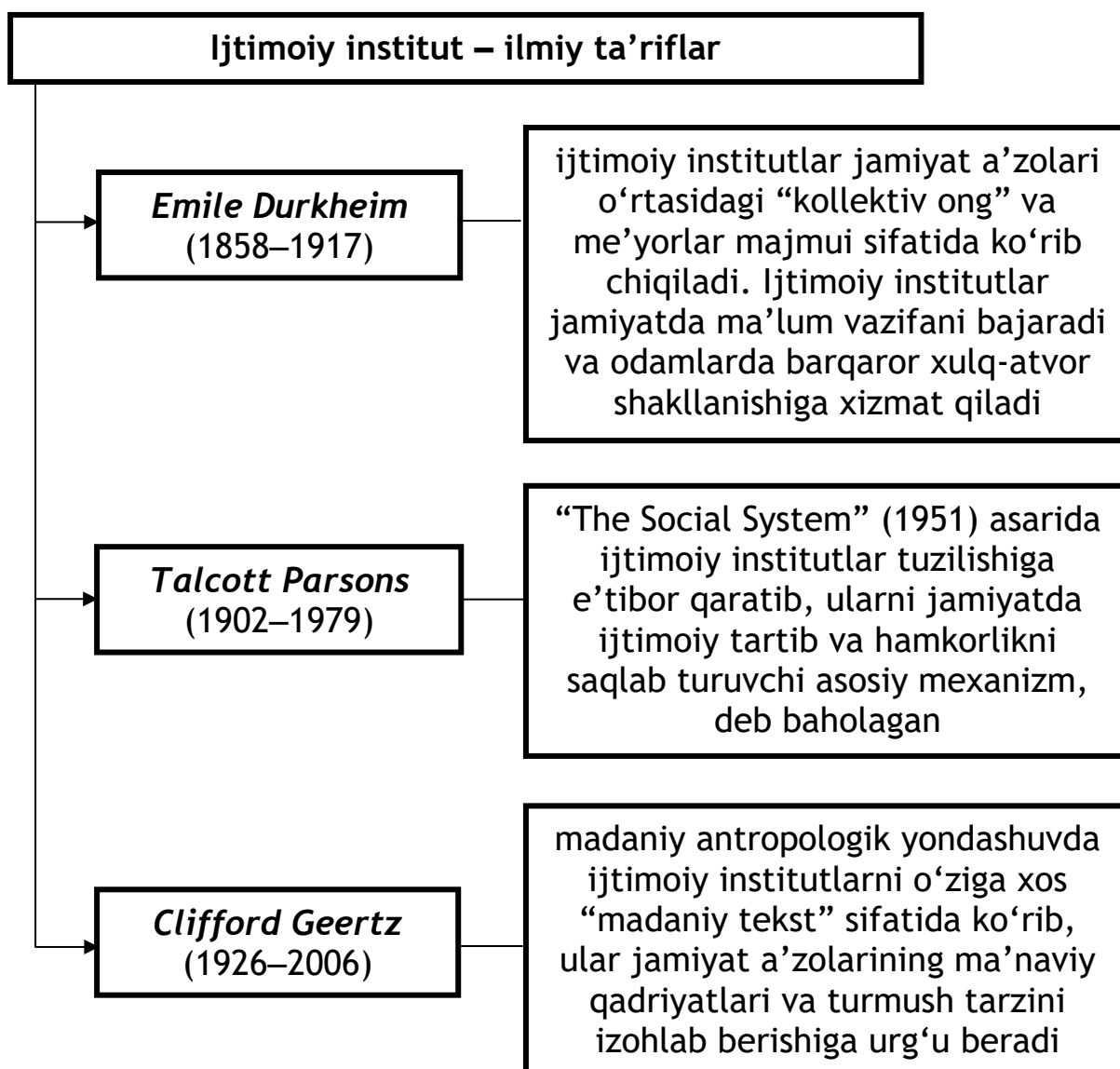
Avlodlararo aloqa — oilaning uzluksiz rivojlanishini, oilaviy qadriyatlarning barqarorligini va ma'naviy merosning avloddan-avlodga o'tishini ta'minlaydi. O'zbek oilasida bu jarayon milliy mentalitet, urf-odat va ijtimoiy institutlar (mahalla, qarindosh-urug') bilan chambarchas bog'liq.

Milliy mentalitet tushunchasi va uning oila hayotiy sikliga ta'siri

Oila psixologiyasi va sotsiologiyasida **ijtimoiy institut** atamasi keng ma'noda jamiyatdagi ma'lum funksiyalarni bajaruvchi, barqaror ijtimoiy munosabatlar va xulq-atvor me'yorlarini shakllantiruvchi tizimlarni anglatadi. Mazkur institutlar yordamida jamiyat o'zining siyosiy, iqtisodiy, huquqiy yoki madaniy ehtiyojlarini qondiradi (*T.Parsons*, 1951; *E.Durkheim*, 1912).

31-rasm

Umuman olganda, ijtimoiy institutlar odamlar faoliyatini muayyan tartibga soladi, ijtimoiy munosabatlarda

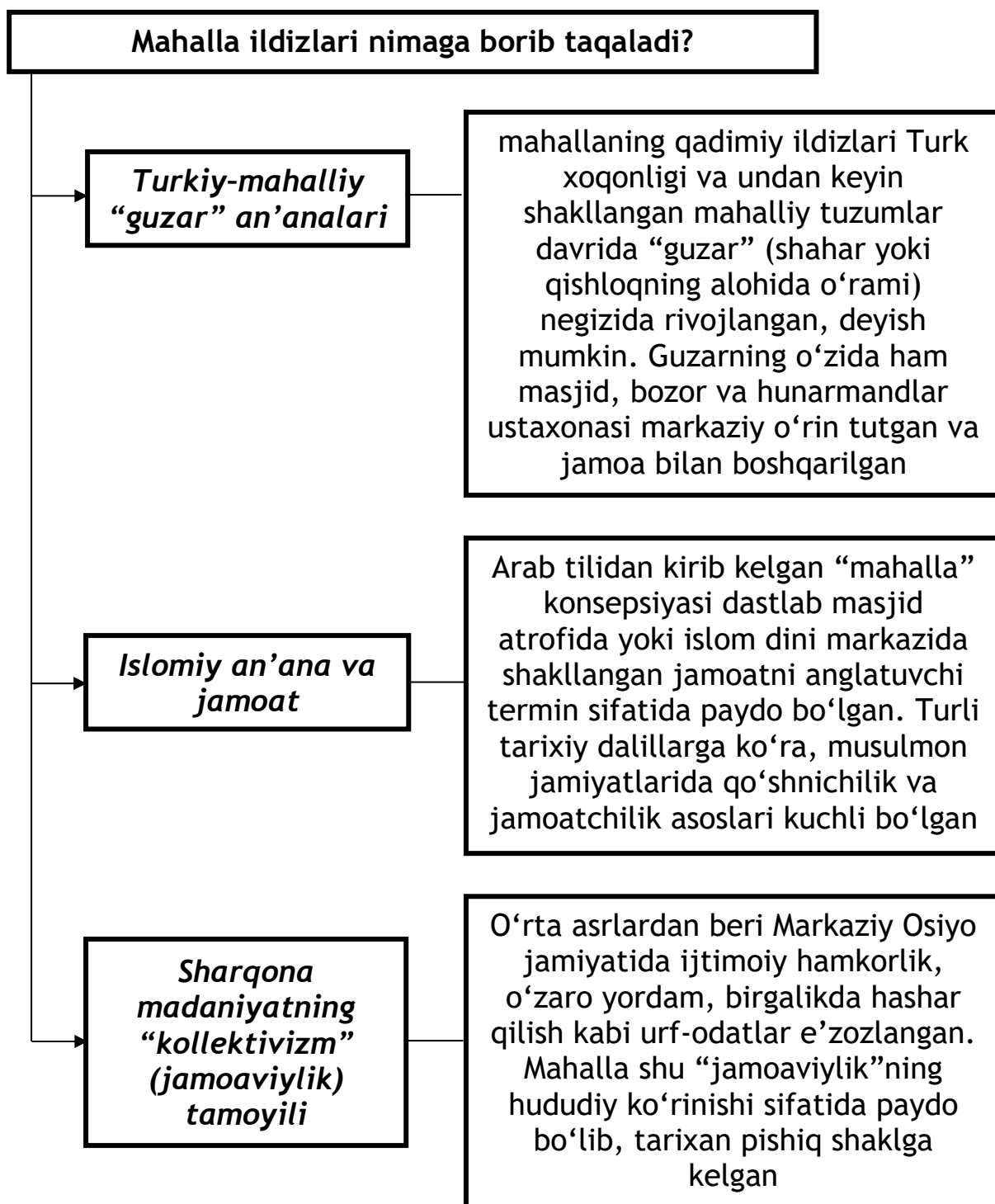
ishtirok etish me'yorlarini belgilaydi va shu orqali jamiyatda barqarorlikni ta'minlaydi.

Oila ham xuddi shunday ijtimoiy institut sifatida qaraladi, biroq o'zbek mentalitetida oilaga yaqindan yordam beruvchi boshqa ikkita muhim institut – **mahalla** va **qarindoshlik** mavjud bo'lib, ular oilaning barqarorligi, mustahkamligi hamda rivojlanishida alohida o'rin tutadi.

“Mahalla” so'zi arab tilidagi “محلة” (“mahallatun”) atamasidan kelib chiqqan bo'lib, lug'aviy jihatdan “joy”, “o'rnashgan makon”, “turar joy”, “xalq yashaydigan hudud” ma'nolarini anglatadi. Turkiy va fors tilidagi ba'zi manbalarda ham o'xshash shakllar (“mahalla”, “mahalli” va hokazo) uchraydi. O'zbek tilida “mahalla” tushunchasi ko'p asrlardan buyon qo'llanib, avvaliga oddiygina “bir hududda yashovchi qo'shnilar jamoasi”ni bildirgan, keyinchalik ijtimoiy institut sifatida kengroq ma'noni kasb etgan.

Markaziy Osiyo tarixida mahalla dastlab rasmiy yoki norasmiy guruh sifatida mavjud bo'lib, bir hudud (masalan, qishloq yoki shahar dahasi) atrofida birlashgan aholi o'z-o'zini tashkillashtirgan. Bunday jamoalar qadim zamondan boshlab mavjud bo'lib, ba'zan “guzar”, “qo'shnichilik jamoasi”, “oqsoqollar majlisi” va shu kabi nomlar bilan yuritilgan (Mahmud Qoshg'ariy “Devonu lug'otit turk”da “guzar” so'zini tilga oladi, lekin to'g'ridan-to'g'ri “mahalla” terminini emas).

VIII – IX asrlarda arablar tomonidan Markaziy Osiyoga islom dinining kirib kelishi natijasida “mahalla” atamasi jamoatchilik turmushiga ham singa boshlagan. Masjid atrofida to'plangan hudud yoki “ibodatxonaga tutash o'ram” ham ko'p hollarda “mahalla” deb yuritilgan (ayniqsa, X – XII asrlar manbalarida).

Temuriylar davrida (XIV – XV asrlar) mahalla shaklidagi jamoalar, asosan, masjid, bozor yoki hunarmandchilik ustaxonalarining atrofida uyushgan. Har bir "mahalla"ning

o‘z oqsoqoli yoki obro‘li keksasi bo‘lgan, ular jamoaviy ishlarda bosh-qosh bo‘lishgan. Arxeologik va tarixiy manbalarda bu davrda o‘ramlar yoki dahalar “mahalla” shaklida boshqarilgani haqida bevosita emas, lekin bilvosita ma’lumotlar uchraydi.

Xiva, Qo‘qon, Buxoro xonliklari (XVII – XIX asrlar) davrida shahar va qishloqlarda mahalla – “hududiy birlashma” sifatida qaror topgan. Shuningdek, har bir mahalla muayyan rasm-rusumlar, urf-odatlar hamda o‘z “mustaqilligiga” ega bo‘lib, nizolarni hal qilishda oqsoqol yoki mirshab kabi shaxslar yetakchi o‘rin tutgan.

Sovet hokimiyati davrida (XX asr boshlaridan boshlab) mahalla norasmiy institut sifatida saqlanib qolgan, lekin bir muncha cheklangan holda faoliyat yuritgan. Sovet siyosiy tuzumi markazlashgan boshqaruvni yo‘lga qo‘ygan bo‘lsa-da, amalda mahalla odamlari baribir o‘z mahalliy hamjamiyatlari orqali marosimlar, to‘ylar, jamoaviy ishlar (hashar)ni davom ettirishgan.

Shu bilan birga, “mahalla oqsoqoli” tushunchasi rasman bekor qilinmagan bo‘lsa-da, u sovet jamiyatining rasmiy tuzilmalariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri kiritilmagan. Ammo aynan shu norasmiy mahalla an‘analari oilaviy-jamoatchilik muammolarini hal etishda uzluksiz tarzda ishlagani tarixiy manbalarda qayd etiladi (masalan, “Domkom” – uy boshqaruvi, “Sovet mahallasi” kabi nomlar paydo bo‘lgan).

O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng (1991 yildan boshlab), mahalla davlat siyosati darajasida “fuqarolar yig‘ini” shaklida huquqiy maqom oldi. Turli qonunlar (“Fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlari to‘g‘risidagi qonun” kabi) qabul qilinib, mahalla raisi (oqsoqol) saylab qo‘yiladigan rasmiy lavozimga aylandi.

Mahalla oilalarga ijtimoiy yordam ko'rsatish, ehtiyojmand fuqarolarni aniqlash, yoshlar va keksalarni qo'llab-quvvatlash, turli huquqbuzarliklarni oldini olish kabi funksiyalarni bajaradigan muhim institutga aylana boshladi.

Hozirgi kunda ham mahalla o'zining an'anaviy xususiyatlarini (xalq bilan bevosita hamkorlik, hamjihatlik) saqlab qolgan holda, zamonaviy boshqaruv mexanizmlari (IT, elektron bazalar) bilan integratsiyalashgan holda faoliyat yuritmoqda.

Demak, mahalla o'zbek jamiyatida eng qadimiy va barqaror ijtimoiy institutlardan biri bo'lib, an'anaviy tarzda "hududiy-qo'shnichilik jamoasi" sifatida tashkil topgan. Mahalla avvaliga o'zaro yordam va hamjihatlik tamoyillariga asoslangan norasmiy uyushma bo'lgan, ammo davlat siyosati darajasida ham (ayniqsa, mustaqillik yillaridan keyin) institut sifatida huquqiy maqomga ega bo'lgan.

"Mahalla" tushunchasi asosan O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston, Turkmanistonning ayrim hududlarida va Qozog'istonning janubiy viloyatlarida ham uchraydi. Biroq O'zbekistonda u eng mukammal, rasmiy maqomda tashkil topgan hisoblanadi.

Shu bilan birga, "mahalla" atamasi Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika yoki Turkiya kabi o'lkalarda ham ba'zan ishlatiladi (masalan, Misr yoki Tunisda "mahallat" shaklida). Ammo u yerda odatda mahalla ma'muriy birlik yoki shunchaki "ko'cha-hudud nomi" ma'nosida qo'llaniladi. O'zbekistondagi darajada mustaqil organ sifatida shakllangani kamdan-kam kuzatiladi.

Xullas, mahalla nafaqat O'zbekistonda, balki keng qamrovli musulmon dunyosida ham ma'lum darajada tanish, ammo aynan "fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organi"

sifatida rasmiy huquqiy maqomga ega bo'lishi ko'proq O'zbekistonga xos.

Mahalla fenomenining asosiy xususiyatlari:

1. Hududiy-qo'shnichilik jamoasi: mahalla – avvalo, muayyan hududda yashayotgan odamlar jamoasi bo'lib, unda “qo'shnichilik” tushunchasi muhim o'rin tutadi.

2. Oqsoqol boshqaruvi: tarixan mahallada obro'li shaxs (*oqsoqol*) nizolarni hal qilish, jamoaviy tadbirlarni uyushtirish, zarur paytda hatto jazo choralari ko'rish vakolatiga ega bo'lgan. Hozirgi kunda bu lavozim “mahalla raisi” (fuqarolar yig'ini raisi) sifatida rasmiylashgan.

3. Ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy yordam: mahalla to'y, ma'raka, hasharlar, oilaviy nizolar, moddiy ko'mak, keksalarga g'amxo'rlik kabi masalalarda birinchi galda mas'ul bo'lib kelgan.

4. Kuchli o'z-o'zini boshqarish: mustaqillik davrida mahalla “Fuqarolar o'zini-o'zi boshqarish organi” sifatida davlat tizimida ham muayyan rasmiy vakolatlar bilan ta'minlangan. Shu jihatdan mahalla – jamiyatning eng quyi bo'g'indagi keng vakolatli institutdir.

Mahallaning zimmasida nafaqat rasmiy ma'muriy vazifalar, balki jamiyatda ma'naviy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash funksiyasi ham bor. Xususan:

1. Ma'naviy qo'llab-quvvatlash:

a) ma'naviy barkamollikni ta'minlash: ko'plab tadqiqotlar (masalan, Yusupov, 2019; Kim, 2004) mahalla jamoasi o'z hududidagi oilalarda avlodlararo hurmat, qarindoshlar o'rtasidagi hamjihatlik va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashga harakat qilishini ta'kidlaydi. Bu ma'naviy qo'llab-quvvatlash jarayonida mahalla faollari, oqsoqollar, diniy ulamolar hamda keksa avlod vakillari bevosita ishtirok

etadi. S.Yusupov (2019) ta'kidlashicha, mahalla orqali ijtimoiy nazorat ham yuzaga keladi: odob-axloq qoidalariga amal qilish, to'y-ma'rakalarni ortiqcha isrofgarchilikdan saqlash kabi masalalarda mahalla aniq me'yorlar belgilab, oilalarga ma'naviy yo'l-yo'riq ko'rsatadi.

b) bayram va marosimlarda tarbiyaviy ta'sir: mustaqillik yillarida bayramlar (Navro'z, Ramazon hayiti, Quron hayiti kabi) va oilaviy marosimlar (to'y, ma'raka)ni milliy an'analar asosida o'tkazish, ma'naviyatni yuksaltirishga qaratilgan targ'ibot-tashviqot ishlarini uyushtirish mahalla zimmasiga ham yuklangan. Mahalla bu tadbirlarda ajratilgan mablag' va imkoniyatlar doirasida jamoaga tarbiyaviy dasturlarni olib kirishga intilgan. Mahalla an'analari oila a'zolari, yoshlar, keksalar o'rtasida hurmat, hamkorlik va e'tibor madaniyatini shakllantirishga yordam beradi. Bu ma'naviy qadriyatlar oilani mustahkamroq qiladi. Biroq bugungi kunda mahalla tomonidan o'tkaziladigan tadbirlar faqat "rasmiyatchilik" darajasida qolib ketishi yoki haddan tashqari formal tus olishi katta shaharlarda odatiy hol bo'lib qolmoqda.

c) mahalla oqsoqollari, faollari turli ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, yig'ilishlar tashkil etib, oilalar o'rtasida rishtalarni yanada mustahkamlashga harakat qiladi. Ma'naviy tarbiyaviy faoliyat doim ham chuqur samara bermasligi, targ'ibot mazmuni "biryozlama" bo'lib qolishi haqida psixologik (Rasulova, 2013) va sotsiologik (Akbarov, 2015) tadqiqotlarda ham tilga olinadi.

2. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash:

a) ehtiyojmand oilalarni aniqlash: mahalla fuqarolar yig'inlari orqali ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalar aniqlanadi, moddiy ko'mak va zarur yordam tashkil etiladi. Mahalla o'z

hududidagi aholi turmush sharoitini bevosita kuzatish imkoniyatiga ega bo'lganligi sababli, moddiy yordam yoki ijtimoiy nafaqa olishga muhtoj oilalarni boshqalarga nisbatan tezroq aniqlay oladi. S.Yusupov (2019) ta'kidlaganidek, bu imkoniyat tuman yoki shahar darajasidagi davlat organlariga nisbatan "yaqinroq, aniqroq" bo'ladi. Bu oilaning ijtimoiy barqaror bo'lishida katta ahamiyatga ega. Ba'zan yordam ajratish yoki ehtiyojmand oilani "ro'yxatga kiritish" jarayonida "tanish-bilishlik", sub'ektiv yondashuv, ma'lum ma'noda korrupsiyaga yo'l ochilish ehtimoli ham jamiyatda muhokama qilinadigan masalalardandir (Karimova, 2016);

b) bir martalik moddiy yordamlar: mablag'lar mahallaga ajratilgan holatlarda, to'y yoki ma'raka o'tkazish, uy-joy ta'miri, shoshilinch tibbiy muolajalar uchun zarur summani to'plash, "hashar" uyushtirish kabi "yon-atrofiy" yordamni tashkil etish ustidan nazoratni ham mahalla amalga oshiradi. Bu nafaqat oila iqtisodiy barqarorligini, balki uning jamiyat oldidagi ijtimoiy mas'uliyatini kuchaytiradi. Aytish joizki, mahalla darajasida tashkil etiladigan hashar va boshqa ijtimoiy tadbirlarda ba'zan me'yoriy huquqiy qoidalar bilan an'anaviy qarashlar to'qnashuvi yuzaga kelishi mumkin.

3. Nizolarni tinch yo'l bilan hal qilishda "birinchi pog'ona":

a) oilaviy nizolarni bartaraf etishda: mahalla faollari, oqsoqollari yoki "maslahat kengashi" oilaviy kelishmovchiliklar, xususan, er-xotin, kelin-kuyov, avlodlararo tortishuvlar yuzaga kelgan holatlarda mediatsiya ("vositachilik") vazifasini bajaradi va oila a'zolari o'rtasidagi kelishmovchiliklarni hal qilishga ko'maklashadi. Bu – jamiyatda ma'naviy

me'yorlarni saqlashning muhim usullaridan biri ekanini sotsiologlar (S.Akbarov, 2015; Xudoyberganova, 2020) e'tirof etishadi. Ba'zan mahalla faollari oilaviy mojarolarga ilmiy-psixologik usullar orqali emas, balki an'anaviy-sub'ektiv me'yorlar orqali yondashib, nizoni yanada murakkablashtirishi ehtimoli ham tilga olinadi (Ergashev, 2017);

b) shaxsiy mas'uliyatni kuchaytirish: mahalla jamiyatida "katta oila" singari munosabat yuritadi. U "jamo'a nazorati" orqali har bir xonadon egasini, ota-onani yoki farzandni o'z xulq-atvoriga e'tiborli bo'lishga undaydi. Odatda, bu jarayon "uyat bo'lmasin" yoki "jamiyat oldidagi burch" kabi mentalitetga xos ma'naviy qadriyatlar bilan mustahkamlanadi. Bolalar tarbiyasida "mahalla nazorati" yoki "qo'shni ko'ngli" degan tushunchalar ahamiyatli bo'lib, ota-ona undan qo'shimcha yordam sifatida foydalanadi. Oila bilan bir qatorda mahalla ham muhim tarbiyalovchi – ijtimoiylashtiruvchi rol o'ynaydi. Mahalla nazoratining ortiqcha rasmiy tus olishi, ayrim hollarda fuqarolarning shaxsiy hayotiga nomunosib ravishda "chuqur" aralashish xavfi tug'ilishi mumkin.

4. Ijtimoiylashtiruvchi va tarbiyalovchi:

a) ba'zan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, ya'ni mahalla bilan mahallaning ham farqi bo'lib, bu farq odamlar psixologiyasida o'z aksini topadi. Mahalladagi ijtimoiy muhit

qizlarning iboli, aqlli, sarishtali bo‘lib yetishishlariga ko‘maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko‘cha-eshiklarni supurish odatga aylangan va barcha oilalar shu udumni buzmaydilar. Shunga o‘xshash normalar tizimi har bir ko‘cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi. Bular esa shu mahallaga katta bo‘layotgan yoshlar ijtimoiylashuvida bevosita ta‘sirini ko‘rsatadi;

b) mahalla an‘analari o‘zbek xalqining “kollektivizm”-ga xos mentaliteti bilan uyg‘unlashib, oiladagi tarbiya uslublariga ham daxldor bo‘ladi. Masalan, farzandning nojo‘ya xulqi nafaqat oilaning o‘zida, balki butun mahalla darajasida ham qoralanishi va ogohlantirilishi mumkin (Z.Rasulova, 2013; Z.Xudoyberganova, 2020). Bu oilaviy munosabatlarda tartib va ma‘naviy intizomni ta‘minlaydi.

4. Jamoa manfaatlari va birlashuv muhiti:

a) hashar va jamoaviy tadbirlar: mahalla an‘anaviy ravishda turli jamoaviy ishlarda (ko‘cha tozalash, ko‘prik va ariqlarni ta‘mirlash, kam ta‘minlangan xonadonlarga ko‘mak berish) jamiyatni birlashtirish, “yakka” fuqaroni ham umumiy manfaati yo‘lida harakat qilishga undash imkoniyatiga ega. Shu bilan birga, keng jamoaviy tadbirlar, hasharlar har doim ham yuqori darajadagi tashkilotchilik bilan o‘tkazilmasligi, unda ayrim guruhlarining faol qatnashib, ayrimlarning chetda qolishi, resurslar (mablag‘ yoki vaqt)ni taqsimlashdagi nomutanosiblik kabi holatlar mavjud. Ba’zi

tadqiqotchilar (Saidov, 2020) buni inson resurslari va boshqaruv tajribasining yetishmasligi bilan bog'laydi;

b) keksalarga, nogironlarga, yosh oilalarga ko'mak: mahalla fuqarolar yig'ini, posbon va faollar hamkorligida keksa, nogiron, ijtimoiy ko'makka muhtoj shaxslar holidan xabardor bo'lish, yosh oilalarga ma'naviy (maslahat, tarbiya bo'yicha treninglar) va moddiy yordam ko'rsatish kabi vazifalarni quyidan turib hal eta oladi. Bu funktsiya, o'z navbatida, ijtimoiy adolat va birdamlikni kuchaytiradi.

Xullas, mahalla instituti – an'anaviy jamoaviy qadriyatlar va zamonaviy o'zini-o'zi boshqarish prinsiplarini sintez qilgan o'ziga xos fenomen. Uning ma'naviy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdagi o'rni inkor etib bo'lmaydi: ayniqsa, oilalar bilan “yuqoridan pastga” emas, “pastdan turib” ishlash prinsipining amaliy namunasidir. Shu bilan birga, mahalla ishlari davomida insonlarning shaxsiy maydoni va huquqlariga doir ehtiyotkorlik, professional yondashuv zarurligi, yordam mexanizmlarini shaffof va xolis bo'lishini ta'minlash kabi masalalar ham dolzarbligicha qolmoqda.

Oilaga yaqindan yordam beruvchi ikkinchi muhim ijtimoiy institut – bu qarindoshlik.

Qarindoshlik – ijtimoiy fanlarda eng ko'p o'rganilgan mavzulardan biri bo'lib, u ko'pincha sotsiologik-psixologik (T.Parsons, 1951; S.Minuchin, 1974) va antropologik tadqiqotlarda maxsus soha sifatida o'rganiladi (C.Lévi-Strauss, 1949; B.Malinowski, 1922). U insonlarning qon-qarindoshlik yoki nikoh rishtalari orqali shakllangan munosabatlarini ifodalaydi. Sharq jamiyatlarida, xususan O'zbekistonda, qarindoshlik nafaqat oilaviy, balki ijtimoiy, madaniy va ma'naviy munosabatlarni tartibga soluvchi omillardan biri hisoblanadi. Ammo har doimgidek, ushbu

institutning ham ijobiy, ham salbiy jihatlari mavjud bo‘lib, quyidagi tahlil aynan shu muvozanatni yoritib beradi.

Klod Levi-Stross (C.Lévi-Strauss, 1949) qarindoshlikni “jamiyatdagi madaniy doiralar o‘rtasida almashinuv, xotin olish-berish va qarindoshlar o‘rtasidagi majburiyatlar tizimi” sifatida talqin etadi. “Struktural qarindoshlik nazariyasi”ga ko‘ra, qarindoshlik munosabatlari har bir jamiyatning ijtimoiy tuzilishida muhim o‘rin tutadi.

Bronislav Malinovski (*B.Malinovskiy*, 1922) esa “funksional” nuqtai nazardan qarindoshlikni oilada moddiy va ma’naviy ta’minot, himoya, tarbiya kabi vazifalarni bajarayotgan institut sifatida ko‘rsatadi. Uningcha, har bir jamiyatda qarindoshlik tizimi turli shaklda namoyon bo‘lsada, asosiy “maqsad” oila va jamiyat barqarorligiga erishishdir.

Tolkot Parsons (T.Parsons, 1951) struktural funksionalizm doirasida qarindoshlikni oilaning “kengaytirilgan tarkibi” deya tavsiflab, u jamiyatda avlodlararo ijtimoiy uzviylik va madaniy meros ta’sischisi bo‘lib xizmat qilishini ta’kidlaydi.

Salvador Minuchin (*S.Minuchin*, 1974) esa oila tizimi nazariyasida qarindoshlikni “xarici subsistema” sifatida ko‘rib, oila ichki inqirozga duch kelganda, qarindoshlikdan “qo‘shimcha resurs” sifatida foydalanish mumkinligini ta’kidlaydi. Shu orqali oila baholi qudrat o‘z muammolarini yengillashtiradi yoki hal qiladi.

O‘zbek jamiyatida qarindoshlik nafaqat qon-qarindoshlik yoki nikoh yo‘li bilan belgilanadigan bog‘liqlik, balki ijtimoiy-ma’naviy institut hamdir. U o‘z tarkibiga:

– *avlodlararo munosabatlar* (ota-ona, bobo-buvi, nabira munosabatlari);

- *uzoq qarindoshlar* (tog'a, amma, xola, pochcha, qaynsingil, kuyovbola, kelin) o'rtasidagi rishtalarni;
- *qo'shni-qarindosh, quda-anda* munosabatlarini, keng qamrab oladi.

Qarindoshlik iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy va psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmini yaratadi. Oilada inqiroz yoki murakkab vaziyatlar paydo bo'lganida qo'shimcha resurs taqdim etishi, oilaviy nizolarni erta bartaraf etish (vositachilik) hamda an'anaviy tarbiyani kuchaytirishi mumkin.

YEB-ICHGANDA YOT YAXSHI,
QAYG'U KUNDA – QARINDOSH.

O'ZBEK XALQ MAQOLI

Xususan, qarindoshlik rishtalari orqali oilaviy vaziyatlarni boshqarish quyidagi omillarda namoyon bo'ladi:

1. Qarindoshlar o'rtasidagi iqtisodiy va ma'naviy yordam:

a) moddiy yordam: qarindoshlar to'y marosimlari, ma'raka, kutilmagan muammolar (kasallik, ishsizlik, tabiiy ofatlar) yuzaga kelganda, moliyaviy ko'mak berishi mumkin. Bu oila budjetini himoya qilish, inqiroz holatlarini bartaraf etishda ancha qo'l keladi va bu amaliyot oilaga iqtisodiy yukni yengillashtiradi;

b) resurslar almashinuvi: katta qarindoshlar tarmog'iga ega oilalar ko'pincha mehnat bozori, o'qish yoki professional faoliyatda "tanish-bilish" kanallaridan foyda olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Buni ijtimoiy tarmoq nazariyasi ham tasdiqlaydi;

c) an'anaviy tarbiya: katta avlod vakillari (bobo-buvi, amma-xola va b.) farzandlar ongida milliy qadriyatlar, madaniy me'yorlar, axloqiy tamoyillarni shakllantirishga ko'maklashadi. Bu bola ruhiyati va tarbiyasiga ijobiy ta'sir

qilishi, ma'lum hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirishi qayd etiladi (N.G'ulomova, 2021).

2. Nizolarni bartaraf etish yo'llari:

a) vositachilik roli: agar oila ichida jiddiy kelishmovchilik bo'lsa, qarindoshlar orasidan eng katta obro'-e'tiborli yoki "murosa qilishga qodir" kishi tanlanadi va u nizoni hal etishga vositachi bo'ladi (A. Ergashev, 2017). Ba'zan oilada murakkab inqirozlar (ajralish xavfi, moliyaviy muammolar) yuzaga kelganda, qarindoshlar "kengashi" yig'ilib, masalani muhokama qiladi, qo'shimcha yordam ham ajratishi mumkin. Bunday "kengash" an'analari o'zbek oilasidagi nizolarni oila darajasida hal etish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, Sharq madaniyati uchun xos bo'lgan "kengaytirilgan oila" konsepsiyasiga mos keladi;

b) kelishmovchilikning mahalla darajasiga chiqmasligi: nizolar kengayib ketmasligi uchun qarindoshlar avvalo oila masalasini "o'zaro" hal qilishga harakat qiladi. Agar muammo chuqurlashsa, keyin mahalla yoki boshqa rasmiy institutlar jalb qilinadi. Bu ham milliy mentalitetdagi "uyat bo'lmasin" degan qarash bilan bog'liq.

3. Qarindoshlikning psixologik qo'llab-quvvatlashi

a) krizis holatlarida chora: oilaviy inqiroz momentlarida (masalan, farzandning uzoq kasalligi, ishsizlik) oila ko'pincha yordamni qarindoshlar (ota-ona, aka-uka, opa-singil)dan oladi. Shunday paytlarda oila yolg'iz qolmaganini his etadi va bu psixologik barqarorlikni ta'minlaydi. Tadqiqotchilar (Z.Rasulova, 2018; S.Yusupov, 2019) e'tirof

KASAL OSHDAN,
DAVO — QARINDOSHDAN.

O'ZBEK XALQ MAQOLI

etishicha, oilada og'ir psixologik yoki iqtisodiy inqirozlar paydo bo'lsa, qarindoshlar inqiroz bosqichini yengil o'tkazishga

yordam beradi. Misol uchun, vaqtincha farzandni qarindoshning uyida parvarishlash, ozgina yordam berish, ishsiz oila a'zolarini ishga joylashtirishda tavsiyalar berish va b.;

b) emosional hamdardlik: har qanday quvonch yoki qayg'u bo'lsin, qarindoshlar o'zaro munosabatlari orqali oilaga ma'naviy dalda beradi. Bu o'zbek oilasining sog'lom psixologik muhitini saqlashda muhim o'rin tutadi;

c) keng "ixtiyoriy tarmoq": O'zbekiston kabi kollektivizm madaniyati kuchli bo'lgan jamiyatlarda qarindosh-urug'lar muloqoti, bir-birini kuzatib borish, farzandlar tarbiyasida o'zaro yordam kabi elementlar odatiy tus olgan. Bu nafaqat oila xavfsizligi, balki shaxsiy rivojlanish uchun ham "ijtimoiy tayanch" bo'lib xizmat qiladi.

Qarindoshchilik instituti oilaga asosan ijobiy ta'sir qilishiga qaramay, uning oilaga salbiy yoki murakkab ta'sirini ham qayd qilish lozim:

1. Haddan tashqari aralashuv va shaxsiy chegaralar buzilishi:

a) katta oila bosimi: er-xotin yoki yadro oila (yagona yadroviy oila)ning qarorlariga haddan tashqari aralashuv, hayotga doimiy aralashish, turmush tarzi va tarbiya uslublarini takror-takror "nazorat" qilish kabilar oila ichidagi mustaqillikni cheklab, nizolarni kuchaytirishi mumkin (B.Malinovskiy, 1922 nazariyasini Sharq jamiyatiga tadbiq etish bo'yicha kuzatuvlar);

YAXSHI QARINDOSH – BAXT,
YOMON QARINDOSH – JAZO.

HIKMATLI SO'ZLARDAN

b) "Uyat bo'lmasin" tamoyili: ba'zan oilaviy nizolar aslida o'zi hal qilinishi kerak bo'lganda ham "ota-ona ruxsati", "keng qarindoshlar fikri", "bizni sharmanda qilma" kabi ijtimoiy bosimlar tufayli hal bo'lmay qolishi yoki

kechikishi ehtimoli mavjud. Bu shaxsiy hayot doirasini toraytiradi.

2. Qabih raqobat yoki adovat shakllanishi:

a) *meros bo'lishdagi nizolar*: qarindoshlik ijobiy hamkorlikka zamin yaratishi bilan birga, mol-mulk (meros, uy-joy) yoki iqtisodiy manfaat-chilik to'qnashuvida jiddiy nizolarga ham sabab bo'lishi mumkin (G'.Karimova, 2016). Bu turdagi mojarolar odatda uzoq davom etadi va oilani zaiflashtiradi;

Uka: "Aka, otamizning uyini men olsam bo'ladimi?"

Aka: "Mayli, men mashinasini olaman, xo'pmi?"

Ikki oydan so'ng, har ikkisi ham kelib: "Sen mendan ko'p olding!", "Sen mendan yaxshi olding!" deb janjallashibdi.

b) *"tanish-bilishchilik" va nepotizm xavfi*: keng qarindoshlar tarmog'i ayrim hollarda ijtimoiy adolatni buzadigan nepotizm va mavqe taqsimotida sub'ektiv yondashuvlarga yo'l ochishi mumkin. Masalan, ishga kirish, moddiy imtiyozlarga ega bo'lish, davlat grantlaridan foydalanish kabi jarayonlarda shaffoflikka putur yetadi.

2. Er-xotin yoki yadro oila mustaqilligining cheklanishi:

a) *qarindoshlar "kengashlari"*: ba'zan oilaviy qarorlar (ayniqsa, farzandlar soni, ta'limi, turmush qurishi) bo'yicha qarindoshlar bosimi shunchalik kuchli bo'ladiki, er-xotin o'z xohish-istaklarini erkin ifoda qila olmaydi. Bu oiladagi nizoli holatlar sonini oshirishi yoki yashirin ziddiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin (A.Ergashev, 2017).

Shunday qilib, **qarindoshlik munosabatlari** oilaga iqtisodiy hamda ma'naviy yordam ko'rsatish, tarbiya jarayonlarini qo'llab-quvvatlash, nizolarni erta bartaraf etish kabi ijobiy samaralarga ega bo'lishi bilan birga, **er-xotin yoki oilaning mustaqilligi va shaxsiy chegaralariga jiddiy**

darajada ta'sir o'tkazishi ham mumkin. Ba'zan haddan tashqari aralashuv, meros masalalari yoki keng qarindoshlar bosimi ko'rinishida namoyon bo'ladigan ziddiyatlar **oilaviy nizolarni chuqurlashtirishi** yoki shaxsiy hayot erkinligini cheklab qo'yishi ehtimoldan holi emas. Demak, qarindoshlikni faqat ezgulik manbai sifatida ko'rish ham, butkul muammolar manbai deb qarash ham biryoqlama bo'ladi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, **ijtimoiy institut tushunchasi** (*E.Durkheim, T.Parsons, C.Geertz* kabi olimlar izohlaganidek) jamiyatda muayyan funksiyani bajaradigan, o'zaro munosabatlarni tartibga soladigan barqaror tuzilmani anglatadi. **Mahalla** o'zbek jamiyatida qadimiy hamda huquqiy maqomga ega bo'lgan ijtimoiy institut sifatida oilaga ma'naviy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ko'rsatadi. Mahalla faollari, oqsoqollar, jamoa a'zolari o'zaro hamjihatlikda harakat qilib, oila barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. **Qarindoshlik rishtalari** esa oila doirasidagi iqtisodiy, ma'naviy va psixologik yordamni tashkil etishda alohida o'rin tutadi. Inqiroz momentlarida qarindoshlar "vositachi" sifatida nizolarni hal etishda, moddiy qiyinchiliklarni yengishda, eng asosiysi, psixologik tayanch sifatida ko'maklashadi.

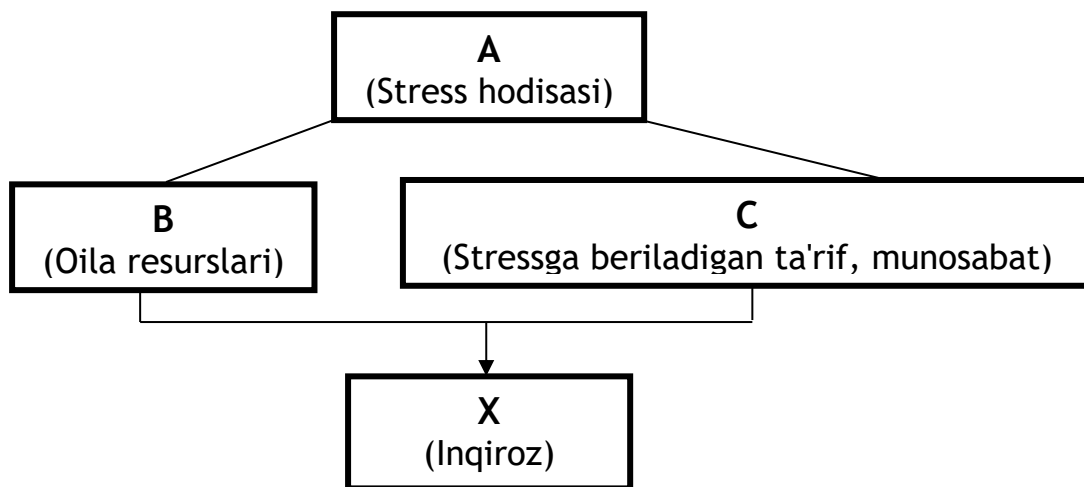
Ijtimoiy institutlar (xususan, mahalla va qarindoshlik) o'zbek oilasining barqarorligiga ko'p qirrali ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir ma'naviy, ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik jihatlarni qamrab oladi. Mahalla jamoaviy hamjihatlik va ijtimoiy nazoratni yo'lga qo'ygan bo'lsa, qarindoshlik rishtalari oilaga doimiy tayanch va yordam kanali vazifasini bajaradi. Natijada oilada mustahkamlik, nizolarni o'z vaqtida hal qilish imkoniyati, avlodlararo bog'liqlik va ijtimoiy xavfsizlik darajasi yuqori bo'ladi.

Shunday qilib, mahalla va qarindoshlik rishtalarining oilaga ijobiy yoki salbiy ta'siri barqarorlikning muhim omili ekanini ko'rib chiqdik. Biroq oila taraqqiyoti davomida, hatto yuqori darajadagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lsa ham, turli inqirozlar – normativ (tabiiy bosqichlar) yoki dinamik (kutilmagan hodisalar) shaklida yuzaga kelishi mumkin. Endi ana shu inqirozlar turlari va ularning xususiyatlarini tahlil qilamiz.

Inqiroz (krizis) tushunchasi psixologiya va oila psixologiyasida hayotiy voqelikda kutilmagan yoki zo'riqish bilan kechadigan murakkab vaziyatlarni ifodalaydi. Odatda inqiroz oila tizimining mavjud resurslari tanqislik holatiga tushib qolganida, uning avvalgi muvozanati buzilganda yuzaga chiqadi. R.Xill (R.Hill, 1949) tomonidan ilgari surilgan **ABC-X modeli** bu jarayonni chuqur o'rganishga yordam berib, oilada paydo bo'ladigan stressor (A) ning oila resurslari (B) va stressga beriladigan ta'rif (C) bilan o'zaro ta'siri oqibatida inqiroz (X) paydo bo'lishini ko'rsatadi (33-rasm).

33-rasm

Ruben Xill tomonidan taklif qilingan ABC-X modeli

Mazkur chizma ABC-X modelini soddalashtirilgan, ammo aniq ko‘rinishda bayon etadi:

1. STRESS (A omil): Oilada kutilmagan yoki zo‘riqish keltiruvchi voqea-hodisa (masalan, iqtisodiy qiyinchilik, kasallik, tabiiy ofat).

2. OILA RESURSLARI (B omil): Oilaning moddiy, ijtimoiy, ma’naviy va psixologik imkoniyatlari (qarindoshlar va hamjamiyat yordami, bilim va ko‘nikmalar, iqtisodiy mablag‘ va h.k.).

3. STRESSGA BERILADIGAN TA’RIF (C omil): Oila a’zolarining ushbu stress hodisasini qanday tushunishi, qanday baholashi va qanday munosabat bildirishi (optimistik, salbiy, befarq va h.k.).

4. INQIROZ (X): Ushbu uch omil o‘zaro ta’sirga kirishib, oilada inqiroz (krizis) yoki aksincha, inqirozsiz kechish holatining vujudga kelishini belgilaydi.

Shu tariqa, A oilaga B va C orqali ta’sir etib, X (ya’ni, inqiroz yoki inqirozsiz o‘tish) shakllanishini belgilaydi.

Oila tizimi nazariyasida (S.Minuchin, 1974; M.Bowen, 1978) inqiroz oilaviy chegaralar, rol taqsimotlari yoki emotsional munosabatlar izdan chiqishi bilan kechadi. Inqiroz oilaning hayotiy siklida har qanday bosqichda yuzaga kelishi mumkin.

Oila hayotiy siklini tadqiq etish sohasida I.Duvoll (1957) va keyinchalik B.Karter hamda M.MakGoldrik (1980) oilaviy rivojlanish bosqichlarini izchil o‘rganib, inqirozlar tabiiy (*normativ*) va kutilmagan (*dinamik* yoki *no-normativ*) shakllarda namoyon bo‘lishini ta’kidlashgan. Shu tariqa zamonaviy tadqiqotlarda “**normativ inqiroz**” va “**dinamik (no-normativ) inqiroz**” tushunchalari ishlab chiqildi.

Normativ inqiroz odatda oilada kutish mumkin bo'lgan hayotiy bosqichlar almashinuvi: nikohning ilk davrlari, farzand tug'ilishi, bolalarning maktab yoshiga o'tishi, o'spirinlik, farzandlarning uyidan ketishi, ota-onaning pensiyaga chiqishi yoki keksalik davri bilan bog'liq tarzda ro'y beradi. Tabiiyki, bu bosqichlar oldindan ma'lum bo'lgani sababli oilada muayyan darajada ruhiy va moddiy tayyorgarlik shakllanadi.

Masalan, I.Duvoll oila rivojlanishining turli bosqichlarini sanab o'tib, har bir bosqichda muqarrar ravishda normativ inqiroz (o'zgarishdan kelib chiqadigan zo'riqish) sodir bo'lishini ko'rsatadi. T.Parsons (1951) esa struktural-funksional yondashuv doirasida bunday bosqichma-bosqich o'zgarishni ijtimoiy rollar va oilaviy funktsiyalar qayta taqsimlanishining tabiiy jarayoni, deb izohlaydi. Shu boisdan normativ inqirozlarni, asosan, " kutilgan muammo" sifatida ko'rib chiqish mumkin – oilaning ichki potentsiali va oldindan ko'rilgan choralari inqirozni yengilroq o'tkazish uchun xizmat qiladi. B.Karter va M.MakGoldrik (B.Karter, M.MakGoldrik, 1980) "Oilaviy hayotiy sikl" modelida bolali bo'lish, ularning o'sishi, uylanishi, keksalikka o'tish kabi davrlar inqirozlarni keltirib chiqarishi tabiiy ekani ko'rsatiladi.

Normativ inqiroz xususiyatlari oldindan prognoz qilinadi: masalan, farzandning maktabga chiqishi, o'spirinlikka o'tishi yoki nafaqaga chiqish vaqti aniq. Oilaning ichki resurslari va tayyorgarligi kuchli bo'lsa, inqiroz nisbatan oson kechadi. Keksayish, pensiyaga chiqish, farzandlarning

uyidan ketishi kabi bosqichlar oilada ajralish va qayta moslashish jarayonlarini talab qiladi.

Amaliy misollar

Er-xotin farzand tug'ilishi jarayonida ro'y beradigan mas'uliyat taqsimoti, kechayu-kunduz parvarish, iqtisodiy yuk ortishi. Bu — normativ inqiroz.

Farzandlar katta bo'lib uydan chiqib ketganida, er-xotin munosabatlari qayta shakllanishi. Bu davr ham normativ inqiroz deb baholanadi (Karter va MakGoldrik modellari).

Dinamik (no-normativ) inqiroz esa, aksincha, kutilmagan voqea yoki hodisa bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, tabiiy ofatlar, ishdan ayrilish, oilaviy ajralish, falokatli kasallik, to'satdan o'lim yoki favqulodda iqtisodiy inqiroz kabi jarayonlar oilaga rejasiz zarba bo'lib tushadi. R.Hilning ABC-X modelida "X" natijaga tezlik bilan ta'sir qiladigan o'zgaruvchan faktorlar sifatida aynan no-normativ stressorlar tilga olinadi.

S.Minuchin (1974) esa oila tizimi nazariyasida bunday kutilmagan zo'riqish holatida "moslashuvchanlik" va "chegaralar qayta aniqlanishi" konsepsiyalarining ahamiyatini qayd etadi:

agar oila bo'shashib qolsa yoki keskin nizolarga tortilsa, inqiroz chuqur depressiya, ajralish yoki boshqa salbiy oqibatlarga olib borishi mumkin. Jey Xelli (J.Haley, 1976) ham oila psixoterapiyasida kutilmagan krizis sharoitida qisqa

muddatli aralashuvlarning qanday muhim rol o'ynashini ko'rsatadi.

Dinamik inqirozning xususiyatlarini oldindan bilish qiyin: tabiiy ofat, yaqin insonning to'satdan vafoti, ishsizlik kutilmagan holda oilaga ta'sir qiladi. Zo'riqish darajasi yuqori: tayyor ssenariy bo'lmagani uchun oila a'zolari psixologik, iqtisodiy, ijtimoiy bosimni keskin his qiladilar. Muvozanatni tiklash murakkab: oilaviy rollar, tarbiya uslublari, moddiy resurslarni qayta ko'rib chiqish, ayrim hollarda ijtimoiy institutlar yordamiga murojaat qilish talab etiladi.

Amaliy misollar

Kutilmagan kasallik yoki nogironlik yuzaga kelishi: farzandning doimiy parvarishiga ehtiyoj tug'ilishi, oiladagi barcha rejalarga ta'sir qiladi.

Oilaviy nizolar, ajralish tahdidi: ba'zan turmush o'rtoqlardan birining xiyonati yoki ekstremal psixologik muammosi tufayli oila keskin krizis holatiga tushadi.

Normativ va dinamik inqirozlarning asosiy farqlari bir necha omillar bilan belgilanadi. Avvalo, normativ inqiroz rejalashtirilish darajasi bilan ajralib turadi, chunki farzand tug'ilishi yoki uning mustaqil hayotga chiqishini oila avvaldan taxmin qiladi. Bu kutilgan o'zgarish oilada bosqichma-bosqich ro'y beradi, moslashuv imkoniyati keng bo'ladi. Dinamik inqiroz esa kutilmagan hodisa bilan bog'liq bo'lgani uchun oldindan tayyorgarlik deyarli bo'lmaydi, demak, psixologik, iqtisodiy va ijtimoiy bosim keskin o'sadi.

Demakki, dinamik inqirozda oila qisqa muddatda o'z resurslarini safarbar etishi, qarindosh-urug', mahalla, davlat yoki nodavlat tashkilotlari yordamini jalb qilishi zarur

bo‘ladi. M.Bouen (M.Bowen, 1978) oila a‘zolarining bunday vaziyatda emosional ajralish darajasi (differensiallashuv) past bo‘lsa, inqiroz yanada chuqurlashib, oila to‘liq izdan chiqish ehtimoli ortishini ko‘rsatgan.

Xalqaro tadqiqotlarda Jon Gottman (John Gottman, 2015) er-xotin munosabatlaridagi inqirozlarning qariyb 80% aslida normativ jarayonlar (o‘zaro rolining o‘zgarishi, farzand tug‘ilishi, oilaviy vazifalarning kengayishi)

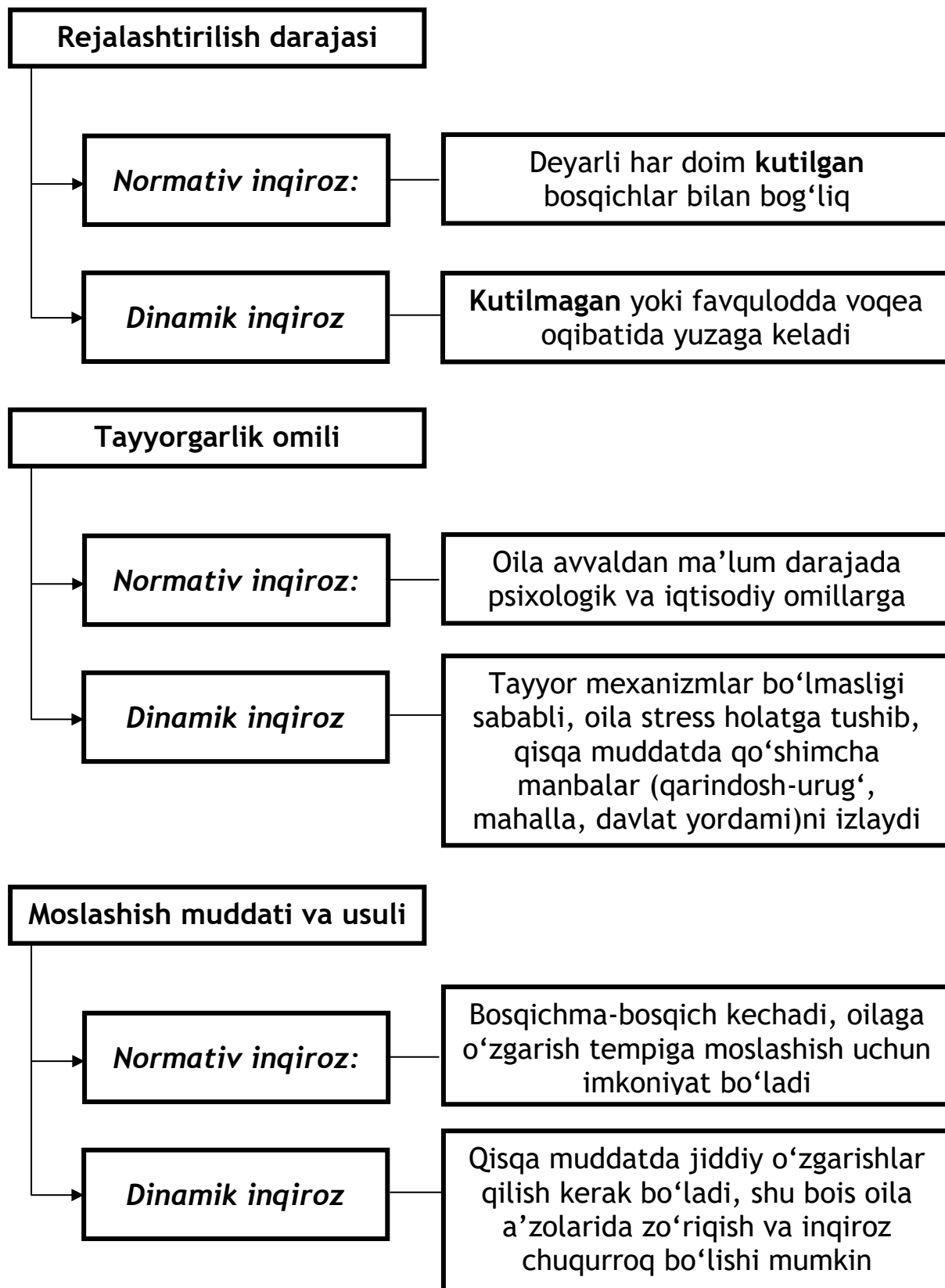
BAXTLI NIKOH BU UMUMAN
NIZOLAR BO‘LMAYDIGAN
MUNOSABAT EMAS. AKSINCHA,
NIZONI HAR IKKI TOMONNI HAM
QADRLAGAN VA TINGLAGAN
HOLDA HAL ETIB BORISHDIR.

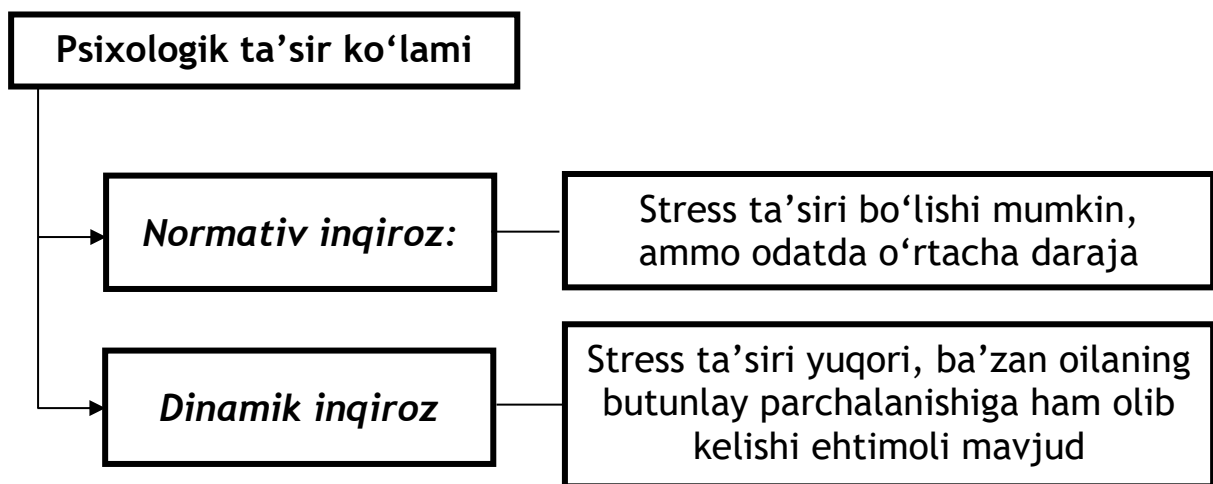
JON GOTTMAN

bilan, qolgan 20% esa kutilmagan, favqulodda hodisalar bilan bog‘liqligini keltiradi. Meredit Henson (M.Hanson, 2012) esa dinamik inqirozdan keyin oilada “post-travmatik o‘shish” bo‘lishi ham mumkinligini, bunda oilaning tahliliy va ijtimoiy resurslari to‘g‘ri safarbar etilsa, krizis jiddiy salbiy oqibat o‘rniga, yangi rivojlanish bosqichiga eltishini ta’kidlaydi.

Inqirozlarni bartaraf etish yoki yengib o‘tish strategiyalari normativ va dinamik xususiyatlarga ko‘ra farqlanadi. Normativ inqirozlarda profilaktik choralar – oilaviy maslahatchilar bilan oldindan ishlash, iqtisodiy reja tuzish, farzand tarbiyasi bo‘yicha dastlabki ko‘nikmalarni egallash, keksalik davriga tayyorgarlik ko‘rish kabi usullar yuqori samara beradi. Dinamik inqirozlarda esa tezkor psixologik yordam, ijtimoiy institutlar va qarindoshlik tarmog‘idan foydalanish, moddiy resurslarni qayta taqsimlash, qisqa muddatda hayot rejimini o‘zgartirish lozim bo‘ladi. Aks holda, oilaviy nizolar kuchayib, ajralish tahdidi, psixologik zo‘ravonlik yoki iqtisodiy inqiroz chuqurlashishi ehtimoli ortadi.

Normativ va dinamik inqirozlarning o'zaro farqlari

Umumiy xulosa shuki, oilaviy inqirozlar hayotiy siklning tabiiy bir qismi sifatida normativ shaklda ro'y berishi, shuningdek, kutilmagan tashqi faktorlar yoki ichki nizolar tufayli dinamik ko'rinishda ham kechishi mumkin. I.Duvoll yoki B.Karter va M.MakGoldrik kabi olimlar oilada bosqichma-bosqich yuzaga keladigan inqirozlarni o'rganishga e'tibor qaratgan bo'lsalar, R.Hill, J.Xelli va S.Minuchin kabi mutaxassislar kutilmagan (dinamik) inqirozlarning oilaviy tizimga ta'sirini chuqur tahlil qilishgan. Nazariy va amaliy tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, oilaning ijtimoiy-psixologik salomatligi, moslashuvchanligi va tashqi resurslardan foydalanish mahorati oilaviy inqirozlarni muvaffaqiyatli yengib o'tishda hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Oila hayotiy siklida turli inqirozlar (normativ yoki dinamik) yuzaga kelganda, ushbu vaziyatlarni to'g'ri boshqarish hamda yengib o'tish oila barqarorligi va salomatligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ilmiy adabiyotlarda (R.Hill, 1949; B.Carter va M.McGoldrick, 1980; S.Minuchin, 1974) inqirozlarni yengishning bir nechta strategiyalari taklif qilingan. Bularni shaxsiy, oilaviy va ijtimoiy darajada

ko'rib chiqish mumkin. Ayniqsa, o'zbek oilalarida ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari (mahalla, qarindoshlik, do'st-birodarlar) alohida ahamiyatga ega hisoblanadi.

Inqirozlar paytida **shaxsning individual nuqtai nazari va ruhiy holati** oilaviy munosabatlarning barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, oilada yuzaga keladigan har qanday krizisni yengish jarayonida avvalo shaxsiy va psixologik strategiyalarni to'g'ri qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy adabiyotlarda (masalan, *Lazarus* va *Folkman*, *Gottman*, *Bowen*) bu borada ko'plab konsepsiyalar ilgari surilgan. Biroq ularning barchasi, asosiy mohiyatiga ko'ra, shaxsning o'z ehtiyojlarini tushunishi, his-tuyg'ularni boshqarishi, samarali muloqot qilishi va ehtiyoj tug'ilganda yordam so'rashni bilishi zarurligini e'tirof etadi.

Birinchidan, inqirozga uchragan shaxs avvalo o'z tuyg'u va hissiyotlarini anglab olishi lozim. Hayotiy bosim kuchayganda ko'p hollarda odamlar chalkashlik yoki tushkunlikka tushib qoladi. Ba'zida asabiylashish, g'azablanish, ayblovlari yoki aybdorlik hissi kabi salbiy kayfiyatlar paydo bo'ladi. Shunday vaziyatlarda, Richard Lazarus va Suzan Folkman tomonidan o'rganilgan "his-tuyg'ularni qayta baholash" usuli samara beradi. Unda muammo ustidan to'g'ridan-to'g'ri nazorat o'rnatishdan ko'ra, inson o'z hissiy reaksiyalarini chuqur tahlil qilib, bu vaziyatni qanday sabablarga ko'ra og'ir qabul qilayotganini tushunishga harakat qiladi. Natijada, hissiy zo'riqishni bosqichma-bosqich kamaytirish mumkin bo'ladi.

Ikkinchidan, inqirozli jarayonlar shaxsdan aniq bir rejaga ega bo'lishni talab qiladi. Ba'zan odamlar muammoni aniqlash bilan kifoyalaniib, uni hal etish yo'lida rejalashtirilgan qadamlarga ahamiyat bermaydilar.

“Muammoga yo‘naltirilgan” uslub yoki strategiya aynan shu nuqtada foyda keltiradi. Agar shaxs o‘zining nimalarga qodir ekanini, qaysi resurslarga ega ekanini yoki yordamni qaerdan izlashni bilsa, inqiroz bosimi pasayishi mumkin. Masalan, iqtisodiy qiyinchilik bois oilada nizolar kelib chiqsa, shaxs birinchi navbatda budjetni tahlil qiladi, xarajatlarni qayta ko‘rib chiqadi, qo‘shimcha daromad topish yo‘llarini qidiradi va keraksiz xarajatlarni kamaytirish borasida er-xotin hamkorligini ta‘minlashga harakat qiladi. Shu yo‘l bilan u zo‘riqish holatidan faol harakatga o‘tadi.

OILADA INQIROZ (KRIZIS)NI
YUZAGA KELTIRADIGAN OMIL
– NAFAQAT VOQEANING
O‘ZI, BALKI OILA UNI QANDAY
TUSHUNISHI VA UNGA
QANDAY JAVOB
QAYTARISHIDADIR.

RUBEN XILL

Uchinchidan, konstruktiv muloqot shaxsning eng kuchli qurollaridan biridir. Yaqin munosabatlarda, xususan oila doirasida, ko‘pincha nizolar va kelishmovchiliklar noto‘g‘ri yoki yetarli bo‘lmagan muloqot natijasida kuchayadi. J.Gottman tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, turmush o‘rtoqlardan biri o‘z noroziligini keskin, tajovuzkor ohangda ifoda etsa yoki axborot yetarlicha aniq va oshkora berilmasa, qarama-qarshiliklar chuqurlashib ketadi. Shu bois har bir oila a‘zosi o‘z xohish-istagi va hissiyotlarini ochiq, ammo hurmat bilan ifoda eta bilishi, qarshisidagiga so‘z berishi va diqqat bilan tinglashi zarur. Bu strategiya, bir tomondan, nizolarni yumshatadi, ikkinchi tomondan, shaxsning o‘ziga ham sog‘lom emotsional barqarorlikni saqlashda yordam beradi.

To‘rtinchidan, inqiroz davrida shaxs doimo o‘z salbiy tuyg‘ularini me‘yorida bo‘shatib turishi yoki “chiqazib yuborishi” lozim. Psixologik tadqiqotlar og‘ir vaziyatlarda

atrofdagilar bilan fikr almashish, dam olishga vaqt ajratish, ijodiy mashg'ulotlar (musiqa, rasmlar chizish, kundalik yuritish) bilan band bo'lish shaxsiy stressni kamaytirishini tasdiqlaydi. Ayrim hollarda psixolog, maslahatchi yoki yaqin do'st bilan suhbat tahliliy muloqot vazifasini bajaradi. Qachonki shaxs o'z ichki dunyosidagi salbiy tuyg'ularni e'tiborsiz qoldirib, "bari yaxshi" yoki "keyinroq gaplashaman" deb bosib yursa, bu kechiktirilgan ziddiyat tuyg'ularni yanada keskinlashtirib, keyingi bosqichlarda jiddiy inqirozga aylanadi.

OILA INQIROZGA DUCH KELGANDA,
BU ULARNING BUZILISHIDAN DALOLAT
EMAS. TIZIM ICHIDAGI CHEGARALAR
VA ROLLAR QAYTA KO'RIB
CHIQILAYOTGANIDAN NISHONA.
ASOSIYSI – MOSLASHUVCHAN BO'LISH
VA ROLLARNI IMKON QADAR ANIQ
TAQSIMLASHDIR.

SALVADOR MINUCHIN

Beshinchidan, har qanday inqirozda "o'zim eplashim kerak" degan kayfiyat haddan tashqari kuchli bo'lsa, bu ham xavfli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Yordam so'rashga hojat yo'q, har narsani o'zim hal qilaman degan

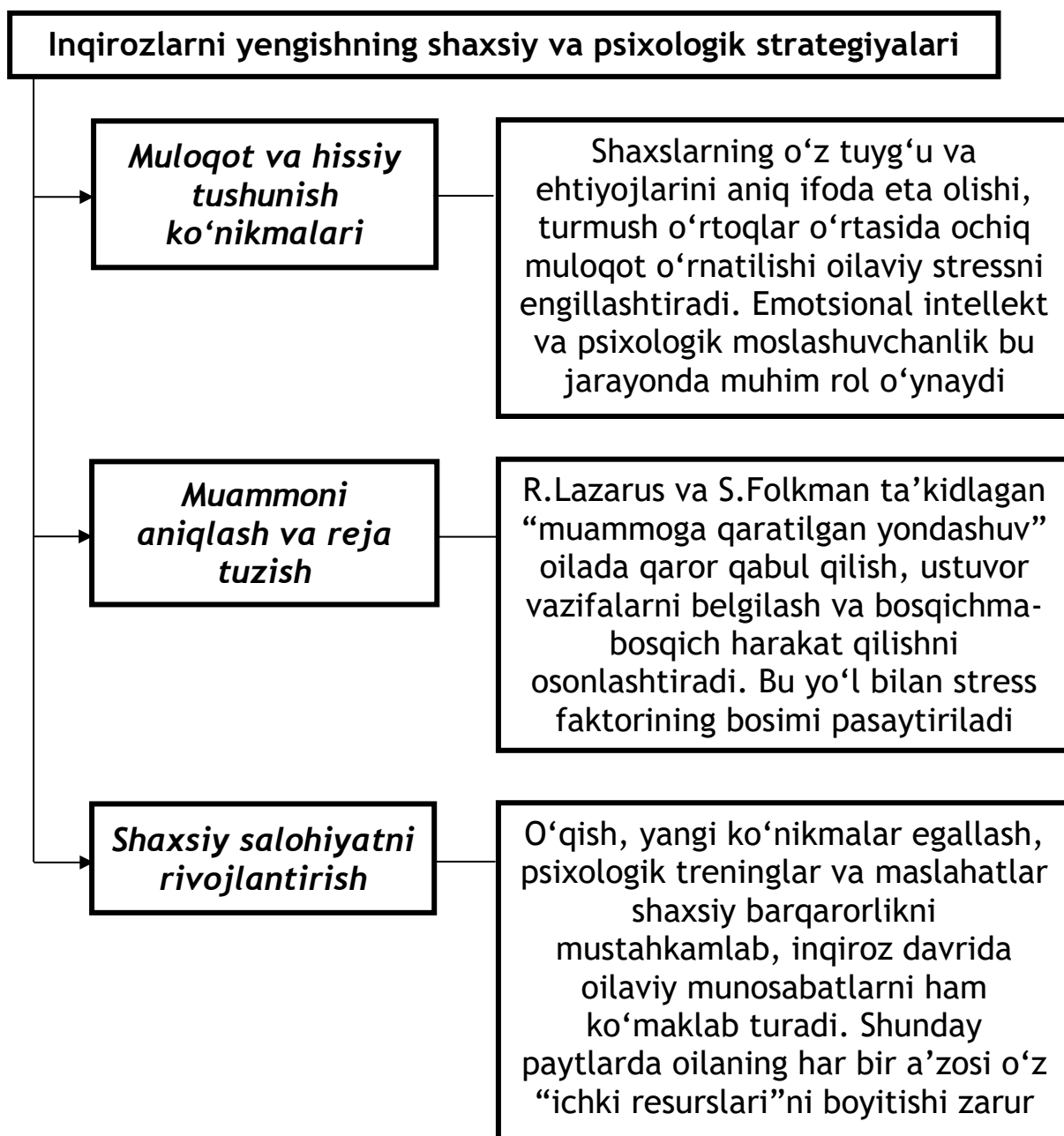
shaxs, ayniqsa, dinamik (kutilmagan) inqiroz sharoitida tezda charchab qolishi va ruhiy siqilishdan aziyat chekishi mumkin. Shu bois psixologlar doimiy ravishda ijtimoiy tarmoq, ya'ni odamlarning yaqinlari, qarindoshlar, mahalla faollari yoki mos tashkilotlardan yordam olishni tavsiya etadilar. Bu nafaqat moddiy, balki ma'naviy ko'makdir, chunki shaxs yolg'iz emasligini his qilish ruhiy barqarorlikni saqlashda katta o'rin tutadi. Tadqiqotlarda mahalla, do'stlar, ijtimoiy xizmatlar ko'maging oila inqirozini yengishdagi roli bir necha bor tasdiqlangan. Bu, o'z navbatida, shaxsiy stressni kamaytiradi va oilaviy nizolarni chuqurlashishiga yo'l qo'ymaydi.

Va nihoyat, shaxsiy strategiyalardan yana biri — hayotiy ma’noni tiklash yoki rivojlantirishdir. Ayrim hollarda inqiroz odamni chuqur tushkunlikka soladi, hatto o’zini yo’qotish darajasiga olib kelishi mumkin. Bunday paytlarda, Viktor Franklning e’tiroficha, inson hayotida ma’nosini topish eng muhim “davolovchi” omil bo’lib xizmat qiladi. Bu ma’no farzandlar tarbiyasi, kelajakdagi rejalar, jamiyatga foydali ish qilish, kasbiy yoki ijodiy o’sish kabi turli ko’rinishlarda namoyon bo’ladi. Agar shaxs oilaviy inqirozdan keyin ham o’z oldiga ma’lum maqsadlar qo’ya olsa, hayotini tubdan yaxshilash yo’llarini izlasa, inqiroz uni shunchaki sinov emas, balki o’sish va takomillashuv bosqichi sifatida xizmat qilishi mumkin.

OILA A’ZOLARINING G’AZABI VA
KELISHMOVCHILIGI – BU
TUZATILMAYDIGAN JAROHAT EMAS,
BALKI QARAMA-QARSHI TOMONDAN
ESHITILISH, KO’RILISH VA TUSHUNISH
EHTIYOJINI BILDIRUVCHI SIGNAL.

HARRIET LERNER

Umuman olganda, inqiroz sharoitida shaxsiy va psixologik strategiyalarni izchil qo’llash — o’z hissiyotlarini tushunish, muammoni tahlil qilish, konstruktiv muloqot o’rnatish, salbiy his-tuyg’ularni me’yorida bo’shatish, yordam so’rash va hayotiy ma’noni mustahkamlash — kutilmagan ko’plab ijobiy natijalarga eltadi. Bu shaxsga ruhiy sog’lomlikni tiklash, oilaga esa barqaror muhitni qayta vujudga keltirish imkonini beradi. Inson qanday yo’l tutishidan qat’i nazar, asosiy maqsad inqiroz davrida psixologik matonatni saqlab qolish va imkon qadar qarorlarni ongli ravishda qabul qilishdir. Shunday jarayonlarda olingan tajriba keyinchalik yana biror murakkab vaziyat ro’y berganda, shaxsga katta tayanch bo’lib xizmat qiladi.

Oilaviy hayotiy sikl davomida yuzaga keladigan inqirozlar, xoh normativ (tabiiy bosqich) bo'lsin, xoh dinamik (kutilmagan) bo'lsin, o'z o'rnida oilaviy tizimning butun boshli "ichki" muvozanatiga ta'sir o'tkazadi. Bunday vaziyatlarda, birgina shaxsiy strategiyalar bilan cheklanmay, **oila a'zolarining bir-biri bilan uyg'un faoliyat yuritishi**, rollarini qayta taqsimlashi va murosa tamoyillarini

rivojlantirishi zarur. Ilmiy adabiyotlarda (Minuchin, Carter va McGoldrick, Gottman) oilaviy darajada inqirozlarni yengish uchun bir qancha yondashuvlar ta'kidlanadi. Quyida ularning eng muhimlarini keltiraman.

Avvalo, oilaviy tizimda rollar va chegaralarni aniq belgilash va agar zarur bo'lsa, o'zgartirish kerak. Odatda, oila ertangi kunga oid kutilgan ssenariy asosida yashaydi. Ammo inqiroz yuz berganda, odatdagi rollar samarasiz bo'lib qolishi mumkin (masalan, turmush o'rtoqlardan biri ishsiz qolsa, endi oilani asosan boshqa taraf moddiy ta'minlashi lozim). Shuning uchun oilaviy rollar qayta ko'rib chiqiladi. Bu er-xotinning to'liq hamkorligida, boshqa a'zolar (masalan, bobo-buvi, farzandlar) har birining imkoniyatlarini sinchiklab tahlil qilgan holda amalga oshirilishi kerak. S.Minuchin ushbu jarayonni "tizimning moslashuvchanligi" deb ataydi: moslashuvchanlik darajasi yuqori bo'lsa, inqiroz ham ancha yengil kechadi. Har bir kishi oiladagi mas'uliyat bo'linishidagi o'z o'rnini tushunsa, munosabatlar ancha barqaror yo'lga tushadi.

Keyingi muhim strategiya — konstruktiv nizolashuv. Oilada har doim ham fikrlar bir xil bo'lavermaydi, ayniqsa, inqiroz davrida g'azab, ranjish, norozilik kabi emotsiyalar kuchayadi. Bu vaziyatda, J.Gottman ta'kidlaganidek, "jang bilan emas, muloqot" orqali masalalarni hal qilish lozim. Buning uchun avvalo har bir kishi o'z noroziligini ochiq, ammo hurmat bilan ifoda etish, boshqa tarafni diqqat bilan tinglash, muammoga yechim axtarish va o'z mulohazalarini odob bilan aytish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak. Oilada konstruktiv nizolashuv ta'sis etilsa, inqiroz paytida haddan tashqari keskinlik va kesishishlarning oldi olinadi. Murosaga

erishish, har ikki tomon ham foyda topadigan yechim qidirish — bu strategiyani bosh maqsadi hisoblanadi.

Bundan tashqari, oilada an'anaviy marosimlar yoki odatlar ham inqirozda muhim "muvofiqlashtiruvchi" vazifani bajaradi. Bu borada o'tkazilgan bizning uzoq yillik (longityud) tadqiqotlarimiz, shuningdek, B.Karter va M.MakGoldrik tadqiqotlarida aynan takrorlanuvchi oilaviy udumlar, dazmollash kunlari, yakshanba sayrlari, bayramlar, maqbullashtirilgan to'planishlar (masalan, "oilaviy kecha") oilaning jipsligini saqlash va stressni pasaytirishda samara berishi qayd etiladi. Qanchalik katta inqiroz bo'lmasin, oila tabiiy hayot tarzini iloji boricha saqlab qolsa, tarqoqlik oldi olinadi. Zero, inson psixikasi ham muntazam odatlar va rasmlarga tayanib, xavfsizlik hissini shakllantiradi. Bu, albatta, oilaning har bir a'zosi o'z mas'uliyatini his qilib, ushbu an'analarni hurmat qilishi bilan uzviy bog'liq.

Oilaviy inqirozni yengishning muhim tarkibiy qismi sifatida iqtisodiy rejalash ko'nikmasini ko'rsatish mumkin. Inqirozlarning katta qismi bevosita yoki bilvosita moddiy masalalar bilan bog'liq. Masalan, ishsizlik, kutilmagan harajatlarda, farzandning o'qish to'lovi, to'y yoki boshqa marosimlar, kutilmagan tibbiy xizmatlar — bular oilani jiddiy

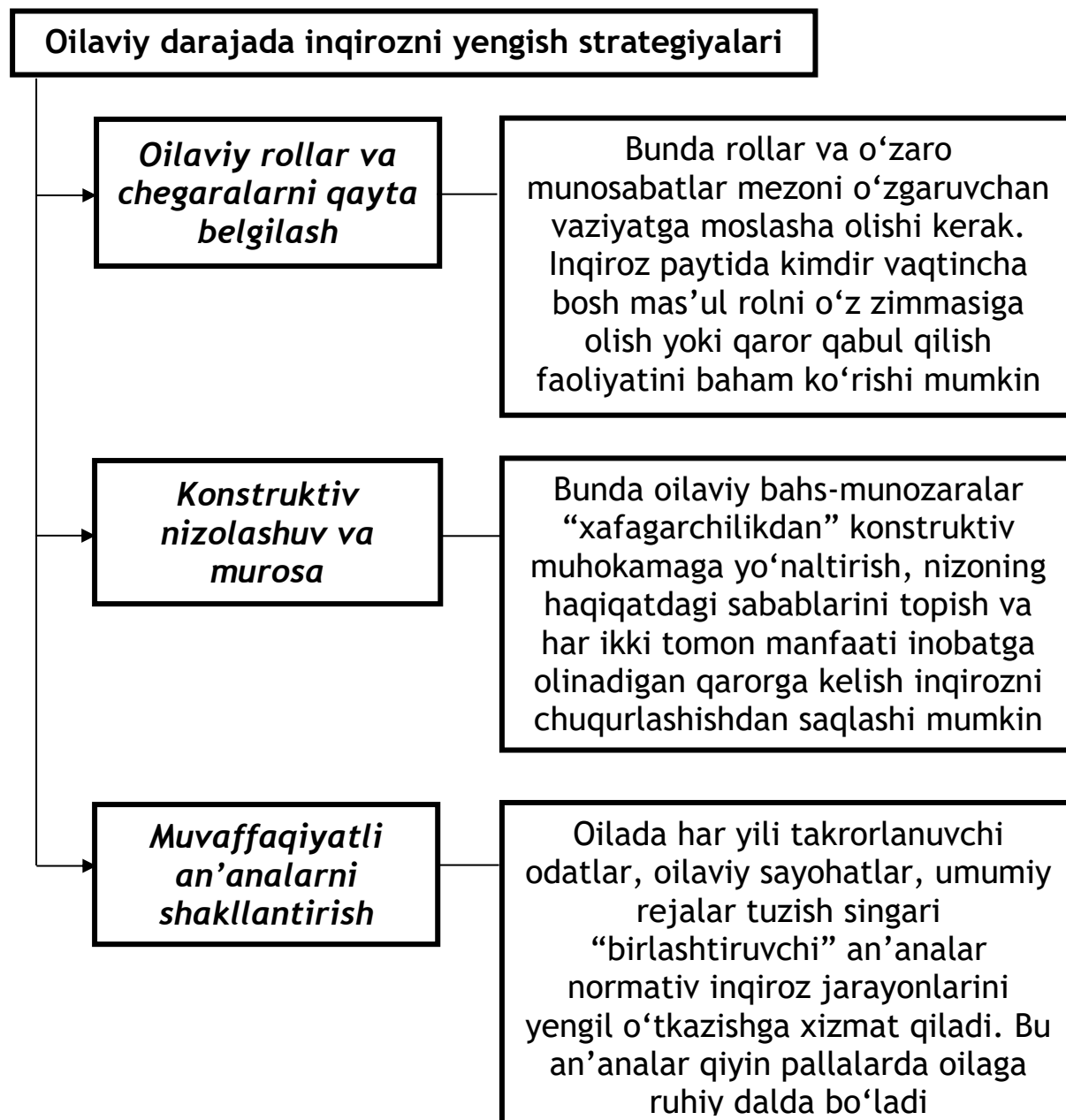
tanglikka olib keladi. Moddiy rejalash strategiyasida, avvalo, oila budgetini aniq yozib borish, ustuvor bo'lgan va bo'lmagan xarajatlarni saralash, qisqa muddatli va uzoq muddatli maqsadlarni aniq belgilab olish zarur. Bunda er-xotin hamkorligi ustuvor ahamiyatga ega: har ikki taraf birgalikda murosali "moliyaviy dastur" ishlab chiqadi va unga qat'iy rioya qiladi. Natijada oila ichida iqtisodiy stress bo'roni nisbatan kamayadi, xotirjam muhit tiklanadi.

Albatta, oilaviy darajadagi biror strategiya ham tashqi qo'llab-quvvatlashsiz mukammal bo'la olmaydi. Ammo inqirozni yengish uchun oilaning o'zi avvalo ichki imkoniyatlarini ishga solishi kerak. Bor resurslarni aniqlash, oila tashqarisidan qanday yordam olish mumkinligini baholash, kimning vakolati yoki ixtiyori ko'proq bo'lsa, o'sha kishi tashqi manbalarni jalb etishi — bularning bari oilaviy hamjihatlikni mustahkamlaydi. Oilaviy inqirozda ayrim ishdan bo'shash yoki farzandni parvarish qilish, o'zaro ishonchni oshirish, kerak bo'lsa, oilaviy kengash o'tkazish kabi chora-tadbirlar yordamga keladi.

So'nggi bosqichda, agar oilada baribir nizolar kuchli darajada saqlanib qolsa yoki kelishmovchiliklarni yo'lga qo'yishning imkoni bo'lmasa, professional yordamlashuv lozim. Oila a'zolari oilaviy psixolog yoki maslahatchi huzuriga birga borish, zarur hollarda individual ravishda mutaxassis bilan ish olib borishlari mumkin. Shuningdek, qonuniy maslahatlarga, ijtimoiy himoya idoralariga, mahalla yoki keng qarindoshlik doirasida ishlatiladigan murosalar mexanizmlariga murojaat qilish kerak bo'ladi. Bunday yordam, xususan, kutilmagan yoki ortiqcha zo'riqishga sabab bo'layotgan masalalarda juda katta nafi tegishi mumkin. Shu jarayonda har bir oila a'zosi boshqa tomonga "qatorga

qo'yiladigan" shaxs sifatida emas, balki teng sherik sifatida qaragani ma'qul. Minuchin yondashuvida aynan "ortiqcha aralashuv" yoki "beparvolik" emas, balki "har bir a'zoni rivojlantiradigan hamkorlik" inqirozdan ijobiy chiqishga yordam berishini ko'rsatadi.

36-rasm

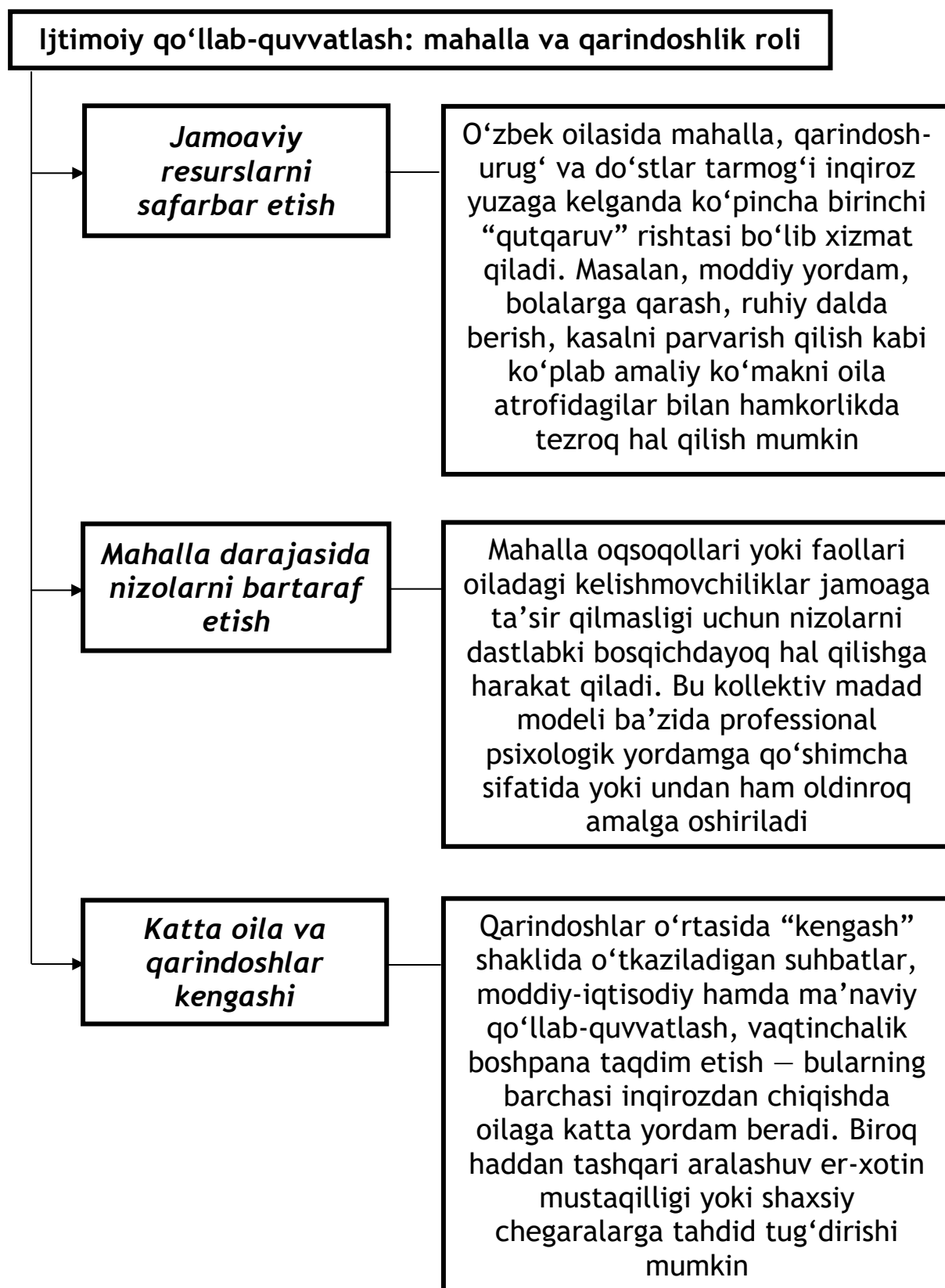

Shunday qilib, oilaviy darajada inqirozlarni yengish strategiyalari turli bosqich va jarayonlardan iborat bo'lib, ularda asosiy urg'u — rollarni moslashuvchan tarzda qayta taqsimlash, konstruktiv nizolashuv usullarini egallash, an'anaviy udumlar va rejalash ko'nikmalaridan foydalanish, shuningdek, zarur bo'lganda professional va ijtimoiy ko'makni jalb qilishdan iborat. Har bir oila o'z sharoitiga ko'ra mana shunday strategiyalarni uyg'unlashtirishi lozim bo'ladi. Bu nafaqat inqirozning chuqurlashib ketishining oldini oladi, balki oilani yaxlit holda saqlab qolish, uning a'zolariga ma'naviy tasalli, xavfsizlik, hamjihatlik muhitini qaytarish imkonini ham yaratadi.

Inqirozli vaziyatlarda oila ichki zaxiralarining cheklanishi yoki zudlik bilan yordamga ehtiyoj kuchayishi sababli **mahalla va qarindoshlik kabi ijtimoiy institutlarning o'rne** muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, O'zbekiston sharoitida mahalla oilaga eng yaqin turuvchi rasmiy-norasmiy qo'llab-quvvatlash tizimidir. Tadqiqotchilar mahalla nafaqat mahalliy o'zini o'zi boshqarish organi, balki jamiyatda ijtimoiy-normativ nazorat, ma'naviy yordam va jamoaviy hamjihatlikni yo'lga qo'yuvchi qadimiy institut sifatida faoliyat yuritishini ta'kidlashgan. Bu yerda oilaning ichki nizolari yoki iqtisodiy qiyinchiliklari jiddiy tus olgan t0aqdirda, eng avvalo, mahalla faollari, oqsoqollar vositachilik qilishga harakat qiladi. Ayrim hollarda, davlat idoralariga murojaat qilishga hojat qolmasdan, oilaga moddiy-manaviy yordam ko'rsatish, nizoni "birodarona" hal etish, zarur informatsiyani o'z vaqtida yetkazish aynan mahalla orqali tezkor amalga oshiriladi. Bu orqali krizisning chuqurlashib ketishi va jamiyatda keng rezonans uyg'otishi oldi olinadi.

Qarindoshlik rishtalari ham o'zbek oilalarida muhim poydevor vazifasini bajaradi. Avvalo, qarindoshlar bir-biriga moddiy va ma'naviy ko'mak ko'rsatishi, zarur paytda vaqtincha boshpana taqdim etishi, kasalni parvarish qilish yoki bolalarga qarash kabilar bilan inqirozning eng og'ir bosqichlarini yengillashtiradi. S.Yusupov tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, bu yordamdan voz kechmagan oilalar, odatda, stress omillarini nisbatan tezroq yenga oladi. Biroq tadqiqotlarimiz ortiqcha aralashuv va haddan ziyod boshqaruvchilik qilinishini ham istisno etmaydi. Ya'ni, qarindoshlik oila egalariga mustahkam "tayanch" bo'lish bilan birga, shaxsiy chegaralarni nojo'ya buzish ehtimolini ham tug'dirishi mumkin. Bu kabi holatlarda konstruktiv muloqot va qat'iy, ammo hurmatli tarzda chegaralarni belgilash zarur bo'ladi.

Shunday qilib, mahalla ijtimoiy yordam va vositachilik rolini o'z zimmasiga olsa, qarindoshlik rishtalari esa moddiy-ma'naviy ko'makning eng tabiiy manbai sifatida namoyon bo'ladi. Ikki institut ham oila inqirozi chuqurlashib ketmasligi, yarim yo'lda yon-atrofiy qo'llab-quvvatlashni o'z vaqtida taqdim etilishi, ijtimoiy rishtalar uzilib qolmasligiga xizmat qiladi. Mahalla oqsoqollari o'z hududida yashovchi har bir xonadondan boxabar bo'lib, kimga qanday yordam lozimligini aniqlashlari, zudlik bilan safarbar bo'lishlari bilan ajralib turadi. Qarindoshlar esa o'zi tanigan-ichki rishtalari kuchli bo'lgan oilaga yanada ishonchli tayanch yaratadi. Bu jihatlar birlashtirilganda, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdan unumli foydalanishni o'z oldiga maqsad qilgan oila ancha mustahkamlanadi, inqirozdan chiqish salohiyati oshadi, qarindoshlar va mahalla bilan hamkorlik qilgan oilada esa jamiyat bilan aloqalar yanada kengayadi.

Oilaviy inqirozlar nafaqat mahalla yoki qarindoshlar ko'magi bilan bartaraf etilishi mumkin, balki ularni yengishda professional psixologlar, terapevtlar, ijtimoiy himoya mutaxassislari va davlat idoralarining yordami ham juda muhimdir. Ko'p hollarda oilada sodir bo'layotgan

nizolar, ayanchli xulq-atvor yoki zo'riqish darajasi shu qadar kuchli bo'ladiki, oddiy maslahatchilar, mahalla faollari yoki qarindoshlar ham aniq bir yechim taklif eta olmaydi. Bunday paytlarda kasbiy aralashuv

(professional intervensiya) insonga ijtimoiy-psixologik ko'makni zamonaviy metodika va ilmiy dalillarga asoslangan tarzda taqdim etadi. Masalan, oilaviy psixoterapevt yoki maslahatchi turmush o'rtoqlar o'rtasidagi bahs-munozaralarni tinglaydi, ularning individual tajribasini hisobga olgan holda konstruktiv muloqot usullarini ko'rsatadi, qat'iy chegaralar va moslashuvchan rollarni qanday shakllantirish mumkinligini amaliy namuna orqali o'rgatadi. Bunday mutaxassislar oilada umumiy maqsad va vazifalar belgilashga, nizolashish jarayonlarini boshqarishga, hissiy intellektni rivojlantirishga yordam beradilar. Agar inqiroz cho'qqisi juda jiddiy tus olsa, qisqa muddatli, ammo yuqori samarali psixoterapiya (individual, juftlik yoki oila terapiyasi) insonlarga stressni yengish, depressiyadan chiqish yoki travmatik tajribani qayta ishlashda ko'mak beradi.

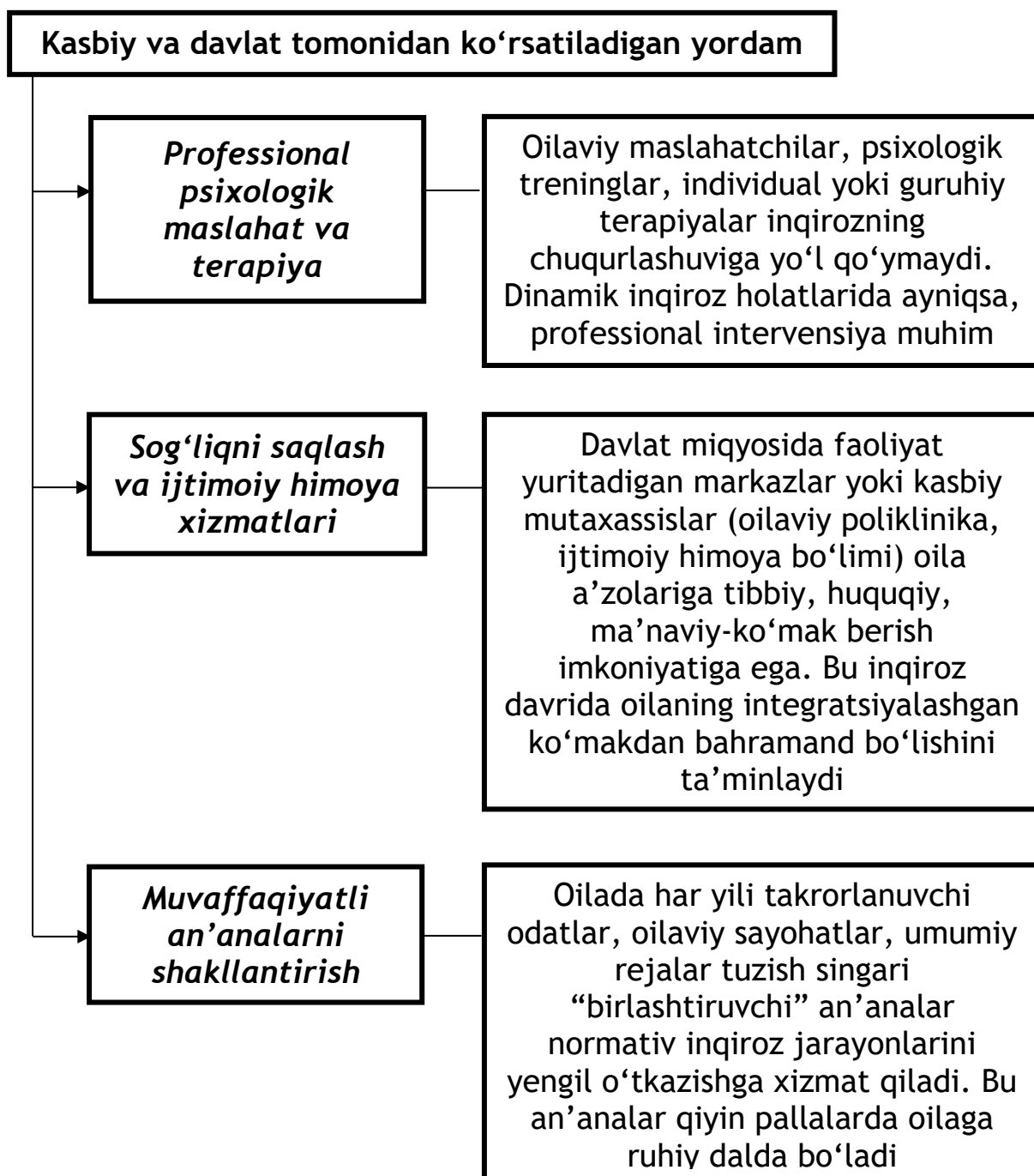
Davlat tomonidan ko'rsatiladigan yordam esa ko'pincha ijtimoiy himoya idoralari, sog'liqni saqlash hamda ta'lim tizimi orqali namoyon bo'ladi. Zarur hollarda oiladagi qiyin sharoitlar xususida davlat o'zining maxsus xizmatlari bilan qatnashadi: moddiy nafaqa ajratilishi, imtiyozli kreditlar taqdim etilishi, ijtimoiy uy-joy, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, suiqasdlarning oldini olish bo'yicha profilaktik dasturlar, tibbiy xizmatlar, psixologik markazlar va boshqa ko'plab resurslar safarbar etiladi.

Ayrim holatlarda notijorat tashkilotlari yoki xususiy fondlar ham ayollar boshpanasi, oilaviy maslahatxonalar, farzandlar reabilitatsiyasi kabi yo'nalishlarda yordam beradi. Oila salomatligi, ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy mustahkamlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan bunday faoliyatlar sharofati bilan inqirozlarning chuqurlashib ketishi oldi olinadi. Shuningdek, davlat organlari bunday oilaviy inqirozlarni tizimli tartibda monitoring qilib, kerakli ma'lumotlarni to'plash hamda ommaviy ko'mak dasturlarini ishlab chiqish imkoniyatiga ham ega bo'ladi.

INQIROZ — OILANING O'Z
TABIATINI ANGLASH VA KUCHLI
YOKI ZAIF TOMONLARINI
QAYTA KASHF ETISH
IMKONIYATI, AMMO BU
IMKONIYATNI FAQAT
HAMKORLIK VA ISHONCH BILAN
RO'YOBGA CHIQRISH
MUMKIN.

HAROLD BRIDJER

Shu tariqa kasbiy va davlat tomonidan beriladigan yordam oila a'zolariga murakkab bosqichlarni samarali yengib o'tish, normal hayot tarziga qaytish, yetarli psixologik va huquqiy maslahatlar olishda katta ko'mak sifatida xizmat qiladi.

Inqirozlarni yengish strategiyalari shaxsiy (psixologik), oilaviy (rollar va chegaralar tizimi) hamda ijtimoiy (mahalla, qarindoshlik, professional yordam) darajada takomillashishi lozim. Bu jarayonda mahalla, qarindoshlar kabi ijtimoiy institutlar o'ziga xos "ko'mak tarmog'i"ni yaratish bilan

birga, oilaga kerakli paytda moddiy va ma'naviy yordam berishi, nizolarni bartaraf etish hamda shaxsiy chegaralarni hurmat qilishni ta'minlashi zarur. Shuningdek, professional psixologik xizmatlar va davlat miqyosida ko'rsatiladigan yordam dinamik inqirozlar vaqtida

oilani parchalanishdan saqlab, uning yangicha shakllanishi va o'sishi uchun imkoniyat yaratadi. Natijada oila faqat inqirozdan chiqish bilangina cheklanmay, balki avvalgi holatidan ham mustahkamroq tizimga aylanadi.

INQIROZ DAVRIDA ER-XOTIN
O'ZARO TUSHUNISH VA
MUROSA IMKONIYATINI BOY
BERIB QO'YISHI OSON,
AMMO AYNAN SHU DAVRDA
SEVGINING CHINAKAM
QIMMATI NAMOYON BO'LADI.

GERI CHEPMEN

Xulosa qiladigan bo'lsak, oila hayotiy siklida yuzaga keladigan inqirozlar — tabiiy (normativ) yoki kutilmagan (dinamik) bo'lsin — oila barqarorligiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi aniq. Bunday sharoitda shaxsiy va psixologik strategiyalar, oilaviy hamkorlik hamda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari uyg'un ishlasa, inqiroz oilani buzib tashlash o'rniga, uni mustahkamlashga xizmat qilishi mumkin. Bunda o'z imkoniyatlarini yanada puxta baholab, rollar va mas'uliyatni qayta taqsimlash, konstruktiv muloqot va murosa usullarini qo'llash hamda zarur hollarda kasbiy yoki davlat yordamini olgan oila, odatda, inqirozdan keyingi davrda ham yanada jipsroq, barqarorroq bo'lib shakllanadi. Shu ma'noda, inqiroz — muammo bo'lish barobarida, oilaning o'sishi va sifat jihatidan yangi bosqichga o'tishi uchun imkon hamdir.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Inqiroz sharoitida shaxsiy va psixologik strategiyalar qanday afzalliklarga ega va ularning muhim elementlari nimalardan iborat?

2. Oilaviy darajada inqirozlarni yengish uchun rollar va chegaralarni moslashuvchan tarzda qayta belgilash qaysi jihatlarda samarador, qanday kamchilik va xavflarni keltirib chiqarishi mumkin?

3. Mahalla, qarindoshlik va professional yordam (psixolog, davlat xizmatlari)ni o'z vaqtida jalb qilish oilaviy inqirozni bartaraf etishda qanday ijobiy yoki salbiy natijalarga olib kelishi mumkin?

6 ER-XOTIN JUFTLIGINING SHAKLLANISHI

6.1. Umr yo‘ldoshini tanlashning o‘ziga xos xususiyatlari

Reja:

1. Umr yo‘ldoshini tanlashning xususiyatlari.
2. Nikohgacha tanishish shartlari.
3. Sovchilik va an‘ana, urf-odatlarining xususiyati.

Tayanch so‘zlar: umr yo‘ldoshi, sevgi, qarindoshlar, ijtimoiy tabaqa, kasb-hunar, din, millat, sog‘liq, irsiyat, husn, sovchilik, an‘ana.

Umr yo‘ldoshi tanlash borasida tarixiy an‘analar va zamonaviy ta’sirchan omillar o‘zaro murakkab uyg‘unlikda namoyon bo‘ladi. Turkiston hududlarida uzoq vaqt davomida ota-onalar o‘g‘illariga kelinni bolaning yoshlik davridayoq tanlab berganlar, shariat normalari ham bunga ruxsat etgan. Kelinni asosan ona yoki yigitning yaqin qarindoshlari — xola, opa, amma kabi ayollar tanlagan; qizlar ko‘pincha qarindosh urug‘lar ichidan bo‘lgan. XX

asrning o'rtalariga kelib, yoshlar bir-birini o'qish yoki ish joyida, turli klublar, kinoteatr va konsert zallarida tanib, turmush qurish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu yangilik dastlab oilalardagi ota-onalar qarshiligiga uchragan bo'lsa, keyinchalik odat tusiga kirgan. Shunday bo'lsada, o'g'ilning onasi bo'lajak kelinni ma'qullamasa, odatda, nikoh amalga oshmay qolish holatlari hozir ham uchraydi. Demak, ona qiz tanlashda yetakchi o'rin tutishi ko'p oilalarda davom etadi.

Xulosa qilish mumkinki, yigitlar va qizlar o'zlari erkin tanlash huquqiga ega bo'lgan oilalarda ham ona yoki otaning rozi-rizoligi ko'p narsani hal qilgan. Albatta, bundan istisno oilalar ham mavjud bo'lib, Sovet davridagi adabiyotlarda yozilganidek, bularning soni ko'p emas edi va bu oilalar ko'pincha zamonaviy oilalar qatoriga kirar edi. Bu narsa hozir ham saqlangan.

Toshkent shahri aholisi hayot tarzining ma'lum ma'noda "zamonaviylashgan"ligi haqida ko'p gapiriladi. Biroq bizning uzun muddatga mo'ljallangan (longityud) tadqiqotimiz shuni ko'rsatdiki, nikoh jarayonida yoshlarning o'zlari umr yo'ldoshini tanlashda faollik ko'rsatgan taqdirda ham, ota-onalarining roziligi va tashabbusi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Jumladan, respondentlarning 88 foizi "o'z xohishim bilan turmush qurdim" degan bo'lsa ham, aslida ular ota-onasining roziligisiz nikohdan o'tmagan. Shuningdek, qiz olish yoki qiz berish masalasida ham ota-onalar yakuniy qaror qabul qilayotgan holatlar ancha ko'p uchraydi.

Bunday natija Toshkent shahri jamiyatining oila qurish odatlari bo'yicha boshqa viloyatlardan tubdan farq qilmasligini ko'rsatadi. O'zini "erkin huquqli" deb biladigan yoshlar ham ko'pincha an'anaviy urf-odatlar, ayniqsa, ota-

onaning rozi-rizoligini ustuvor o‘ringa qo‘yishadi. Shunga qaramasdan, ota-onaga qarshi chiqib, ularning noroziligiga e’tibor bermay turmush qurganlar ham yo‘q emas. Bu esa shuni bildiradiki, oilaviy qarorlarni qabul qilish jarayoni, ayniqsa, umr yo‘ldosh tanlash masalasida, bir tomondan zamonaviy intilishlar, ikkinchi tomondan esa an’anaviy me’yorlarning murakkab uyg‘unligidan iboratdir.

Shu ma’noda, “zamonaviy” yoshlar ham oilaviy marosimlar va nikoh oldi bosqichida mustaqil tanlov qiladi, degan qarash to‘liq tasdiqlanmaydi. Aksincha, ularning qarorlari baribir katta avlodning ma’naviy-ijtimoiy bosimi, mahalla va qarindoshlar nazorati, hamda ota-onaning roziligi bilan chambarchas bog‘liq qolmoqda. Bu tadqiqot natijalari nikoh jarayonida shaxsiy erkinlik va oilaviy urf-odatlar o‘rtasidagi ziddiyat, shu bilan birga, amalda barqaror davom etayotgan an’analarga e’tibor qaratish zarurligini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy-psixologik so‘rovnomalarimizning navbatdagi natijalari shuni ko‘rsatdiki, bugungi kunda qizlarda boshqa shaxslarning fikrlari ta’sirida umr yo‘ldoshini tanlash ko‘p uchraydi. Erkaklarda esa bu holat faqat ota-onada namoyon bo‘ladi. Shundan kelib chiqqan holda, hozirda majburiy qurilgan nikohlar kam uchraydi (umumiy olganda – 17%). U ham bo‘lsa, asosan, ayollarda.

Umumiy hisobda 27,5% ayollarning nikoh qurayotgan vaqtlarida fikrlari inobatga olinmagan. Erkaklarda esa bu ko‘rsatkich faqat 7,1% ni tashkil qiladi.

MUHABBAT INSONIYATNI
HAYVONOT OLAMIDAN
SUG‘URIB OLGAN KUCHDIR.

ZIGMUND FREYD

Kent Jeyjer “Sovet oilasi” haqida ma’lumot berar ekan, marksistik g‘oya sevgisiz qurilgan nikohni haqiqiy emas deb biladi, lekin shu bilan birgalikda, oddiy qishloq xalqida yor

tanlashda sevgi nisbatan muhim omillardan emasligini qayd qiladi. Bir “kolxozchi” aytganidek: “Qizni yoqtirdingizmi, katta do‘stlikni qidirib o‘tirmaymiz, unga uylanib qo‘ya qolamiz”. Fikrimizcha, K.Jeyjer bu joyda “sovet xalqi”ning o‘zaro munosabatlari soddaligiga urg‘u bergan.

O‘zbek xalqida sovchilik orqali nikoh qurish odati mavjudligi uchun ko‘pchilik o‘zbeklarda sevgi orqali nikoh qurilmaydi, deb o‘ylaydi. Ammo o‘tkazilgan tadqiqotlarimiz buning aksini ko‘rsatdi. Ya‘ni, sevgi orqali nikoh qurishlar 59% holatda uchradi. Ayollarda sevgi bilan yoqtirish bir xil ko‘rsatkichga (32,7%) ega bo‘lsa, erkaklarda sevgi va sevmasdan uylanish bir xil ko‘rsatkichga (40,5%) ega. Yoqtirib nikoh qurish odatda sovchilikda bo‘ladi. Shu bilan birgalikda, sevmasdan turmush qurish ham sovchilikka to‘g‘ri keladi.

Tadqiqotimizdan kelib chiqib xulosa qilsa bo‘ladiki, sovchilikda umuman olganda o‘zbeklar ko‘pincha yoqtirib emas, sevmasdan nikoh quradilar. Sevgi orqali nikoh qurish, tadqiqotga binoan, birinchi o‘rinda tursa ham, ularning asosiy qismi 1980-yillarga to‘g‘ri keladi, ya‘ni bugungi kunda nikoh qurishda sevgi birinchi o‘rinda emas. Lekin u oxirgi o‘rinda ham emas. Ya‘ni, qanchalik yoshlar bir-birlarini sevmasinlar, ota-onaning rozilgisiz, ularga qarshi chiqib nikoh qurolmaydilar.

Hozirda yigit va qizlar o‘zlari erkin tanlash huquqiga ega bo‘lganliklari bilan ona yoki otaning rozi-rizoligi ko‘p narsani hal qiladi. Demak, umr yo‘ldoshini tanlash ham, asosan, ularga (ayniqsa, onaga) bog‘liq. O‘z navbatida, erkaklar ayollarga nisbatan umr yo‘ldoshini ikki baravar ko‘p holatda o‘zlari tanlaydilar. O‘z o‘rnida, A.P.Chexov aytganidek,

“Eng qizig‘i – sevib uylanishdir. Uylanishning kerak bo‘lgani uchungina ramziy ma’noda uylanish - bozorni aylanib yurib, o‘zingga kerak bo‘lmagan narsani, faqat ko‘zga yaxshi ko‘rinib turgani uchungina sotib olganingday gap”.

Har doim ham “ko‘zga ko‘ringan qiz”, ya’ni ko‘ngildagidek qiz uchrayvermaydi va o‘g‘il uylantirmoqchi bo‘lgan ona qizlarni surishtirishni boshlaydi. O‘zbeklarning etnopsixologik xususiyatlariga ko‘ra, qizni birinchi bo‘lib o‘z qarindoshlaridan izlaydilar va qiz “qo‘lini” sovchi yubormasdan so‘rab ko‘radilar. Bu odat yigit o‘ziga qiz topish yoki topmasligiga bog‘liq bo‘lishidan qat’i nazar amalda mavjud bo‘ladi, hatto yigitning uylanmoqchi bo‘lgan qizi bo‘lsa ham, har doim ham onalar qarindoshlaridan qiz so‘rayvermaydilar. Bu o‘rinda qizni qarindoshdan irsiyat tufayli olish mumkin emasligi inobatga olinadi. Ona balki qarindoshlari ichidan qiz olish niyati umuman yo‘qdir, lekin bu so‘rash birinchi navbatda qarindoshlariga bo‘lgan hurmatni anglatadi. Xuddi shuningdek, mahalla, do‘st-birodar, tanishlardan ham qiz so‘rash bir tomondan ularga nisbatan hurmat bo‘lib, ikkinchi tomondan esa ular ham qiz topishda yordam berishlari mumkinligi uchun amalga oshiriladi.

XX asrning boshlarida ham qizni ko‘pincha ayollar tanlaganlar. Ular: “Falonchining qizi bo‘yi yetib, ko‘zga ko‘rinib qolibdi, tikkan do‘ppi, belbog‘lari bozorda qo‘lma-qo‘l bo‘lib ketar ekan. Ota-onasi ham tarbiyali, mo‘min-qobilgina ekan”, – degan ma’noda turmush o‘rtog‘iga yoki qarindosh-urug‘lariga ma’lumot yetkazib kelgan. Undan tashqari, XX asrning 30 – 40-yillarida mahallalarda Muhammad Payg‘ambar (s.a.v.) tug‘ilgan kuniga atab

“mavlud o‘qitish” marosimlari ham keng tus olgan edi. Bu marosimlarga o‘sha mahalla yoki qo‘shni mahallalardan mashhur qorilar, mahalla masjidining imomlari va mahalla oqsoqollari bilan birga, mahallaning obro‘li qariyalari ham taklif qilingan. G‘ulomqori domla, Akbarqori domla, Nig‘monqori kabilar mavlud o‘qiganlar. Tashrif buyurgan erkaklar bir-birlaridan farzandlarini surishtirib, ularning yoshi bilan qiziqqanlar. Demak, qiz surishtirishda erkaklar ham ishtirok etgan.

Urug‘chilik tuzumining dual tashkiloti shaklida paydo bo‘lgan nikohda bir urug‘ning a‘zolari o‘rtasida, tug‘ishgan aka va singillar o‘rtasida ham, yon tomon qarindoshlar o‘rtasida ham ona tomonidan nikohning bo‘lishi mumkin emas edi. Er va xotin doimo qabilaning har xil “palla”siga mansub bo‘lishi kerak edi, ya’ni **ekzogamiya** tartibiga rioya qilingan edi. M.Kosven bu nikoh erkaklar va ayollar o‘rtasidagi faqat tasodifiy, epizodlik qo‘shilishidan iborat bo‘lgan bo‘lsa kerak, deb ehtimol qiladi. Boshqa tomondan, nikoh doimo shu qabilaning ichida bo‘ladigan – **endogamiya** nikoh tartibi ham bo‘lgan. Bu nikoh turlarini biz yuqoridagi bandda batafsil yoritganligimiz sabab, unga yana alohida to‘xtalmaymiz. Ammo endogamiya tartibi o‘zbek oilalarida XX asr boshlarigacha keng tarqalganligini alohida aytish lozim.

Yuqorida qayd qilganimizdek, matriarxat davrida dual-ekzogam guruhli nikohning asosi shundan iborat bo‘lganki, nikoh ma’lum ikkita urug‘ va hatto ikki ona oilasi a‘zolari o‘rtasida tuzilgan. Bunday ahvolda er va xotin, agar ota tomonidan olinsa, amakivachchalar bo‘lib chiqqan. Bu amakivachchalar o‘rtasidagi nikoh – nikohning ko‘p qabila

va xalqlarda keng tarqalgan shakli bo'lib, an'anaviy va odatiy bo'lib qolgan.

Markaziy Osiyoda islomga qadar nikoh tiyib bo'lmaydigan va tartibsiz shakllarda namoyon bo'lgan.

Zardushtiylarda qarindosh-urug' bilan bo'lgan nikohlar keng tarqalgan edi. Ehtimol, zardushtiylar jamoasining boshlang'ich bosqichida (o'zining "yashashi" uchun kurashishi kerak bo'lgan davrda) zardushtiy dindorlari o'rtasidagi nikohlar ularning soni kam bo'lganligi uchun ma'qullangandir. Keyinchalik esa bu zardushtiylarda odat tusiga kiradi. Eron shohi Kambiz bunday odatni qabul qilgan birinchi shoh bo'lgan, bu, o'z navbatida, yuqori tabaqa vakillariga, ruhoniylarga va oddiy xalqqa ham ta'sir qilib, ular ham shu odatni davom ettirganlar. Bunday nikohlarga eng yaqin qarindosh bilan bo'lgan nikohlar ham kirgan – ota va qiz, aka va singil yoki ona bilan o'g'il. A.Ashirov o'z asarida "Avesto"da qarindoshlarning o'zaro oila qurishi man etilgan, deb yozadi. Biroq, e'tibor bersangiz, yuqorida aytilganidek, "Avesto"da qayd qilingan avliyo Ardaviraz o'zining yettita singlisiga uylangan edi.

Islom dini nikohga to'siq bo'ladigan qarindoshchilik darajasini belgilaydi. "*Niso*" surasining 23-oyatiga ko'ra, onasi, qizi, opa-singli, ammasi, xolasi, aka-ukasining qizlari, opa-singillarining qizlari, emizgan onasi, emishgan opa-singillari, qaynonasi, jinsiy munosabatda bo'lgan xotinning qizlariga uylanish harom kilingan. Shuningdek, o'g'ilning

xotinlariga hamda birini taloq qilmay turib opa-singillarga uylanish harom qilingan.

Bunga barcha musulmonlar amal qilishi kerak bo'lgan. Lekin amalda qarindoshlar o'rtasida nikohlar eng ko'p tarqalgan edi. Hatto arablarning o'zida ham jiyanlar o'rtasida bo'lgan nikoh keng tarqalgandir. O'zbekistonning ko'p joylarida haligacha qarindoshlar o'rtasida qurilgan nikoh odatiy hol hisoblanadi. Bizningcha, bu qadimgi urug'chilik aloqalari bilan bog'liq bo'lib, viloyatlarda bu hol Toshkentga nisbatan ko'proq uchraydi.

Bugungi kunda qarindosh-urug'lar orasidagi nikohlar natijasida paydo bo'ladigan nasliy xastaliklar aniqlangan (bunga quyida nisbatan batafsil to'xtalib o'tiladi). Shu boisdan ham ajdodlarimiz quda tomonning yetti avlodini so'rab-surishtirganlar. Shuning uchun Toshkentda hozirda ko'p hollarda hech kim o'zining yaqin qarindoshidan qiz qidirmaydi, qidirsam ham uzoq qarindoshdan qidiradi. Holbuki, bu ham tibbiyotda ma'qullanmaydi.

Qarindoshchilikda nikohning bo'lishi qonunda ham taqiqlanadi. **Oila kodeksining 16-moddasiga** binoan

“nasl-nasab shajarasi bo'yicha to'g'ri tutashgan qarindoshlar o'rtasida, tug'ishgan va o'gay aka-ukalar bilan opa-singillar o'rtasida, shuningdek farzandlikka oluvchilar bilan farzandlikka olinganlar o'rtasida”

nikoh tuzishga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbeklarda aksariyat nikohlar sovchilik orqali tanishib qurilgani bois, Toshkentda o'tkazgan tadqiqotimiz shuni ko'rsatdiki, qarindosh (5%), tanish-bilish (13%), do'stlar (7%)

bilan bo'lgan nikohlar kam uchraydi. Nikohlanuvchilar, asosan, umuman begonalardan iboratdir (75%).

Lekin shuni aytib o'tish kerakki, qarindoshlar o'rtasidagi nikoh Toshkentda viloyatlarga nisbatan kam uchratilsa-da, aholining unga bo'lgan munosabatini 50/50 deyish mumkin. Ya'ni, so'ralganlarning 48% uzoq bo'lsa ham qarindoshlar o'rtasidagi nikohni ma'qul ko'rganlar, 50% esa umuman bunday nikohlarga salbiy munosabat bildirgan. Qolgan 2% javob berishga qiynalganlarni ham qarindoshchilikni ma'qul ko'rganlarga qo'shsa bo'ladi, sababi, agar ular bunday nikohlarga qarshi bo'lganda edi, ikkilanmagan bo'lgan edilar. Ayollar (58,7%) erkaklarga (33,3%) nisbatan uzoq qarindosh bilan bo'lgan nikohga ko'proq ijobiy fikr bildirganlar.

Umuman olganda, qarindoshlar o'rtasidagi nikohdan kelib chiqadigan nasliy xastaliklarni inobatga oladigan o'zbeklar 50% ni tashkil qilishining sababi qolganlarning bu fikrga qo'shilmaganligida emas, balki ularning uzoq emas, yaqin qarindoshlar o'rtasidagi nikohlarda nasliy xastaliklar paydo bo'ladi, deb o'ylaganliklaridadir.

Ma'lumki, Sho'rolar tuzumi o'rnatilgunga qadar musulmonlar har xil tabaqadan iborat bo'lganlar.

Shariatda **“kafoat”** – nikohga kiruvchi shaxslar urug'i, qarindoshligi bo'yicha va unvonlarda teng bo'lishi lozim.

KIMNI NASABI O'TIRG'IZSA,
ODOBI UNI TURG'IZADI.

HIKMAT

“Kafoat (u lug'atda bir narsaning boshqasiga o'xshash bo'lishidir) – nikohda xotinlaru erkaklar orasida nikohning lozim bo'lishi uchun e'tibor qilinadi. Imom Molik bunga xilofdir (mashoyixlarimizdan Imom Karxiy ham Imom Molikka muvofaqat qilganligi uchun muxolif bo'ldi.

Chunonchi, “Fath”da mazkurdir). Ya’ni, kafoatning yuz berishi nikohning boshlanishida uning lozim bo’lganligi uchun shart qilinadi. Undan so’ng kafoatning yo’q bo’lishi zarar qilmaydi. Chunonchi, “Bahr”da “Zahiriyya”dan olib keltirilgan”.

Hanafiya mazhabining kitoblaridan biri bo’lmish “*Durar ul-hukkom*”dan olingan ushbu jumalardan o’zbeklarning mazhabida nikoh bo’layotgan paytda kelin va kuyov orasida tenglik ham e’tiborga olinishi maqsadga muvofiq. Hatto nikohdan oldin bu narsani e’tiborga olish shart. Lekin mabodo tenglik bo’lmasa ham, nikoh bo’lib ketgan bo’lsa, keyinchalik bu masalani er-xotin orasida qo’zg’ash zarur emas. Imom Molik mazhabida esa bu narsaning umuman e’tibori yo’q.

Sho’rolar tuzumi o’rnatilgunga qadar kafoatga qat’iyan amal qilingan, chunki oliy tabaqadagi (oqsuyak) ayol qorasuyak erkakka turmushga chiqsa, oqsuyaklikdagi imtiyozlarini yo’qotib, la’natlar eshitardi. Oqsuyak erkak har qanday tabaqadagi ayolga uylanishi mumkin bo’lgan. Lekin shu oqsuyaklarning ichida faqat sayyid, xo’ja va eshonlar qizlarni o’zlarining tabaqalariga, shuningdek, bir-birlaridan

qiz olib, qiz berganlar. Shu bilan birga, podshoh, amir, bek kabi amaldorlar ham o'z mavqelarini ko'tarish uchun sayyid, xo'ja va eshonlar bilan qarindoshlik rishtalarini bog'laganlar. Beklar o'z qizlarini "qullar"ga bermaganlar va ulardan qiz olmaganlar. Shayxlarga berganlar, lekin ulardan qiz olmaganlar. Shuningdek, oqsuyak bo'lganligi sabab, sayyid va xo'jalardan ham qiz olmaganlar, chunki ular eng yuqori tabaqa hisoblanadi. Ammo ularga qiz berganlar.

Shayx, xo'ja, sayyidlarning qizini urishib, dilini og'ritish mumkin bo'lmagan, buni qilganlar la'natlangan. Savdogar ahli ham o'z nasli-nasabi pok bo'lishiga alohida e'tibor bergan. Savdogarlarda endogamiya qonuni birmuncha kuchli bo'lib, boshqa ijtimoiy tabaqadan qiz olmasdi va qiz ham bermasdi.

Oqsuyak – aslzodalar bo'lib, bularga: sayyid, xo'ja, eshon, amir, to'ra, habib, mahdum (mahzum), mirza (mir), muso, sho (shoh), xon, bek kabi yuqori tabaqadagi kishilar kiritilgan.

Qorasuyak – fuqaro – (arab. kambag'al), "qoracha", "xalqiya", "avom", "ra'iyat" deb nomlanib, bularga: oddiy xalq, quyi tabaqadagi shaxslar kiritilgan.

Shuni aytish lozimki, kafoat, ya'ni yosh kelin va kuyov orasida tenglik bo'lmasa ham, nikoh joiz bo'ladi. *Nikoh* nikoh bo'ladi. Shuningdek, kufvsiz bo'lgan nikohni qiz tarafdagilar buzishi mumkin. Buzish mumkin bo'lgan holat qizlari hali farzandli bo'lmagan vaqtdagina durust bo'ladi.

Mabodo kufuv (tenglik) bo'lmasa, yoshlar ota-onalarining ruxsatisiz nikoh o'qitsalar nima bo'ladi?

Bu haqda fiqhiy matn kitobi "Muxtasar ul-Viqoya"da shular yozilgan:

"Balog'atga yetgan hur qizning nikohi, garchi kufvsiz

valiysiz (qizga mas'ul shaxslar) bo'lmasa ham, durust bo'ladi. Valiyga bu vaqtda e'tiroz bildirish mumkin bo'ladi".

"Durar ul-hukkom"da esa bu borada quyidagilar yozilgan:

"Unga, ya'ni valiy (kelin egasi)ga tenglik bo'lmaganda e'tiroz qilish yetadi. Agar xohlasa, nikohni buzadi va agar xohlasa, nikohni durust deb biladi. Bu yangi kelin (hali) tug'magan paytdadir. Ammo kelin kuyovdan farzand ko'rsa, valiylar uchun nikohni buzish haqqi qolmaydi. Toki tarbiyachi yo'qligi uchun farzand (hayoti va tarbiyasi) zoye bo'lmasin. "Xoniya" va "Xulosa"da shunday kelgan. Lekin Shayx ul-islomning "Mabsut"ida bunday deb zikr qilingan: "Xotin o'zi tenglik bo'lmasa-da, (birovga) turmushga chiqsa, valiy mana shuni bilib, sukut saqlasa (ya'ni, e'tiroz bildirmasa), hatto ulardan bir necha farzandlar tug'lsa, so'ng valiy tenglik yo'qligi bois janjal ko'tarsa, er-xotin oralarini ajratishga valiyning (shar'an) kuchi yetadi. Zero, nass borligi jihatidan sukut bokira qiz haqqidagina (faqat) nikoh borasida rizo (alomati) bo'la oladi. Bu qiyosning xilofi bilan (ya'ni, uni kafoat borasida joriy qila olmaymiz)". Chunonchi, "Nihoya"da shunday kelgan".

Yuqoridagi jummalardan bilinmoqdaki, hanafiya mazhabida kufuv bo'lmagan nikoh botil bo'lishi mumkin, shuningdek, kufuvsiz bo'lgan nikohni qiz tarafdagilar buzishi mumkin. Buzish mumkin bo'lgan holat qizlari hali farzandli bo'lmagan vaqtdagina durust bo'lishi ham ta'kidlanadi.

Islom dinida kim kimning tengi, kimlar orasida kufuv bo'ladi yoki kufuv bo'lmaydi?

Bu haqda fiqhiy matn kitobi "Muxtasar ul-Viqoya"da quyidagilar yozilgan:

"Nikohda kafoat-tenglik nasab jihatdan e'tiborga olinadi. Bas, qurayshliklar ba'zisiga ba'zisi kufvdir. Arablar ba'zisiga ba'zisi kufvdir. Ajamlarda esa islom jihatidan tenglik e'tibor qilinadi. Demak, ikki otasi islomda bo'lgan odamga bir necha otalari (ajdodlari) islomda bo'lgan kufvdir. Lekin ikki otasi musulmon bo'lgan qizga bir otasi yoki o'zi musulmon bo'lgan yigit kufv emas. Yana ajamlarda hurriyat jihatidan ham tenglik e'tiborga olinadi. Bu xuddi musulmonlik borasida biz zikr qilganimizdekdir. Yana ajamlarda diyonat yuzasidan ham tenglik

e'tiborga olinadi. Bas, fosiq yigit solih insonning qiziga (yoki solih qizga) kufv emas. Yana ajamlarda mol-dunyo jihatidan ham tenglik e'tiborga olinadi. Bas, naqd beriladigan mahrdan va yana nafaqa berishdan (boqishdan) ojiz yigitga (hatto kambag'al qiz ham kufv emas. Faqatgina mahr va nafaqaga qodir bo'lgan yigitga boy-badavlat qiz kufv bo'la oladi. Yana ajamlarda kasb-hunar jihatidan ham tenglik e'tiborga olinadi. Demak, (oddiy) to'quvchi, qon oluvchi, sartarosh, supuruvchi-farrosch yoki teri oshlovchi yigit attora va shunga o'xshash hunarlar qiladigan qizga kufv emas».

Arablarida kafoat nasab jihatdan bo'ladi. Ajamda esa hurriyat, islom, diyonat va hirfa (hunar) jihatdan bo'ladi. Abdulhay Laknaviy aytishicha, ajamdan murod – arab qabilalaridan birortasiga nasabi tutashmagan kimsadir. Agar tutashsa, (garchi arab tilida gaplasha olmasa ham) u arab hukmidadir. Fiqhiy asarlaridan biri “Radd ul-muhtor”da bu haqda bular yozilgan:

“Ajamdan murod arab qabilalarining birortasiga nisbati bormagan kimsadir. Ular (fiqhiy tilda) mavoliy va utaqo ham deyiladi. Bizning zamonamizda shahar va qishloqlarning ommatan ahli ajamlardir. Xoh ular arabcha, xoh boshqa tilda gapirsin barobardir. Illo, uning nasabi taniqli bo'lsa, masalan, to'rtta xalifalardan biriga yoki ansorlar va shunga o'xshash arablarning biror qabilasiga nisbati boradigan kimsa undan mustasnodir”.

Demak, kafoat nasabda ham e'tibor qilinadi. Bunga Sufyon as-Savriy (r.a.) xilof qiladi. Ba'zilar shul zot singari “Arabning ajamdan ortiqchaligi yo'q. Alloh taolo nazdida ikromliroq kimsa taqvodorroq kimsadir. Demak, nasabining e'tibori yo'q”, deb oyat va hadislarni keltirib tashlashadi. Bunga javoban “Hidoya”ning mashhur sharhlaridan biri “Kifoya” sohibi bir og'iz so'z bilan javob beradi:

“Biz aytamizki, taqvo bilan bo'ladigan ortiqchalik, bir-birov-dan afzal bo'lish oxiratda bo'ladi. Oyatdan (“Alloh nazdida mukarramlirog'ingiz taqvodorrog'ingizdir” mazmunidagi oyatdan) murod ham shuldir”.

Qurayshliklar orasida tafozul e'tiborga olinmaydi. Zero,

Rasululloh (s.a.v.) o'z qizini Usmon ibn Affon (r.a.)ga berdi. Holbuki, u umaviy edi. Hazrati Ali (k.v.) esa o'z qizini adaviy bo'lgan Hazrati Umar (r.a.)ga nikohlab bergan.

Imom Termiziy o'z jome'sida va Imom Hokim sahih deb rivoyat qilgan hadisda Hazrati Ali (k.v.)ga Rasululloh (s.a.v.) bunday degan:

“Ey Aliy, uch narsani kechiktirmagin: namoz vaqti kelganda, janoza hozir bo'lganda va bokira qizga kufuv topilganda”.

Nasab jihatdan kufuv bo'lishi haqida Imom Muhammad “Kitob ul-osor”ida Abu Hanifa (r.a.)dan rivoyat qilishicha, Umar ibn Xattob (r.a.) bunday degan ekan: “Hasabli-nasabli kimsalar-ning qizlarini kufuvlari topilguncha turmushga chiqishlarini albatta man' qilaman!”. Hazrati Umar raziyoallohu anhudan rivoyat qilingan mazkur hadisga muvofiq obro'-e'tiborli oilalarning qizlarini tengi topilguncha turmushga berib yuborabermaslik lozimligi anglashiladi. To'g'ri yo'ldan borgan halifalarga ergashish haqidagi hadisi shariflardagi buyruqlarga binoan Hazrati Umarning bu xildagi ishini ham sahobai kiromlardan qolgan sunnat deya baholash mumkin.

Xullas, qon oluvchi yigit attora qizga tengmas. Yuqorida o'tgan jumalardan bilinmoqdaki, oliy nasablarga, ya'ni bir paytlar ota-bobolari arab bo'lgan qizlar ajamiy xalqlarning bolalariga kufuv bo'lmas ekan. Ammo fiqhiy kitoblarda boshqacharoq fikrlar ham bor. “Fath ul-qadiyr” va “Bazzoziyya”da shunday deyilgan:

“Ajamlik olim arab johili-ilmsiziga va alaviya qizga teng bo'ladi. Chunki ilmning sharafiga nasabning sharafidan yuqoridir”.

“Fath ul-qadiyr”ning shu joyda aytishicha, “Qoziyxon” kitobida hasabli kimsa nasabli kimsaga tengligi aytilgan ekan. Hasabli degani bu chiroyli axloq sohibidir. “Muhit” sohibi esa hasabli deganda ko'p molu davlatli, ulug' mansabli insonni tushungan (zero, odatda, ular yaxshi tarbiya topgan bo'ladilar) va shu xildagi kimsalar nasabli qizga tengdir, degan qarashni ilgari surgan. Buni tarixda ham ko'rish mumkin. Ko'pgina podshoh va shahzodalar oliy nasab xo'ja va sayyidlarning qizlariga uylanganlar. “Xulosat ul-fatovo”da yoziladiki:

“Zaxira”da keltirilishicha, albatta olim alaviyga kufvdir.

Chunki, ilmning sharafi nasab sharafigidan yuqoridir. Shuning uchun ham Oysha onamiz Fotima raziyallohu anhumodan afzaldir, deyilgan. Shunga o'xshash ba'zi mashoyixlar (Alloh barchasini rahmat qilsin) "Ajamlik olim arabning ilmsiziga kufvdir. Shuningdek, faqir olim boy ilmsizga kufuvdir" deganlar".

Ammo bu borada manmanlik, nasab bilan faxrlanish, maqtanchoqlikning keragi yo'q. Zero,

Bandai ishq shudi tarki nasab kun, Jomiy

Ki, dar in roh falon ibn falon chize nest.

(Ey Jomiy, ishq bandasi bo'ladigan bo'lsang, nasabni, nasab bilan maqtanishni tark qil. Chunki Xudoning bu ishqini yo'lida falonning o'g'li falon deyish yo'q!)

Girdi nomi padar chi megardi,

Padari xesh shav, agar mardi!

(Otangning nomi atrofida nimaga aylanaverasan, agar mard bo'lsang, otangning o'zi(dek) bo'li!).

Sobiq Sovetlar davrida mutanosiblik buzilgan edi. Xon, amir, bek degan unvon va mansablar yo'qotildi. Diniy ilmi odamlar ham nazorat ostiga olinib, ularga nisbatan tazyiq kuchayib bordi. Yuqori tabaqaga mansub oilalarning imkoniyatlari chegaralanib tashlandi. Oilada ko'p holatlarda yetakchilik ayollar va o'smir yigitlar qo'lga o'tdi. Natijada ular ajdodlar udumini davom ettirish uchun yaqin qarindosh-urug'lar o'rtasida nikoh munosabatlarini o'rnatishga ehtiyoj sezilar. Keyinchalik bu an'anaga aylandi. Bu odat hozir ham uchraydi.

Faqat oqsuyaklar emas, balki ba'zi urug'lar ham o'z qizlarini boshqa uruqqa bermas edilar (masalan, qarluqlar). Faqat kambag'al oilalar o'z qizlarini qalin evaziga boshqa uruqqa berish hollari uchragan. Bu odat hozir ham mavjud (Samarqand, Surxondaryo, qashqadaryo, Sirdaryo va b.). Ammo Toshkentda urug'chilik an'anasi yo'q. Shaharlarda azaldan urug'chilik an'anasi kuchli bo'lmagan.

Shuni aytish kerakki, ijtimoiy tabaqalanishga bo‘lgan kurash zoyi ketmadi. “Hamma teng, yuqori-past degan tabaqalar bo‘lishi mumkin emas”, deyilib, shu asnoda ko‘pchilik yuqori tabaqalar o‘zlarining oilaviy an‘analarini, yuqori tabaqaga mansub tarbiyani unuta

boshladilar. 1930-yillardagi repressiya tufayli esa hatto ismi sharifga qo‘shiladigan qaysi tabaqaga mansubligini bildiradigan qo‘shimchani ham qo‘shmay qo‘yadilar. Faqatgina O‘zbekistonning mustaqilligidan so‘ng “o‘zligini” yo‘qotgan yuqori tabaqalar yana ismi sharifga tegishli tabaqa nomlarini qo‘shib, o‘zlarini qolganlardan farqlay boshlaydilar. Ammo bu hammaga tegishli emas.

Bugungi kunda ijtimoiy tabaqalanish baribir XIX asrdagidek emas va endi bo‘lmaydi ham. Hatto o‘zining tabaqasini bilganlar uchun ham “oqsuyaklik”, aslzodalik faqat ularning o‘zi uchun ahamiyatlidir, ular uchun qadrlidir. Ko‘pchilik uchun buning hech qanday ahamiyati yo‘q. Buni ularning o‘zlari ham yaxshi biladilar.

Tadqiqotimiz va shaxsiy kuzatuvlarimizga ko‘ra, bugungi kunga kelib, umuman olganda umr yo‘ldoshini tanlashda qaysi ijtimoiy tabaqaga mansublikning ko‘pchilikka (56%) ahamiyati yo‘q. Lekin, shu bilan birgalikda, XX asrga nisbatan umr yo‘ldoshini tanlashda ijtimoiy kelib chiqishiga e‘tibor beradigan oilalar soni ham endilikda ko‘payib bormoqda. Bunga sabab hozirda ajralishlarning ko‘pligi bo‘lib, bunda ayollar (34,5%) erkaklarga (7,1%) nisbatan sovchilikda yigit yo qizning naslini, qaysi tabaqaga

mansubligini muhim deb hisoblaydilar. Biroq yuqori tabaqaga mansub oilalar oddiy xalqqa nisbatan kamchilikni tashkil qiladi. Shuning uchun, masalan, xo‘jalar o‘z qizini xo‘jaga beraman deb kutib o‘tiradigan bo‘lsa, qizning yoshi o‘tib qolishi mumkin. Shu sabab “imkoniyati bo‘lsa yaxshi, bo‘lmasa, yo‘q” (10%) qabilida ish tutadilar va “fuqaro”ga ham qizlarini berib yuboraveradilar.

Hozirda o‘z an‘anasini, o‘z tabaqasini saqlashga harakat qilayotgan tabaqalar, asosan, xo‘ja (shu sababli bu tabaqa vakillari qolganlariga nisbatan eng ko‘p uchraydiganidir), sayyidlar (Qashqadaryoda eshonlar, vodiya to‘ralar) bo‘lib, qolganlar o‘zlarining kelib chiqishlari bilan g‘ururlansalarda, nikoh masalasida bunga unchalik e‘tibor bermaydilar.

Umr yo‘ldoshini tanlashda din masalasi juda nozik hisoblanadi. Din ibtidoiy jamoa tuzumidan hozirgacha o‘zbek xalqi ma‘naviy madaniyatining tarkibiy qismi sifatida jamiyatning, oila va shaxs hayotining barcha hujayralarigacha singib ketgan. Shunday ekan, din o‘zbeklarning hayotida juda muhim o‘ringa ega.

Islom diniga qadar O‘zbekiston hududida asosiy diniy e‘tiqod zardushtiylik bo‘lgan. Ammo o‘sha davrda zardushtiy mahalliy xalqning boshqa din vakillari bilan nikoh qurish masalasi qanday o‘ringa ega bo‘lganligi haqida bilish qiyin. Chunki bu masala bo‘yicha biz yetarlicha ma‘lumotga ega emasmiz. “Avesto”ning bizga yetib kelgan qismida ham bu masalaga bag‘ishlangan band uchramadi.

Ma‘lumki, ahamoniylar, arshakiylar², sosoniylar davrida zardushtiylik davlat dini hisoblangan. Boshqa dinlardan farqli o‘laroq zardushtiylik zardushtiylarni boshqa dinlarga

² Parfiya davlati.

nisbatan iltifotli bo'lishini talab qilgan. Shundan kelib chiqqan holda, yuqoridagi uch sulola, ayniqsa, arshakiylar sulolasi boshqa din vakillariga iltifot bilan qaragan va bularning davrida xalq orasida hech qanday diniy ziddiyatlar kuzatilmagan, aksincha, ularning iudaizm, xristianlik, mitraizm kabi dinlariga hatto ta'sir ham ko'rsatganlar. Ma'lumotlarga ko'ra, Sosoniy hukmdorlarining mahramida boshqa dinli ayollar ko'pchilikni tashkil qilgan. Sosoniy hukmdorlari boshqa dindagi qiz va kanizaklarni olganlar, ammo ular tozalanishlari (poklanish) kerak bo'lgan. Chunki ular poklanmasalar shoh bilan birga bo'lolmasdilar. Sababi zardushtiylik e'tiqodiga ko'ra, er hayz ko'rgan xotin bilan aloqa qilishi mumkin bo'lmagan. Ammo ular o'z dinlariga bemalol e'tiqod qilishlari mumkin bo'lgan.

“Avesto”da pushaymonlik va tovon to'lash bilan kechirilmaydigan gunohlarning bittasi (ular o'zi 5 ta) aynan shunga bag'ishlangan.

To'rtinchi, qay bir er hayz ko'rgan xotin bilan – xoh tabiiy, xoh notabiiy bo'lsin – aloqa qilsa, uning gunohi pishavtanu, ya'ni arzon o'limdir.

*«Vandidod»,
15-fargard, 7-band.*

Ayol kishi hayz ko'rsa, nima qilishi kerakligi haqida “Vandidod”, 16-fargard, 1-bo'lim, 2-bandda ko'rsatilgan:

Ahura Mazda javob berdi:

– Uning yo'li har nechuk gul va butalardan pok qilinadi**. Va u yashaydigan yerga quruq tuproq sepiladi***. Uning uchun alohida bino tiklanadi****. Bino, odatdagi binolardan baland bo'ladi, zero hayz ko'rgan*

ayolning nazari olovga tushmasligi kerak.

** Hayz ko'rgan ayol olib o'tiladigan yo'l.*

*** Ayol gul va butalarga tegib ketib, ularni bulg'amasligi kerak.*

**** Ayol yerga tegib, uni bulg'amasligi uchun quruq tuproq sepiladi.*

***** Hayz ko'rgan ayol nopoklik davrida yashaydigan bino.*

Biroq tegishli adabiyotlarni o'rgangan holda, shuni aytish mumkinki, Markaziy Osiyo va Eron hududida qadimgi davrdan to islom dinining tarqalguniga qadar zardushtiylar orasida boshqa din vakillari o'rtasida nikoh ancha erkin va majburiyatsiz bo'lgan.

Islom dinida esa musulmon erkak ko'p xudolilikka, butparastlikka e'tiqod qiluvchi yoki hech qanday dinga mansub bo'lmagan ayol bilan nikoh tuzish huquqiga ega bo'lmagan. Agar xristian yoki yahudiy islom diniga kirsam, u holda, musulmonlar bilan nikoh ahdini tuza olgan. Musulmon ayollar faqat musulmonlarga turmushga chiqishlari kerak edi. Demak, er-xotinning ikkalasi ham musulmon bo'lishlari shart hisoblangan. Ammo shuni qayd qilish lozimki, odatda, er-xotin islom dinining bir mazhabiga tegishli bo'lgan, ya'ni sunniy mazhabdagi musulmon shia (shiiy) mazhabidagi musulmon bilan nikoh qurmagan. Bunday nikohlar bo'lsa ham, hayotda kam uchragan.

Islom dini qonun-qoidalari bugungi kunda ham o'zgarmagan, ammo o'zbeklarning qarashi ruslar kelishi bilan o'zgaradi. Bunga Sovet hukumatining dinga, xususan, islom diniga bo'lgan qarshi kurashi ham ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, N.S.Xrushevning dinga qarshi o'tkazgan kampaniyasi bu borada samara beradi. 1917 yildagi davlat to'ntarishiga qadar chor Rossiyasida 23 ta musulmon

nashriyoti, 196 ta musulmon adabiyotlariga ixtisoslashgan kutubxona va 18 ta musulmon jurnallari (davriy nashr) na nashriyot, na kutubxona, na jurnal qolgan.

Bu esa, o'z navbatida, oila-nikoh munosabatlariga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymadi. Ruslar Turkistonni istilo qilganidan keyin, 40 – 50 yil o'tib, musulmon erkaklar rus ayollariga

uylanishlari kuzatiladi. XX asrning yarmidan bu yaqqol ko'zga tashlanadi. Undan tashqari, 1940-yillarga kelib va undan keyingi yillarda mamlakatdagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar, ya'ni ocharchilik, yetishmovchilik va urush oqibatida O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan slavyan xalqlari va boshqa millat vakillarining ko'payishi natijasida boquvchisidan ajralgan xonadonlarda moddiy qiyinchilik va to'y qilishga qurbi yetmaganligidan ham o'g'il uylantirishda boshqa millat vakillaridan kelin tanlash (rus, ukrain, belorus, koreys, tatar va b.) an'ana tusiga kiradi.

XX asrning ikkinchi yarmidan to 80-yillargacha rus ayollariga uylanish “moda” darajasigacha ko'tariladi. Shunga qaramay o'zbekistonda boshqa Sovet respublikalariga qaraganda baynalmilal oilalar eng kam foizni tashkil qilgan. 1979 yil aholi ro'yxati bo'yicha O'zbekistonda – 10,5%, Tojikistonda – 13%, Turkmanistonda – 12,3%, qirg'izistonda – 15,5%, Qozog'istonda – 21,5% oilalar baynalmilal hisoblangan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, baynalmilal oilalar har bitta davlatning tub aholisida kam

foizni tashkil qilgan, ayniqsa, qishloq joylarda. T.O'.Salimovning ma'lumoticha, agar 1930 – 40-yillarda, asosan, musulmon diniga mansub baynalmilal nikohlar tuzilgan bo'lsa, 1980-yillarga kelib boshqa din vakillari bilan bo'lgan nikohlar ham kuzatila boshlangan. 1980-yillarning oxirida esa milliy ruhning kuchayishi munosabati bilan baynalmilal nikohlar (musulmon diniga mansub bo'lmagan oilalar) sonining kamayib ketishi kuzatiladi. Keyinchalik, 1990-yillarda baynalmilal oilalarning soni ortib ketmagan bo'lsa ham, yigitlarga qaraganda qizlar boshqa millatga mansub erkaklarga turmushga chiqishlari kuzatiladi. Bu xorijga chiqish bilan ham bog'liq.

Hozirda, ma'lumotlarimizga ko'ra, ota-onalar, agar ular musulmon diniga mansub bo'lsalar ham yevropalik yoki amerikalik yigitlarga qizlarini berishga qarshilik qilmaydilar. Ammo qiz tanlashda ona o'zining o'g'liga faqat musulmon qiz olib berishga rozi bo'ladi. Lekin boshqa dinga mansub nikohlar hayotda uchraydi. Oxirgi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ba'zi joylarda ilgari kam uchragan har xil din vakillari orasidagi nikohlar hozirgi kunga kelib nisbatan ko'paydi. Bu erkaklarning chet elga chiqishi bilan bog'liq.

Umuman olganda esa, shaharlarda baynalmilal oilalarning qurilishi, ayniqsa, Toshkent shahrida aksari taajjub tug'dirmaydigan tabiiy hol bo'lib qoldi. Agar respublika viloyatlarida erkaklarning boshqa dinga mansub ayollarga uylanish hollari uchrasa, ayollarda bu hol deyarli kuzatilmaydi. Toshkent shahrida esa erkaklarda ham, ayollarda ham bunday nikohlar uchraydi.

Shuni aytish kerakki, psixologlarning fikricha, aralash oilalar mustahkam oila deb hisoblanib, ular kuchli muhabbat hislari zahirida yuzaga kelganidan shundaydir. Ammo milliy

aralash oilalarda er-xotin o'rtasidagi nizoga milliy tus beriladi. Yoshning o'tishi bilan (50 – 55 yosh) hissiyotning so'nishi, urf-odatlarning ta'siri, xastalik va boshqa muammolarning hammasi oilaviy munosabatlarni sinovdan o'tkazadi. Lekin bir tomondan bu sinovdan barcha oilalar o'tadi. Ammo sobiq Sovet davrida o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, baynalmilal oilalar baynalmilal nikohlarga nisbatan kamroq uchraydi, demakki bunday nikohni ham mustahkam deb bo'lmaydi.

Bir millatli o'zbek oilalarining ham ko'pgina qismi, N.Sog'inov, G'.Shoumarov tadqiqoticha, sovchilar yordamida qurilganligidan har doim ham mustahkam bo'lavermaydi.

Bizning tadqiqotlarimizga ko'ra, ayol respondentlarning 13,8% aralash nikohda ekanliklarini ma'lum qilganlar. Shuni aytish kerakki, er – o'zbek va xotin – rus bo'lgan nikohlar, er – rus va xotin – o'zbek bo'lgan nikohlarga nisbatan ko'proq uchraydi. Oxirgisi sanoqli bo'lib, u ham "ruslashgan" yo ota-onasidan biri o'zbekdan boshqa millatga mansub bo'lgan ayollarga to'g'ri keladi.

Shuni aytish kerakki, 66% respondentlar boshqa dinli inson bilan o'z yaqinlarini nikoh qurishlariga qarshi bo'lishlarini bildirdilar. Bu yerda islom dinining o'rni muhim (29%).

Ammo ba'zi oilalar (13%) uchun dindan ham ko'ra urf-odatlarga amal qilish muhimroq. Shu sababli, agarda ularning urf-odatlariga amal qilinsa, millatidan, dinidan qat'i nazar ular qiz olishga yo berishga qarshilik qilmaydilar (22%). Urf-odatlarga "yopishib olish", asosan, ayollarga xos bo'lganligi uchun, bunday javob egalari ham, asosan, ayollarga (ayollar – 19%, erkaklar – 4,8%) tegishlidir. Shu bilan birgalikda, 33% sinaluvchilar boshqa dindagi inson bilan yaqinlarini nikoh qurishlarini ma'qullaganlar. Bu yerda 16,7%

erkaklar, asosan, o'zlarini "zamonaviy" hisoblaganliklari bo'lsa (ayollarda – 1,7%), ayollar (19%), yuqorida aytilgandek, urf-odatlariga amal qilish sharti bilan rozi bo'ladilar (erkaklarda – 4,8%), o'z navbatida, yoshlarning bir-birini sevishi ham ularning bu nikohga rozi bo'lishlariga sabab bo'ladi (ayollar – 12,1%, erkaklar – 11,9%).

Nikoh ikki xil asab tizimining tinch-totuv yashashidir. Din emas, balki millat bilan bog'liq savolga respondentlar, ozgina farq bilan, ya'ni yaqinlariga 51% aralash nikohni yoqlamadilar, 48% respondentlar esa ma'qulladilar. Ikkala holatda ham faqat 1% respondentlar (ayollar) o'zlarini befarqliklarini bildirganlar. Bu yerda ham erkak va ayollarda yuqoridagi sabab ko'rsatilgan bo'lib, farqi shundaki, hech kim oilasining zamonaviyligini sabab sifatida ko'rsatmagan. Erkaklar (54,7%) ayollarga (43,1%) nisbatan baynalmilal nikohni ko'proq ma'qulladilar, bunda 40,5% erkaklarda yoshlarning bir-birini sevishi asosiy sabab bo'lsa (ayollarda – 15,5%), 27,6% ayollarda urf-odatlarning amal qilinish shartidir (erkaklarda – 14,2%). Aksincha, 55,2% ayollar erkaklarga (45,3%) nisbatan aralash nikohni o'z yaqinlariga ma'qullamadilar.

Demak, umumiy hisobda o'zbeklarda nikoh qurishda din va millatning ahamiyati juda katta bo'lsa-da, bunga ahamiyat bermaydigan oilalar ham bor. Olgan ma'lumotlarimizga ko'ra, 2001 yildan 2007 yilgacha bo'lgan davrda bularning soni oshib bormoqda. Buning natijasi so'rovda namoyon bo'ldi. Bu esa, o'z navbatida, baynalmilal oilalarning ko'payishiga va o'zbeklarda bunday oilalarning bo'lishi tabiiy bir holga aylanishiga olib kelmoqda. Ularning mustahkamligi esa oilaning o'ziga bog'liq, chunki har xil

dinli va bir xil dinli oilalarning ham o'ziga yarasha ijobiy va salbiy tomonlari mavjuddir.

Tadqiqotlarimizdan ma'lum bo'ldiki, aralash nikohni ma'qullashda ayollar uchun, asosan, urf-odatlarining bajari-lishi ahamiyatli bo'lsa, erkaklar uchun yoshlarning bir-birlarini sevishi muhimdir. Shundan ham bilsa bo'ladiki, bugungi kunda ko'p hollarda odatning dindan ustun kelishi, asosan, ayollar sharofati bilan bo'lmoqda.

O'zbeklarda umr yo'ldoshini tanlashda uning qayerdan-ligiga ham e'tibor beriladi. Ilgari ta'kidlanganidek, hech qachon qizning yoki yigitning qayerda tug'ilib, qaysi ijtimoiy tabaqaga mansubligi o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Bular hozirda ham mavjud. Masalan, xorazmliklar hamisha xorazmliklarning o'zidan qiz olishga va berishga harakat qiladilar. Ularda bunga juda kuchli etibor beriladi. Boshqa viloyatlarda bunga bu darajada ahamiyat bermasalar-da, umumiy olganda regional jihatdan e'tibor beradilar. Masalan, Farg'ona vodiyliliklar boshqa viloyatliklar bilan bo'lgan nikohda ko'proq o'zlarining vodiyliklarini ma'qul ko'radilar, qashqadaryoliklar esa surxondaryoliklar bilan hech qanday muammosiz nikoh quradilar, Sirdaryo, Jizzax ham bir va h. Lekin umuman olganda har xil viloyatga mansub o'zbeklarning o'zaro turmush qurishi toshkentliklarning o'zidan boshqasi bilan nikoh qurishidan osonroq kechadi.

Toshkentda olib borgan tadqiqotimiz bizga bu masalada oydinlik kiritadi. Ma'lum bo'ladiki, asli toshkentliklar tadqi-qotning o'zida 72% ni tashkil qildi. Agarda biz Toshkent shahri umumiy aholisining o'zini oladigan bo'lsak, u holda bu ko'rsatkich yanada kamayib ketadi. Toshkentliklarning boshqa viloyatliklar bilan va asli toshkentlik bo'lmaganlar

bilan bo'lgan nikohi umumiy olganda 15% tashkil qiladi. Shu bilan birgalikda, Toshkentga kelgan viloyatliklarning o'zaro va Toshkentda tug'ilganidan beri yoki bolaligidan yashayotgan, ammo ota-onasi boshqa yerliklarning o'zaro nikoh qurganlari 18% ni tashkil qilishi ma'lum bo'ldi.

Yaqinlarining boshqa yerliklar bilan nikoh qurishiga respondentlar quyidagicha munosabat bildirdilar: umumiy hisobda 64% respondentlar bunday nikohni har xil sabablarga ko'ra ma'qulladilar. 36% ma'qullamaganlar bilan solishtirsa bu, albatta ko'p. Lekin masalani ikkinchi tomoni ham bor, ma'qullaganlarning faqat 17% asli toshkentlik bo'lib, qolganlari boshqa viloyatliklar yo ular bilan turmush qurganlardir. Bu ko'rsatkichlar yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi.

Umuman olganda, oxirgi tadqiqot va kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, ajralishlarning ko'pligi (qaynona-kelinning chiqishmasligi, giyohvandlik va hokazo sabablar tufayli) ota-onalarni o'z farzandlarining fikri bilan hisoblashishga olib kelyapti. Shu sababli oxirgi paytlarda har xil regionlarga tegishli kelin-kuyovlarning nikohiga ko'nikilyapti.

Hozirda toshkentliklar uchun eng muhimi oilaning, ayniqsa, kuyovning yaxshi yo yomonligi. Qolaversa, yuqorida ko'rsatilgan statistikaga ko'ra, ayniqsa Toshkent shahrida ayollar sonining erkaklarga nisbatan ko'pligi ham asl toshkentliklarning bu masalada yon bosishlariga olib kelmoqda.

HAYOTLARINI BIR-BIRIGA
BOG'LAMOQCHI
BO'LGANLAR NIKOHGA
QADAR HAMMA NARSAGA
KO'ZLARINI KATTA OCHIB
QARASHLARI, NIKOHDAN
KEYIN ESA BA'ZAN
KO'RGANLARINI HAM
KO'RMAGANGA OLISHLARI
KERAK.

O'z navbatida, o'zbeklarda umr yo'ldoshini tanlashda ma'lumotga ham ahamiyat berishadi.

XX asrning boshlarigacha qizlarning ma'lumotiga hech qachon alohida e'tibor berilmagan. Bu keyinchalik ayollarning oliy bilim yurtlarida o'qib, "o'qigan" va "o'qimaganlarga" ajralishi munosabati bilan paydo bo'ldi.

Hozirgi paytda onalar o'z o'g'illariga, agar oliy ma'lumotli bo'lsa, albatta oliy ma'lumotli qiz, oliy ma'lumotga ega bo'lmagan bo'lsa, maktabni bitirgan, ko'pincha kollejni bitirgan (bular ko'proq qo'lida uy ishida qo'l keladigan hunarga ega bo'ladilar) qizlarni tanlaydilar. o'z navbatida, ko'p holatlara ma'lumotli qizni ma'lumoti yo'q yigitlarga bermaydilar. Qolaversa, bunday qizlarga aynan shu yuqoridagi stereotip (qolip, taxlit, tarz) sababli ham ma'lumotsiz yigitning o'zi sovchilik qo'yishga "iymanadi".

Psixologlarning fikricha ham, oilaviy munosabatlarda psixologik iqlimning sog'lomligi urning ma'lumoti va madaniy saviyasi xotinnikiga nisbatan yuqoriroq bo'lishi yoki teng bo'lishiga bog'liq. Erkaklar ham ma'lumot jihatdan o'zidan pastroq ayolni xush ko'radilar, deydilar. Ammo bu haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Nikoh qurish masalasida oliy ma'lumotli erkak undan-da saviyasi past bo'lsa ham (bu o'rinda ko'proq bilim emas, balki aql bo'lish kerak), oliy ma'lumotli qiz olishga harakat qiladi. "O'qigan" erkak "o'qimagan" ayolni ongli ravishda bo'lmasa ham, ost ongida o'ziga teng deb bilmaydi.

Umumiy hisobda 60% respondentlar umr yo'ldoshini tanlashda ma'lumotning har xil sabablarga ko'ra ahamiyati bor deb hisoblaydilar. 38% respondentlar esa yoshlar bir-birini sevsa (25%), yaxshi pul topsa (13%), ma'lumotning ahamiyati yo'q deb o'ylaydilar. Shulardan 67,2% ayollarga

erkak kishining ma'lumoti ahamiyatli hisoblansa, faqat 29,3% ayollarga ma'lumotning ahamiyati yo'qdir. Erkaklarda esa javoblar 50/50 taqsimlandi.

Bugungi kunga kelib umr yo'ldoshini tanlashda uning qaysi kasbda ishlashi ham ahamiyatli bo'lib qolgan.

Buni nafaqat og'zaki suhbat ma'lumotlari, balki so'rovnomalar natijalari ham tasdiqlaydi. Ya'ni, umumiy hisobda 45% respondentlar umr yo'ldoshini tanlashda har xil sabablarga ko'ra kasbning ahamiyati bor deb hisoblaydilar. 37% respondentlar esa, aksincha o'ylaydilar. Ahamiyati yo'q deb hisoblagan respondentlar bu yerda "nomi ulug'" bo'lmasa ham, ammo pul topishi yaxshi kasblarni nazarda tutishgan. Bu yerda albatta ayollar bilan erkaklarning javoblari har xil bo'ladi. Ayollar uchun umr yo'ldoshining qaysi kasbda ishlashi ahamiyatlidir, bunda nafaqat uning yaxshi pul topishi, balki obro'li bo'lishi ham muhimdir. Ba'zilar (15,5%) uchun esa "nomi ulug', suprasi quruq" kasbdan, yaxshi pul topadigani kerak. Undan tashqari, umr yo'ldoshini yaxshi pul topishini xohlaydigan erkaklar (19%) ham bor. Ammo ko'pchilik erkaklar (40,5%) kasbni ahamiyatga ega emas deb hisoblaydilar va hatto ba'zilar (26,2%) xotinlarini umuman ishlashlarini xohlamaydilar.

XUSHTORINGIZDAN HECH
QACHON U SIZNI NIMA
UCHUN SEVISHLIGINI
SO'RAMANG: AGAR U BU
HAQDA O'YLAB
KO'RGUNDEK BO'LSA,
BALKIM SIZDA SEVISHGA
ARZIGULIK XISLATNING O'ZI
TOPILMAY QOLISHI MUMKIN.

K. MELIXAN

Umr yo'ldoshini tanlashda sog'liqqa ham e'tibor beriladi. Nafaqat e'tibor beriladi, balki u eng muhim omillardan biri hisoblanadi.

Shariatda ruhiy nosog‘lom ayollarga uylanish man etilgan. Tadqiqotimizda olingan ma‘lumotlar shuni ko‘rsatdiki, aholi nosog‘lomlarning sog‘lomlar bilan qurgan nikohini ma‘qullamaydi. “Agar bir inson qandaydir kamchilikka egami, demak u o‘zining tengini topishi kerak. “Teng tengi bilan, tezak qopi bilan” deganlaridek, nosog‘lom o‘ziga o‘xshagan, u-bu kamchiligi bor odam bilan nikoh qurishi kerak”, deb deyarli barcha axborotchilar javob berdi.

Tadqiqotimizda ham umumiy hisoblaganda 63% respondentlar nosog‘lom bilan bo‘lgan nikohni ma‘qullamadilar. Oddiy kasallik bo‘lsa, rozi bo‘ladiganlarni (21%) ham shunga qo‘shadigan bo‘lsak (chunki oddiy kasalliklar deyarli hammada mavjud), u holda 84% respondentlar ma‘qullamagan bo‘ladi. 16% respondentlar har xil sabablarga ko‘ra bunday nikohni ma‘qulladilar. Bu sabablarning ichida “agar boy bo‘lsa” (5%) va “yaxshi inson bo‘lsa” (7%) javoblari yetakchilik qiladi.

Kelin yo kuyovning nosog‘lomligini to‘ydan keyin bilgan oilalarning ko‘pchiligi ajrashib ketishadi. Sog‘liq tufayli bo‘lgan ajralishlarning oldini olish maqsadida **Oila kodeksiga** yangilik sifatida **17-modda**:

“Nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish”

qoidasi kiritildi. Shuni aytish zarurki, tekshiruv faqat besh xil kasallik yo‘nalishini tekshirishni talab qiladi.

Nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish hajmi

1. Ruhiy kasalliklar (shizofreniya, epilepsiya, oligofreniya) yuzasidan tekshirish:

*anamnestik;
psixopatologik;
somatonevrologik;
paraklinik.*

2. Narkologik kasalliklar yuzasidan tekshirish:

*klinik tekshirish;
anamnestik;
psixopatologik;
somatonevrologik;
laboratoriya tekshiruvi.*

3. Zaxm yuzasidan tekshirish:

*genetaliy doirasida yara yoki eroziya mavjud bo'lganda yoki terining boshqa joylarida zaxmdan shubhalanadigan toshmalar mavjud bo'lganda material to'plash;
pretsipitatsiya mikroreaksiyasi usuli bilan zaxm yuzasidan qonni tekshirish;
qonni serologik tekshirish.*

4. Sil yuzasidan tekshirish:

*anamnez;
ko'krak qafasi organlarini tekshirish;
ko'krak qafasi organlarining rentginokopiyasi (yirik kadrli flyuorogramma);
ko'krak qafasi rentgenografiyasi;
balg'amni, yaraning yiringini, bakteroskopiya usuli bilan siydikni sil mikrobakteriyasiga tekshirish;*

5. OIV/OITS yuzasidan tekshirish:

*anamnez;
klinik tekshirish;
birlamchi immunoferment tekshirish;
immunoblot usuli bilan qonni tekshirish.*

Oila kodeksining 49-moddasiga ko'ra, ruhiy (yoki aqli zaifligi), tanosil kasalligi, odamning immunitet tanqisligi virusi (OIV/OITS)ning nikohlanuvchi shaxslardan birida borligini ikkinchisidan yashirganda, agar ikkinchisi sudga

shunday talab bilan murojaat etsa, nikoh haqiqiy emas deb topiladi.

Sog'liq haqida gap borar ekan, uning qanchalik darajada muhim omil ekanligini e'tirof etgan holda, o'z navbatida, umr yo'ldoshini tanlashda irsiyatning ahamiyatiga alohida to'xtalib o'tishni joiz topdik. Zero, inson salomatligi 20% hollarda uning irsiyati bilan bog'langandir. Qolaversa, oila va nikoh haqida gap borganda, shu fan bilan bog'liq bo'lgan yoki u bilan shug'ullanuvchi mutaxassis olimlardan boshqa hech kim bu masalaga kerakli darajada jiddiy qaramaydi. Asosan, qarindoshlarning nikohi oqibatida paydo bo'ladigan nasliy xastaliklarga "bir og'iz gap bilan" to'xtalib o'tiladi-ku, irsiyatning boshqa masalalari esa umuman ko'tarilmaydi. Sababi, odatda, yuqorida aytilganidek, har bir fan sohasi mutaxassisi muammoni faqat o'zining fani doirasida o'rganadi. Nima bo'lsa ham ko'pchilik o'zbeklar nasliy xastalik, xususan, irsiyat, gen, genetika, nasl, nasldan naslga o'tish, DNK kabi tushunchalarni biladilar-ku, lekin ularni to'liq anglay olmaydilar, shu o'rinda ularning qanchalik muhim omilligini hatto tasavvur ham qilolmaydilar. Bunga biz tadqiqot jarayonida ko'p amin bo'ldik.

Shu sababli biz irsiyat masalasiga alohida to'xtalamiz, o'z navbatida, buning ichida yuqorida ko'tarilgan ko'p omillar ham ko'tariladiki, ular genetika bilan chambarchas bog'liqdir.

Keyingi 50 yil mobaynida ekologik vaziyatning keskinlashuvi faqat o'simlik va hayvonlarga emas, balki odamlar hayotiga ham xavf solmoqda.

Butun dunyo Sog'liqni saqlash tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, 1990 yilda tug'ilgan bolalarning $\frac{9}{10}$ da har

xil darajadagi genetik nuqsonlar borligi ma'lum bo'lgan. Bugungi kunda irsiy kasalliklar o'zbeklarning ham salomatligiga tahdid solmoqda. Tug'ilayotgan chaqaloqlarning qariyb 4% gachasi turli xil irsiy nuqsonlarga ega bo'layotganligi, aholi o'rtasida irsiy kasalliklarning ko'payishga moyilligi, ayrim oilalarda tug'iladigan farzandlarning aksariyat qismi irsiy kasalliklarga muhtalo bo'layotganligi masalaga jiddiy e'tibor berishni talab qiladi. Shuni qayd qilish zarurki, irsiy salomatlik millat salomatligining tamal toshlaridan biri hisoblanadi va uning salomatlik ko'rsatkichlarida so'zsiz o'z aksini topadi.

Millatning genofondi – irsiy salomatlikning zaxirasi sifatida uning sog'lom kelajagini belgilovchi muhim omil. Genofondning rang-barangligi va boyligi nafaqat millatning irsiy salomatligini, balki uning jismoniy rivojlanganligini hamda ruhiy sog'lomlik darajasini ham belgilovchi oltin fond hisoblanadi.

Odatda, tug'ilgan bola o'zining tashqi ko'rinishi, belgi-xossalari bilan ota-onasiga o'xshaydi. Biroq ota-onaning organlar sistemasining tuzilishi tashqi-ichki belgilar, xossalari tayyor holda bolaga berilmaydi. Agar ota-onaning belgi-xossalari tayyor holda avloddan avlodga berilmas ekan, u holda bola qanday qilib o'z ota-onasiga o'xshaydi degan masala har bir odamni qiziqtiradi.

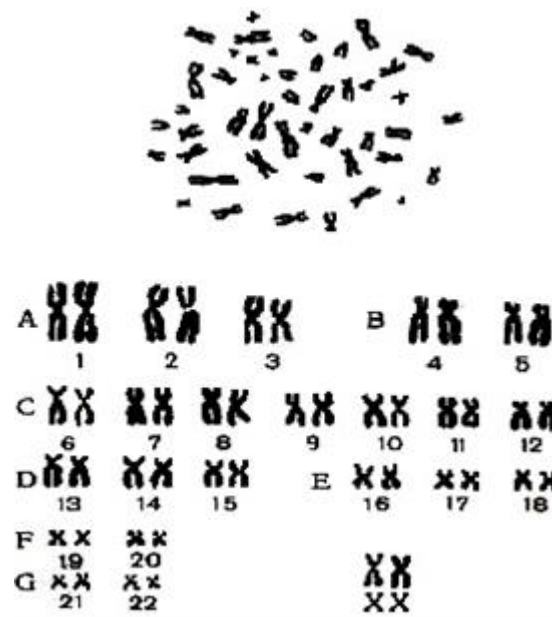
Ma'lumki, har bir ota va ona o'z bolalariga meros qilib genetik dasturni beradi. **Genetik dastur** deganda avvalo tuxum va urug' hujayralardagi yadro, ulardagi xromosomalar, genlar majmuasini tushunmoq kerak. Somatik hujayralarda (odam organizmining hujayrasi) xromosomalarning **diploid** (juft xromosoma), jinsiy hujayralarda esa **gaploid** (toq xromosoma) to'plami bo'ladi. Har bir

organizmda genlar soni ko'p, xromosomalar soni esa nihoyatda ozchilikni tashkil etadi. Chunonchi, odam hujayrasida 80 mingga yaqin gen bo'lib, xromosomalar esa 46 tadir. Ularning 44 tasi erkak va ayollarda aynan o'xshash, ular **autosomalar** yoki **tana xromosomalar** deyiladi. Bundan har bir xromosomada bir gen emas, balki ko'p gen joylashgan degan xulosaga kelish mumkin. Ayollar **kariotipida** (hujayra yadrosidagi xromosomalar yig'indisi) ikkita iks - XX (39-rasm), erkaklar kariotipida esa bitta X va bitta Y (igrik) xromosoma – XY bo'ladi (40-rasm). Binobarin, ayollar jinsiy ko'payishi davrida bir xil **gametalar** (jinsiy hujayra. Gaploid to'plamli xromosomalarga ega bo'lgan tuxum hujayra va spermatozoid) ($22 A+X$) ni hosil qilsa, erkak organizm ikki xil ($22 A+X$) va ($22 A+Y$) gametalarni hosil qiladilar. Demak, ayollar gomogametali, erkaklar geterogametali jins sanaladilar.

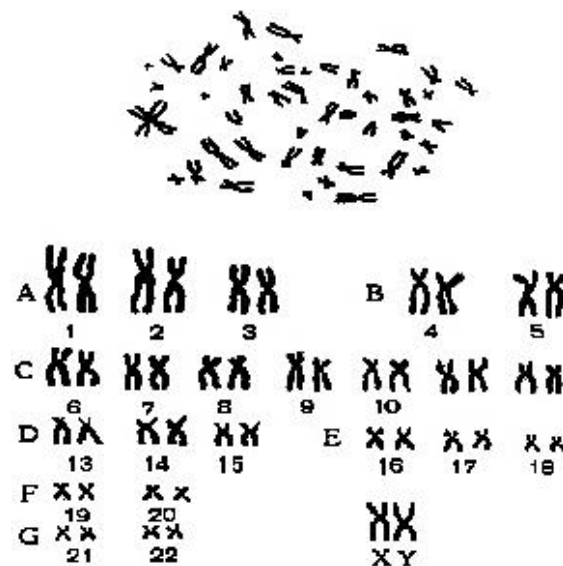
Genetikada bir xil ota-ona organizmlarining chatishishidan hosil bo'lgan va kelgusida o'rganilayotgan belgi-xossalar bo'yicha xilma-xillik bermaydigan organizmlarni **gomozigota**, har xil irsiyatga ega ota-ona organizmlarining chatishishidan olingan va kelgusida avlodlarda xilma-xillik beradiganlarni **geterozigota** organizmlar deyiladi.

Odatda, bir xromosomada joylashgan genlar majmuasi **genlarning birikish guruhi** deb nomlanadi. Genlarning birikish guruhi xromosomalarning gaploid to'plamiga teng.

39-rasm. Ayollar xromosomalari to‘plami

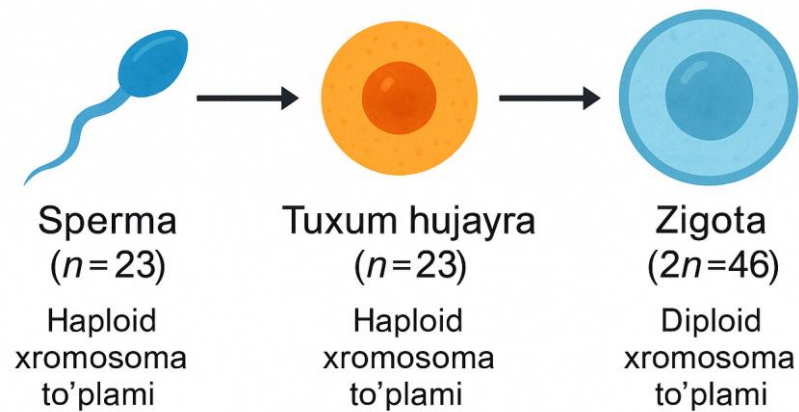

40-rasm. Erkaklar xromosomalari to‘plami

Tuxum hujayra urug‘langanda ota-onaning gaploid to‘plamli xromosomalari birikib, diploid to‘plamli **zigotani** hosil qiladi, ya’ni urug‘langan tuxum hujayra yuzaga keladi, yangi organizm shundan rivojlanadi (41-rasm).

41-rasm. Urug'lanish

Binobarin, ayol tuxum hujayrasidagi 23 ta xromosoma, spermatozoiddagi 23 ta xromosoma bilan qo'shilishi natijasida 23 juft (diploid) xromosomali zigota hosil bo'ladi. Har bir xromosoma DNK molekulasidan tashkil topgan. Muxtasar qilib aytganda, **odam shaxsiy taraqqiyotining genetik dasturi bo'lib, uning genomidagi xromosomalar genlar majmuasi hisoblanadi.**

Hozirgi vaqtga kelib, odamda bir yarim mingga yaqin genlar aniqlangan. Bu odam xromosomasidagi umumiy genlar sonining 1 – 5% tashkil qiladi. Odam genomidagi eng yirik va ko'p o'rganilgani xromosomadir.

Irsiyatning xromosoma nazariyasining asosiy qoidalari quyidagilar:

- 1.Genlar xromosomalarda va ma'lum izchillikda joylashgan.*
- 2.Genlar irsiy jihatdan bir butun va nisbatan turg'un.*
- 3.Bir xromosomada joylashgan genlar birikkan holda irsiylanadi va birikish guruhini hosil etadi.*
- 4.Genlarning birikish guruhi xromosomalarning gaploid to'plamiga to'g'ri keladi.*
- 5.Genlar birikishi bilan aloqador belgilar, odatda, avloddan*

avlodga birgalikda irsiylanadi.

6. Genlarning birikishi krossingover (gomologik xromasomalardagi genlarning o'rin almashishi) jarayonida buzilishi mumkin. Natijada rekombinat (rekon – rekombinatsiya birligi. DNKning bir yoki bir nechta juft nukleotidiga mos keladigan va keyingi qayta taqsimlanishlarda bo'linmaydigan eng qisqa qismi) xromosomalar hosil bo'ladi.

7. Xromosomalardagi genlar bir-biridan qanchalik uzoq joylashgan bo'lsa, ular orasidagi krossingover foizi shunchalik katta bo'ladi.

Genlarning birikishi va krossingover hodisasi xromosomalarda genlar xaritasini tuzish imkonini beradi.

Genetikada nikoh tiplari ikki guruhga ajratiladi:

1. Tanlovsiz.

2. Tanlovli.

Tanlovsiz nikohga panmiksiya kiradi. **Panmiksiya** (yunon. *mixis* – aralash) har xil genotipli shaxslarning o'zaro erkin nikoh qurishi.

Tanlovli nikohlar:

1. **Autbriding** – begonalar orasidagi nikohlar.

2. **Musbat assortativ nikohlar** – ayrim belgilari bilan o'xshash bo'lgan shaxslar orasida quriladi (kar-soqovlar, pakana, novcha bo'ylilar, aqli zaif shaxslar orasidagi nikohlar).

3. **Manfiy assortativ nikohlar** – belgilari bilan farqlanadigan shaxslar o'rtasida quriladi (sog'lom shaxslar bilan kar-soqovlar, pakanalar bilan novchalar orasidagi nikohlar).

4. **Insestlar** – juda yaqin qarindoshlar orasidagi nikohlar (aka-singil, opa-uka orasidagi nikohlar).

Odamlarda yaqin qarindosh-urug'lar orasidagi nikoh, ya'ni **inbriding** va insest nikohlar ko'p mamlakatlarda qonun bilan taqiqlangan. Ammo, shu bilan birgalikda, ko'p

mamlakatlarda hozirgacha inbriding nikohlar uchrash chastotasi kamaymagan. Jumladan, O'zbekistonning ayrim viloyatlarida inbriding nikohlar chastotasi 10 – 15% yetadi.

Tibbiy-genetik oqibatlariga qaraganda inbriding nikohlar juda salbiydir. Bunday nikohlarda gomozigotalanish kuzatiladi, ayniqsa autosoma-retsessiv kasalliklar chastotasi 1,5 – 2 marta ortadi. Inbriding ko'p kuzatiladigan populyatsiyalarda noqulay retsessiv allelar yuzaga chiqishi imkoniyati keskin ortadi, bolalar o'limi ko'payadi. Musbat assortativ nikohlar ham shunga o'xshash natijalarga olib kelishi mumkin. Autbriding nikohlar, ya'ni begonalarning nikohlari inbriding va musbat assortativ nikohlarga nisbatan ijobiy ahamiyatga egadir. Chunki bunday nikohlar natijasida geterozigotalanish jarayoni kuzatiladi.

Odamda uchraydigan irsiy kasalliklar xilma-xil bo'lib, ularning asosida irsiyatni belgilovchi moddalarning o'zgaruvchanligi – **mutatsiyalar** yotadi. Shuning uchun ham irsiy kasalliklarni tasniflashda mutatsiyalar tasnifidan foydalaniladi.

Hozirgi davrda irsiy kasalliklarning quyidagi tasnifi keng qo'llaniladi:

1. **Genom kasalliklari.**
2. **Xromosoma kasalliklari.**
3. **Gen kasalliklari.**

Ko'pincha genom va xromosoma kasalliklari umumiy nom bilan xromosoma kasalliklari deb yuritiladi.

Genom kasalliklari ikki xil bo'ladi:

- 1) genomning to'liq o'zgarishi natijasida kelib chiqadigan kasalliklar;
- 2) ayrim xromosomalar sonining o'zgarishi (*aneuploidiya*) natijasida kelib chiqadigan kasalliklar.

Genom mutatsiyalari embrional taraqqiyotda juda katta anomaliyalarga sabab bo'лади va odamlarda birmuncha kam uchraydi. Bunday kasalliklarda umumiy chala rivojlanish belgilari, yurak qorinchalari, yurak bo'lmachalari o'rtasidagi to'siqning bitmay qolishi, siydik-tanosil va nerv sistemalarida anomaliyalar kuzatiladi.

Xromosomalar sonining o'zgarishiga bog'liq bo'lgan kasalliklar ikki guruhga bo'linadi:

1) autosomalar sonining o'zgarishiga bog'liq bo'lgan kasalliklar (*autosoma aneuploidiyalari*);

2) jinsiy xromosomalar sonining o'zgarishiga bog'liq bo'lgan kasalliklar (*geterosoma aneuploidiyalari*).

Xromosoma kasalliklari xromosoma mutatsiyalari oqibatida ularning tuzilishi o'zgarishlari, ya'ni aberrasiyalar natijasida kelib chiqadi. Xromosoma mutatsiyalari organizmning genlar muvozanatini o'zgartiradi. Xromosoma kasalliklarining uchrash darajasi onaning yoshiga bog'liq ekanligi hozirgi paytda aniqlangan.

Gen kasalliklari molekulyar darajadagi mutatsiyalar natijasida kelib chiqadi. Hozirgi vaqtda 7 000 dan ortiq turli xil irsiy kasalliklar aniqlangan bo'lib, ularning soni tabora ortib bormoqda. Bunday kasalliklar **molekulyar kasalliklar** deb ham ataladi. Gen mutatsiyalari ko'pincha fermentlar faolligiga ta'sir qilganligi tufayli **fermentopatiyalar** deb ataladi.

Gen kasalliklarini tasniflashda ularning fenotipik namoyon bo'lishi asos qilib olinadi. Masalan: aminokislotalar, uglevodlar, lipidlar, nuklein kislotalari, minerallar almashinishi buzilishi natijasida kelib chiqadigan gen kasalliklari tafovut qilinadi.

Gemofiliya, daltonizm, kamqonlik, sindaktiliya, polidaktiliya, anoftalmiya, galaktozemiya, fruktozuriya kasalliklari gen mutatsiyalari natijasida kelib chiqishi aniqlangan. Ba'zi kasalliklar bir emas, balki bir nechta genlar ta'sirida yuzaga chiqadi. Bu holat **polimeriya** deyiladi. Bunday kasalliklarning yuzaga chiqishida tashqi muhit ta'siri katta ahamiyatga ega. Ularga gipertoniya, podagra, ateroskleroz, qandli diabet kasalliklari misol bo'ladi. Bu xildagi kasalliklar, agar qulay muhit sharoitlari yaratilsa, yuzaga chiqmasligi mumkin. Shuning uchun bunday kasalliklar **irsiy moyilligi bo'lgan kasalliklar** deyiladi.

Kombinativ o'zgaruvchanlik – irsiy o'zgaruvchanlik turida ota-ona organizmlarida xromosomalar, genlar irsiylanishi oqibatida har xil variantda qayta taqsimlanib, namoyon bo'ladi - **rekombinatsiya** bo'ladi.

Fenotipik (modifikatsion) o'zgaruvchanlik – irsiy o'zgaruvchanlik turi esa genotipning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lmay, balki rivojlanayotgan organizmga tashqi muhitning ta'siri oqibatida vujudga keladi. **Modifikatsiya** – bu irsiy bir xil organizmlarda tashqi omillar ta'sirida kelib chiqqan fenotipik farqlar. Modifikatsion o'zgaruvchanlik genotipdagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lmaganligi sabab, o'zlash-tirilgan xususiyatlar ham mutatsiyalardan farqli o'laroq nasldan naslga o'tmaydi. Odatda, bu vaziyat negadir katta qiyinchilik bilan qabul qilinadi. Deylik, agar bir necha avlod davomida ota-onalar og'irlik ko'tarish bo'yicha shug'ullanib kelsa va rivojlangan muskullarga ega bo'lsa, u holda bu xususiyatlar albatta farzandlarga ham o'tishi kerakdek tuyuladi. O'z navbatida, bu tipik (odatdagi) modifikatsiyadir, mashqlar esa xususiyatning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan tashqi muhit ta'siridir. Modifikatsiyada hech

qanday genotip o'zgarishlari yuz bermaydi, shuning uchun modifikatsiya orqali qabul qilingan xususiyatlar nasldan naslga o'tmaydi. Darvin bu o'zgaruvchanlik turini **irsiy bo'lmagan** deb nomlagan.

Gen kasalliklarini aniqlashda biokimyoviy, immuno-genetika, molekulyar genetika usullaridan keng foydalaniladi.

Belgining irsiylanish tipiga qarab quyidagicha bo'lish mumkin (4-jadval):

1) autosom dominant – jinsiy bo'lmagan, ya'ni tana xromosomalarida joylashgan, naslda ustunlik qiluvchi belgi xususiyatlari bo'lib, belgi har ikkala jinsda bir xil chastotada uchraydi. Belgi hamma avlodlarda kuzatiladi (vertikal, gorizont al irsiylanadi). Kasal bolaning tug'ilish ehtimoli 50% – 100% gacha bo'lib, penetrantligi va ekspressivligiga (muayyan gen tomonidan aniqlanuvchi belgining fenotipda organizmning yashash sharoitiga qarab namoyon bo'lish darajasi) qarab ayrim avlodlarda kuzatilmaslgi mumkin;

2) autosom retsessiv – tana xromosomalarida joylashgan, yashirin holatda nasldan naslga o'tuvchi belgi va xususiyatlar bo'lib, kasallik yoki belgi avlodlarda kam kuzatiladi. U gorizont al irsiylanadi (ayrim oilalarda ko'p uchrashi mumkin, hamma avlodlarda ham kuzatilmaydi). Yana eng asosiy xarakterli belgisi shundaki, **qarindoshlar nikohidan kasal bolalar ko'p tug'iladi va ayollarda ham, erkaklarda ham bir xil chastotada uchraydi**. Shu bilan birga penetrantligi va ekspressivligiga qarab ayrim avlodlarda kuzatilmaslgi mumkin. Kasal ota yoki onadan sog'lom bola tug'ilishi mumkin. Sog' geterozigotalardan 25% kasal bolalar tug'ilishi mumkin;

3) jins bilan birikkan holda – jinsiy xromosomaga joylashgan genlar orqali nasldan naslga beriluvchi belgilar bo‘lib, olimlar tomonidan odamda X-xromosomada joylashgan genlar bilan bog‘liq 100 dan oshiq kasalliklar aniqlangan. **X-xromosomaga birikkan dominant (X-D) irsiylanish** vertikal tipda kuzatiladi. Ayollar erkaklarga nisbatan ikki baravar ko‘proq kasallanib, agar ota kasal bo‘lsa, qizlari kasal, o‘g‘illar sog‘lom tug‘uladi. Shuningdek, kasal ota yoki onadan sog‘lom bola ham tug‘ulishi mumkin. Sog‘lom ota-onalardan esa sog‘lom bolalar tug‘uladi. Ona kasal bo‘lsa, bolalarining 50% kasal tug‘ulishi mumkin. Bunga qandsiz diabet, D vitamini bilan davolanmaydigan raxit, 2-kurak tishining yo‘qligi, tish emalining ko‘ng‘ir bo‘lishi va boshqalar misol bo‘ladi. **X-xromosomaga birikkan retsessiv (X-R) tipda irsiylanishda** erkaklar gomozigotali bo‘ladi (X- xromosoma bitta bo‘lgani uchun). Kasallik otadan o‘g‘ilga o‘tmaydi. Ona kasal bo‘lsa, demak, uning otasi ham kasal bo‘ladi. Ona tashuvchi bo‘lsa, genni qizlarining va o‘g‘illarining yarmiga o‘tkazadi. Misol sifatida bunga gemofiliya, daltonizm, nomozshom ko‘rlik, miopatiya va boshqalarni keltirish mumkin. **Y xromosomaga bog‘liq belgilar kamroq** bo‘lib, ularga gipertrixoz, sindaktiliya misol bo‘la oladi;

4) jinsga bog‘liq holda – irsiylanadigan genlar bir jinsda dominant bo‘lib, ikkinchisida retsessiv hisoblanilsa. Masalan, erta kallik geni autosomada joylashgan bo‘lib, erkaklarda dominant, ayollarda esa retsessiv hisoblaniladi, shuning uchun erkaklarda erta kallik ayollarga nisbatan ancha ko‘p kuzatiladi.

5) jins bilan nazorat qilinadigan – gen ikkala jinsning autosoma yoki jinsiy hujayrasida joylashgan bo‘lib, faqat

bitta jinsda namoyon bo‘ladi, masalan, sut va uning yog‘liligiga javob beradigan gen ham erkaklarda, ham ayollarda mavjud, lekin faqat ayollarda namoyon bo‘ladi. Shuningdek, soqol o‘rishini nazorat qiladigan gen ham xuddi shunday bo‘lib, u faqat erkaklarda namoyon bo‘ladi.

Kasallikka chalinish ehtimolinining dominant yoki retsessiv genlarga (4-jadval), ularning autosoma yoki jinsiy xromosomada lokalizatsiya qilinganligiga bog‘liq.

4-jadval

B E L G I L A R		
No	Dominant (ustun belgi)	Retsessiv (yashirin belgi)
1	Ko‘z rangining qora bo‘lishi	Ko‘z rangining havorang bo‘lishi
2	Mongoloid ko‘z	Yevropyoid ko‘z
3	Kipriklarning uzun bo‘lishi	Kipriklarning kalta bo‘lishi
4	Qoshning enli bo‘lishi	Qoshning ensiz bo‘lishi
5	Qoshlarning ayrim holda bo‘lishi	Qoshlarning birlashgan holda bo‘lishi
6	Ko‘zning katta bo‘lishi	Ko‘zning kichik bo‘lishi
7	Og‘izning kattaligi	Og‘izning kichikligi
8	Labning qalinligi	Labning yupqaligi
9	Quloqda Darvin do‘ngligi	Quloqda Darvin do‘ngligi-ning yo‘qligi
10	Yuzdagi sepkilik	Sepkilning yo‘qligi
11	Sochning qora bo‘lishi	Sochning malla bo‘lishi
12	Sochning jingalak bo‘lishi	Sochning tekis bo‘lishi
13	Quloqda yungning bo‘lishi	Quloqda yungning yo‘qligi
14	Pakanalik	Bo‘yning normalligi

15	Sindaktiliya (panjalar orasida pardaning bo'lishi)	Normal panjalar
16	Braxidaktiliya (barmoqlarning qisqa bo'lishi)	Normal barmoqlar
17	Qonning normal ivishi	Gemofiliya
18	Eritrotsitlarning normal shakli	Eritrotsitlarning o'roqsimon shakli
19	A ₁ V, AV qon gruppalari	0 qon gruppasi
20	Ko'zning yaqindan ko'rishi	Ko'zning normal ko'rishi
21	Teri rangining normal bo'lishi	Albinizm
22	Teri rangining qora bo'lishi	Teri rangining normal bo'lishi
23	Yuzda botiqlikning (chuqurcha) bo'lishi	Yuzda botiqlikning (chuqurcha) yo'qligi
24	Ko'z oralig'ining uzoqligi	Ko'z oralig'ining yaqinligi
25	Erta kallik	Normal soch to'kilishi
26	Glaukoma	Ko'zning normalligi
27	Quyovon lab	Normal lab
28	Suyaklarning mo'rtligi	Suyaklarning normal qattiqligi
29	Qandsiz diabet	Normal sog'liq
30	Sil kasalligiga chidamliligi	Sil kasalligiga moyillik
31	Katarakta	Ko'zning normalligi
32	Normal eshitish	Tug'ma karlik
33	Qonda qandni normal bo'lishi	Qandli diabet
34	Normal sog'liq	Shizofriniya
35	Migren	Normal sog'liq

36	O'naqaylik	Chapaqaylik
37	Normal sog'liq	Fyenilketonuriya
38	2-kurak tishining yo'qligi	2-kurak tishining borligi
39	Tish emali ko'ng'ir bo'lishi	Tish emali normal bo'lishi
40	Rangni ajrata olish	Daltonizm
41	Normal ko'rish	Nomozshom ko'rlik
42	Normal sog'liq	Miopatiya
43	Musbat rezus faktor	Manfiy rezus faktor

Agar irsiy dominant kasalliklarga bir oilaning ketma-ket bir necha naslining (avlodining) shikastlanishi (zararlanishi) xos bo'lsa (vertikal nasldan o'tish), retsessivda esa ko'pincha sog'lom ota-onaning bitta yoki bir necha farzandlari nasliy kasallikka yo'liqadi. Biroq kasallanish ehtimoli tashqaridan qaraganda sog'lom, ammo retsessiv tipiga ko'ra, irsiylangan kasallik hollari bo'lgan oila a'zolarining inbriding, ya'ni o'zaro qarindoshlar nikohida keskin ko'tariladi. Sababi ikkala ota-ona ham mutant genning yashirin tarqatuvchisi bo'lishlari mumkin. **Nikohga kiruvchilarning qarindoshlik darajasi qancha yaqin bo'lsa, shuncha farzandlarda har xil nasliy kasalliklarning paydo bo'lish ehtimoli ko'payadi (5-jadval).**

Biologlar avlodlar bir qancha alomatlar bo'yicha otalaridan ko'ra, ko'proq onalarini eslatuvchi juda ko'plab dalillarni yiqqanlar. Gap shundaki, **X jinsiy xromosoma autosomalar singari genlarga boy va genetik jihatdan faol, demak, unda genetik ma'lumot (informatsiya) ham ancha ko'p. Bunga qarama-qarshi Y xromosomada genlar nihoyatda kam va u genetik jihatdan faol emas. Uning ko'pchilik qismini geteroxromatin (xromosomalarning toq**

bo'yaladigan qismi. Bu joylari spirallashtgan bo'lib, faoliyati juda sust bo'ladi) tashkil qiladi. Y xromosomada odam hayoti uchun unchalik ahamiyatli bo'lmagan ayrim, chunonchi, quloqda yungning bo'lishi, ba'zi bir allergik kasalliklarning genlari joylashgan, xolos. Bunday belgilar, odatda, otadan o'g'il farzandlarga beriladi va **golandrotip** deb nomlanadi.

5-jadval

Ko'p genlarga bog'liq ayrim kasalliklarning yaqin qarindoshlar nikohidan tug'ilgan farzandlarda paydo bo'lish ehtimoli	
Xastalik	Ba'zi hollarda qarindoshlar orasidagi tug'ilgan farzandlarning kasallanishi
Maymoqlik	2%
G'ilaylik	15%
Bolalar falaji	2 – 3%
Tug'ma son suyagining chiqishi	
Ayol probandlarda	aka-ukalarda 1% opa-singillarda 5%
Erkak probandlarda	aka-ukalarda 5% opa-singillarda 7%
Epilepsiya	3 – 12%
Shizofreniya	
Ota-onaning bittasi kasal bo'lsa	10%
Ota-onaning ikkalasi kasal bo'lsa	40%

Aka-uka, opa-singillarda tasodifiy holatlarda	12,5 – 20%
Irsiylanishi noaniq garanglik	
Aka-ukalar, opa-singillarda tasodifiy holatlarda	17%
Avlodlarda	
Ota-onaning bittasi garang bo'lsa	3 – 10%
Ota-onaning ikkalasi garang bo'lsa	10 – 30%
Yara kasalligi	
Me'dada	7,5%
O'n ikki barmoqli ichakda	
Katta yoshlilarda	9%
Bolalarda	3%
Allergik kasalliklar	
Atipik dermatit	16%
Bronxial astma	8 – 9%

Shuning uchun ham irsiy alomatlar, asosan, ona tomondan ketadi. Masalan, yangi tug'ilgan bolaning og'irligi va tanasining uzunligi otasidan ko'ra, onasining tegishli alomatlariga o'zaro kuchliroq bog'langan. Er-xotinlarning qarishi, ularning farzandining irsiy patologiya bilan tug'ilish ehtimolini ko'paytiradi, lekin onalarda bu ehtimol o'n baravar oshsa, yoshi qaytgan (qariy boshlagan) otalarda esa bu ozginadir, ya'ni otaning qariligi onanikiga nisbatan ahamiyatsizdir (6-jadval).

Bu shu bilan izohlanadiki, ota organizmi va u yaratadigan muhitga nisbatan onaning organizmi va u yaratadigan muhit zurriyotning rivojlanishida katta ta'sir

ko'rsatadi. Bunda muhit tushunchasi keng tushuniladi - bu ham qorindagi muhit, ham oilaviy muhit, ham ota-onaning ijtimoiy mavqei va boshqa ko'p narsalardir.

6-jadval

Onaning yoshiga qarab 13, 18, 21 xromosomalarning uchtdan bo'lishi bilan aloqador Patau, Edvars va Daun sindromlarining farzandlarda uchrash foizini o'sib borishiga oid	
Onaning yoshi	Kasallanish foizi
19 yoshgacha	0,08
20 - 24 yoshgacha	0,06
25 - 29 yoshgacha	0,1
30 - 34 yoshgacha	0,2
35 - 39 yoshgacha	0,54
40 - 44 yoshgacha	1,6
45 va undan ortiq yosh	4,2

Ona homilador bo'lgandayoq otaga nisbatan bolaga ko'proq irsiy ma'lumotlarni beradi, sababi ayolning jinsiy hujayrasida yadrodagı xromosomalardan tashqari mitoxondrial genlarning yana minglab nusxasi bor (genlarning ozgina qismi hujayra sitoplazmasining mitoxondriyasida joylashgan).

Onaning genetik xususiyatlari bolaga uning qorin ichidagi rivojlanishidayoq ta'sir ko'rsata boshlaydi. Homilador ayol va homila jismonan bog'langanlar, shuning uchun ona organizmining o'ziga xos xususiyatlari rivojlanayotgan homilaga muhit omillarining kompleksi sifatida ta'sir ko'rsatadi. Ba'zida bu ta'sir salbiy bo'lib chiqadi. Bunga

yangi tugʻilgan chaqaloqlarning gemolitik kasalligi misol boʻla oladi. Bu kasallik ona va homila qon guruhining rezus sistemasi boʻyicha bir-biriga immunologik toʻgʻri kelmasligi tufayli kelib chiqadi. **Rezus-faktor** musbat va manfiy shakllarda uchraydi. Musbat rezus dominant genga bogʻliq. Musbat rezus chastotasi yevropeoidlarda 85%, mongoloidlarda 90 – 99% tashkil qiladi. Kasallik manfiy rezus onalardan tugʻilgan musbat rezus bolalarda vujudga keladi va qondagi eritrotsitlarning buzilishi oqibatida sariq kasal koʻrinishida namoyon boʻladi. Sababi shundaki, onaning manfiy rezus organizmida rezus-faktor deb nomlanadigan oqsilga qarshi antitelolar ishlab chiqiladi. Bu oqsil esa rezus-musbat bolaning eritrotsit membranasida boʻlib, onaning rezus-antitelolari bolaning tugʻilishidan oldin musbat rezus eritrotsitlarini buzishni boshlaydi. Bunda bolaning har xil organlar sistemasi jabr koʻradi, eng ogʻir holatda esa kamqonlik rivojlanib, bola nobud boʻladi. Faqatgina bolaga zudlik bilan qon quyish yoʻli orqali uni immunologik toʻqnashuvning asoratlaridan xalos qilish mumkin.

Xuddi shuningdek, **surunkali endokrin, yurak-qon tomirlari bilan kasallangan ayollarda ham bola tugʻishda muammolar paydo boʻladi.** Bu kasalliklarda modda almashinuvi buziladi, organizm sistemasining har xil funktsiyalari zaiflashadi. Bu buzilishlar, ayniqsa, homiladorlik davrida kuchayadi va homilaga salbiy taʼsir koʻrsatadi. Masalan, qandli diabet bilan kasallangan ayollarda baʼzida bola skelet rivojlanish illati (kasallik) bilan tugʻiladi. Bu anomaliya esa bolada uning genotipi, irsiyati bilan emas, balki onaning modda almashinuvi buzilishi bilan bogʻliqdir. Skelet defekti bilan bola koʻpincha qalqonsimon bez bilan kasallangan ayollarda ham tugʻiladi. Bunday ayollarning organizmida

kalsiy almashinuvi buzilgan bo'лади, uning yetishmovchiligida esa homilada suyak to'qimasining noto'g'ri shakllanishi ro'y beradi.

Ona organizmining o'ziga xos xususiyatlari bolaning aqliy rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Nisbatan ko'p o'rganilgan misol sifatida fenilketonuriyani (Felling kasalligi) keltirish mumkin. Fenilalanin aminakislotalarining almashinuvi buzilgan bu og'ir irsiy kasallikda asab sistemasi shikastlanadi. Yoshligida kasal bo'lib o'tgan ayollarning qonlarida fenilalanin almashinuvining toksik moddalari miqdori ko'tarilgan bo'лади. Fenilketonuriyadan davolangan ayollarning homilasi qorin ichidagi rivojlanishning butun davri mobaynida ana shu asab tarmog'iga zararli bo'lgan moddalarga duchor bo'ladilar va bunday ayollardan tug'ilgan bolalar aslida bu kasallikka irsiy moyilliklari bo'lmasa-da, odatda, o'zlarida aqliy qobiliyatning pastligini payqaydilar. Shuning uchun fenilketonuriya bilan kasallangan ayollarga homiladorlik davrida fenilalanin miqdori kam bo'lgan parhez tayinlaydilar.

Rivojlanayotgan homilaga onaning nafaqat genotipi, balki **ayol duch keladigan muhit omillari ham ta'sir ko'rsatadi.** Ayniqsa, ayolning ma'lum bir sabablarga ko'ra, homiladorlik paytida kimyoviy birikmalarning qabul qilishi homila rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, tashqi muhit omillari: ovqatning sifati, vitaminlar miqdori, kislorod, muhit harorati, yorug'lik kabilarning ta'siri ham juda katta.

Avlod ko'proq onaga tortib ketishini nafaqat irsiyat bilan, balki ona beradigan tarbiya bilan ham izohlash mumkin. Erkaklarga nisbatan tarbiyada, asosan, ayollarning roli kattaligini inobatga oladigan bo'lsak, "qush uyasida

ko'rganini qiladi" deganlaridek, ayol farzandlariga aynan o'z oilasida ko'rgan tarbiyani beradi, uning dunyoqarashi, saviyasi kabilar farzandlariga ta'sirini o'tkazmay qo'ymaydi. Sababi erkak kishi, odatda, asosiy vaqtini ishda o'tkazadi. Pul topish, uy-ro'zg'or ishlari bilan band bo'lganligi sabab, bola tarbiyasiga na vaqti, na kuchi qoladi. Bu bilan erkaklar farzand tarbiyasi bilan umuman shug'ullanmaydi demoq-chimasmiz, faqat ayolnikiga nisbatan ancha kamdir, xolos.

Ona bolaning ilk davridayoq unga otaga nisbatan katta ta'sir o'tkazadi. **Onaning o'ziga xos genetik xususiyatlari bolada uning suti orqali namoyon bo'lishi mumkin.** Hayvonlarda qilingan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, urg'ochi sutining tarkibi uning genotipiga bog'liqdir. Ba'zi ayollarning sutida g'ayrioddiy moddalar mavjud bo'lib, ular emadigan bolalarda har xil kasalliklarga olib kelishiga sabab bo'ladigan modda almashinuvining buzilishini keltirib chiqaradi.

Ko'rinib turganidek, ona organizmi rivojlanayotgan homilaga ko'rsatadigan ta'siri o'zining asoratlari bo'yicha nihoyatda turli xildir. Bundan esa shunday xulosa qilsa bo'ladiki, avlodning irsiy qobiliyat nishonalari eng yaxshi tarzda namoyon bo'lishi uchun homilador ayol sog'lom turmush tarzi kechirishi kerak. Ya'ni, to'laqonli ovqatlanishi kerak, chekish, alkogol ichish va giyohvandlik qabul qilish esa man etiladi va hokazo.

Shuni aytish kerakki, **avlodning irsiy qobiliyat nishonalari eng yaxshi tarzda namoyon bo'lishi uchun nafaqat ayol, balki erkak kishi ham sog'lom turmush tarzi kechirishi zarur.**

AQShning Bredford va Kaliforniya universitetlari olimlari o'rtacha miqdorda kofein iste'mol qiladigan erkaklarning jinsiy hujayralarida irsiy buzilishlarni topdilar. Bu

esa homilaning nobud bo'lishiga yoki bolaning nuqson va irsiy kasalliklar bilan tug'ilishiga, shuningdek, mutatsiya, rak va bepushtlikka ham olib kelishi mumkin. Shunday holatlarning uchrashini olimlar ko'plab dalillarni keltirgan holda isbotlaydilar. *Human Reproduction* jurnalida chop etilgan ushbu tadqiqot (2006) natijalari yana shuni ko'rsatadiki, erkak kishining yoshi o'tgan sari uning spermasining sifati ham yomonlashib boradi. Biroq shunday xulosa qilinadi: «Har kuni kofein iste'mol qiladigan erkak kishining yoshi nechada bo'lishidan qat'iy nazar jinsiy hujayralardagi DNKlar ko'proq shikastlanadilar». Shu bilan olimlar qo'shimcha qiladilarki, DNKning buzilishiga nafaqat kofeinning iste'moli sababchi. **Bugungi turmush tarzi va atrof-muhitning kimyoviy ifloslanishi dunyo bo'yicha erkaklarning spermatozoidlar sonining keskin kamayishiga sababchi bo'lmoqda.** Tadqiqot natijalariga ko'ra, oxirgi 50 yil ichida ularning soni 2,5 baravarga kamayib ketdi va kamayishda davom etmoqda. Ya'ni, yoshlarning (35 yoshgacha bo'lgan) ko'rsatkichi ularning otalariga (1970 yilgacha tug'ilganlarda) nisbatan ancha yomon natija ko'rsatdi. Erkaklarning urug'i 1 ml urug' suyuqligida 150 mlndan 60 mIngacha kamayib ketdi.

Amerika reproduktiv tibbiyoti jamiyatining yig'ilishida qilingan ma'ruzada bu borada yana ikkita gipoteza ilgari surildi: **antidepressantlarning qo'llanilishi va mobil telefonlarining uzoq muddat ishlatilishi.** Shu bilan birgalikda, bunday holatga **ozuq-ovqatning** (PXD, dioksin, ftalat kabi ko'plab moddalarga ega) ham ta'siri bor.

Shunga qaramay, olimlar bolalar uchun eng xavfli davr deb bola o'sishining ona qornidagi davrini ko'rsatadilar. Sababi bu davrda bolaning reproduktiv sistemasi paydo

bo'radi va rivojlanadi. Bu davrda olingan shikastlanishlar, ko'rilgan zarar deyarli qayta tiklanmaydi.

Umuman olganda, millatning irsiy salomatligini zaiflashtiruvchi, uning genofondi rang-barangligini va xilma-xilligini qashshoqlashtiruvchi omillarga:

- **biologik omillar:** ekzogen (tashqi) - gormonlar, viruslar va boshqa infeksiyalar, immunologik omillar, endogen (ichki) - genetik, konstitutsional, onaning yoshi;

- **axloqiy nopok yashash tufayli** genlarga nosog'lom axborot yuborish;

- **zararli odatlarga berilish:** tamaki chakish (kashandalik), alkogol ichimliklarga berilish (alkogolizm), narkotik moddalar iste'mol qilish (giyohvandlik);

- **tabiiy omillar:** noqulay ekologik vaziyat, ionlovchi radiatsiya, rentgen nurlari, kosmik nurlanish, energoinfarmatsion aylanishning buzilishining genlarga mutagen ta'siri;

- **kimyoviy omillar:** teratogen ta'siriga ega bo'lgan dori-darmonlar sonining ko'payib ketayotganligi, gormon dorilar, uxlatuvchi dorilar, ruhiy holatga ta'sir ko'rsatuvchi dorilar, salatsitlar, shuningdek, yod tanqisligi;

- **noto'g'ri ovqatlanish;**

- **insest nikoh** kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin. Ularning salbiy ta'siridan irsiy himoyalaniish masalasi bu borada aholining bilimini, irsiy savodxonligini oshirish kun tartibidagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Shu o'rinda o'zbeklarning milliy urf-odatlar va an'analari tarkibiga singib ketgan qon-qarindoshlar: aka-uka, opa-singil, xolavachcha, tog'avachcha, amakivachcha oilalari orasida, shuningdek, aholining boshqa qatlamlari orasida qat'iy chegaralangan nikohlar O'zbekistonning qishloq aholisi o'rtasida 13% ni tashkil etayotganligi va bunday nikohlar tufayli millatning toliqishi, respublikaning ayrim regionlarida yashovchi aholining anchagina qismi irsiy kasalliklarning og'ir oqibatlari botqog'iga tushib qolishiga sabab bo'layotganligini aytib o'tish zarur. 25% irsiy kasalliklarnigina ularning klinik belgilariga ko'ra aniqlash mumkinligi inobatga olinadigan bo'lsa, irsiy kasallik deganda nafaqat irsiy kasalliklarning ko'payishini, balki umuman avlodning, zurriyotning zaiflashib borayotganligi zamirida irsiy omillarning yashiringan bo'lishi mumkinligi haqida ham o'ylash darkor. Bunday holatlarni faqat jismoniy zaiflik sifatida baholab, uni birgina sport mashg'ulotlari bilan shug'ullanish orqali to'g'rilash mumkin deb qarash bilan vaziyat faqat yomonlashadi.

Millatni irsiy kasalliklardan xalos qilish borasida Sog'liqni saqlash vazirligi tomonidan e'tiborga loyiq amaliy ishlar olib borilmoqda. Jumladan, tibbiyot institutlari, yirik poliklinikalar qoshida tibbiyot-genetik maslahatxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Tibbiyot-genetik maslahat turmushga chiqayotgan oilani rejalashtirish, irsiy kasallik bilan bolalarning tug'ilish ehtimolini aniqlash va uning oldini olish chora-tadbirlarini belgilashga qaratilgan. Ammo muammo-ning yechimi faqat tibbiy-profilaktik tadbirlar bilan chegaralanib qololmaydi. **Bu borada aholining nafaqat irsiy, balki tibbiy savodxonligini oshirish ham katta ahamiyat kasb etadi. Zero, agar inson o'z salomatligiga o'zi**

qayg'urmasa, mas'uliyat his qilmasa tashqaridan yordam berishning iloji bo'lmaydi.

Demak, umr yo'ldoshini tanlayotganda tanlagan insoningiz sizning bo'lajak avlodingizni belgilashini unutmash kerak. Bu o'rinda ayollar erkaklarga nisbatan ustunlik qilishlari inobatga olinadigan bo'lsa, erkak kishi o'ziga bo'lajak xotin tanlar ekan, farzandlari va bo'lajak avlodi shu ayolga va uning avlodiga o'xshashini xohlaydimi yo yo'qmi degan savolni o'zi-o'ziga bermog'i lozim. O'z navbatida, bu ayollarga ham tegishli. Erkaklarning "avlodni baribir men belgilayman", "nasl otadan ketadi" deb qiz tanlashda bee'tibor bo'lishlari, ularning fikrlari noto'g'ri ekanligini bugungi fan isbotlaydi.

Autbridging – begonalar orasidagi nikoh.

Autosoma – jinsiy bo'lmagan xromosomalar to'plami yoki tana xromosomalari. Ular erkak va ayol organizmida bir xil bo'ladi. Odam organizmi xujayralarining diploid to'plamida 22 juft autosoma, 1 juft jinsiy xromosomalar bor.

Autosom dominant – jinsiy bo'lmagan (tana) xromosomalarida joylashgan, naslda ustunlik qiluvchi belgi xususiyatlar (allel A).

Autosom retsessiv – jinsiy bo'lmagan (tana) xromosomalarida joylashgan, yashirin holatda nasldan naslga o'tuvchi belgi va xususiyatlar (allel a).

Gameta – jinsiy hujayra. Gaploid to'plamli xromosomalarga ega bo'lgan tuxum hujayra va spermatozoid.

Gaploid – toq xromosomaga ega hujayra yoki organizm.

Genom – genlar yig'indisi. Xromosomalarning gaploid to'plami. Genomning genotipdan farqi shundaki, u ayrim zot yoki navni emas, balki bir turni xarakterlab beradi.

Genotip – organizmning irsiy asosi. Diploid to'plamdagi barcha genlar yig'indisi.

Genofond – tur, populyatsiya genlari yig'indisi bo'lib, genofondda mutatsiyalar tez-tez sodir bo'ladi va qaytarilib turadi. Genofond populyatsiyadagi allel genlar yig'indisidir.

Geterozigota – har xil zigota. Shakli, kattaligi turlicha bo'lgan ikkita gametaning qo'shilishidan hosil bo'ladi.

Gyeteroxromatin – xromosomalarning toq bo'yaladigan qismi. Bu joylari spirallashtgan bo'lib, faoliyati juda sust bo'ladi.

Gomogameta – urg'ochi jins kariotipida jinsiy xromosomalar bir xil gametalarni hosil qiladi.

Gomozigota – bitta genning bir xil allellariga ega bo'lgan organizm (aa yoki AA). Bunday organizmlar bir xil gametalarni (a yoki A) hosil qiladi va avlodda belgilar ajralish kuzatiladi.

Gomologik xromosoma – kattaligi, shakli, genlari bir xil bo'lgan juft xromosomalar.

Jinsiy xromosomalar – erkak va urg'ochi organizmlarining bir-biridan farq qiluvchi xromosomalariga aytiladi.

Diploid – hujayra gomologik juft xromosomalar to'liq to'plamiga ega organizm.

DNK – dezoksiribonuklein kislota. Faqat odamdagina emas, balki barcha boshqa eukariotlarda, shuningdek, prokariotlarda irsiy axborot saqlovchi sanaladi.

Zigota – diploid to'plamli hujayra. U gaploid to'plamli erkak va urg'ochi jinsiy hujayralarining qo'shilishidan hosil bo'ladi. Zigota yangi individning boshlang'ich hujayrasi hisoblanadi.

Inbriding – chatishtirish turi bo'lib, bunda yaqin qarindosh organizmlar bir-biri bilan chatishtiriladi. Odamlarda yaqin qarindosh-urug'lar orasidagi nikoh misol bo'ladi.

Insest – juda yaqin qarindoshlar orasidagi nikohlar (akasingil, opa-uka orasidagi nikoh).

Irsiyat – irsiylanish jarayoni orqali organizmlarning avlodlar almashinishi davomida irsiy ma'lumotlarni avlodlardan avlodga o'tkazish jarayoni.

Kariotip – hujayra yadrosidagi xromosomalar yig'indisi. U odamda 22 juft autosoma va 1 juft jinsiy xromosomadan tashkil topadi) ikkita xs – XX, erkaklar kariotipida esa bitta X va bitta Y (igrik) xromosoma – XY bo'ladi.

Manfiy assortativ nikoh – belgilari bilan farqlanadigan shaxslar oʻrtasida quriladi (sogʻlom shaxslar bilan kar-soqovlar, pakanalar bilan novchalar orasidagi nikoh).

Modifikatsiya – bu irsiy bir xil organizmlarda tashqi omillar taʼsirida kelib chiqqan fenotipik farqlar.

Musbat assortativ nikoh – ayrim belgilari bilan oʻxshash boʻlgan shaxslar orasida quriladi (kar-soqovlar, pakana, novcha boʻylilar, aqli zaif shaxslar orasidagi nikoh).

Mutatsion oʻzgaruvchanlik – irsiy belgi va xususiyatlarning tabiiy va irsiy omillar taʼsiri keskin oʻzgarib, yangi barqaror belgi va xususiyatlar hosil qilishidir.

Mutatsiya – irsiyatning moddiy asosi boʻlgan genlar va xromosomalarning oʻzgarishi natijasida sodir boʻladigan irsiy oʻzgaruvchanlik. Mutatsiya ota-onada uchramagan yangi turgʻun irsiylanuvchi oʻzgarishdir.

Polimeriya – baʼzi kasalliklar bir emas, balki bir nechta genlar taʼsirida yuzaga chiqish holatiga aytiladi.

Populyatsiya – uzoq vaqt davomida bir hududda yashaydigan oʻzining mustaqil genetik sistemasiga va ekologik uyasiga ega, turning boshqa populyatsiyalari bilan panmiksiya holatida boʻlgan turning oʻz-oʻzidan koʻpayuvchi eng kichik guruhidir.

Spermatozoid – erkaklik jinsiy hujayrasi. Boshcha, boʻyin, tana, dum qismlaridan iborat. Xromosomalari gaploid toʻplamda boʻladi.

Ekspressiv – namoyon boʻlish – muayyan gen tomonidan aniqlanuvchi belgining fenotipda organizmning yashash sharoitiga qarab namoyon boʻlish darajasi.

Yuqorida koʻrsatilgan omillarning hammasi umr yoʻldoshini tanlashda juda muhim hisoblanadi. Ammo ularning barchasini hisobga olgan holda umr yoʻldoshini tanlash qiyin.

Oʻtmishda umr yoʻldoshini tanlashda, bugungi kundan farqli tarzda, diniy qadriyatlar yetakchilik qilgan. Muhammad Paygʻambar (s.a.v.): “Nikohda ayolning toʻrt

jihati e'tiborga olinadi: mol-mulki, nasl-nasabi, xushro'y-go'zalligi va dinu diyonatligi. Siz dinu diyonatlisini tanlang, ey baraka topkur", – deya nasihat qilgan.

Hadisda: "Ayollarni faqat chiroyi uchun nikohga olmang, chiroyi ularning axloqini yomonlashtirishi mumkin. Ularga mol-dunyosi uchun ham uylanmang, mol-dunyo ularni yo'ldan ozdirishi mumkin, ayollarga dindorligi uchun uylaning ...", deyilgan.

Imom G'azzoliy "Nikoh odobi" risolasida juft tanlashda 8 xislatga ahamiyat berish kerak deydi: qizning dinu diyonatli, yaxshi axloqli, go'zal (muhabbatni alanglantiruvchi asoslardan biri chehra go'zalligi bo'lib, ko'rimsiz ayolning chehrasi tezda ko'ngilni zada etishi mumkin), kelinga beriladigan mahrning oz bo'lishi, kelinning tug'a olish qobiliyati, qizning bokiraligi, qizning nasl-nasabining bo'lishi, tanlangan ayol yaqin qarindosh bo'lmasligi shart.

Kelin tanlashda Amir Temur shunday degan: "Kelin bo'lmish nasli-nasabi, odob-axloqi, sog'lom va baquvvatligi bilan barcha qusurlardan xoli bo'lsagina, el-yurtga to'y-tomosha berib, kelin tushirdim".

Yigit va qiz uchrashuvi...
Ancha gaplashishgandan so'ng yigit:
– Jonim, menga turmushga chiqasizmi?
– Ha, albatta!
...So'ng uzoq jimlik...
Jimlikdan zerikkan qiz:
– Nega jimsiz?
– Shundoq ham ko'p gapirib qo'ydim...

O'z navbatida, umr yo'ldoshini tanlashda nikohgacha uchrashuvning ham ahamiyati kattadir. Ammo o'tmishda yaxshi ko'rib turmush qurish "gunoh" hisoblangan. Balog'at yoshiga yetgan qizlar "eshik hatlab" ko'chaga chiqmagan, paranji yopingani uchun ularning yuzini hech kim ko'rmagan. Ular bir

to‘da bo‘lib yig‘ilib, tikish-bichish ishlari bilan shug‘ullanganlar.

P.Mayevning ma‘lumoticha, XIX asrning ikkinchi yarmida Toshkentda o‘zbeklarda, odatda, kuyov qizni nikohgacha ko‘rishi mumkin bo‘lmagan, ammo ustomon yigitlar ko‘pincha tanish ayollardan birini “sotib” olardi. Bunda o‘sha ayol qizni o‘zining uyiga taklif qilardi va shu bilan yigitda qizni ko‘rish imkoniyati paydo bo‘lardi. Masalan, janubiy Xorazm o‘zbeklarida unashtirilgan qiz yangasi bilan ommaviy sayilga chiqishi mumkin bo‘lgan, shu bilan qiz kuyov bilan o‘sha yerda uchrashgan. K.Jeyjerning sobiq Sovet Ittifoqida olib borgan tadqiqotiga ko‘ra ham, o‘tmishda, axborotchilarning ma‘lumoti bo‘yicha, kelin-kuyovlarning taqdiri ota-onasining qo‘lida bo‘lgan. Shunday hollar bo‘lgan ekanki, qiz bilan yigit bir-birini faqat to‘ydan keyin go‘shangada ko‘rgan.

Ammo islom dinida bo‘lg‘usi kelin bilan kuyovning turmushlari mustahkam bo‘lishi uchun nikohdan avval bir-birlarini ko‘rishga ruxsat etiladi. Mug‘ira ibn Shu‘ba degan sahobiy bir ayolga uylanmoqchi bo‘lganligini Muhammad Payg‘ambar (s.a.v.)ga aytganida, Janob u kishidan: “Uylanayotgan ayolni ko‘rdingmi?”, – deb so‘radi. U kishi esa: “Yo‘q”, – deb javob qildi.

Shunda Rasululloh (s.a.v.): “U ayolni ko‘rgin. Chunki uni ko‘rsang, o‘rtalaringda muhabbat, ulfatlik paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi”, – dedi. Biroq bir-birini ko‘rish shariatga

muvofiq har ikki tomon vakillari nazorati ostida bo'lishi shart. O'zlarini yolg'iz, alohida qoldirish yoki nikohdan oldin yakka holda uchrashib turishlari man etiladi. Muhammad Payg'ambar (s.a.v): "Mahram bo'lmagan bir kishi ila bir ayol hech kim yo'q yerda xoliy bo'lishsa, ularning uchinchisi shaytondir", – dedi. Zero, bunday uchrashuvlarda islom dinida gunoh bo'lishidan tashqari har ikki tomon uchun hunuk, ayniqsa, qizlar uchun tuzatib bo'lmas xato, oila a'zolarining obro'si oyoqosti bo'lishdek ko'ngilsiz voqea yuz berishi mumkin. Shu bilan birgalikda, ulamolar: "Eng yaxshisi, uylanmoqchi bo'lgan yigit qizni unga sovchi yubormasdan ilgari ko'rsin. Agar yoqmasa, qizga ozor yetkazmaydi, sovchi yubormaydi. Qizni ko'rish uchun uning roziligi yo bilishi shart emas" deb qo'shimcha qiladilar.

Lekin o'zbek xalqi bunga har doim ham amal qilmagani va amal qilmayotgani yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdi. Bir axborotchi keyingi yillarni quyidagicha izohlaydi: "O'sha paytda (1940-yillar) hamma bir-birini faqat go'shangada ko'rar edi. Umr yo'ldoshini farzandiga ota-ona ko'rib, tanlar edi. "Dadang otasini surishtirib keldi, men mahalladan bilib keldim, bizning yuzimizni yerga qaratma, "bo'ladi", deb farzandlarini nikohlab qo'yaver-ganlar. U paytda ota-ona nima desa shu bo'lgan, "yurishlar" bo'lmagan. Uchrashib "yurishlar" menda yo'q edi, nevaramda bo'ldi". Lekin o'sha davrda bir-birini ko'rib turmush qurish bor edi. Yuqoridagi gaplar faqat shuni tasdiqlaydiki, uchrashuvsiz nikohlar hali ham amalda bo'lgan.

Sobiq SSSR davrida to'ygacha ko'rishmasdan oila qurishga qarshi kurash olib borildi. 1918 yil 16 dekabrda qabul qilingan "Fuqarolik holati dalolatnomalari, nikoh, oila va vasiylik huquqi haqida RSFSR qonunlar kodeksi"da, 1924

yil 17 aprelda Butunbuxoro Markaziy Ijroiya Komiteti maishiy jinoyatlar to'g'risidagi dekretlar, 1921 yil 3 iyulda Xorazm Xalq Sovet Respublikasida Xalq Komissarlari Sovetining nikoh to'g'risidagi 1-sonli buyrug'ida, O'zbekiston SSRning 1926 yil 1 iyuldan amalga kiritilgan **Jinoyat kodeksida (274-modda)** xotin-qizlarni jismoniy yoki psixik majburlash bilan erga berish taqiqlangan.

Bu qonunlar ta'siri natijasida sho'rolar davrida uchra-shuvsiz, majburiy nikohlar yo'qolib ketdi. Tadqiqotimiz natijasiga ko'ra, hozirgi kunga qadar ham ayrim ota-onalar mol-nasabiga qarab, qizini "avrab", u yoqtirmagan bo'lsa ham uzatadilar. Holbuki **O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 14-moddasiga** binoan bu taqiqlanadi. Bunda ota-ona qizni ko'ndirishga harakat qiladi yoki majburlaydi. Vaqt o'tgan sayin yoshlar dunyoqarashining o'zgarishi munosabati bilan bunday "majburlanish"larning soni kamayib bormoqda. Bugungi kunda kelishilgan uchrashuvga chiqmay turib turmushga chiqqan qizning o'zi deyarli yo'q.

Psixologlarning fikricha, oila qurishdan oldin bo'lajak er-xotinlar bir-birlarini ma'lum bir muddat bo'lajak er yoki xotin sifatida bilib yursalar, bir-birlarining shaxsiy xususiyatlari, individual sifatlari, qiziqishlari, dunyoqarashlari, shaxsiy yo'nalganliklari haqida adekvatroq (o'xshash) tasavvur va ma'lumotlarga ega bo'lsalar, bu tasavvur va ma'lumotlar ularga birgalikdagi hayotlarida bir-birlarini tushunib, bir-birlariga yordam berishi mumkin.

Tadqiqotimizga ko'ra, sinaluvchilarning ko'pchiligi (54%) yoshlar bir-birlarini yaxshi bilishlari uchun uchrashib yurishlarini ma'qullaydilar. Shu bilan birga, nikohdan oldin uchrashib yurishlarni ma'qul ko'rmay, faqat sovchilik orqali kelishilgan uchrashuvlarni ma'qul ko'radigan respondentlar

ham kam emas (44%). Buning ichida «baribir yigitlar “yurganiga” emas, ota-onasi aytganiga uylanadi, “yurmagan” yaxshi” javobiga va umuman sovchilik orqali kelishilgan uchrashuvga ayollardan (39,7%) ko‘ra erkaklar (50%) ko‘proq ijobiy javob berdilar.

Og‘zaki so‘rov ma‘lumotlarimizga ko‘ra ham, erkak axborotchilar yigitlarning ko‘p holatlarda uchrashib yurgan qizlariga uylanmasliklarini, bu nafaqat ularning ota-onasi xohishiga bog‘liqligi, balki ularning o‘zlari buni xohlamasliklarini e‘tirof etganlar. Chunki ularning fikricha, yigitlar bilan uchrashib yurgan qiz boshqasi bilan ham xuddi shunday uchrashib yurishi mumkin. “Agar baribir uylanish niyati bo‘lmasa, nima keragi bor uchrashib yurishni?” degan savolga, ularning o‘zi “ko‘ngilxushlik uchun”, “vaqt bekorga o‘tmasligi uchun”, “yoqtirib, uchrashib yursa, buning nimasi yomon”, deb javob beradilar.

Albatta, tadqiqot barcha erkaklar bunday fikrlamasligini ko‘rsatadi. Lekin bu ayollarni tanishishda erkaklarga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga, ularning har bir gapiga ishonib, o‘zlarini darrov umidvor qilmasliklariga ogoh etadi. Shunday holatlar ham borki, erkak kishi o‘zi bilan yaqindan tanishib yurgan ayolini sevaman deb o‘ylaydi, hatto uylanish niyatida bo‘ladi, ammo ma‘lum bir vaqt o‘tgandan keyin yo o‘zi sevmasligini tushunib yetadi yoki ota-onasi baribir olib bermasligiga aniq ishongandan keyin qiz bilan aloqani uzadi. Aloqani uzish ikki xil yo‘l bilan amalga oshadi: biri, qiz bilan ochiq gaplashgan

holda, ikkinchisi, sekingina hech narsa demasdan «yo‘q» bo‘lib ketish orqali.

Albatta, bu sevgi bosqichi bilan izohlanadi. To‘laqonli sevgi-muhabbatni his etgan har bir inson muhabbatning quyidagi bosqichlarini bosib o‘tadi:

1) boshlang‘ich muhabbat – haqiqiy, istiqboli porloq, bir umrlik sof muhabbatning boshlanishi yoki aksincha, shunchaki bir havas bo‘lishi mumkin;

2) alangalangan muhabbat – jinsiy hayotning boshlanishi, erga va xotinga bo‘lgan muhabbatning yanada oshishi;

3) o‘zaro hurmat – uzoq yillar birga yashash tufayli urning xotinga bo‘lgan hissiyotini keskin kuchayishidir.

Eng ko‘p tarqalgan birinchi bosqich ko‘p holatlarda ikkinchi bosqichga o‘tmasdan so‘nib qoladi. Ana shunda yuqoridagi vaziyat sodir bo‘ladi.

Psixologlarning tadqiqotiga ko‘ra, oila qurgunga qadar bir-birlarini 1 oy va undan kam vaqt bilgan er-xotinlar miqdori ajrashib ketgan er-xotinlar orasida ko‘pchilikni tashkil qilishini qo‘rsatdi. Shuningdek, bir-birlarini oila qurgunga qadar 5 - 10 yil va undan ko‘p vaqt bilishlari ham bo‘lajak er-xotinlarga bir-birlariga his-tuyg‘ularning “sovishiga” olib kelishi mumkin. Psixologiyaga doir adabiyotlarda bo‘lajak er-xotin sifatida bir-birlarini yarim yildan bir yilgacha bilish eng maqbul muddat deb ko‘rsatiladi. Albatta, bu vaqtni ham ideal vaqt deb hisoblab bo‘lmaydi. Bu yerda muhimi yoshlar bir-birlarini qanday jadallikda, qanday maqsadda, qanday vosita, usullar yordamida va qanday “ko‘z” bilan o‘rganishlaridadir.

O‘tmishdan farqli o‘laroq XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab bugungi kungacha yoshlar turli shart-sharoitlarda

tanishmoqdalar. Bugungi kunda kimdir o'qish, ish joyida yoki o'zi, kimdir biron-bir do'sti, qarindoshi, kimdir ko'chada, jamoatchilik joylarida, transportda, turli marosimlar, to'ylar, kechalar, o'tirishlar va hokazo shart-sharoitlarga ko'ra tanishishlari mumkin. Ammo o'zbek oilasining etnik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, yosh oilaning yuzaga kelish shartlari orasida keng tarqalganlaridan biri sovchilik orqali tanishishdir.

Tadqiqotimizga ko'ra, yoshlarning 15% ish joyida, 7% mehmondorchilikda, 7% o'qishda, 6% ko'chada, 1% do'sti va 1% qarindoshi orqali tanishganliklarini ko'rish mumkin. Biroq eng ko'p foizni sovchilik orqali tanishish olib, yoshlarning 42% sovchilik orqali tanishganliklari ma'lum bo'ldi.

Sovchilik ham azaldan shakllanib kelgan o'zbek xalqining qadriyatlaridan biridir. Bunda yoshlar bir-birlarini oldindan bilishlari, sevishlari, shunchaki uchrashib qolishi yoki sovchilar orqali qidirib, kelin topishidan qat'iy nazar, albatta, kelinnikiga sovchilar borishi nikohning yuzaga kelishidagi etnik shart, urf-odatlardan biri hisoblanadi. Uning ham o'ziga yarasha talablari, shartlari, mas'uliyati mavjud. Sovchilikka borilganda sovchilar bo'lajak er-xotinlar, qudalarni har tomonlama o'rganib, ularning bir-birlariga qay darajada mos kelish jihatlari puxta o'rganib chiqishga harakat qiladilar. Sovchilikda surishtirish orqali bo'lajak kelin-kuyov, uning oilasi, avlodi haqida har tomonlama ma'lumotlar olishga harakat qilinadi.

Xalqimizda bir gap bor. Agar qiz bolani uyiga o'nta sovchi kelsa, u hech biriga rozi bo'lmay, o'n birinchisini kuta boshlaydi...

Umuman sovchilikning milliy, etnik, an'anaviy amallariga, talablariga rioya qilish ham nikoh mustahkamligining muhim shartlaridan hisoblanadi.

Shuning uchun ham sovchilik masalalariga o'tmishda katta e'tibor berilgan va sovchilikka eng tajribali, mulohazakor, oqil odamlar tanlangan.

Hozirgi vaqtda sovchilikka borilar ekan, tanlanajak kelinni, bo'lajak qaynona yoki sovchi bo'lib borgan odamning didiga qay darajada mos tushishi, uning ota-onasi, har ikkala oilaning moddiy ijtimoiy holati, mavqei kabilarga ko'proq e'tibor berilib, bo'lajak kelin va kuyovning manfaatlari, ularning bir-birlariga mos kelishi yoki kelmasligi jihatlari unutilib qo'yayotganlik hollarini ham kuzatish mumkin. Bunday vaziyatlarda yoshlarning o'zlarining oilaviy hayotlari haqidagi masalalarini hal etishdagi ishtiroklari, ularning fikri, nikohga nisbatan munosabatlari hisobga olinmay qolishi mumkin. Bu esa ularga qurilajak oila mustahkamligini ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Agar yoshlar sovchilar yordamisiz bir-birlari bilan tanishgan bo'lsalar, bunda ular birinchi navbatda tanlagan odamining o'zlarining ko'ngliga, didiga, idealiga mos kelishi yo kelmasligiga e'tibor beradilar. Bu, albatta, kelgusi hayot uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omillar hisoblanadi. Lekin bu o'rinda hamma yoshlar ham o'zlariga va bo'lajak turmush o'rtog'iga adekvat baho bera olmasliklari, o'z "tengi"ni topishda adashishlari, bu borada ularning "yoshligi", hayotiy tajribalarining yetishmasligi kabilar ularga xalaqit berishi mumkin. Agar ular, yuqorida aytib o'tilganidek, oilaviy hayotga psixologik yetuk bo'lsalar, ularning xatoga yo'l qo'yish, adashish ehtimollari kam bo'ladi. Agar shoshma-shosharlik qilsalar, omadsizlikka uchrashlari mumkin.

O'zbeklarning nikoh to'yigacha bo'lgan bosqichi o'zining ko'p qirrali va son-sanoqsiz rasm-rusumlari, urf-

odat, taomil va marosimlariga boy. Uning o'ziga xos va davriga mos udumlari nikoh to'yining o'ta murakkabligidan, xalqonaligidan darak beradi. Ammo Toshkent shahrida nikoh to'yigacha bo'lgan marosimlar qisqarib bormoqda.

Toshkentliklarda bugungi kunda amalda sovchilikdan so'ng **oq o'rar** (**oqliq** berish), **non sindirish** marosimlari bitta qilib o'tkazilmoqda, bunda **fotiha to'yi** alohida o'tkaziladi yoki

umuman o'tkazilmaydi, bunga oilalarning o'zlari kelishadilar. Shu bilan birgalikda, ko'pchilikda **oq o'rar**, **non sindirish** hamda **fotiha to'yi** marosimlari qo'shib o'tkazilmoqda. **Maslahat oshi**, **sabzi to'g'rar** odatlaridan voz kechilib, faqat **uy ko'rish**, **mol yoyar** va **to'y yuborish** marosimlari bajarilmoqda. Marosimlarning qisqarishi ortiqcha xarajatlarni qisqartirishga bo'lgan ehtiyoj bilan belgilanadi. Biz bu marosimlarning bajarilishiga to'xtalib o'tmoqchi emasmiz. Sababi bu alohida tadqiqot ishidir.

Ammo ularning ahamiyatini inobatga olmasdan iloji yo'q. Sababi ularning barchasi kelib chiqishi bo'yicha xalqning ijtimoiy-iqdisodiy va amaliy faoliyati natijasida vujudga kelgan va ularning ma'lum ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qilgan. Masalan, **uy ko'rar** marosimiga borilganda, kuyovning nafaqat uy-joyini, moddiy ahvolini, qanday yashashini bilib kelganlar, balki kuyovning kimligi,

fe'li-atvori va boshqa tomonlari ham so'rab-surishtirilgan. *Oq o'rar, fotiha to'yi* jarayoni ikki qudaning yanada yaqinlashuviga imkon berib, to'y tantanasining aniq vaqtini

va o'rtada bo'ladigan oldi-berdi ishlarining hajmi va qimmatini belgilab bersa, boshqa tomondan esa yigit-qizlar uchun ham o'ziga xos bir davrni boshlab beradi. Gap shundaki, fotiha to'yidan boshlab, qiz bilan yigit otionalari, qarindoshlari va yaqin kishilaridan qochib, berkinib yuradilar. Bu jarayon to to'y o'tib, *yuz ochdi* va *kuyov chaqirdi* pallasigacha davom etgan. Toshkentda qochib, berkinib yurish odati uchramaydi, chunki katta shaharda qarama-qarshi tomonni ko'rib qolish ehtimoli juda kamdir.

Xullas, hech bir avlod o'zigacha yaratilgan va to'planib kelingan madaniy meroslarsiz, bilim va an'analarsiz yashay olmaydi. Ma'lum bir jamiyatda yashar ekan, u ajdodlar tomonidan to'plangan marosimlarni hayotning birinchi kunidanoq o'zlashtirib boradi. **Urf-odat va an'analarda xalqning yashash tarzi, turmush sharoitlari, xujalik yurgizish xususiyatlari, iqtisodiy imkoniyatlari, ma'naviy olami kabi tomonlar o'z aksini topgan bo'lib, ular har bir xalqda abadul-abad berilgan va hech o'zgarmaydigan narsa emas.** Hayot ularni g'alvirdan o'tkazib, puchini-po'chaqqa, sarasini-saraqqa ajratib boradi. Yangi davrga moslasha olgani saqlanib qoladi. Shu bilan birga, har bir davr o'zining udum va marosimlarini, urf-odatlar va an'alarini

yaratadi. Yuqoridagi urf-odatlarining qisqarishi esa ularning umrini o'tab bo'lganligini, davr ruhiga mos kelmay qolganligini ko'rsatadi.

Xullas, islom dinida qiz tanlashda

mol, nasab, husn, diyonatga ahamiyat berilgan bo'lsa ham, oxirgisi muhimroq hisoblangan. Yuqorida ko'rib chiqilgan barcha omillarning birlamchi, ikkilamchi ahamiyatlilik darajasini bilish maqsadida esa biz Toshkent shahrida o'tkazgan tadqiqotimizda o'zbeklardan umr yo'ldoshini tanlashda ahamiyatli bo'lgan omillarni muhimligiga ko'ra o'ringa qo'yib chiqishlarini so'radik. 7-jadvalda buni yaqqol ko'rish mumkin (U – umumiy; A – ayollar; E – erkaklar; O – omillar).

Bizningcha, jadvalga ortiqcha izohning keragi yo'q. Ammo shuni aytish zarurki, omillarning o'ringa qo'yilishi bo'yicha, bugungi kunda o'zbeklar uchun umr yo'ldoshini tanlashda birinchi o'rinda sevgining bo'lishi e'tiborlidir, albatta. Holbuki, bundan avval o'tkazgan tadqiqotimizga ko'ra, birinchi o'rinda oilaning yaxshi-yomonligi turar edi [Z.Rasulova, 2013. 228-b.]. Hozirda esa u ovoz berilishiga ko'ra birinchi bo'lib tursa-da, birinchi o'ringa qo'yilishi bo'yicha ikkinchi o'rindan joy oldi. Besh yil avvaldagidek sog'liq uchinchi o'rindan joy oldi. E'tiborlisi, keyingi o'rinlardan joy olgan millat va diniy e'tiqod bo'lajak kelin-kuyovda yomon xislatlarning bor-yo'qligidan ham muhimroq bo'lib chiqdi. Ovoz berilishiga ko'ra esa, millat hatto sevgidan ham yuqoriroq o'rin oldi.

Umr yoʻldoshini tanlashda ahamiyatga ega muhim omillar

	<i>Umr yoʻldoshini tanlashdagi omillar</i>		<i>U</i>	<i>A</i>	<i>E</i>	<i>O</i>	<i>U</i>	<i>A</i>	<i>E</i>
	<i>Oʻringa qoʻyilishi boʻyicha</i>					<i>Eʼtiborga loyiq</i>			
Oʻrin	T _r		%	%	%	T _r	%	%	%
I	1	Sevgi	30,8	21,7	40	2	55,8	51,7	60
II	2	Oilaning yaxshi-yomonligi	29,2	28,3	30	3	48,3	51,7	45
III	3	Sogʻligi	27,5	25	30	4	43,3	41,7	45
IV	4	Millati	20	20	20	1	42,5	35	50
V	5	Diniy eʼtiqodi	16,7	18,3	15	6	39,2	48,3	30
VI	6	Yomon xislatlarning bor-yoʻqligi (ichadi, chekadi...)	15	25	5	8	38,3	41,7	35
VII	7	Yosh oʻrtasidagi farq	15	20	10	5	36,7	38,3	35
VIII	8	Ijtimoiy tabaqasi (nasli)	13,3	16,7	10	14	35	40	30
IX	9	Maʼlumoti	12,5	15	10	7	33,3	36,7	30
X	10	Kasbi	5,8	11,7	15	9	32,5	35	30
XI	11	Moddiy tomoni	5,8	11,7	5	10	28,3	41,7	15
XII	12	Oilaning jamiyatdagi obroʻsi	5,8	6,7	5	11	27,5	35	20
XIII	13	Qayerdanligi	5	5	5	12	25,8	21,7	30
XIV	14	Tashqi koʻrinishi	4,2	8,3	15	15	20,8	26,7	15
XV	15	Ish joyi	4,2	8,3	5	13	15,8	21,7	10
XVI	16	Qarindoshchilik aloqalari	2,5	5	10	16	12,5	15	10
XVII	17	Nikohlanish yoshi	0,8	1,7	5	17	10,8	11,7	10
XVIII	18	Hammasiga	0,8	1,7	—				
XIX	19	Xarakterlarning bir-biriga mosligi	0,8	1,7	—				

O'z navbatida, bugungi kunda ajrashgan erkaklarning ko'pligi bilan bir qatorda yigitlarning ham nisbatan erta uylanishi umr yo'ldoshi tanlashda yosh o'rtasidagi farqqa ham e'tibor berilishiga olib kelgan. Shuningdek, hozirda ijtimoiy tabaqasi (nasli), ma'lumoti kabi omillarning ham ahamiyati oshgan.

E'tiborlisi, og'zaki so'rovda muhim hisoblangan oilaning moddiy tomoni, jamiyatlardagi obro'si, bo'lajak kelin-kuyovning qayerda ishlashi kabi omillar yozma so'rovda quyi o'rinlardan joy olgan. Xarakterlarning bir-biriga mosligi va umuman, barcha omillarning muhimligini esa faqat 1,7% ayollar e'tirof etdi, xolos. Bunda yigit va qiz xarakterlarining bir-biriga to'g'ri kelishi hatto uchinchi darajadagi omil sifatida baholangan.

Gap shundaki, bu tadqiqotda respondentlar o'zlarining qanday omilni muhim deb hisoblashlarini bildirganlar, xolos. Ammo o'ylash, xohish boshqa, uni amalda bajarish boshqa. Masalan, sevgining birinchi o'rinda ekanligi o'zbeklar, ayniqsa, erkaklar sevib nikoh qurishni xohlashlaridan dalolat beradi. Sovchilik orqali tanishib qurilgan nikohlar esa,

Mana u

dunyoda hamma orzu qilgan
erkak

odatda sevgisiz bo'ladi. Shuning uchun turmush qurgandan so'ng, ayniqsa, erkaklar uchun sevgining ahamiyati ko'rinadi. Shu sabab bu yerda oila qurishda sevgi ahamiyatlidir, degan xulosaga kelingan. O'zbek xalqida ko'pchilik aynan sovchilik orqali turmush qurganligi bois, ota-onalar uchun yigit va

qiz xarakterlarining bir-biriga to'g'ri kelishidan ko'ra, yuqorida ko'rsatilgan omillar muhimroq hisoblaniladi. Zero, sovchilik orqali tanishganlarda uzoq muddat uchrashib yurishga imkoniyat bo'lmaydi, shu sababli xarakter kabi ichki omillarni o'rganishga imkon bo'lmaganligidan, asosiy e'tibor tashqi omillarga qaratiladi.

8-jadvalda hozirgi kunda kelin yo kuyov tanlashda sovchilikda e'tiborga olinidagan omillarni keltirganmiz. Ko'rinib turganidek, oilaning moddiy tarafi, qiz, ayniqsa, yigitning qayerda ishlashi (umuman ishlaydimi yo yo'qmi), qanday kasbdaligi, sog'ligi, yomon xislatlarning bor-yo'qligi (ichish, qiz yo yigitlar bilan "yurish", giyohvandlik) va oilaning umuman yaxshi-yomonligi birinchi o'rinda bo'lsa, oilaning qayerdanligi (asli toshkentliklar bunga hali e'tibor beradilar), yigit, ayniqsa, qizning tashqi ko'rinishi, sevgi, ma'lumotning bor-yo'qligi ikkinchi o'rinda va nasl-nasabi, ijtimoiy tabaqasi, diniy e'tiqodi, millati (hozir chet elliklar bilan nikoh qurish Toshkentda hayratlanadigan ish emas) eng oxirgi o'rinda turibdi.

8-jadval

O'	<i>Hozirgi kunda kelin yo kuyov tanlashda muhim hisoblangan omillar</i>
1	Oilaning moddiy tarafi, qiz, ayniqsa, yigitning qayerda ishlashi (umuman ishlaydimi yo yo'qmi), qanday kasbdaligi, sog'ligi, yomon xislatlarning bor-yo'qligi (ichish, qiz yo yigitlar bilan yurish, giyohvandlik) va oilaning umuman yaxshi-yomonligi.
2	Oilaning qayerdanligi, yigit, ayniqsa, qizning tashqi ko'rinishi, sevgi, ma'lumotning bor-yo'qligi.
3	Nasl-nasabi, ijtimoiy tabaqasi, diniy e'tiqodi, millati.

Bu borada xulosa qilib aytish mumkinki, kuyov oilasi hamda kelinning oilasi nafaqat moddiy jihatdan, balki har tomonlama (yuqoridagi omillar) iloji boricha teng va birbirlariga yaqin bo'lishlari yaxshi natijalarga olib keladi. Kelin tushgan oila o'zining oilasiga nisbatan ma'naviy, madaniy, iqtisodiy jihatdan yuqoriroq bo'lsa, kelin yangi oilaga tez ko'nikib ketishi mumkin bo'ladi. Xususan, o'zbek xalq hikmatlarida: “qiz bersang bir pog'ona yuqoriga ber, qiz olsang bir pog'ona pastdan ol” deb, bejizga aytilmagan.

Nikohgacha bo'lgan davrda qilingan har bir xato insonga juda qimmatga tushishi mumkin. Shunday ekan, qiz va yigit tanlashda yuqoridagi omillarning o'rni juda kattadir. O'z navbatida, nikoh to'yigacha bo'lgan urf-odat va marosimlar hali ham o'zbeklar uchun katta ahamiyat kasb etadi. Ular sovchilikkacha bo'lgan davrda yoshlar va ularning ota-onalari bilan bo'lgan munosabatlarida va ular munosabatlarining barcha bosqichlarida, tanishuvdan oila qurguncha yoshlar va nikohlanayotgan oilalarda yaxshi munosabatlar o'rnatilishiga yordam beradilar.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Nikohgacha tanishish shartlari va muddatining nikoh mustahkamligiga qanday ta'siri bor?
2. Bo'lajak er-xotinning tanishish shartlari va ularning nikoh mustahkamligidagi ahamiyati nimalardan iborat?
3. Bugungi kunda umr yo'ldoshini tanlashda qanday omillarga ahamiyat beriladi?
4. Umr yo'ldoshini tanlashda qanday omillar muhim hisoblanadi?

6.2. Nikohning dastlabki yillarida yosh oilaning shakllanishi va er-xotinlarning o‘zaro munosabatlari

Reja:

1. Nikohdan kutilgan ideal tasavvurlar va ularning manbalari.
2. Nikohdan keyingi real tajriba: er-xotin munosabatlarining shakllanishi.
3. Yosh oilani bog‘lab turgan omillar va er-xotin munosabatlarining barqarorlashuvi.

Tayanch so‘zlar: farzand, ijtimoiy majburiyat, jinsiy uyg‘unlik, mojarolar sababi, ajralish xavfi.

Oila qurish jarayonida shakllanadigan ideal tasavvurlar ko‘p hollarda real hayotdagi turmush tajribasi bilan to‘qnash keladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, nikohdan avvalgi motivlar, qadriyatlar, shaxsiy afzalliklar haqida shakllangan tasavvurlar turmushga chiqqandan so‘ng doimo o‘zini oqlamaydi. Bu, ayniqsa, er-xotin munosabatlarining ilk bosqichida — 1–5 yil ichida aniqroq seziladi.

Yoshlar o‘zlarining turmush o‘rtog‘ini tanlashda qanchalik ehtiyotkorlik bilan yondashmasin, ko‘plab

psixologik va madaniy omillar ushbu munosabatlarning sifati va davomiyligiga chuqur ta'sir ko'rsatadi. Inson o'zini ongli tanlov qilgan deb hisoblagani holda ham, aslida bu qarorning asosida yashirin psixologik ehtiyojlar, tarbiyaviy stereotiplar yoki ijtimoiy bosimlar yotgan bo'lishi mumkin.

Masalan, erkak kishi ko'pincha o'ziga nisbatan kamroq faol, o'ziga tobe bo'lgan ayolni tanlash orqali o'zining shaxsiy mavqeini mustahkamlashga intiladi. Bu esa psixologik infantilizm, ya'ni shaxsiy mas'uliyatdan qochish ehtiyoji bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday erkaklar mustaqil va kuchli ayollar bilan barqaror munosabat o'rnatolmaydi, chunki ichki darajada bu ayollarning talablariga javob bera olmasligidan xavotirda bo'ladi. Natijada ular ko'rinmas darajada o'zini qulay his qiladigan, biroq ichki e'tirof etilmaydigan bir oila modeliga kirib qolishadi. O'z navbatida, ayollar ham ko'p hollarda mustaqil bo'lishni o'z istagidan emas, balki hayotiy zaruratdan, yonida ishonchli erkak yo'qligidan tanlaydilar.

Bizning tadqiqotlarimiz (longityud metodika asosida) aynan nikohga kirayotgan yoshlar va yosh oilalarning dastlabki yillardagi tajribalarini tahlil qilishga qaratildi. Shundan kelib chiqib, endi quyida keltiriladigan tahlil natijalari yosh oilalarning er-xotin munosabatlaridagi **kutilgan holatlar va real natijalar** o'rtasidagi tafovutni, bu tafovutning **psixologik va ijtimoiy sabablarini** va nihoyat, bu omillarning oilaviy barqarorlikka ta'sirini aniqlashga qaratiladi.

Qanday umr yo'ldoshi tanlaganiga qarab, erkak kishi-ning o'ziga ham baho berish mumkin. Gap shundaki, ko'p holatlarda inson o'z xatti-harakatlarini ong ostida bajaradi. Erkak kishining na husni, na iqtidori bilan ajralib

turmaydigan, o'ta yuvosh va talabchan bo'lmagan ayolni tanlashi aslida uning shu ayol hisobiga o'z shaxsiyatining ahamiyatini, qimmatini ko'rsatishga (isbotlashga) bo'lgan ehtiyoji bilan belgilanadi. Bunday erkaklar infantillarga³ (yetilmagan) kiradilar.

Bunday infantil kuchli va mustaqil ayol bilan munosabat o'rnata olmaydi, chunki ayolning talablariga javob bera olmayman deb o'ylaydi. Aslida ham shunday. Ko'rimsiz va horg'in ayolga uylangan erkak oxir oqibat unga bo'lgan qiziqishini yo'qotadi, qadrlamay qo'yadi, biroq ajralishga shoshilmaydi. Sababi o'zini namoyon qilishda, mavqeini ko'rsatishda bunday ayol doimiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Er xotinidan so'rabdi:
– Agar sen erkak bo'lsang, nima qilarding?
Xotini:
– O'zizchi?

O'zbek mentalitetiga xos tarbiya mustaqil va kuchli o'zbek ayollarini G'arb ayollaridan ajratib turadi. O'zbek ayoli qanchalik kuchli bo'lmasin, baribir sharqona tarbiya, islom dinining o'rni, "o'zbek" muhiti o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymaydi. Qolaversa, **ko'pchilik bunday ayollar o'z xohishlari bilan mustaqil va kuchli bo'lib qolmaganlar, balki yonlarida shunday insonning yo'qligidan majbur bo'lganlar.**

Yu.Ryurikovning fikricha, ayollar yo'qotib borayotgan "ayollik" xususiyati butunlay yo'qolib ketmaydi va qandaydir g'aroyib "psixologik energiya"ning saqlanishiga ko'ra, "ayollik" xususiyati erkaklarga o'tadi. Ayollar uchun yuksak fazilat sanalgan xususiyatlar erkaklarda o'zining "antipod"iga aylanadi: muloyimlik – bo'shanglikka, mayda-

³ *Infantil* – lotinchadan olingan bo'lib, yosh bola xususiyatlariga ega bo'lish ma'nosini anglatadi.

chuyda narsalarga ham e'tibor qaratish, sinchkovlik – maydakashlik va bachkanalikka, onalarga xos ehtiyotkorlik – qo'rqoqlikka aylanadi.

Aslida har bir ayol ichida ojiza bo'ladi va kuchli "qo'lga" muhtoj bo'ladi. "Erkaklar yo'q jamiyatda ayollar erkaklashadi", hayotda erkaklar qanchalik ojiz bo'lib borsalar, ayollar shunchalik kuchlilashib boradilar. Albatta, gap bu yerda insonning jismoniy fazilatlari haqida ketmayapti. Har bir inson o'z imkoniyatlaridan, qobiliyatidan kelib chiqib hayotda yashashga harakat qiladi, hayot esa kurashdan iborat.

ERKAK KISHI AYOLGA KUCHSIZ (OJIZA) BO'LISHGA YORDAM BERISHI KERAK, KUCHLI BO'LISHGA ESA AYOL ERKAKSIZ HAM QODIR.

G'.B.Shoumarov: "Qalbida olovi yo'q ayolning o'zi yo'q, uni faqat yoqa bilish malakasiga ega bo'lmagan erkaklar bor", deb aytganidek, **aslida ojiza bo'lmagan ayolning o'zi yo'q, uni faqat ko'ra bilmagan erkaklar bor.**

Yuqorida keltirilganlardan shu narsa kelib chiqadiki, nikoh qurilayotganida yoshlar yashirin geterogenlik (kelib chiqishi jihatidan har xil) bilan xarakterlanadi. Unda er-xotin munosabatlariga nisbatan nikohning real sharoitidan ko'ra ortiqroq natija kutilishi yashirinadi. Nikohlanayotganda yoshlarning xayoliy gomogenligidan (tarkibi, kelib

chiqishi jihatidan bir xil) kelib chiqib, biz ularni bir xil ko'rib chiqdik. Nikohda kamida besh yil yashagandan keyin yashirin geterogenlikni aktuallashtirilgan geterogenlik almashtiradi. Bu esa, o'z navbatida, er-xotin munosabatlarining oilada qanday o'rin tutishini ko'rib chiqishga e'tibor qaratadi.

Avvalambor, er-xotinlarning o'zaro munosabatini bilish uchun ularga o'zlarining munosabatlariga baho berishlari taklif etildi. Bu nikohdan kutilgan holatning qanchalik darajada amalga oshganligini ko'rsatadi.

Erim qafasdagi konoreykalarga don, suvdan tashqari olma, banan, qulupnay, qizil sabzi, qaynatilgan tuxum beradi. Yomg'ir yoqqanida qafasni issiqqina uyga olib kiradi. Havo yaxshi bo'lsa, qafasni hovlining eng bahavo joyiga iladi.

Shu qushlarga aylanib qolgim kelyapti...!

Ko'pchilik turmush o'rtoqlari bilan bo'lgan o'zaro munosabatlarini yaxshi (judayam zo'r – 16%, yaxshi – 46%) deb baholaganlar. Shu bilan birgalikda, umr yo'ldoshlari bilan o'zaro munosabatlaridan ko'ngli to'lmagan (o'rtacha – 11%, bilmayman – 1%, javob berishga qiynalyapman – 4%) respondentlar ham bor, ammo ular kamchilikni tashkil qiladi. Shuni aytish lozimki, ushbu javoblarni to'la-to'kis haqqoniy deb aytish qiyin. Chunki o'zlarining munosabatlarini “yaxshi” deb baholaganlarning aksariyatida, keyingi berilgan savollardan olingan javoblar asosida kontent-tahlil qilinganda, ularning munosabatlarini to'liq yaxshi deb bo'lmaydi. Bularda turmush o'rtoqlarining yoqtirmaydigan tomonlari ham ko'p uchraydi. Bu yerda respondentlarning hamma vaqt ham o'z o'ylagan fikrlarini emas, ayni sharoitga mos gapni aytishlarini inobatga olmoq zarur.

“Yomon” (3%), “judayam yomon” (1%) deb baholaganlar o'z umr yo'ldoshlaridan ajrashganlardir. Shu bilan birga-

likda, “bo‘ladi” (18%) deb baholaganlar ajrashganlarga va umr yo‘ldoshidan ko‘ngli to‘lmaganlarga to‘g‘ri keladi.

Umuman olganda berilgan javoblardan xulosa qilish mumkinki, bu borada ayollar o‘z umr yo‘ldoshlari bilan bo‘lgan munosabatlariga erkaklarga nisbatan olganda ko‘proq tanqidiy yondashuvda bo‘lganliklarini kuzatish mumkin. Suhbatdan olingan ma‘lumotlarga ko‘ra ham, axborotchilar o‘zlarining er-xotin munosabatlariga ko‘p holatlarda ijobiy baho berdilar. Ammo suhbat chog‘ida ularning aksariyatida o‘zlarining er-xotin o‘rtasidagi munosabatlaridan ko‘ngillari to‘lmayotgani ma‘lum bo‘ldi.

Nikohgacha kutilgan holat qay darajada amalga oshishini biz uch bo‘limga bo‘lgan holda ko‘rib chiqamiz:

- 1) er-xotinlar xarakterlarining ba’zi xususiyatlari;**
- 2) respondentning umr yo‘ldoshiga bo‘lgan munosabati;**
- 3) er-xotinlarni bog‘lab turuvchi holat.**

Tadqiqotimizda javob beruvchilardan o‘zlarida va umr yo‘ldoshlarida ularning o‘zaro munosabatlariga ta’sir qiluvchi 18 ta xarakter xususiyatlarini belgilab chiqishlari so‘raldi. 9-jadvalda ko‘rsatilganidek, birinchi 11 ta xarakter xususiyatlari “ijobiy” mazmun kasb etadi va ularni er-xotin munosabatlarining “sifatini” ko‘taradi deb aytish mumkin. Aksincha, 12 dan 18 gacha bo‘lgan xarakter xususiyatlari er-xotin munosabatlarining sifatini pasaytiradi. Qolgan uchta xarakterlar respondentlar tomonidan so‘rov natijasida qo‘shilgan bo‘lib, ular er-xotin munosabatlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Biz ushbu xarakter xususiyatlarini respondentlarning umr yo‘ldoshlari bilan bo‘lgan o‘zaro munosabatlariga o‘zlarining bergan baholaridan kelib chiqib,

kontent-analiz orqali guruhlarga bo'lib o'rganishni lozim ko'rdik.

9-jadval

Er-xotinlarning o'zaro munosabatlariga ta'sir qiluvchi
xarakterlarining xususiyati

№	Xarakterlar xususiyati	Menda		Umr yo'ldoshimda	
		Erkak	Ayol	Erkak	Ayol
1	Mehribonlik	73,8	43,3	66,7	43,3
2	Sabr-toqatlilik	33,3	53,4	33,3	25,9
3	Ko'ngli bo'shlik	33,3	43,3	21,4	24,1
4	Ozodalik	54,8	39,6	47,6	32,7
5	E'tiborlilik	54,8	27,6	54,8	31,1
6	Vafodorlik	33,3	36,2	33,3	29,3
7	Moslashuvchanlik	33,3	34,5	40,5	17,2
8	Ishonuvchanlik	26,2	32,7	40,5	27,6
9	Xushmuomilalik	47,6	22,4	61,9	24,1
10	Ishbilarmonlik	40,5	17,2	21,4	24,1
11	Hamdardlik, rahm qilish	26,2	24,1	33,3	22,4
12	O'jarlik	47,6	19	26,2	27,6
13	Rashq qilish	54,8	17,2	26,2	25,9
14	Ustunlikka intilish	40,5	12,1	21,4	25,9
15	Jizzakilik	40,5	20,7	26,2	22,4
16	Arazlash	21,4	19	26,2	19
17	Tushkunlikka tushish	33,3	19	26,2	19
18	Zaharlik	26,2	13,8	21,4	22,4
19	Qat'iyatlilik	–	–	–	1,7
20	Jonkuyarlik	–	1,7	–	–
21	Bosiqlik	–	–	–	1,7

Demak, o'z munosabatlarini “judayam zo'r” deb baholaganlarda: ayolda – moslashuvchanlik, mehribonlik, sabr-

Bir kuni er-xotin urishib qolibdi.

Eri:

– Sen bilan ortiq yashay olmayman. Narsalaringni olgin-da, ota uyingga jo‘na! – debdi.

Xotini ketibdi.

Kun kech bo‘lgach, eri sekin telefonni olib xotiniga qo‘ng‘iroq qilib debdi:

– Onasi, boraymi...?!

– Mayli. Faqat bitta shartim bor.

– Ho‘sh?..

– Oshxonaga kiring.

– Kirdim.

– Qo‘lingizga likopchani olib, uni zarb bilan yerga uring!

– Urdim.

– Endi siniqlarini yig‘ib, avvalgi holiga keltiring.

– Iye, xotin. Men plastik likopchani yerga urgandim. Singani yo‘q...!

– Obbo! Ming yillik rivoyatni rasvo qildingiz. Keling, tezroq olib keting. Ota-onamga birrovga keldim, degandim.

toqatlilik, e‘tiborlilik, ozodalik, vafodorlik, rahm-shafqat, xushmuomalalik bo‘lishi bilan birga rashq, arazlash, ishonuvchanlik, jizzakilik kabi xarakterlar ham bor. Erda esa tushkunlikka tushish, o‘jarlik kabi xarakterlar bilan mehribonlik, e‘tiborlilik, vafodorlik, xushmuomalalik, ishbi-larmonlik kabi xarakterlar mavjuddir.

“Yaxshi” deb baholaganlarda: ayolda – ko‘ngli bo‘shlik, mehribonlik, ozodalik, sabr-toqatlilik, moslashuvchanlik, ishbi-larmonlik, vafodorlik, ishonuvchanlik, xushmuomalalik, rashq qilish, zaharlik, tushkunlikka tushish, arazlash; erkakda –

ozodalik, mehribonlik, ko‘ngli bo‘shlik, sabr-toqatlilik, ishbi-larmonlik, vafodorlik, hamdardlik, xushmuomalalik, e‘tiborlilik, ishonuvchanlik, tushkunlikka tushish, ustunlikka intilish, rashq qilish, o‘jarlik kabi xarakterlar bor.

Ushbu ikki guruhda ham ijobiy, ham salbiy xarakterlar mavjud, bu tabiiydir. Qolganlaridan farqi shundaki, birida uchraydigan xarakter ikkinchisida uchramaydi, bu bilan er-xotinlar bir-birlarini to‘ldiradilar. Masalan, ayolida uchraydigan salbiy xarakterlar erining ijobiy (mehribonlik, ko‘ngli bo‘shlik, sabr-toqatlilik) xarakterlari tufayli ular o‘rtasida

munosabatlarning yaxshi saqlanib qolishiga sabab bo‘ladi yoki deyslik, xotin zahar, rashqchi, o‘jar, jizzaki bo‘lsa, er rahmli, xushmuomala, sabrli, mehribon, e‘tiborli, ko‘ngli bo‘sh, ishonuvchandir. Albatta, ayol ham bunda ijobiy xususiyatlarga ega bo‘ladi. Shu bilan birgalikda, bir-biriga o‘xshagan er-xotinlarning (xarakteri bir xil) ham o‘zaro munosabatlari yaxshidir. Shuni aytish kerakki, vafodorlikni hamma ham belgilamagan. Belgilaganlar yo er-xotinda birga, yo faqat ularning birida – xotin yo erda. Jizzakilik ham er-xotinlarning birida uchraydi. Xuddi shuningdek, ustunlikka intilish, o‘jarlik kabi er-xotin munosabatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan xarakterlar ham faqat bir kishida – yo erda, yo xotinda uchraydi. Bu ular munosabatlarning yaxshi saqlanib qolishiga sabab bo‘ladi. Chunki bu xarakterlar ikkala tomonda ham mavjud bo‘lganida, u holda ular bir-birlari bilan chiqisha olmasdilar. O‘z navbatida, o‘zlari va umr yo‘ldoshlarida faqat ijobiy xarakterlarni belgilaganlar ham bo‘lib, ular o‘z munosabatlarini “judayam zo‘r” deb baholaganlarga kiradi.

Er-xotin munosabatlari
“o‘rtacha” bo‘lganlarda:
ayolda – ko‘ngli bo‘shlik,
rahmdillik, ozodalik, jizzaki-

GO‘ZAL KUNLAR SENG KELMAYDI!
SEN ULARGA BORISHING KERAK...

JALOLIDDIN RUMIY

lik, o‘jarlik, rashq qilish, arazlash; erkakda – ishbilarmonlik, moslashuvchanlik, zaharlik, tushkunlikka tushish, ustunlikka intilish, rashq qilish kabi xarakterlar kuzatiladi. Salbiy xarakterlar xususiyati ijobiy tomonlar bilan “yuveniladi”, ya’ni xotinning moslashuvchanligi, e‘tiborliligi, vafodorligi, xushmuomalaligi, sabr-toqatliligi, mehribonligi bilan.

Shu bilan birgalikda, o‘z munosabatlarini **“bo‘ladi”** deb baholaganlarda: ayolda – ishonuvchanlik, vafodorlik,

hamdardlik, sabr-toqatlilik, ko'ngli bo'shlik, moslashuvchanlik, ozodalik, e'tiborlilik kabi ijobiy fazilatlar bilan birga tushkunlikka tushish, o'jarlik kabi salbiy fazilatlar ham uchraydi; erda – e'tiborchanlik, ishonuvchanlik, ozodalik, mehribonlik, vafodorlik, hamdardlik, sabr-toqatlilik, moslashuvchanlik, ishbilarmonlik va salbiy ta'sir ko'rsatuvchi – arazlash, jizzakilik, zaharlik, ustunlikka intilish, o'jarlik, rashq qilish kabi xarakterlar kuzatiladi. Bu yerda ham er-xotinlar bir-birlarini to'ldiradilar. Ammo birining yomon xislatlari (arazlash, jizzakilik, zaharlik) o'zining ijobiy tomonlarini “yuvi” tashlaydi. Aniqrog'i, yomon tomonlar yo ko'p uchraydi, yo kam bo'lsa ham ular munosabatlarining yaxshi yoki zo'r bo'lishiga yetarli darajada xalaqit beradi. Ayolda bor vafodorlik erda yo'q yoki umuman ikkalasida ham yo'q. Undan tashqari, masalan, agar ayolda ijobiy fazilatlar belgilangan bo'lsa, erida, asosan, salbiy fazilatlar belgilangan. Shuni aytish kerakki, bunda erining jizakkilik, o'jarlik, rashq qilish kabi xarakterlarini yoqtiradigan xotinlar ham bor (9-jadvalga qarang).

O'z munosabatlarini “yomon” deb baholaganlarda: xushmuomalalik, sabr-toqatlilik, ko'ngli bo'shlik, moslashuvchanlik, ozodalik, ishonuvchanlik kabi xarakterlar bilan birga arazlash, tushkunlikka tushish, jizzakilik, o'jarlik, rashq qilish, zaharlik (erda) kabi ularning munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi xarakterlar ham uchraydi.

O'z navbatida, shuni aytish lozimki, rashq qilish omilini ko'pchilik yomon xislatga kiritadi. Ular rashq meyo'rida bo'lgani ma'qul, deb hisoblaydilar. Shunga qaramay,

“rashq” so‘zi “rashqchi” so‘zi bilan assotsiasiyalanadi⁴. Bu esa unga nisbatan salbiy munosabatni uyg‘otadi. Kingsley Devis yozadiki: “Ayniqsa, bizning individualizm va romantizm kabi xususiyatlarimiz bilan birga intelligensiya ko‘z oldida shunday tendensiya bor ediki, rashq yomon qadriyat sifatida baholanardi”. Aslida rashq omili meyo‘rida bo‘lsa, ijobiy xislat hisoblanadi.

“**Judayam yomon**” deb baholaganlarda: xotinda – ko‘ngli bo‘shlik, moslashuvchanlik, ishonuvchanlik, vafodorlik, hamdardlik, sabr-toqatlilik, arazlash, tushkunlikka tushish; erda – arazlash, tushkunlikka tushish, jizzakilik, ustunlikka intilish, o‘jarlik, zaharlik kabi xarakterlar uchraydi. Yuqorida aytilganidek, o‘zaro munosabatlariga bunday baho berganlar ajrashganlar bo‘lib, bularda ijobiy xarakterlarga nisbatan salbiy xarakterlar ko‘p va tabiiyki, ushbu salbiy xarakterlarning xususiyati oqibatda ular oilasining buzilishiga olib kelgan. Masalan, ayollar o‘zlarining umr yo‘ldoshlarida faqat salbiy xarakterlarni ko‘rsatganlar, vafodorlik esa belgilanmagan edi. Uning ustiga, bularda tushkunlikka tushish va arazlash kabilarning borligi ham ular munosabatlarining tiklanishiga xalaqit qilgan.

SEN ODAM EKANSAN, O‘ZGA HAM ODAM,
KAMCHILIKSIZ ODAM BO‘LMAYDI HECHAM...

⁴ *Assotsiatsiya* – *psix.* assotsiatsiya (tasavvur, his-tuyg‘u, fikr va sh.k.ning bir-birini eslatadigan o‘zaro bog‘lanishi).

KIMNIDIR QALBINI SINDIRGANINGIZDA BIR NARSANI UNUTMANG, UNING SINIQLARI SIZNI HAM TIRNAB O'TADI.

Shu narsani inobatga olish lozimki, insonlar o'rtasidagi va ayniqsa, er-xotinlar o'rtasidagi munosabatda **“bumerang” effekti** ro'y beradi. Sherikka yo umr yo'ldoshiga nisbatan har bir qilingan yomon ish yo muomala, yoki o'ylamay aytilgan gap, oxiroqibatda subyektning

o'ziga qarshi qaytib keladi va obyekt tomonidan uning shaxs sifatidagi o'rni tushib ketadi. “Bumerang” effekti er-xotin munosabatlari va ularning mustahkamligi, yuqorida aytilgan barcha guruhlar uchun xavfli omil hisoblanadi.

Nikohdan keyingi davrda er-xotin munosabatlarining sifatini aniqlashda, ularning bir-birlariga bergan bahosi va bu baholarga asos bo'lgan xarakter xususiyatlarini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Bizning tadqiqotda bu jihat respondentlarning turmush o'rtoqlarida yoqtirgan va yoqirmagan sifatlarini ko'rsatish orqali o'rganildi (10-jadval).

So'rovnomada 20 ta xarakter xususiyati berilgan bo'lib, respondentlarga ularni “yoqadi” yoki “yoqmaydi” shaklida belgilash so'raldi. Qizig'i shundaki, ayrim respondentlar bu ro'yxatga o'zlari qo'shimcha qilib, “ko'p narsani bilishi”⁵, “subutsizligi” va “zaharli gapirish” kabi yangi xususiyatlarni kiritishgan. Bu holat o'z-o'zidan respondentlarning turmush

⁵ Bu gap ostida dunyoqarashning kengligi tushuniladi.

o'rtoqlarini baholashda faqat tayyor variantlar bilan cheklanmasdan, real hayotdagi sezgi va kuzatuvlarga asoslanganligini ko'rsatadi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, turmush o'rtog'i bilan munosabatini "judayam zo'r" yoki "yaxshi" deb baholagan respondentlar, odatda, umr yo'ldoshining yoqtirmaydigan jihatlarini deyarli ko'rmaydilar yoki butunlay inkor etadilar. Aksincha, munosabatini "o'rtacha", "bo'ladi" yoki "yomon" deb baholagan respondentlarda yoqtiradigan va yoqtirmaydigan xususiyatlar soni orasidagi tafovut ancha keskin. Jumladan, "yomon" deb baholaganlar orasida umr yo'ldoshida yoqtiradigan fazilatlar deyarli mavjud emas. Bu esa shuni anglatadiki, inson o'z munosabatini baholayotganda ko'pincha subyektiv emotsional holat bilan harakat qiladi. Bunday natija respondentlarning vaziyatdan va "bumerang" effekti ta'siridan kuchli bog'langanliklaridan dalolat beradi. Singallar maqolida aytilganidek, **"ajrashayotgan bo'lsang, xotiningning soyasi ham qiyshiq ko'rinadi"**.

10-jadvalga ahamiyat berilsa, ba'zi respondentlar umr yo'ldoshidagi ijobiy fazilatlarni ham "yoqmaydi" deb belgilashgan. Bu haqiqatan ham ushbu fazilatlarning yoqmasligidan emas, balki ushbu fazilatlarning umr yo'ldoshida yo'qligidan yoki kam namoyon bo'lishidan darak beradi. Masalan, mehribonligi yoqmaydi, deb javob bergan respondent aslida umr yo'ldoshida mehribonlik kamlik qiladi yo umuman yo'q demoqchidir. O'z navbatida, shuni aytish kerakki, ayollarning 34,5% umr yo'ldoshlarining bir so'zli ekanliklarini yoqtirishlarini ma'lum qilganlar. Bu 34,5% ayollarning o'z erlarida shu xususiyat borligini tan olishlaridan dalolat beradi. Demak, qolgan 65,5% ayollar buni o'z erlarida yo'q deb hisoblaydilar.

**Respondentning umr yoʻldoshiga boʻlgan munosabati:
yoqtiradigan va yoqtirmaydigan tomonlari**

№	<i>Xarakterlar xususiyati</i>	<i>Yoqadi</i>		<i>Yoqmaydi</i>	
		<i>Erkak</i>	<i>Ayol</i>	<i>Erkak</i>	<i>Ayol</i>
1	Mehribonligi	73,8	50	14,2	1,7
2	Sabr-toqatliligi	66,7	39,6	7,1	–
3	Koʻngli boʻshligi	14,2	31,1	26,2	13,8
4	Ozodaligi	61,9	39,6	–	1,7
5	Eʼtiborliligi	47,6	37,9	14,2	1,7
6	Vafodorligi	61,9	37,9	–	–
7	Moslashuvchanligi	33,3	20,7	14,2	3,4
8	Ishonuvchanligi	14,2	24,1	40,5	20,7
9	Xushmuomilaligi	66,7	39,6	14,2	1,7
10	Ishbilarmonligi	26,3	37,9	14,2	3,4
11	Hamdardligi, rahmdilligi	40,5	27,6	14,2	1,7
12	Oʻjarligi	7,1	5,2	33,3	32,7
13	Rashq qilishi	33,3	13,8	40,5	27,6
14	Jizzakiligi	14,2	1,7	61,9	37,9
15	Arazlashi	7,1	–	54,8	34,5
16	Subutsizligi	–	–	7,1	31,1
17	Bir soʻzliligi	19	34,5	–	–
18	Zaharligi	–	–	33,3	22,4
19	Soddaligi	19	15,5	33,3	22,4
20	Yuqoriga intilishi (mansabda)	14,2	10,3	40,5	5,2
21	Koʻp narsani bilishi	–	–	–	1,7

Suhbatlar davomida esa, baʼzi respondentlar yozma soʻrovdan farqli ravishda oʻz er-xotin munosabatlariga nisbatan ancha tanqidiy yondashuvni namoyon qilishdi. Yaʼni, koʻplab ishtirokchilar munosabatlarini “yaxshi” deb baholagan boʻlsalar-da, ularning izohlaridan yoki suhbat

chog'idagi emotsional ohanglaridan munosabatlarda muammolar mavjudligi sezilib turdi. Bu holat ijtimoiy istak sindromi bilan bog'liq bo'lib, odamlar so'rovnoma jarayonida o'zini jamiyat kutayotgan shaklda ko'rsatishga harakat qilishini bildiradi. Shu bois aniqlashtirish maqsadida keyinchalik so'rovnomaga yana – “subutsizligi”, shuningdek, “zaharligi” xususiyatlari qo'shildi. Agarda bu xususiyatlar tadqiqotning boshidanoq qo'shilganida edi, u holda foizlar hozirgisidan yuqoriroq bo'lar edi.

Umuman olganda, er-xotin o'rtasidagi psixologik iqlim, munosabat sifatiga berilgan subyektiv baholar va xarakter xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlik real oilaviy muhitning murakkab va ko'p qirrali ekanligini namoyon qiladi. Ayniqsa, “yoqtirmaslik” deb baholangan xususiyatlar ba'zan “yo'qlik”, ba'zan “ortiqcha namoyonlik”, ba'zida esa ichki norozilikning maskirovka qilingan shakli sifatida talqin etilishi mumkin.

Respondentlarning umr yo'ldoshi xarakterida yoqtirgan va yoqtirmaydigan tomonlarini o'rgangan holda, o'z navbatida, oilada janjal (kelishmovchilik) nimadan chiqishini aniqlash maqsadida respondentlarga xuddi shunday savol bilan murojaat qilindi (10-jadval). Ma'lum bo'ldiki, oiladagi janjal birinchi navbatda ham ayol respondentlarda, ham erkak respondentlarda moddiy qiyinchilikdan kelib chiqar ekan. Oz farq bilan oila a'zolarining o'z burchini bajarmasligi ikkinchi o'rinda turadi, bunda erkaklar

Ayolga nisbatan u erkalovchi so'zlarni ko'proq eshitgan!

ayollarga nisbatan ko'proq o'z umr yo'ldoshlaridan norozi ko'rinadilar. Er-xotin xarakterlarining to'g'ri kelmasligi birinchi o'ringa qo'yilishi bo'yicha oila a'zolarining o'z burchini bajarmasligi bilan bir xilda foiz to'plagan, ammo unga nisbatan kam ovoz berilganligi bois u uchinchi o'rindan joy oladi. Shunga qaramay, u juda muhim omil hisoblanadi, buni foizlarning farqi kichkinaligidan ham ko'rish mumkin. Shunisi e'tiborliki, ichkilik oilada nizoning kelib chiqishiga sabab bo'luvchi omil sifatida qolgan omillardan uncha katta bo'lmagan foiz bilan farq qiladi, xolos.

Afsuski, kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, ichkilikbozlik nafaqat kattalar, balki yoshlar, shuningdek, ayollar orasida ham ko'payib bormoqda. Bu tadqiqotda ham namoyon bo'ldi. Er-xotinlarning jinsiy bir-birlariga to'g'ri kelmasligi va dunyoqarashligining har xilligi bitta o'rindan joy olishdi. O'z navbatida, giyohvandlikning ham, ayniqsa, yoshlar orasida keng tarqalishi achinarlidir. Tadqiqot va kuzatuvlarga ko'ra, giyohvandlik o'ziga to'q, boy oilalarda uchrasa, u oilada nizoning, janjalning kelib chiqishiga asosiy sabab bo'lsa ham, oilaning ajralishiga olib kelmagan. Albatta, bu vaqt masalasi, xolos. Sababi ertami yo kechmi bu oila uzoqqa bormaydi – ayol yo erta beva qoladi yoki sabri chidamay baribir ajrashadi. Bizning tadqiqotda bunday oilalar 15% ni tashkil qildi. Agar er o'zining o'rta yoki kambag'al holatiga giyohvand bo'lsa, u holda, odatda, bunday er bilan uzoq yashamay ajraydilar.

Demak, bugungi kunda № 1 – 7 bo'lgan omillar bir-biridan ozgina farq bilan er-xotinlar orasida janjal va kelishmovchiliklar bo'lishiga asosiy sabab bo'lmoqda (11-jadval).

Oilada janjal (kelishmovchilik)ning kelib chiqish sabablari

		<i>Oilangizda janjal (kelishmovchilik) nimadan kelib chiqadi?</i>	<i>U</i>	<i>A</i>	<i>E</i>	<i>Sabab</i>	<i>U</i>	<i>A</i>	<i>E</i>
		<i>O'ringa qo'yilishi bo'yicha</i>				<i>Ovoz berilishi bo'yicha</i>			
O	№	1-o'ringa qo'yilgan	%	%	%	№	%	%	%
1	1	Moddiy qiyinchilikdan	27	36,2	40	1	32	43,1	46,7
2	2	Oila a'zolarining o'z burchini bajarmasligidan	25	29,3	53,3	2	28	34,5	53,3
3	3	Xarakterlarimiz bir-biriga to'g'ri kelmaganidan	25	29,3	46,7	4	28	36,2	46,7
4	4	Alkogolizm	22	25,9	46,7	3	25	29,3	53,3
5	5	Jinsiy bir-birimizga to'g'ri kelmagandan	18	19	46,7	5	21	22,4	53,3
	6	Dunyoqarashning har xilligidan	18	19	46,7	6	21	24,1	46,7
6	7	Giyohvandlik	15	19	26,7	7	16	19	33,3
7	8	Bilmayman	5	5,2	13,3	8	5	5,2	13,3
8	9	Millat ajratishdan	1	1,7	–	9	1	1,7	–
9	10	Janjal chiqmagan	1	1,7	–	10	1	1,7	–

Shuni aytish kerakki, hatto umr yo'ldoshi bilan bo'lgan o'zaro munosabatlarini “zo'r” yo “yaxshi” deb baholagan respondentlar ham bir-biridan ko'ngli to'lgan deyish qiyin. Bu borada er-xotinlarni o'zaro nima bog'lab turishini, ular yaqinligining saqlanish sababini aniqlash lozim.

Buni bilish maqsadida sinaluvchilarga er-xotinlarni bir-biri bilan bog‘lab turuvchi 11 ta omillar taklif etildi (12-jadval).

12-jadval

Er-xotinlarni bir-biri bilan bog‘lab
turuvchi omillar

O‘	Er-xotinlarni bog‘lovchi omillar	U	A	E
1	Farzandlar	58	65,5	47,6
2	Sevgi	34	29,3	40,5
3	Umumiy oila va xo‘jalikning borligi	32	20,7	47,6
4	Yoqtirish	22	13,8	33,3
	Burch tuyg‘usi	22	19	26,2
5	Jinsiy bir-birimizga to‘g‘ri kelish	19	8,6	33,3
6	Sharoit bilan ko‘nikish	18	15,5	21,4
7	Odat (“privichka”)	6	5,2	7,1
	Umumiy qiziqishlar	6	5,2	7,1
8	Yolg‘iz qolishdan qo‘rqish	5	3,4	7,1
9	Rahm qilish	2	3,4	–
	Bilmayman	2	3,4	–

Er-xotinlarni bir-biri bilan bog‘lab turuvchi omillar ichida birinchi o‘rinni farzandlar oldi. Bunday holatni nafaqat o‘zbeklar, balki boshqa xalqlarda ham kuzatish mumkin. Ushbu omil o‘zida ikki xil ma’no kasb etadi: “yaxshi” juftliklarda farzandlar ularning yaqinligini va jipsligini yanada mustahkamlaydi, “yomon” juftliklarda esa farzand-

lar nikohning buzilishiga to'sqinlik qiladi. Farzandlarning nikoh buzilishiga to'sqinlik qilishi ko'proq ayollarda seziladi. O'z navbatida, erkaklar uchun ham bu ahamiyatlidir, chunki ko'p holatlarda er-xotin ajrashganda farzandlar ona bilan birga qoladi.

Xuddi shunday holatni umumiy oila va xo'jalikning borligida ham aytish mumkin. "Yaxshi" oilalarni u birlash-tirsa, "yomon" oilalarga u nikohning buzilishiga to'sqinlik qiladi. Erkaklar uchun bu farzandlar bilan bir qatorda oilaning buzilishiga to'sqinlik qiluvchi eng muhim omil hisoblanadi.

O'z munosabatlarini "judayam zo'r" va "yaxshi" hisob-laganlarni umr yo'ldoshlari bilan nafaqat farzandlar, balki sevgi ham ikkinchi o'rinda bog'lab turadi. Ammo shuni qayd qilish lozimki, bunday holat, asosan, yosh oilalarda kuzatildi. Bu tabiiy hol, chunki ikki-uch yil birga yashagan er-xotinlarning sevgilari yo yoqtirishlari bir-birlariga bo'lgan ko'nikishga hali yetib ulgurmagan. Yuqorida aytilganidek, hamma "yaxshi" oilalarda ham er-xotinlar bir-biridan ko'ngli to'lgan emas. Bularning oilasini farzandlar bilan bir qatorda yolg'iz qolishdan qo'rqish, rahm qilish, sharoit bilan ko'nikish, burch tuyg'usi kabi omillar bog'lab turibdi.

- Bo'ldi, xotinim bilan ajrashaman!
- Nega? Nima bo'ldi?
- Tuni bilan klubma-klub izg'ib yuradigan xotinni menga keragi yo'q!
- Kechasi klublarda nima qiladi xotining?
- Meni qidiradi-da...!

Er-xotinlarni bir-biri bilan bog'lab turuvchi omillar bo'lsa-da, bu hali ularning oilasini mustahkamlaydi degani emas. Shuning uchun respondentlarga "Siz oilangizni mustahkam deb o'ylaysizmi?" degan savol bilan murojaat

KUTILGAN HOLAT

REALLIK РЕАЛИК

qildik. Natija shuni ko'rsatdiki, respondentlarning asosiy qismi (40%) o'z oilalarini mustahkam deb hisoblar ekan. Qolgan javoblar esa, ular har xil shakllarda namoyon bo'lgan bo'lsa-da, oilaning mustahkamligiga bo'lgan ishonchsizlikni bildiradi (60%). Bu esa yuqoridagi fikrimizni yana bir bor tasdiqlaydi.

Hozirda ko'pchilik olimlar oilaning vazifalarini o'ta muhim ijtimoiy muammolarni hal etuvchi murakkab jarayon deb e'tirof etib, uning asosiy vazifalarini belgilaydilar. Biz oila vazifalari haqida aytib o'tgan paytimizda ularga batafsil to'xtalib o'tganmiz. Oila mana shu vazifalarni to'la bajargandagina u barqaror takomillashib boradi va jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir qiladi. Bu barcha oila a'zolarining oilada va jamiyatda o'z mavqeini egallashlari, iste'dod va qobiliyatlarini

ro'yobga chiqarishlariga imkoniyat tug'diradi. Ko'pchilik, shuningdek, bir qator olimlar ham, agar oila mana shu vazifalarni bajarishga qodir bo'lmasa, oila va jamiyatda o'z mavqeini egallashlari murakkab kechadi, bunday oilada tarbiyalangan farzandlar tarbiyasida ham qusurli jihatlar mavjud bo'ladi, deb e'tirof etadilar.

Agar oila o'zining barcha vazifalarini amalga oshirsa, u holda bunday oila ideal oila bo'ladi. Lekin buni amalga oshirish juda og'ir, shu sababli hayotda ideal oilalar deyarli uchramaydi. **Real hayot ideallikdan ancha yiroq bo'lib, agar uni inkor etib, hammasini ideal darajada bo'lishini istab nikoh quriladigan bo'lsa, bu o'z nikohini "minalash" bilan barobardir. Ma'lum vaqt kelib, u baribir "portlaydi".**

O'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'zbeklarda baxtli oila deganda, asosan er-xotinlarning bir-biriga e'tiborli, mehribon bo'lishi tushuniladi. 13-jadvalga e'tibor berilsa, bu yerda ham erkaklarning nikohdan, oiladan ko'p narsani kutishlarini, baxtli oila tushunchasini ideallashtirishlarini ko'rish mumkin. Ayollarga nisbatan erkaklar barcha baxtli oila haqidagi tushunchalarga yuqori o'rin berganlar. **Bu yerda ham "ayollar oila munosabatlarini ideallashtiradi, erkaklar esa hayotga real ko'z bilan qaraydi" degan stereotip toshkentliklar misolida haqiqatga yaqin kelmasligini ko'rsatdi.** Bunday stereotipning mavjudligi esa shuni ko'rsatadiki, erkaklarning umr yo'ldoshiga, oilaviy munosabatlarga bo'lgan talablarining yuqoriligi ongli ravishda emas, balki ong ostida namoyon bo'ladi.

13-jadval

Baxtli oila haqidagi tushuncha

		<i>Baxtli oila deganda nimani tushunasiz?</i>	<i>U</i>	<i>A</i>	<i>E</i>	<i>Tushun- cha</i>	<i>U</i>	<i>A</i>	<i>E</i>
		<i>O'ringa qo'yilishi bo'yicha</i>				<i>Ovoz berilishi bo'yicha</i>			
O'	№	1-o'ringa qo'yilgan	%	%	%	№	%	%	%
1	1	Bir-biriga e'tiborli, mehribon bo'lishni	39	46,5	66,6	1	45	55,2	73,3
2	2	Bir-biriga ishonarli, vafodor bo'lishni	15	12,1	40	4	44	60,3	40
3	3	O'zaro bir-birini tushunish va kechira olishni	14	13,8	26,7	2	43	56,9	53,3
4	4	Oila a'zolarining sog'- salomatli bo'lishini	12	6,9	40	3	38	51,7	33,3
5	5	O'zaro er-xotin sevgisini	11	5,2	40	5	34	43,1	13,3
6	6	Hayotda chidamlilik va mamnunlikni	10	6,9	26,7	8	31	39,6	26,7
7	7	Er-xotinning axloqiy- ruhiy yaqinligini	9	3,4	33,3	6	29	37,9	46,7
8	8	O'zaro hurmat bo'lishini	8	1,7	33,3	7	29	36,2	40
9	9	Bir-biriga jinsiy to'g'ri kelishni	7	3,4	20	10	25	32,7	13,3
10	10	Moddiy ta'minlanganlikni	5	2- o'rin 5,2	20	9	23	31,1	46,7
11	11	Ota-onadan mustaqil bo'lib, o'z uyiga ega bo'lishni	5	3,4	6,7	11	18	24,1	40
12	12	Farzandlar sonini	4	2- o'rin 1,7	13,3	12	15	19	20

Shuni aytish lozimki, baxtli oila haqida noto'g'ri tushunchaga ega bo'lish ko'pincha oilaning buzilishiga olib keladi. Xususan:

– *baxtli oila qurish uchun sevgining o‘zi kifoya* – buning o‘zi nikoh qurishga sabab bo‘lishi kerak emas. Nikoh qurishdan oldin, sevgidan boshqa ikki insonni yana nima birlashtirishi mumkinligi borasida o‘ylab ko‘rish kerak;

– *qarama-qarshi insonlar bir-biriga tortiladi* – bunda ikki xil holat uchraydi. Bir tomondan qarama-qarshi insonlar bir-biriga tortilganida ular bir-birlarini to‘ldiradilar va bir butunlikni tashkil qiladilar. Shu bilan birgalikda, qarama-qarshi insonlar bir-birlariga tortilib, oqibatda chiqisha olmay, ajrab ketadigan holatlar ham bor. Masalan, boshida uyatchan qiz sherigining erkin, jasur xarakteri bilan faxrlanadi, ammo keyinchalik u do‘stlari bilan ko‘p vaqt o‘tkazadigan, shovqin davralarni xush ko‘radigan inson bilan o‘zini baxtli his qilmaydi, chunki unga yaqin insoni bilan kechani uyda tinch o‘tkazish ma‘qulroqdir;

– *men uni, u esa meni baxtli qiladi* – aslida hech kim kimnidir baxtli qilishi shart emas. Har bir inson o‘z baxti uchun o‘zi harakat qilishi kerak. O‘zini baxtli qilishga harakat qilmagan va o‘zini hurmat qilmagan insonni hech kim baxtiyor ham, hurmat ham qilolmaydi;

– *jinsiy aloqada hammasi yaxshi bo‘lsa, demak, hamma narsa yaxshi bo‘ladi* – mustahkam bo‘lmagan poydevor. Faqat bu omilning o‘zi bilan oila baxtli bo‘la olmaydi, bir-biriga ishonish, bir-birini tushunish kabi bundan-da muhim omillar bor;

BAXT KO‘Z BILAN KO‘RIB,
QO‘L BILAN USHLAB
BILINADIGAN NARSA EMAS,
FAQAT ATROFINGDAGILARGA
QARAB O‘Z BAXT-
SAODATINGNI KO‘RA OLASAN.

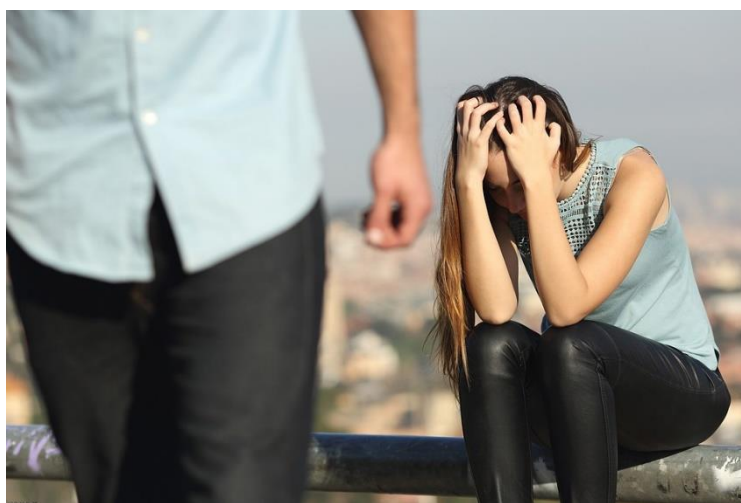
– *vaqt o‘tishi bilan bir-biriga ko‘nikiladi* – bu ham yanglish fikr. Agar sevikli insonning qaysidir tomonlari, masalan, xasisligi g‘ashga tegsa, yoqmasa, FHDYodan o‘tish o‘ziga «hukm» chiqarish bilan barobardir. Boshida sevgi

norozilikdan ustun keladi, biroq keyinchalik norozilik borgan sari yaqqol namoyon bo'la boshlaydi. Sababi insonning tug'ma xarakterini o'zgartirib bo'lmaydi. Shu sababli er-xotinlar keyinchalik ajrashib ketmagan taqdirda ham, ularning munosabatlari avvaldagidek bo'lmaydi, o'rtaga sovuqchilik tushadi;

– *erim mening idealimga mos kelishi kerak* – erini o'z idealiga moslashtirish harakatida ayol umr yo'ldoshining o'zi o'ylab topgan idealiga mos kelmagan barcha xususiyatlarini qabul qilmaydi. Bunday holda hatto ijobiy fazilatlar ham salbiy qabul qilinishi mumkin. Oqibatda umr yo'ldoshiga nisbatan ko'ngilning sovishi, undan qoniqmaslik hissi paydo bo'ladi;

– *pul – muhimi emas, asosiysi bu – sevgi* – bu ham noto'g'ri. Doimiy ro'zg'or tashvishlari va moddiy tanglik oilaviy munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Hattoki eng kuchli muhabbat ham bu og'irlikni ko'tara olmasligi mumkin. Iqtisodiy qiyinchiliklar bir-biriga e'tibor qilish kerak bo'lgan vaqtni olib qo'yadi. Moddiy qiyinchiliklar tufayli oilada janjal, kelishmovchiliklarning bo'lishini 11-jadvaldan ham ko'rish mumkin.

Ko'pchilik fikr yuritganda, boshqalarning xatti-harakatlariga baho berganda, avvalo, o'zlaridan kelib chiqib xulosa chiqaradilar. Bu ko'proq ong ostida bo'ladi. Erkak va ayolning bir-birini tushunmasligining asosiy muammosi ham ana shunda. Masalan, ayol o'zining ishi bilan ovora bo'lgan erkakni har doim ham tushunavermaydi. "Qanday qilib kar'yerani oiladan ustun ko'rish mumkin?!" degan ayol hech qachon kar'yera erkak uchun qanchalik muhimligini tushuna olmaydi yoki deylik, ayollarning ko'pchiligi erining e'tiborsizligidan no-
laydi. Sababi tushunmaydilarki, erkaklar uchun barqarorlik, vafodorlik va doimiy uyga kelib turadigan maosh bir necha kundan keyin so'ladigan atir guldan yoki yo'lakda uzatilgan pal-todan muhimroqdir. Erkaklarning ko'pchiligi aynan shunday fikrlaydi. Farqi shun-

BIZNING HAMMASI QANDAY BO'LISHI KERAK
DEGAN TASAVVURLARIMIZ, BIZGA BOR
NARSADAN BAHRAMAND BO'LISHGA HALAQIT
BERADI.

daki, yoshliklarida ularga kimdir bunday mayda narsalarning ahamiyatini, muhimligini tushuntirganmi yoki yo'qmi.

Venger sotsiologi V.Silachi "Nikohning kelajagi yoki kelajak nikohlari" asarida janjal, nizolarni keltirib chiqaruvchi nikohga nisbatan asoslanmagan talablarni keltiradi. Uning fikricha,

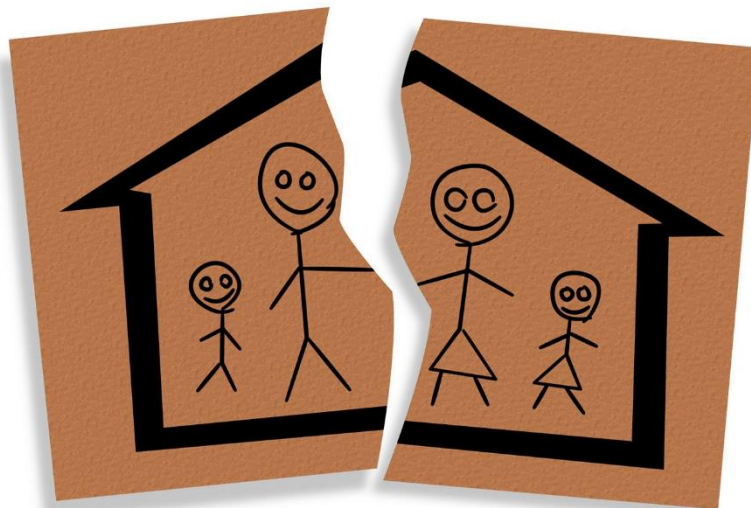
– *nikoh bizning jinsiy va jismoniy ehtiyojlarimizni qondiradi va u doimo baxt va ishonchni anglatadi;*

- *biz doimo umr yo‘ldoshining muhabbatiga, hurmatiga va ko‘magiga umid qilishimiz mumkin;*
- *biz hech qachon o‘zimizni yolg‘iz his etmaymiz;*
- *bizning umr sherigimiz hech qachon boshqaga qaramaydi va oxirigacha bizga vafodor bo‘lib qoladi (hatto o‘ylarida ham);*
- *nikohda nizo va kelishmovchiliklarni chetlab o‘tishimiz mumkin;*
- *bizning juftlik abadiydir, ya‘ni umrimizning oxirigacha;*
- *bizning narsalarimiz bizga qanday tegishli bo‘lsa, umr yo‘ldoshi ham bizga shunchalik tegishli;*
- *jinsiy vafodorlik bir shaxsning ikkinchi bir shaxsga nisbatan sevgining birinchi dalili hisoblanadi;*
- *sevgan umr yo‘ldoshi albatta rashq qilishi kerak;*
- *jinsiy bir-biriga to‘g‘ri kelganda nikohning muvaffaqiyati muqarrardir;*
- *nikohning eng asosiy maqsadi va mazmuni – bu farzand;*
- *farzand yomon nikohni saqlab qoladi;*
- *nizo va kelishmovchiliklar sevgining yo‘qligidan birinchi dalolatdir;*
- *er-xotin munosabatlarning roli biologik belgilangan va hakovzolar kabi hisoblaydigan er-xotinlar hayoti anglashilmovchiliklar bilan “minalangan” bo‘ladi.*

Aynan nikohgacha sevgini ko‘zlagan, ammo uni er-xotinlik sevgisiga aylantirishga shoshilmagan umr yo‘ldoshilariga xiyonat qiladilar, ajrashadilar, yomon ko‘radilar. Ular sevgini shundoq ham bor deb o‘ylab, o‘z his-tuyg‘ularini munosabatlarga, munosabatlarni o‘zaro bog‘lanishga aylanishiga yordam bermaganlar. Bu degani oilani

barcha vazifalarini amalga oshirishga harakat qilish kerak, chunki hech narsa o‘z-o‘zidan bo‘lib qolmaydi.

Polshalik Yeji Vitshak kelin-kuyovlarga savol berdi: “Nima uchun nikoh qurishga ahd qildingiz?” – “Chunki biz bir-birimizni sevamiz!”. Uning ta’kidlashicha, ko‘pchilik yoshlar ko‘r-ko‘rona, jo‘shqin sevgini ma’qullamaydilar. Ular ko‘proq faqat yurakda emas, balki tasavvurda ham paydo bo‘ladigan sevgini ma’qul ko‘radilar. Deyarli barcha nikohlanayotganlar bo‘lajak umr yo‘ldoshlarida intelligentlik, mehnatkashlik, mehribonlik, ma’lumotli va hazil-mutoyiba tuyg‘usi bo‘lishini muhim deb biladilar. Ammo nikohlanayotganlarning ushbu talablari amalga ohsa bu nikohning baxtini ta’minlay olarmikan?! Hayotning og‘irligini tushungan yoshlar ko‘rishganda bir-birlariga sinchiklab qaraydilar. Sevishganlar o‘rtasida hech qanday muammo bo‘lishi mumkin emas, deb o‘ylagan yoshlar bir-biri bilan uchrashsa, u holda barcha masalalar tez hal bo‘ladi va ularning ikkalasi uchun ham bu tez tugashi mumkin. Agar sevgan insonida unda yo‘q xususiyatlar bor deb qaralsa, sevgida xatoga yo‘l qo‘yiladi.

Odamlar oiladan har xil narsani kutadi, o‘zlarining ahvollarini, hayotlarini, er-xotin hayotida o‘zlarining rollarini har xil tasavvur qiladilar. Agar yoshlarda ular kutganlari reallik bilan to‘g‘ri kelmasa, oilaviy rollar tushunchasi bir-biridan farq qilsa, ular nikohining

mustahkamligi bo'shashadi. Baxtli oilalarda er-xotin o'rta-sida o'zlarining oilaviy rollarini tushunish o'xshashliklari ko'ngildagidek bo'lmagan oilalarga yoki umuman, o'zini borligini yo'qotgan oilalarga nisbatan ancha ko'p.

Olingan natijalardan xulosa qilish mumkinki, nikohga kirayotganlar er-xotin munosabatlarini, oilaviy hayotni ideallashtirib yuboradilar va oilaviy hayotdan ko'p narsani kutadilar. Ayniqsa, bu er-xotin munosabatlariga tegishli. Nikohga kirayotganlar bir guruh sifatida o'rganilgan bo'lsa, nikohga kirganlaridan so'ng ularning munosabatlari olti guruhga bo'linib ketdi – “judayam zo'r”, “yaxshi”, “o'rtacha”, “bo'ladi”, “yomon”, “judayam yomon”. “O'rtacha” bo'lgan guruhni amorfli (shaklsiz) deyish mumkin, chunki uning vakillari ham «yaxshi» guruhga, ham “yomon” guruhga o'tib ketishi mumkin. “Bo'ladi” guruhini esa “yomon” guruhga kiritgan holda, uning yumshatilgan shakli desa ham bo'ladi.

Natijalarni solishtirgan holda, shu narsa ma'lum bo'ldiki, munosabatlari yomon bo'lgan er-xotinlar ijobiy fazilatlarni o'zlari bilan bog'lab, salbiy fazilatlarni umr yo'ldoshlariga qoldiradilar. Ammo bu hammaga tegishli emas. Biroq ajrashganlarning hammasida buni ko'rish mumkin. Bu bilan ular oilaning buzilishini o'zlaridan emas, balki umr yo'ldoshlaridan ko'radilar. Qizig'i, umr yo'ldosh-larining ko'proq salbiy tomonini ko'rgan er-xotinlar buni nikohgacha ham ko'rganlar, ammo uning o'zgarishiga yoki uni o'zgartira olishlariga ishonganlar yoki bir-birlarini tushunmaganliklariga e'tibor bermaganlar. Bunday qarash nafaqat o'zbeklarga, balki boshqa xalqlarga ham tegishli bo'lib, bu insonning xususiyati bilan belgilanadi. Misol uchun, turmush qurgan 100 ta er-xotinlarni 13 yil avval va

keyin so‘rov qilgan Mari Klemens tadqiqoticha (AQSH, 2007), er-xotinlarning 58% ma‘lum bir muammolar bo‘lsa-da, nikohda o‘zlarini baxtli deb topdilar, 22% o‘z munosabatlarini omadsiz deb bildilar, 20% esa umuman ajrashib ketganlar. Oilasini saqlab qolgan oilalarga bir-birini hurmat qilganlar, ajrashganlarga esa umr yo‘ldoshlari haqida salbiy gaplar aytganlar kirib, qizig‘i, buni ular nikohgacha ham aytgan edilar.

Agar nikohgacha bo‘lajak er-xotinlarning biri ikkinchisini doim koyiversa, xatti-harakatlarida kamchilik topaversa, kelajakda bunday munosabatlar borasida o‘ylab ko‘rgan ma‘qul. Sababi “pushti rang ko‘z oynaklar” bir kun kelib sinadi, inson esa qanday bo‘lsa shundayligicha qoladi.

Munosabatlari yaxshi bo‘lmagan oilalarni, xususan, buni munosabatlari yaxshi bo‘lganlarga ham kiritish mumkin, asosan, farzandlar, umumiy oila va xo‘jalikning mavjudligi, sharoit bilan ko‘nikish, burch tuyg‘usi (ayniqsa, erkaklarda) va odatlanib qolish bog‘lab turadi. Sevgi esa, asosan, yosh oilalarga to‘g‘ri keladi.

Ma‘lum bo‘ldiki, agar nikohlar hissiyotga asoslanib qurilsa, ular axloqiy niyatlar bilan saqlanadi. O‘zbeklar orasida qilgan tadqiqotimiz natijasi shunga o‘xshash tadqiqotning boshqa xalqlarda o‘tkazilgan tadqiqot natijalari bilan deyarli bir xilda chiqdi. Bu esa yoshlarning nikohdan ko‘p narsani kutishi, er-xotin munosabatlarini ideallashtirishi ma‘lum bir millatga

ENG KOMIL JUFTLIK
– BIR JUFTLIK
POYABZAL.

emas, balki insonga xos ekanligini ko'rsatadi.

Demak, yosh oilalarda er-xotin munosabatlari nikoh-gacha shakllangan ideal tasavvurlarning real hayotdagi sinovlar bilan to'qnashuvi orqali asta-sekin o'zgaradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turmush o'r-toqlarning bir-biriga bergan ijobiy baholari har doim ham ularning haqiqiy hissiy holatlarini aks ettirmaydi — bu holatda ijtimoiy istak, ichki bosim va murosaga moyillik muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, xarakter xususiyatlari bir-biriga mos kelmagan hollarda, er-xotin o'rtasida norozilik, ajinlar va ziddiyatlar yuzaga chiqishi mumkin. Ayni vaqtda, ayrim fazilatlarning yo'qligi “yoqtirmayman” degan shaklda ifodalanishi, turmush qurayotgan shaxsning ichki ehtiyojlari va norozilik manbaini bilvosita ochib beradi. Bularning barchasi nikohning ilk bosqichida yuzaga keladigan psixologik moslashuv murakkab va ko'p qirrali jarayon ekanini ko'rsatadi. Bu esa oila mustahkamligini ta'minlashda faqat romantik tuyg'ular emas, balki chuqur o'zaro tushunish, real fazilatlarni tan olish va ularga ongli ravishda moslashish zaruriyatini taqozo etadi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Nikohdan keyingi yillarda er-xotin o'rtasidagi real munosabatlar qanday omillar ta'sirida ideal tasavvurlardan chetga chiqadi?

2. Respondentlar umr yo'ldoshidagi qaysi xarakter xususiyatlarini ijobiy deb baholagan va bu baholar ularning umumiy nikohga bergan bahosi bilan qanday bog'liq?

3. Sizningcha, turmush qurayotgan shaxslarning yashirin geterogenlik (asl farqlilik) va o'zaro psixologik moslikni e'tiborsiz qoldirishi qanday oqibatlarga olib keladi?

7 YOSH OILALARNING IJTIMOIIY VA PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

7.1. Yosh oilaning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari

Reja:

1. Yosh oila psixologik tadqiqotlarning mustaqil obyekti sifatida.
2. Yosh oila dinamikasi: muvozanat va muammolar o'rtasidagi o'tish davri.
3. Munosabatlar modelining shakllanishida hissiy barqarorlik va ijtimoiy ta'sirlar.

Tayanch so'zlar: yosh oila, psixologik obyekti, izlanish sohasi, o'tish bosqichi, ijtimoiy ta'sir, hissiy barqarorlik, qarindoshlik bosimi, barqaror munosabat modeli.

Yosh oila zamonaviy psixologik va ijtimoiy izlanishlarda o'zining mustaqil obyekti sifatidagi maqomini mustahkam egalladi. Bugungi global ilmiy adabiyotlarda yosh oilaning o'rganilishi turlicha yondashuvlar orqali amalga oshirilmoqda: psixologik rivojlanish, shaxslararo munosabatlar tizimi, ijtimoiy institutlar bilan integratsiya va oilaviy

rollarning shakllanishi kabilar asosiy izlanish yo‘nalishlarini tashkil etadi. Hozirgi vaqtda yosh oila ijtimoiy taraqqiyotning, demografik jarayonlarning va madaniy qadriyatlar evolyutsiyasining ajralmas elementi sifatida qaralmoqda.

Zamonaviy ilmiy maktablarda, xususan, amerikalik psixolog Dayana Baumrind (*Diana Baumrind*) bolalar tarbiyasi va oilaviy tizimlarning boshlang‘ich shakllanishiga oid izlanishlari orqali yosh oilalar dinamikasiga alohida e’tibor qaratgan.

Shu bilan birga, R.Hill (*R.Hill*) tomonidan ishlab chiqilgan ABC-X modeli oilaviy stress va moslashuv jarayonlarini tahlil qilishda muhim konsepsiyaga aylangan bo‘lib, yosh oilalarning stress holatlariga moslashuv qobiliyatini o‘rganishda keng qo‘llanilmoqda.

Devid Olson (*David H. Olson*) tomonidan taklif etilgan oilaviy tizimlar nazariyasi esa oiladagi rollar, kommunikatsiya va moslashuvchanlik mexanizmlarini chuqur tahlil qilish imkonini bermoqda.

B.Karter va M.MakGoldrik (*Betty Carter* va *Monica McGoldrick*) oilaviy hayotiy sikl konsepsiyasini ishlab chiqib, yosh oilani oilaning hayotiy rivojlanish davrlarida eng sezgir va murakkab bosqichlardan biri sifatida ta’riflaganlar. Ularning fikricha, yosh oila — bu o‘ziga xos o‘tish davri bo‘lib, u er-xotin o‘rtasida yangi rollarning shakllanishi, shaxslararo chegaralarning qayta belgilanishi va ijtimoiy tizimlarga integratsiyalanish jarayoni bilan xarakterlanadi.

Shuningdek, tan olingan amerikalik psixolog Jon Gotman (*John Gottman*) er-xotinlar o‘rtasidagi muloqot uslublari, konfliktlarni boshqarish strategiyalari va nikohdagi emotsional barqarorlikni aniqlovchi omillarni

aniqlab bergan. Uning 40 yildan ortiq davom etgan longityud tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, yosh oilalarda konfliktlarning sifati va boshqaruv uslubi kelgusidagi nikoh barqarorligini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlardan biridir.

Yevropa ilmiy maktablari ham yosh oilalar dinamikasini faol o'rganib kelmoqda. Jumladan, nemis olimi U.Bronfenbrenner (*Urie Bronfenbrenner*) tomonidan ishlab chiqilgan ekologik tizimlar nazariyasi doirasida yosh oilalar mikro-, mezo- va makrosistema ta'sirlarini o'zida mujassam etgan murakkab tizim sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv yosh oilaning individual o'ziga xosligini saqlagan holda, uni keng ijtimoiy tizimlar bilan uzviy bog'liq holda o'rganish zarurligini ta'kidlaydi.

N.Yu.Yarigina dissertatsion tadqiqotida shaxsning oilaga va oilaviy hayotga bo'lgan munosabatining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini, oilaviy hayotning baxtli, totuv bo'lishining uchta asosiy motivini (uyg'un, bir-biriga to'g'ri keladigan, ratsional va normativ motivlar) aniqlagan.

O'z navbatida, N.N.Lidovskayaning tadqiqoti diqqatga sazovor bo'lib, unda "fuqarolik nikohi"da yashovchi oilalar o'rganilib, ilk bora FHDYOda qayd qilinmagan va qayd qilingan nikohlarda bo'lgan er-xotinlar bir-biriga o'zaro solishtirilib, er-xotinlar pozitsiyasi (ustunlik, qaramlik), hissiy munosabatlar, psixologik oraliqlar (distansiya), er-xotinlarning nikohda bir-biriga mosligi va nikohdan qoniqqanlik darajasi tahlil qilingan.

S.V.Joludevaning ilmiy ishida nikohga tayyorlikning psixologik darajalari (yuqori, o'rta va quyi) empirik aniqlanib, turli yosh davrlarida nikohga psixologik tayyorlikning o'ziga xos xususiyatlari va ularga ta'sir qiluvchi omillar tahlil qilingan.

Ayniqsa, I.N.Dvornikovaning ilmiy ishini alohida qayd qilish lozim. U o'z tadqiqotida "an'ana", "odat", "marosim", "udum" kabi tushunchalarning mazmun-mohiyati va o'zaro farqini, oila mustahkamligida, jipslashuvida marosimlarning rolini ko'rsatib bera olgan.

Shuningdek, A.M.Olisayeva oilada ijtimoiy rollarning etnopsixologik xususiyatlarini o'rganish bilan birga, oilaga madaniyatning, an'ana va marosimlarning ta'sirini tadqiq etgan.

Mahalliy ilmiy maktablarda ham yosh oilalar izchil tadqiq etib kelinmoqda.

Xususan, N.A.Sog'inov birinchilardan bo'lib o'zbek oilalarida er-xotinlar o'rtasidagi nikohdan qoniqqanlikning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni o'rganibgina qolmasdan, o'zbek oilalarida nikoh oldi omillarining etnopsixologik xususiyatlarini ham tadqiq qilgan.

O'zbek psixolog olimlari tomonidan XX asrning 90-yillaridan boshlab oila va nikoh borasida jiddiy tadqiqotlar olib borildi.

Xususan, G'.B.Shoumarovning tadqiqotlari e'tiborlidir. Muallifning ishlarida oilaviy va umummilliy an'analarning yoshlar tarbiyasiga va oilaviy munosabatlarga psixologik ta'siri masalalari tahlili qilingan bo'lib, nikoh oldi omillarining etnopsixologik xususiyatlari, xususan, nikoh yoshi, erta va kech nikoh qurish oqibatlari, yosh oilalarning yuzaga kelishida sovchilikning o'rni, oilada farzandlarning oilaviy hayotlariga ota-onalari ta'sirining kuchliligi, oila qurayotgan yoshlar va yosh kelin-kuyovlarning jinsiy hayot masalalari bo'yicha bilimlarining nihoyatda past ekanligi kabi masalalarga ham e'tibor qaratilgan.

V.M.Karimovanning tadqiqotlari ham diqqatga sazovor bo'lib, mazkur tadqiqot ishlarida yoshlarda to'g'ri, maqbul oilaviy ijtimoiy tasavvurlarning shakllantirish shart-sharoitlari va ruhiy omillari yoritilgan, nazariy model asosida turli yosh va turli jins guruhlariga taalluqli bo'lgan shaxslar ijtimoiy tasavvurlarining o'ziga xosligi, ularning turmush tarzi, ma'lumot darajasi, kasbi va hayotiy tajribasiga bog'liqligi empirik tarzda aniqlab berilgan. Shuningdek, uning ilmiy ishlarida nikoh yoshi va u bilan bog'liq muammolar kabi masalalar ham o'rganilgan.

O'zbek oilalarida er-xotin nizolarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini X.K.Karimov o'z tadqiqotida alohida predmet sifatida o'rganib, u er-xotin nizolarining klassifikatsiyasini qilgan, ularning kelib chiqishiga o'zbek oilasiga xos bo'lgan tanishish muddatining qisqaligi sabab bo'lishini aniqlagan, nizoni bartaraf etishda ota-onalarga tayanishlarini ochib bergan, bu esa, o'z navbatida, yoshlarning ota-ona ta'sirida bo'lishini ko'rsatadi.

N.Salayeva esa xorazmlik o'zbek oilalarining etnopsixologik va regional xususiyatlarini tadqiq qilib, yosh xorazmlik kelin-kuyovlarning nikoh oldi va undan keyingi turmushi etnopsixologik omillarga ko'ra qanday rivojlanishini ochib bergan, o'ziga xos hududiy xususiyatlari mavjudligini talqin qilib, qarindoshlar orasidagi nikohlarni tahlil qilgan.

R.N.Xikmatullayeva o'z tadqiqotida oila-nikoh munosabatlari haqidagi tasavvurlarning gender va yosh davriy xususiyatlarini oila hayoti faoliyatini belgilovchi fenomen sifatida o'rganib, gender tasavvurlar erkak va ayol xulq-atvorining milliy urf-odat va an'analar bilan bog'liq ijtimoiy

ma'qullangan me'yorlarining ta'siri bilan belgilanishini aniqlagan.

Ijtimoiy va etnik psixologiyada talaba-yoshlarda oilaviy hayotga tayyorlik va oila-nikoh ustanovkalari bog'liqligining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini R.M.Abdullayeva ilk bor ilmiy tadqiqot predmeti sifatida o'rganib, talaba-yoshlarda oila to'g'risidagi tasavvurlar shakllanishining yosh, jins, hudud, ijtimoiy va ixtisoslikka bog'liq xususiyatlarini ilmiy tadqiq etgan.

G.Niyozmetova er-xotin munosabatlari oilaviy turmush stajiga bog'liq ravishda o'zgarib borishi o'ziga xos ijtimoiy-psixologik xarakterga ega ekanligini o'zbek oilalari misolida o'rganib, o'zbek oilalarida er-xotin munosabatlarining shakllanishi va namoyon bo'lish dinamikasi oila-nikoh munosabatlaridagi etnik an'analarni aks ettiruvchi o'ziga xos psixologik xususiyatlar bilan bog'liqligini ko'rsatib beradi. Bu xususiyatlar turli muddat turmush stajiga ega bo'lgan er-xotirlarda o'zaro munosabatlarning o'zgarib borishi ko'rinishida er-xotirlarning jinsi, yoshi bilan bog'liq holatda dinamik tarzda namoyon bo'ladi.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning o'zbek xalqi mentaliteti, etnomadaniy xususiyatlari va an'anaviy turmush tarzi bilan bog'liq jihatlarini N.Z.Saydaliyeva ilmiy tadqiqotida o'rgangan. Shu bilan birgalikda, ilmiy ishda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda milliy-an'anaviy, sharqiy-islomiy va zamonaviy demokratik qadriyatlar uyg'unligiga tayanish lozimligi asoslangan.

Ziyodaxon Rasulova o'zining "Zamonaviy o'zbeklarning oila-nikoh munosabatlari" (2013) nomli monografiyasida, yosh oilalarning zamonaviy va an'anaviy qadriyatlar o'rtasidagi muvozanatni saqlashdagi psixologik va ijtimoiy-

madaniy muammolarini kompleks o'rganib chiqdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Toshkent kabi shaharlashgan muhitda ham yosh oilalar hali-hanuz mahalla va qarindoshlik tizimi ta'siridan holi emas, turmush qurish, farzand tarbiyasi va oilaviy rollarni shakllantirishda kollektiv qadriyatlar hal qiluvchi o'rin tutadi.

Z.Rasulova tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda yosh oilalarning moslashuv jarayoni moddiy mustaqillikka erishish, emotsional uyg'unlikni shakllantirish va jamiyatdagi rolini topishga yo'naltirilgan ko'p bosqichli murakkab tizim sifatida tahlil qilingan. Ayniqsa, "Farzand tarbiyasi" mavzusidagi tadqiqotlari, yosh oilada ilk farzand tug'ilishi jarayoni va oilaviy tizimdagi rollarning qayta taqsimlanishining oilaviy stress va adaptatsiyaga ta'sirini ochib berdi.

Bugungi kunda yosh oila haqidagi tadqiqotlar faqatgina psixologik nuqtai nazardan emas, balki iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy kontekstda ham olib borilmoqda. Zamonaviy tahlilchilar, jumladan, G.Xolm (*Gerald Holm*), A.Cherlin (*Andrew Cherlin*) oiladagi strukturaviy o'zgarishlarni va yosh oilalarning globalizatsiya, urbanizatsiya va texnologik taraqqiyot sharoitidagi transformatsiyalarini chuqur o'rganmoqdalar. Ularning ta'kidlashicha, yosh oilalarda mustaqillik

OILANI QURISH OSON,
LEKIN UNI BOSHQARISH
DONOLIKNI TALAB QILADI.

HIKMAT

va individuallik tendensiyalarining ortishi bilan birga, yangi shakllangan stress omillari — iqtisodiy beqarorlik, martaba va oila muvozanatini saqlashdagi qiyinchiliklar ham kuchaymoqda.

Xalqimizda bu borada qadimdan hikmatli so'zlar mavjud: "Oilani qurish oson, lekin uni boshqarish donolikni

talab qiladi.” Bu fikr yosh oilalarning bugungi kundagi vazifalarini – shaxsiy ehtiyojlar va ijtimoiy majburiyatlar o‘rtasida muvozanat saqlash zarurligini mukammal ifodalaydi.

Xulosa qilib aytganda, yosh oilalar zamonaviy ilmiy izlanishlarda mustaqil va murakkab psixologik tizim sifatida ko‘rilmoqda. Ularning rivojlanishi va barqarorligi individual shaxsiy fazilatlarga emas, balki ularning keng ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy muhit bilan uyg‘unlasha olishi, shuningdek, ichki o‘zgarishlarga moslashish qobiliyati bilan ham belgilanadi. Shu sababli yosh oilalarni chuqur va kompleks tahlil qilish nafaqat ilmiy ehtiyoj, balki jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun ham zaruratdir.

Yosh oilaning psixologik rivojlanishida dastlabki yillarning o‘ziga xos murakkab dinamikasi mavjud bo‘lib, bu davr ijtimoiy, emotsional va psixologik o‘zgarishlarga to‘la o‘tish bosqichi hisoblanadi. Bu bosqichda er-xotin o‘zaro munosabatlarda yangi ijtimoiy rollarni egallaydi, shaxsiy chegaralarni belgilaydi va oilaviy tizimga moslashishga harakat qiladi.

Ilmiy adabiyotlarda yosh oila hayotining dastlabki yillari – “muvozanat va muammolar o‘rtasidagi o‘tish davri” deb ataladi, chunki aynan shu bosqichda er-xotin o‘zaro moslashish, shaxsiy va umumiy qadriyatlarni muvofiqlashtirish, turmushni birgalikda olib borishga doir mas’uliyatni bo‘lishish, shuningdek, ijtimoiy va iqtisodiy bosimlarga qarshi turishni o‘rganadilar. Amerikalik olimlar B.Karni (*Benjamin Karney*) va T.Bredberi (*Thomas Bradbury*) tomonidan ishlab chiqilgan **"Zaiflik-Stress-Moslashuv"** modeli (inglizcha: *Vulnerability-Stress-Adaptation*) modeli bu jarayonni chuqur ochib beradi.

Bu model ayniqsa yosh oilalar hayotining ilk yillarida qanday qilib ba'zi juftliklar muammolarni yengib o'tadi, boshqalari esa tanazzulga yuz tutadi — degan savolga javob berishga harakat qiladi.

Model 3 asosiy omilga tayanadi:

1. Zaifliklar (Vulnerability) — bu shaxsning o'z-o'zidan mavjud bo'lgan, nikohdan oldin shakllangan individual xususiyatlari. Masalan, injiqlik, past o'zini baholash, bolalikdagi travmalar, haddan ortiq rashk, hissiy beqarorlik yoki psixologik salomatlikdagi muammolar. Har bir inson hayotga o'ziga xos “ichki yuk” bilan kiradi. Bu zaifliklar ba'zida yashirin bo'ladi, ammo og'ir paytlarda yuzaga chiqib, munosabatga salbiy ta'sir qiladi.

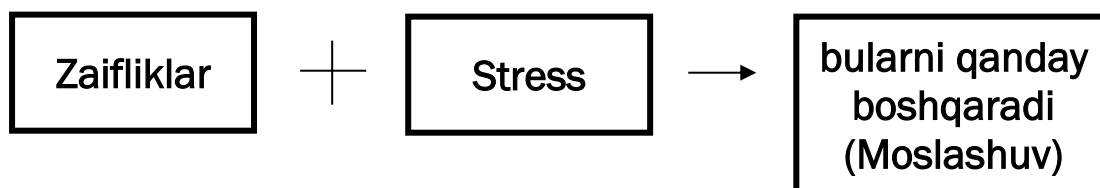
G'AZAB KELGANDA ASL
FE'L OCHILADI.

BO'RON HAR QANDAY
KEMANI SINAYDI,
LEKIN AVVAL YOMON
YASALGAN KEMANI
BIRINCHI O'RINDA
CHIQUARADI.

2. Stress — bu tashqi muhitdagi, er-xotin nazorat qilolmaydigan omillar: moddiy qiyinchilik, ish yo'qligi, sog'liq muammolari, qarindoshlik bosimi, pandemiya, siyosiy yoki ekologik muhit. Stresslar hatto mukammal munosabatni ham izdan chiqarishi mumkin. Lekin ularning zarari odamlarning oldindan mavjud zaifliklari bilan qanchalik kuchli bog'liq bo'lsa, shunchalik jiddiy bo'ladi.

3. Moslashuv (Adaptation) — bu juftliklarning stressga qanday munosabatda bo'lishi, ya'ni qanday gaplashishi, qanday yo'l topishi, mojaroni qanday boshqarishi. Kimdir muammoni ochiq gaplashib hal qiladi, kimdir qochadi, kimdir janjal qiladi, kimdir jim turadi. Moslashuv strategiyasi qanchalik sog'lom va konstruktiv bo'lsa, nikoh barqarorligi ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Model qanday ishlaydi?

Agar zaifliklar kuchli bo‘lsa va tashqi stress ko‘p bo‘lsa, moslashuv strategiyasi sog‘lom bo‘lmasa — nikoh xavf ostida. Aksincha, agar juftlik zaifliklarga ega bo‘lsa ham, stressni to‘g‘ri boshqara olsa, yaxshi muloqot qilsa, bir-birini eshitsa va qo‘llasa — nikoh mustahkamlanadi.

Oddiy misol:

Ikki yosh turmush qurdi. Erkak bolaligida befarqlik muhitida ulg‘aydi, hissiy yaqinlikni ko‘rmagan (zaiflik). Oila qurdi — ijarada yashayapti, ishi vaqtincha, farzand kutishmoqda (stress). Ayol muammoni muhokama qilishni xohlaydi, erkak esa o‘zini yakkalab qo‘yadi, “menga tegma” deydi (salbiy moslashuv). Natijada tushunmovchilik, alam, sovuqlik paydo bo‘ladi. Agar ular ijobiy muloqot o‘rnatib, bir-biriga quloq solishsa, holatni yengillata olishadi.

Nima uchun bu model darslik uchun muhim?

Chunki VSA modeli oilaviy muammolarning murakkab psixologik ildizlarini sodda, lekin ilmiy tushuntirib beradi. U yosh oilalarning “nega biz yaxshi boshlagan edik, keyin buzildik?” degan savoliga tushunarli javob beradi. Bu model nafaqat tadqiqotchilar uchun, balki psixolog, oila maslahatchilari va talabalarning amaliy ishida ham qo‘l keladi.

VSA modeli shuni ko‘rsatadiki, har bir juftlik o‘zaro aloqani to‘g‘ri boshqarishga qodir. Biroq bu uchun har ikki tomon o‘z zaifliklarini tan olishi, stress manbalarini anglash

va moslashuv strategiyalarini ongli ravishda tanlashlari kerak. Xalqda aytilganidek: “Er-xotin — bir tan ikki jon emas, ikki aql, bir yo‘l.” Bu model aynan shu “ikki aql” qanday ishlashini ilmiy asosda tushuntiradi.

Mazkur modelga ko‘ra, juftliklarning nikohdagi qoniqish darajasi ularning individual zaifliklari, tashqi ijtimoiy stress va o‘zaro adaptiv xatti-harakatlarining murakkab o‘zaro ta‘siriga bog‘liq. Yosh oilada bu komponentlar hali mustahkam shakllanmagan bo‘lishi sababli, ular o‘zaro o‘zgaruvchan muvozanat holatida bo‘ladi.

Yosh oilalarda munosabatlarning barqarorligi va sifatiga ta‘sir qiluvchi eng nozik jarayonlardan biri bu — o‘zaro ishonch va emotsional xavfsizlikni boshqarishdir. Ana shu murakkab psixologik jarayonni ingliz psixologlari S.Myurrey (*Sandra L.Murray*) va J.Xolms (*John Holmes*) chuqur o‘rganib, 2000-yillarda **"Xavfni tartibga solish tizimi modeli"** (inglizcha: *Risk Regulation System*) deb nom olgan nazariyani yaratdilar. Bu model oila psixologiyasi va shaxslararo munosabatlar sohasida muhim burilish yasab, nikohning ilk yillarida yuzaga keladigan ko‘plab hissiy inqirozlarni ilmiy asosda tushuntirishga xizmat qildi.

Xavfni tartibga solish tizimi modelining asosiy g‘oyasi shundan iboratki, har bir inson ichki ravishda o‘zini munosabatda qanchalik xavfsiz yoki xavf ostida his qilayotganini baholaydi va shunga qarab o‘z munosabatini, ochiqligini, yaqinlik darajasini tartibga soladi. Agar odam o‘zini xavfsiz his qilsa — ya‘ni, umr yo‘ldoshidan mehr va qo‘llab-quvvatlash olayotgan bo‘lsa — u o‘zini erkinroq ifodalaydi, ehtiyojlarini ochiq bildiradi, ko‘proq yaqinlik qiladi. Aksincha, agar inson o‘zini zaif, rad etilgan, tushunilmagan deb his qilsa, u o‘zini himoya qilish uchun

hissiy masofa hosil qiladi, sovuqlashadi yoki o'z ehtiyojlarini yashira boshlaydi.

Model 3 asosiy tamoyilga tayangan:

1. Xavfsizlik hissi (Perceived Security): agar juftlik bir-birini ishonch bilan qo'llab-quvvatlasa, bir-biriga ochiq va samimiy bo'lsa, har ikkala tomon o'zini ruhiy jihatdan xavfsiz his qiladi. Bunday holatda inson o'z ehtiyojlarini, qo'rquv va orzularini bermalol ifodalaydi.

2. Xavf hissi (Perceived Risk): agar turmush o'rtoq sovuqlik ko'rsatsa, tanqid qilsa, e'tiborsizlansa yoki hissiy ehtiyojlar inobatga olinmasa, bu xavf signallarini faollashtiradi. Inson o'zini rad etilgan yoki himoyasiz his qiladi. Natijada o'zini himoya qilish uchun hissiy masofa saqlash, muloqotni cheklash yoki agressiv xatti-harakatlar namoyon bo'lishi mumkin.

3. Moslashuv strategiyalari (Regulatory Strategies): xavfni qanday boshqarish insonning shaxsiy tarbiyasi, tajribasi va nikoh sifatiga bog'liq. Kimdir muammoni muloqot orqali bartaraf etishga intiladi, kimdir undan qochadi, kimdir esa o'zini shunchaki befarq ko'rsatadi.

Oddiy misol:

Yosh kelin o'z his-tuyg'ularini eriga aytadi: "Men sen bilan ko'proq vaqt o'tkazishni xohlayman." Agar eri uni jiddiy qabul qilsa, quloq solsa, qo'llab-quvvatlasa (xavfsizlik signali) — kelin o'zini yanada ochadi, muhabbat va yaqinlik kuchayadi. Agar esa eri "Sening gaplaringga vaqtim yo'q!" desa (xavf signali) — kelin hissiy jihatdan o'zini tortadi, sukutga cho'madi, sovuqlashadi, keyinchalik esa kichik noroziliklar katta mojarolarga aylanib ketishi mumkin.

Modelning yosh oilalar uchun ahamiyati nimada?

“Xavfni tartibga solish tizimi” shuni ko‘rsatadiki, nikoh faqat sevgidan iborat emas. Eng muhimi — bu ikki inson bir-birining ehtiyojlariga qanday munosabatda bo‘lishi, bir-birining zaif tomonlarini qanday himoya qilishi va o‘zaro ishonchni qanday mustahkamlashi. Yosh oilada eng ko‘p uchraydigan muammolar (sovuqlik, janjallar, befarqlik) ko‘pincha shunchaki muhabbatning kamayishi emas, balki xavfsizlik va xavf signallarining noto‘g‘ri boshqarilishi natijasidir.

YURAKDAN CHIQQAN GAP
YURAKKA KIRADI.

O‘ZBEK XALQ MAQOLI

Xalqimizda “Yurakdan chiqqan gap yurakka kiradi” degan mashhur maqol bor. Bu model aynan shu xalqona donolikni ilmiy tilda tasdiqlaydi: agar inson o‘zini ruhiy jihatdan xavfsiz his qilsa, yurakdan chiqqan his-tuyg‘ular yurakka kiradi va juftliklar o‘rtasidagi rishtalar mustahkamlanadi.

Shuningdek, yana bir chuqur ma’noli hikmat shunday deydi: “Ishonch — bu shisha: uni sindirish oson, tiklash qiyin.” Yosh oilalar uchun bu juda muhim: har bir beparvolik, har bir e’tiborsizlik ishonchni zaiflashtiradi va xavfni kuchaytiradi. Shu sababli har bir yosh oila o‘zaro muloqotda ehtiyotkorlik va samimiylikka alohida e’tibor berishi kerak.

Xullas, “Xavfni tartibga solish tizimi” modeli yosh oilalarga shuni o‘rgatadi: barqaror va baxtli oila qurish uchun faqat muhabbat yetarli emas, balki har bir kunda bir-birining ehtiyojlarini eshitish, bir-biriga ruhiy tayanch bo‘lish va xavfsizlik muhitini yaratish zarur. Muhabbatni saqlash uchun xavfni to‘g‘ri boshqarish — nikohning haqiqiy san’ati.

Mahalliy psixologik izlanishlar, xususan, Z.Rasulova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda bu o‘tish davri o‘zbek

oilalari misolida turli madaniy va ijtimoiy-madaniy kontekstlarda qanday kechishi tahlil qilingan. Unga ko'ra, yosh oilalarning ichki muvozanatga erishish yo'lida duch keladigan asosiy muammolari — bu iqtisodiy mustaqillikka erishishdagi qiyinchiliklar, qarindosh-urug'lar va mahalla tomonidan bo'ladigan bosim, gender rollarning aniq belgilanmaganligi, hissiy mas'uliyatni bo'lishishda noto'g'ri kutishlar va sevgi motivi bilan real turmush o'rtasidagi tafovutdir. Bu holatlar ko'pincha nikoh oldidan mavjud bo'lgan idealistik tasavvurlarning asta-sekin sinovlarga duch kelishiga olib keladi. Ko'pchilik yoshlar uchun oila — bu baxt, muhabbat, qo'llab-quvvatlash maskani bo'lishi kerak, degan romantik tasavvurga ega bo'lgan bo'lsa-da, real hayotda oila ko'proq mas'uliyat, sabr, hamkorlik va murosa bilan bog'liq tizimga aylanadi.

Shu o'rinda xalqimizning chuqur hayotiy tajribasiga tayanilgan quyidagi aforizmni eslash o'rinlidir: “Muhabbat bilan turmush qurilsa yaxshi, ammo turmush muhabbatni o'zi sinaydi.” Nikohga qadar orzu qilingan his-tuyg'ular, xatti-harakatlar, erkinliklar nikohdan keyin o'zga shakllarda ifodalanadi, ular real mas'uliyatli rollar bilan almashadi. Er-xotinlar endi nafaqat sevgililar, balki bir uy xo'jaligining, bir ijtimoiy uyushmaning va ko'pincha bir qator qarindoshlik tarmoqlarining ham faol ishtirokchisiga aylanishadi.

TURMUSH BIR JUFT ETIK —
FAQAT KIYIB
YURGANINGDA BILINADI.

Shu bilan birga, o'tish davrida yosh oilalar tashqi muhitdan — ya'ni, ota-onalar, do'stlar, ish joyi, mahalla, davlat ijtimoiy siyosatidan — qo'llab-quvvatlash oladimi yo'qmi, degan savol ham dolzarb hisoblanadi. Bu bosqichda ijtimoiy yordam, moslashtirilgan maslahatlar, munosib

yashash sharoitlari va farovonlik darajasi oilaning ichki muvozanatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun zamonaviy oilashunoslik yosh oilalarga nisbatan endi faqat psixologik yoki antropologik pozitsiyadan emas, balki kompleks yondashuvda: tizimli, ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy asosda qarashni taklif qilmoqda.

OILA — BU IKKI TAN,
BIR JON, IKKI AQL,
BIR YO'NALISHDIR.

Xulosa qilib aytganda, yosh oila hayotining dastlabki yillari — bu muvozanat va muammolar o'rtasidagi nozik o'tish davri bo'lib, unda nafaqat o'zaro his-tuyg'ular, balki katta ijtimoiy tizimlar bilan integratsiyalanish, o'z "oilaviy shaxsiyati"ni shakllantirish, yangi rol va vazifalarni o'zlashtirish kabi muhim jarayonlar kechadi. Bunda yosh oilalarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan shaxslararo moslik, hissiy yetuklik, o'zaro hurmat, kommunikatsiya madaniyati, shuningdek, atrof-muhitdan ko'rsatiladigan ijtimoiy yordam va ko'mak darajasiga bog'liq bo'ladi.

Yosh oilaning ichki dinamikasini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri bu hissiy barqarorlikdir. Nikoh jarayonida er va xotin o'rtasida yuzaga keladigan barcha muloqotlar va qarorlar, aslida, ularning o'z-o'zini boshqarish darajasi va emotsional javoblar sifati bilan chambarchas bog'liq. Hissiy barqarorlik deganda insonning stress, qiyinchilik yoki salbiy hodisalarga qaramasdan, o'z his-tuyg'ularini muvozanatlangan va nazorat ostida ushlab turish qobiliyati tushuniladi.

Amerikalik olim J.Gotman o'zining mashhur tadqiqotlarida shuni isbotlaganki, nikohdagi muvaffaqiyatning eng asosiy prediktorlaridan biri bu er-xotin o'zaro nizolar vaqtida hissiy taranglikni pasaytira olish qobiliyatidir. Agar muammo yuzaga kelganda er-xotinlardan biri hissiy port-

lashdan ko'ra muloqotni davom ettirishga qodir bo'lsa, bu nikohning barqarorligini ko'rsatadi. Yosh oilalarda bu ko'nikma hali endigina shakllanayotgani uchun ko'plab konfliktlar hissiy nazoratsizlik natijasida kuchayib ketadi. Shu o'rinda xalqimizning chuqur hikmatini esga olish o'rinli: "G'azab — aqlning buluti", ya'ni hissiy beqarorlik aql va mantiqning ustidan g'alaba qozonib, muammolarni chuqurlashtiradi.

Hissiy barqarorlik nafaqat shaxsiy xususiyat, balki juftlik o'rtasida shakllanadigan munosabat modelining asosi hamdir. Agar yosh oila a'zolari o'zaro hurmat, sabr va mehr asosida muomala qilsalar, ular o'zaro ishonch va barqarorlik zaminini yaratadilar. Aksincha, kichik stresslarga ham ortiqcha reaksiya berish, g'azab, e'tiborsizlik yoki sovuqlik ko'rsatish natijasida o'zaro ishonch yemiriladi. Yosh oilalar tashqi qiyinchiliklarga o'z ichki barqarorligi orqali javob berishni o'rganishi zarur.

INSONNI TASHQI
SHAROITLAR EMAS,
BALKI ULARGA BERGAN
MUNOSABATI EZADI.

VIKTOR FRANKL

Biroq faqat shaxsiy hissiy tayyorgarlikning o'zi yetarli emas, chunki yosh oilaning rivojlanishiga tashqi ijtimoiy ta'sirlar ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Mahalla, qarindosh-urug', do'stlar, ish muhitidagi odamlar — bularning har biri yosh oila ustiga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy ta'sir odatda ikki qirrali bo'ladi: u ijobiy qo'llab-quvvatlash shaklida bo'lishi mumkin (masalan, yaxshi maslahat, yordam, rag'bat), yoki salbiy bosim ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin (masalan, keraksiz aralashuv, stereotipik kutilmalar, tanqid). Yevropalik olimlar, jumladan, U.Bronfenbrenner o'zining ekologik tizimlar nazariyasida shuni ta'kidlaganki, har bir oila o'zining makro-, mezo- va mikro-muhitlari bilan o'zaro ta'sirda shakllanadi

va o'zgaradi. Demak, yosh oilaning ichki barqarorligi ko'p jihatdan ular o'zlarini o'rab turgan ijtimoiy muhitdan qanchalik sog'lom ta'sir olganiga ham bog'liq.

Ijtimoiy ta'sirning yosh oilalardagi munosabatlar modeliga ta'sirini o'rganishda mahalla va qarindosh-urug' tizimining o'рни alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbek oilalarida mahalla nafaqat ijtimoiy nazorat, balki ma'naviy qo'llab-quvvatlash instituti sifatida ham faol ishlaydi. Yosh oilalar ko'pincha turmushning ilk qiyinchiliklarini qarindoshlar maslahatiga, mahalla madadiga tayangan holda yengib o'tishga harakat qiladilar. Shu bois xalq donishmandligi shunday deydi: "Yolg'iz uyni shamol buzadi". Bu yerda birgalikdagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning kuchi ta'riflanadi.

Biroq ijtimoiy ta'sir har doim ham ijobiy bo'lavermaydi. Ba'zan haddan tashqari aralashuv, yosh oilaning ichki masalalariga hurmatsizlik, "Yangiliklar yo'qmi?", "Nega hali uy olmading?" kabi stereotipik savollar va bosimlar yosh juftliklarda stress va tushkunlikni kuchaytirishi mumkin. Shuning uchun, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash doimo ijobiy shaklda — yordam, rag'bat, mehr va sabr ko'rinishida bo'lishi kerak. Faqat shunda yosh oilaning ichki barqarorligi mustahkamlanadi.

Hissiy barqarorlik va ijtimoiy ta'sirlarning o'zaro aloqasi shundayki, kuchli ichki emotsional tayyorgarlik tashqi bosimlarga qarshi psixologik immunitet hosil qiladi. Agar yosh oila o'zaro hurmat, ishonch va ochiq muloqotni rivojlantira olsa, ular har qanday ijtimoiy ta'sirni ichki barqarorlik orqali muvozanatlashtirishga qodir bo'ladi. Yevropalik sotsiologlar ta'kidlaganidek, "Baxtli nikoh — bu ikki mustaqil insonning birgalikdagi qarori, bir-birini shaxs sifatida hurmat qilishidir." Shu bois, yosh oilalarning muvaffaqiyati

ularning shaxsiy yetuklik darajasi va ularni o‘rab turgan jamiyat bilan qanday o‘zaro ta’sir o‘rnatganiga bevosita bog‘liqdir.

Xullas, yosh oilada munosabatlar modelining shakllanishi murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, bu jarayonda hissiy barqarorlik va ijtimoiy ta’sirlar hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Hissiy barqarorlik o‘zaro ishonch, sabr va muloqotni rivojlantirish orqali ichki muvozanatni mustahkamlasa, ijtimoiy ta’sir – mahalla, qarindoshlik va jamiyatning qo‘llab-quvvatlashi yoki bosimi – bu ichki barqarorlikni mustahkamlashi yoki zaiflashtirishi mumkin. Shu bois, yosh oilalarning barqarorligi va baxti, avvalo, ularning shaxsiy emotsional yetukligi va tashqi ijtimoiy ta’sirlarni ongli boshqarish qobiliyatiga bog‘liqdir. Hissiy yetuklik va sog‘lom ijtimoiy muhit uyg‘unlashgandagina, oilaviy barqarorlik va munosabatlarning salbiy o‘zgarishlarga chidamliligi ta’minlanadi.

Mavzu bo‘yicha savollar

1. Yosh oila zamonaviy psixologik tadqiqotlarda qanday obyekt sifatida o‘rganiladi va uning shaxsiy zaifliklar, stress omillari va ijtimoiy ta’sirlar bilan bog‘liq dinamikasi qanday izohlanadi?

2. Yosh oilalarda o‘tish davri qanday muammolar bilan tavsiflanadi va “Zaiflik-Stress-Moslashuv” hamda “Xavfni tartibga solish tizimi” modellarining bu jarayonlarni tushuntirishdagi o‘rni nimalarda namoyon bo‘ladi?

3. Munosabatlar modelining shakllanishida hissiy barqarorlik va ijtimoiy ta’sirlar qanday rol o‘ynaydi?

7.2. Yosh oilada adaptatsiya, oila integrasiyasi va birinchi farzand masalasi

Reja:

1. Psixologik, moddiy va intim-shaxsiy adaptatsiya bosqichlari.
2. Oila integrasiyasining ijtimoiy-funksional mexanizmlari.
3. Rol taqsimoti va birinchi farzand tug'ilishi bilan bog'liq muammolar.

Tayanch so'zlar: adaptatsiya, integratsiya, oilaviy funksiyalar, turmush motivatsiyasi, ijtimoiy rol, ayol-erkak rollari, ota-onalik, birinchi farzand.

Yosh oilaning shakllanishida adaptatsiya jarayoni uning ichki mustahkamligi va kelajakdagi barqaror rivojlanishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Psixologik adaptatsiya – bu er va xotinning shaxsiy xususiyatlari, qadriyatlari, hayotiy tajribalari va ehtiyojlarini yangi oila tizimida uyg'unlashtirish jarayoni. Bu jarayon ilk nikoh yillarida, ayniqsa, stress va tashqi ijtimoiy bosim sharoitida nihoyatda murakkab va nozik bo'ladi. Zamonaviy psixologik nazariyalarda, xususan, B.Karni (*Benjamin Karney*) va T.Bredberi (*Thomas Bradbury*)

tomonidan ishlab chiqilgan “Zaiflik-Stress-Moslashuv” modeli asosida ta’kidlanadiki, oila qanchalik tashqi stresslarga duch kelsa ham, agar er-xotin o‘zaro hissiy qo‘llab-quvvatlashni shakllantira olsa va zaifliklarini ongli tarzda boshqara olsa, ularning nikohi barqaror bo‘ladi. Dastlabki adaptatsiya bosqichida yosh er-xotinlar shaxsiy chegaralarni moslashtirish, shaxsiy hayotdan oilaviy hayotga o‘tish, avvalgidan farqli ravishda “Men” emas, “Biz” nuqtai nazaridan fikr yuritish qobiliyatini rivojlantiradi. Mashhur psixolog Erik Eriksonning shaxsiy rivojlanish nazariyasida bu bosqich “yaqinlikka erishish” (*intimacy*) davri deb ataladi: er va xotin o‘zaro ochiqlik va ishonch orqali mustahkam emotsional rishtalar yaratishga intiladi.

Yosh oilaning psixologik adaptatsiyasida oila a’zolari o‘rtasidagi hissiy yaqinlik darajasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu yaqinlik darajasi ilmiy adabiyotlarda kohezivlik (inglizcha: *cohesion*) deb yuritiladi. **Kohezivlik** (lotincha “cohaesio” ildizidan, ya’ni “birlik”, “birlashish” ma’nosidan kelib chiqqan bo‘lib, anatomik va ma’nosiga moslab yumshoq o‘zbekcha shaklda) – bu oila ichida er-xotin va boshqa a’zolar o‘rtasidagi mehr, qo‘llab-quvvatlash va birlik kuchining ifodasidir. Agar bir oila juda ko‘p vaqtni birga o‘tkazsa, har doim bir-birini qo‘llab-quvvatlasa, muammolarni birgalikda hal qilsa, bu oila “kohezivligi yuqori” hisoblanadi. Aksincha, agar har bir oila a’zosi faqat o‘z hayoti bilan yashasa, muloqot oz bo‘lsa, yordam kam bo‘lsa, bu “kohezivligi past” bo‘lgan oiladir.

Oddiy misol:

Agar er va xotin ish, bolalar va qarindoshlarga oid masalalarni har kuni birgalikda muhokama qilib, qarorlarni hamjihatlikda qabul qilsalar, bu kuchli kohezivlikni ko‘rsatadi.

Agar esa har kim o'zicha yashasa, bir-birining hayotidan bexabar bo'lsa, kohezivlik zaif bo'ladi.

Xalqimizda shunday maqol bor: "Birlik bo'lgan joyda baraka bo'ladi." Aynan mana shu birlik va mehr kohezivlikni ifodalaydi.

Oila dinamikasini chuqurroq tahlil qilish uchun amerikalik psixolog Devid H. Olson tomonidan ishlab chiqilgan **Sirkumpleks modeli** (inglizcha: *Circumplex Model*) qo'llaniladi. "Circumplex model" – to'g'ri tarjimada "doira modeli" yoki "sirkumpleks modeli" deyish mumkin, chunki "circum" – "atrof", "plex" – "murakkab tuzilma" degan ma'nolarni bildiradi. **Sirkumpleks modeli** – oila tizimi barqarorligini kohezivlik, moslashuvchanlik va muloqot sifati orqali baholovchi model.

Sirkumpleks modeli oilani uchta asosiy mezon orqali tahlil qiladi:

1. **Kohezivlik** (yaqinlik darajasi).

2. **Moslashuvchanlik** (*adaptability*) – oila a'zolarining yangi vaziyatlarga moslasha olish darajasi.

3. **Muloqot sifati** (*communication quality*) – oila ichida gaplashish, muammolarni ochiq muhokama qilish qobiliyati.

D.Olsonning fikricha, sog'lom oila – bu oila a'zolari orasida na haddan tashqari qattiq bog'lanish (oila a'zolari bir-biriga "bo'g'uvchi darajada" qaram) va na haddan tashqari begonalik (bir-biridan ajralib ketgan) bo'lmagan oiladir. Buning o'rtacha darajasi – oilada mustahkamlik va erkinlikning muvozanatda bo'lishi – eng sog'lom holat deb hisoblanadi.

AHILLIK – KUCH,
INTIZOM – SAODAT.

O'ZBEK XALQ MAQOLI

Oddiy misol:

Agar oila qaror qabul qilishda har kimning fikrini inobatga olsa (masalan, farzandlar bilan kelishib, dam olish rejasi tuzilsa) va vaziyatga qarab o'z tartiblarini o'zgartira olsa (masalan, yangi ish joyi sababli ko'chishga qaror qilish), bu sog'lom moslashuv va sirkumpleks modeliga mos oila bo'ladi.

Sirkumpleks modelida oilaning barqarorligi va mustahkamligi bu uch omil o'rtasidagi muvozanatga bog'liq ekani ta'kidlanadi. Agar yosh oila bu ikki elementda muvozanatni saqlay olsa, ichki tizim mustahkamlanadi va tashqi stresslarga bardoshli bo'ladi.

Xalqaro tadqiqotlardan yana P.M.Krittenden (*Patricia McKinsey Crittenden*) tomonidan ishlab chiqilgan zamonaviy psixologik nazariya bo'lmish "Dinamik yetilish modeli" (*Dynamic-Maturational Model*) yosh oilalarda xavfsizlik va himoya strategiyalarining shakllanishini tushuntirib beradi.

Dinamik yetilish modeli (DMM) — shaxslararo munosabatlarda, ayniqsa, oilaviy va nikoh tizimlarida xavfsizlik va himoya strategiyalarining qanday shakllanishini va rivojlanishini izohlaydi. Mazkur modelning asosiy g'oyasi shundan iboratki, insonning bolalik davridan boshlab kechirgan tajribalari — ayniqsa, ota-ona bilan emotsional aloqalari — uning kelajakdagi yaqin munosabatlarda xavfsizlikni qanday his qilishi va turli vaziyatlarga qanday moslasha olish qobiliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. DMM shuni ta'kidlaydiki, insonlar hayot davomida faqat passiv tarzda moslashmaydi, balki faol ravishda o'z ehtiyojlari va xavfsizlik talablari asosida o'z moslashuv strategiyalarini dinamik shakllantirib va takomillashtirib boradilar, ya'ni insonning ruhiy himoya uslublari ham bolalikdagi

tajribalariga, ham hayot davomida duch keladigan yangi sharoitlarga qarab rivojlanadi.

P.M.Krittenden fikricha, adaptatsiya doimiy o'sish va o'zgarish jarayonidir, shuning uchun har bir insondagi "moslashuv uslubi" statik emas, balki sharoitga qarab dinamik tarzda o'zgaradi — masalan, yosh bola sevgi va g'amxo'rlik yetishmaydigan oilada ehtiyojlarini yashirib moslashishni o'rganadi, keyinchalik esa o'zi oilaviy munosabatga kirganda bu himoya uslubini qayta ishlab chiqishi yoki o'zgartirishi mumkin.

Model xavfsiz va xavfli adaptatsiya shakllarini farqlaydi:

- xavfsiz adaptatsiyada shaxslar o'z ehtiyoj va his-tuyg'ularini ochiq va sog'lom tarzda ifoda etadilar;

- xavfli adaptatsiyada esa ular manipulyatsiya, yakka-lanish, tajovuzkorlik yoki haddan tashqari itoatkorlik kabi himoya mexanizmlaridan foydalanadilar.

Yosh oilalarning dastlabki yillari aynan ushbu adaptatsiya shakllarining aniq namoyon bo'lishi va ulardan qayta o'tish uchun muhim bosqich bo'lib xizmat qiladi, chunki turmush qurish — bu yangi, chuqur emotsional yaqinlik talab qiladigan tizimga kirishdir va u bolalikdan shakllangan himoya uslublarini faol tarzda qayta moslash-tirishni talab qiladi. Shuning uchun dinamik yetilish modeli yosh oilalarning rivojlanishini o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi: agar er-xotinlar o'zlarining shaxsiy himoya strategiyalarini anglab, ularni bir-biriga nisbatan sog'lom shaklda qayta o'rganishga tayyor bo'lsalar, nikohdagi xavfsizlik hissi va emotsional yaqinlik kuchayadi, aks holda esa noto'g'ri moslashuv — sovuqlik, ishonchsizlik, konflikt va hissiy masofa paydo bo'lishi mumkin.

Bu model shuningdek, hayot davomida inson o'z hissiy va ijtimoiy o'sish imkoniyatiga doimo ega ekanini ko'rsatadi, ya'ni bolalikdagi salbiy tajribalar doimiy ravishda taqdirni belgilab bermaydi, aksincha, inson o'z ustida ishlasa va atrof-muhitdan ijobiy ijtimoiy qo'llab-quvvatlash olsa, har qanday sharoitda o'z adaptatsiya uslubini sog'lom shaklga o'zgartira oladi. Xuddi xalqimizda aytilganidek: “Kishi aql bilan emas, hayot bilan pishadi” — bu hikmat dinamik yetilish modelining psixologik ma'nosini mukammal tarzda ifodalaydi.

KISHI AQL BILAN EMAS,
HAYOT BILAN PISHADI.

HIKMAT

Jürgen Schröder tomonidan olib borilgan longityud tadqiqotlar esa nikohning dastlabki ikki yili ichida psixologik, moddiy va intim moslashuvning sinxron rivojlanishi nikoh qoniqishini sezilarli darajada oshirishini isbotlagan.

Psixologik adaptatsiyaning uzviy qismi sifatida **moddiy adaptatsiya** ham katta ahamiyatga ega. Dastlabki yillarda yosh oilalar o'z budjetini mustaqil rejalashtirish, umumiy moliyaviy maqsadlar va xarajatlar uchun javobgarlikni taqsimlash zaruratiga duch keladilar. Moddiy mustaqillik oilaning ichki barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi, chunki moliyaviy beqarorlik ko'pincha stressni oshiradi va er-xotin munosabatlarida ziddiyatlarga sabab bo'ladi. Ijtimoiy psixologlar, jumladan, E.Shostrom (*Everett Shostrom*) va J.Rotter (*Julian Rotter*) o'z tadqiqotlarida shuni ko'rsatdilar, iqtisodiy mustaqillik darajasi nikoh qoniqishi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib, iqtisodiy beqarorlik esa emotsional sovuqlashuv va

QOZONDA QAYNAGAN NARSA
KOSAGA HAM CHIQUADI.

O'ZBEK XALQ MAQOLI

ziddiyatlarning kuchayishiga olib keladi.

Moddiy va psixologik adaptatsiyadan tashqari, **intim-shaxsiy adaptatsiya** ham nikohning barqarorligi uchun muhim bosqich hisoblanadi. Intim adaptatsiya deganda er va xotinning emotsional va jismoniy yaqinlikni o'zaro kelishilgan shaklda rivojlantira olishi tushuniladi. G'arbiy tadqiqotlarda, xususan, S.Xendriks (*Susan Hendrick*) va K.Xendrikslar (*Clyde Hendrick*) tomonidan sevgi va yaqinlikning turli shakllari: *ehtirosli sevgi*, *do'stlikka asoslangan sevgi* va *sadoqatli sevgi* haqida nazariyalar ishlab chiqilgan. Ularning fikriga ko'ra, yosh oilalar ehtirosli sevgi

BIR KULFATDA SINALGAN
DO'ST, BIR QIYINCHILIKDA
SINALGAN ER-XOTIN.

bosqichidan do'stlik va sadoqatga asoslangan sevgi shakliga o'ta olsalar, ularning nikohi uzoq muddatli va barqaror bo'ladi.

O'zbek oilalarida esa, ko'p hollarda intim yaqinlik faqat jismoniy emas, balki ruhiy uyg'unlik va qadriyatlarning uyg'unlashuvi sifatida qabul qilinadi. Farzand tug'ilishi, umumiy hayotiy maqsadlarning shakllanishi, bir-biriga nisbatan do'stona va hurmatga asoslangan munosabatlar — bularning barchasi intim adaptatsiyaning keng ma'noda rivojlanishidir.

Mahalliy tadqiqotlar, jumladan, Z.Rasulova tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar ko'rsatdiki, o'zbek yosh oilalarida psixologik, moddiy va intim adaptatsiya ko'pincha mahalla va qarindosh-urug' tizimi ta'sirida kechadi. Bu tizim yordam va qo'llab-quvvatlash manbai bo'lishi mumkin, ammo ba'zida haddan tashqari aralashuv va mustaqil qaror qabul qilishdagi qiyinchiliklarga ham sabab bo'ladi.

Nodira Azimova va Shahzoda Karimova tomonidan olib borilgan antropologik tadqiqotlar esa o'zbek jamiyatida

kengaygan oiladan yadro oilaga o'tish jarayoni, yosh oilalarning mustaqil hayotga o'tishidagi qiyinchiliklar va an'anaviy qadriyatlarning oila adaptasiyasiga ta'sirini chuqur tahlil qilgan. Ularning izlanishlari shuni ko'rsatadiki, yosh oilalar hamon kollektiv mentalitet ta'sirida hayot kechirayotgan bo'lsa-da, zamonaviy sharoitda individuallik va shaxsiy mustaqillikka intilish kuchaymoqda, bu esa yangi turdagi adaptatsion mexanizmlarni talab qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, yosh oilalarning muvaffaqiyatli adaptatsiyasi — bu ko'p qirrali, murakkab, bosqichma-bosqich kechadigan jarayon bo'lib, unda psixologik moslashuv, moddiy mustaqillik va shaxsiy yaqinlik o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldirib boradi. Nikohga kirish — bu faqat ikki shaxsning o'zaro muhabbati emas, balki ularning birgalikdagi ijtimoiy va psixologik uyg'unligi, maqsadlari, qadriyatlari va rollarini moslashtirish san'ati hamdir. Yosh oilalarning haqiqiy pishishi va mustahkamlanishi aynan moslashuv va integratsiya jarayonlaridan muvaffaqiyatli o'tishlariga bog'liqdir.

Shunday qilib, psixologik, moddiy va intim-shaxsiy moslashuv jarayonlari yosh oilaning ichki barqarorligini ta'minlaydi. Biroq adaptatsiya — bu faqat tashqi yoki individual o'zgarish emas, balki oilaning o'z-o'zini tashkil qilish, ya'ni **ichki integratsiyalashuvi** hamdir. Er va xotin o'zaro hissiy uyg'unlikka erishgan sari, ularning turmushdagi **oilaviy rollarni taqsimlash, majburiyatlarni kelishib olish va ijtimoiy funksiyalarni bajarishdagi muvozanatga** ehtiyoji kuchayadi. Endi ana shu oilaviy

YAXSHI MASLAHAT YO'LNI
YORITADI, YOMON MASLAHAT
YO'LNI CHALKASHTIRADI.

O'ZBEK XALQ MAQOLI

tizimning shakllanishi va rollarning muvofiqlashtirilishi masalasiga to'xtalamiz.

Yosh oilaning shakllanishida integratsiya muhim o'rin tutadi. **Integratsiya** — bu shunchaki birga yashash emas, balki ikki shaxsning umumiy hayotiy maydonda o'zaro kelishilgan tarzda yashash qobiliyatidir. Integratsiya deganda, er va xotin o'rtasida hayot tarzi, qadriyatlar, maqsadlar va vazifalar bo'yicha uyg'unlikka erishish tushuniladi. Bu jarayon, ayniqsa, dastlabki ikki yil ichida kuchli emotsional mehnat va muloqotni talab qiladi.

SEVGI BU FAQAT HISSIYOT
EMAS — BU AMALIY ISH,
SAN'AT, MEHNATDIR.

ERIK FROM

Oilaning haqiqiy integratsiyasi — bu ikki insonning hayotiy pozitsiyalarini muvofiqlashtirib, shaxsiy erkinlik va oilaviy hamjihatlikni muvozanatlashga

urinishidir.

Integratsiya birinchi navbatda **oilaviy rollarning aniq bo'lishi** bilan bog'liq. Har bir oila a'zosi, ayniqsa, er va xotin o'zaro nima uchun mas'ul, qaysi sohada yetakchi, qanday vazifalarni bo'lishadi — ana shu savollarga aniq va do'stona javob topa olishlari kerak. Bu o'rinda erkak “faqat boquvchi”, ayol “faqat uyda o'tiruvchi” degan qadimiy stereotiplar zamonaviy hayotda ko'p hollarda mos kelmaydi. Zamonaviy ijtimoiy psixologiya bu rollarni **moslashuvchan, kelishuv asosidagi o'zgaruvchan** tizim sifatida ko'radi.

Oddiy misol

Bir oilada bugun erkak ishlayapti, ayol bolani tarbiyalayapti. Ertaga esa ayol faol bo'lishi, erkak esa vaqtincha uy va bolaga ko'proq vaqt ajratishi mumkin. Bu o'zgaruvchanlik oilaviy integratsiyaning belgisidir.

Inson har qanday sharoitda tanlov qilish erkinligiga ega. Aynan mana shu tanlovlar orqali yosh er-xotinlar o'z rollarini aniqlashtiradi.

INSON HAR QANDAY
SHAROITDA TANLOV QILISH
ERKINLIGIGA EGA.

VIKTOR FRANKL

Rollarning kelishuvi — bu faqat tashqi masalalarda emas, balki ichki hissiy sohalarda ham muhim. Kim bolani ko'proq tarbiyalaydi, kim byudjetni boshqaradi, kim qarindoshlar bilan muomala qiladi, kim bayramlarni tashkillashtiradi — bularning barchasi oilaviy iqlimga bevosita ta'sir qiladi. Agar bu vazifalar yashirin kutishlar asosida emas, balki ochiq suhbat, o'zaro anglashuv orqali belgilanadigan bo'lsa, konfliktlar kamayadi va har bir oila a'zosi o'zini qadrlangan his qiladi. O'zbek xalqida "Gap ochilmagan joyda g'am yopiladi" degan chuqur ma'no bor. Bu degani — rollarni muhokama qilish, ochiqlikni tanlash — bu kelishuvning eng muhim yo'lidir.

Integratsiya jarayonida muvozanatni yo'qotish esa, ko'pincha, er-xotinlar o'rtasidagi kuch kurashi, rashk, haddan tashqari nazorat, yoki boshqa psixologik mexanizmlar orqali yuzaga chiqadi. Bu holatlarda rollar zo'ravonlik yo'li bilan "bo'lingan" bo'ladi — masalan, bir tomon boshqaradi, ikkinchisi esa bo'ysunadi. Bunday oilada integratsiya emas, balki ijtimoiy rejalashtirilgan bo'ysunuv paydo bo'ladi. Yevropalik psixologlar bu holatni "simptomatik rolda muzlash" deb atashadi — ya'ni, inson o'z rolidan chiqolmay, o'zini yo'qotadi. Shu bois haqiqiy integratsiya bu har bir insonning o'zini saqlab qolgan holda, oila tizimiga moslasha olishi demakdir.

Yosh oilalarda rollarning integratsiyasi faqat psixologik emas, balki ijtimoiy qadriyatlar bilan ham chambarchas bog'liq. Har bir madaniyat o'zining "ideal erkak" va "ideal

ayol” haqidagi modelini taklif qiladi. O‘zbek oilasida erkak mehnatsevar, kamgap, mas’uliyatli bo‘lishi, ayol esa orasta, sabrli va mehribon bo‘lishi kutiladi. Ammo real hayotda bu modellarga doim ham mos kelinmaydi va yoshlar an’anaviy rol kutishlari bilan zamonaviy ehtiyojlarini muvofiqlashtira olmay qiynaladilar. Ana shu nuqtada ochiq muloqot, hissiy barqarorlik va moslashuvchanlik asosida rollarni qayta belgilash, haqiqiy integratsiyaga erishish imkonini beradi.

Shunday qilib, yosh oilada integratsiya jarayoni, ayniqsa, rollarni kelishib olish va ijtimoiy-psixologik uyg‘unlikni topishda hal qiluvchi bosqich sanaladi. Biroq bu jarayon hech qachon doimiy holatda qolmaydi: u doimiy harakatda, yangi sinovlar va vazifalar bilan to‘lib-toshgan bo‘ladi. Shulardan eng muhimlaridan biri — bu oila tizimiga yangi a‘zo, ya’ni **birinchi farzandning dunyoga kelishidir**. Endi oila nafaqat er va xotinning o‘zaro munosabatlari, balki ota-onalik rollari, tarbiya mas’uliyati va oilaviy tuzilmaning kengayishi bilan bog‘liq yangi psixologik bosqichga o‘tadi.

Yosh oilaning hayotida birinchi farzandning tug‘ilishi bu faqat xursandchilik va intiqlik emas, balki oila tizimining to‘liq yangilanishi, butun ichki rollar va psixologik munosabatlarning qayta shakllanishini bildiradi. Bu bosqich ko‘p hollarda “oila hayotining inqirozli nuqtasi” deb ataladi, chunki unga tayyorgarlik, har ikki tomonning psixologik yetukligi va hissiy barqarorligi talab etiladi. Mashhur psixolog Erik Erikson bu davrni “generativlik” — ya’ni, hayotni davom ettirish va boshqalar haqida g‘amxo‘rlik qilish ehtiyoji bosqichi deb atagan.

Bu bosqichda er va xotin faqat er-xotinlik funksiyasidan chiqib, ota va ona sifatida ham o‘zlarini topishlari kerak bo‘ladi. Aynan mana shu bosqichda har bir insonning bolalik

tajribalari, ota-onasi bilan bo'lgan munosabatlari qayta jonlanadi va yangi rolga moslashuvga bevosita ta'sir qiladi.

BOLA TUG'ILSA, OTA
TUG'ILADI, ONA PISHADI.

Farzand tug'ilishi bilan oila tizimida nafaqat yangi mas'uliyat, balki yangi emotsional kuchlanishlar ham yuzaga keladi. Ayrim hollarda bu – er va xotin o'rtasida masofaning oshishi, biri faqat chaqaloq bilan band, ikkinchisi esa o'zini chetlatilgandek his qilish holatlaridir. Bu jarayonda ayniqsa, erkakning psixologik yetukligi sinovdan o'tadi. U “men” markazidan chiqib, “biz” doirasini bolani ham qamrab oladigan shaklda kengaytirishi kerak bo'ladi. Bu davrda

FARZAND DUNYOGA KELGANDA,
ERKAK HAM QALBAN ONAGA
AYLANISHI KERAK.

onaning emotsional va jismoniy
charchoqlari, fiziologik
o'zgarishlari, yangi roldagi
notanishlik hissi erkak

tomonidan tushunilishi va sezilishi zarur. Aks holda, oila ichida sovuqlik, e'tiborsizlik va befarqlik chuqurlashadi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, birinchi farzandning tug'ilishi eng ko'p ajralishlar ro'y beradigan bosqichlardan biridir. Amerikalik psixolog J.Gotmanning tadqiqotlariga ko'ra, farzand tug'ilganidan keyingi dastlabki 18 oy ichida emotsional qo'llab-quvvatlash pasaysa, ajralish ehtimoli 67 foizga oshadi. Bunga sabab – o'zaro muloqot kamayishi, hissiy masofa kengayishi va yangi rollarga moslasha olmaslikdir.

Farzand paydo bo'lgach,
er xotindan, xotin uxlashdan
ayriladi.

Biroq bu inqiroz – yo'qotish emas, balki o'sish imkoniyati hamdir. Agar yosh ota-onalar bu jarayonga tayyorgarlik bilan kirsa, farzand nafaqat oila tuzilmasini o'zgartiradi, balki er-xotin o'rtasidagi rishtalarni

chuqurlashtiradi. Bolaning dunyoga kelishi er va xotinni “hayot maktabi”ga olib kiradi: ular birga mas’uliyat olishni, reja tuzishni, bir-birining charchog‘ini sezishni, vaqtni baham ko‘rishni o‘rganadilar.

Bularning barchasi oila tizimini mustahkamlaydi.

BOLA — BU SINOV, LEKIN
SABRLI UCHUN BU NE’MAT.

Xulosa shuki, birinchi farzand — oila tarixidagi eng muhim burilish nuqtasi. U nafaqat yangi quvonch, balki yangi o‘zgarishlar, yangi rollar, yangi muloqot uslublari va yangi kechirimchanlik darajasini talab qiladi. Bu bosqichga tayyorlik — oila salomatligi va barqarorligi garovidir. Shuning uchun yosh oilalar bu davrni ongli, bir-biriga mehr bilan qarshi olsalar, ularning nikohi nafaqat saqlanadi, balki yangi mazmun bilan to‘lib boradi.

Xullas, yosh oilaning shakllanish bosqichida yuz beradigan eng chuqur o‘zgarishlardan biri — bu birinchi farzandning tug‘ilishi bilan bog‘liq psixologik transformatsiyalardir. Bu bosqichda oila ichki strukturasi yangi rollarni qabul qiladi, hissiy, muloqotiy va ijtimoiy mas’uliyat jihatidan kengayadi. Er-xotinlikdan ota-onalikka o‘tish nafaqat yangi vazifalarni, balki shaxslararo munosabatlar shaklining o‘zgarishini ham anglatadi. Farzand tug‘ilishi oila tizimini emotsional jihatdan chuqurlashtiradi, biroq bu jarayon sog‘lom moslashuvni, muloqot madaniyatini va hissiy barqarorlikni talab etadi. Bu davrda yuzaga kelgan inqirozlar, agar ularga yetuklik bilan yondashilsa, oila mustahkamligining negiziga aylanishi mumkin. Demak, farzand — bu nafaqat sinov, balki o‘sinh va birlashish imkoniyatidir.

Yakuniy xulosa qiladigan bo‘lsak, yosh oilalarning ijtimoiy va psixologik muammolari — bu nafaqat alohida

shaxslar o'rtasidagi munosabatlar, balki butun jamiyatning psixologik barqarorligiga ta'sir etuvchi muhim omil sifatida qaraladi. Yosh oila psixologiyasining o'ziga xos jihati shundaki, bu bosqichda er-xotin o'zaro moslashish, rollarni taqsimlash, hissiy barqarorlikni saqlash va ijtimoiy vazifalarni bajara olish kabi murakkab jarayonlarni bir vaqtning o'zida boshdan kechiradilar. Ularning munosabatlar modelini shaxsiy temperament, oilaviy tarbiya, madaniy qadriyatlar va psixologik ehtiyojlar belgilaydi. Bunda nafaqat o'zaro sevgi, balki psixologik adaptatsiya, ijtimoiy integratsiya va emotsional tayanch tizimlari asosiy rol o'ynaydi. Oiladagi rollarning shakllanishi, hissiy yaqinlik darajasi va birinchi farzandning dunyoga kelishi yosh oilaning rivojlanishida sinovli, ammo o'stiruvchi bosqichlar sifatida namoyon bo'ladi. Oila tizimi bu davrda o'zining chinakam funksionalligini isbotlashi lozim: ya'ni, ichki psixologik resurslarni safarbar qilgan holda, tashqi bosimlarga barqarorlik bilan qarshi turish.

Shunday qilib, yosh oilaning barqarorligi va baxti — bu faqat muhabbat emas, balki ongli tayyorgarlik, psixologik yetuklik va ijtimoiy ko'mak tizimlarining uyg'unlashuvi natijasidir.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Yosh oilaning shakllanish bosqichida psixologik adaptatsiya va ijtimoiy integratsiya qanday o'zgaruvchan omillar bilan belgilanadi?

2. Munosabatlar modeli va rollarning taqsimlanishi yosh er-xotin munosabatlariga qanday ta'sir ko'rsatadi?

3. Birinchi farzand tug'ilishi oila tizimini qanday psixologik sinovlarga duchor qiladi va bu bosqichda qanday moslashuv mexanizmlari samarali hisoblanadi?

8 OILAVIY MUNOSABATLAR PSIXOLOGIYASI

8.1. Oilaviy hayot farovonligi va er-xotin munosabatlarining rivojlanishi

Reja:

1. Oilaviy hayot farovonligiga ta'sir etuvchi psixologik, ijtimoiy va madaniy omillar.
2. Er-xotin munosabatlarining rivojlanish bosqichlari va dinamikasi.
3. Munosabatlar sifatiga ta'sir qiluvchi shaxslararo ehtiyojlar va moslashuv darajasi.

Tayanch so'zlar: farovonlik, psixologik salomatlik, er-xotin o'zaro tushunuvchanligi, ehtiyojlar, rivojlanish bosqichlari, psixologik moslashuv, yaqinlik.

Oilaviy hayot farovonligi deganda faqat moddiy ta'minlanganlik yoki tashqi totuvlik emas, balki oila a'zolari o'rtasida o'zaro hissiy qo'llab-quvvatlash, hurmat, ishonch

va o‘zaro mas’uliyatli aloqalarning mavjudligi tushuniladi. Bugungi psixologiyada bu tushuncha “oilaviy farovonlik” (family well-being) yoki “marital quality” (nikoh sifatlari) kabi atamalar bilan ifodalanib, ko‘plab omillar majmui bilan aniqlanadi.

Nikohdagi baxtli munosabatlar faqat sevgi yoki romantik hislarga asoslanmaydi – bu fikr hozirgi zamonaviy psixologik yondashuvlarda ko‘p bora tajriba va empirik dalillar bilan isbotlangan. Xususan, amerikalik olimlar K.Yu.Reiss (*C.U.Reiss*) va J.K.Xaston (*J.K.Huston*) o‘z tadqiqotlarida er-xotinlar o‘rtasidagi barqaror va mazmunli munosabatlarni ta’minlovchi asosiy psixososial omillarni aniqlashga alohida e’tibor qaratganlar. Ularning fikricha, nikoh sifatiga ta’sir etuvchi muhim omillar to‘rt guruhga bo‘linadi.

Birinchisi – bu **ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi**. Ya’ni, er-xotin o‘rtasidagi hissiy yaqinlikdan tashqari, ular yashayotgan muhitdagi ijtimoiy tarmoqlar (qarindoshlar, do‘stlar, hamkasblar, qo‘ni-qo‘shnilar) tomonidan ko‘rsatiladigan ruhiy va ijtimoiy yordam, ijobiy baho, maslahat va dalda er-xotinning o‘zaro munosabatlariga bevosita ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, nikohning ilk bosqichlarida yangi oilaga bildirilgan iliq munosabat, qo‘llab-quvvatlovchi so‘zlar, va psixologik tayanch rolida namoyon bo‘ladigan yaqinlar mavjudligi oila ichidagi ishonch va xavfsizlik tuyg‘usini mustahkamlaydi. Shu sababli, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash faqat tashqi omil sifatida emas, balki psixologik resurs sifatida ham qadrlanadi.

Ikkinchi muhim omil – bu **qadriyatlar mosligi**. Tadqiqotchilar nikoh mustahkamligining uzoq muddatli omillarini tahlil qilganlarida, er va xotinning hayotga

bo'lgan qarashlari, din, axloqiy me'yorlar, farzand tarbiyasi va moddiy qadriyatlar borasidagi umumiylik darajasi juda muhim rol o'ynashini isbotlaganlar. Bu holatga O'zbekistonda olib borilgan ilmiy izlanishlar ham to'liq mos keladi. Masalan, Z.Rasulova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham nikohdagi qadriyatlar mosligining, ayniqsa nikohning ilk bosqichlarida, nizolarning oldini olish va o'zaro ishonchni mustahkamlashdagi roli alohida ta'kidlangan.

Uchinchi komponent — bu **hissiy moslashuvchanlik**, ya'ni har bir juftlik a'zosi o'zining his-tuyg'ularini boshqara olish, stressga chidamlilik, empatiya, kechirimlilik va muammolar yuzaga kelganda murosaga kelish qobiliyatidir. J.K.Xaston bu jihatni nikoh “moslashuv energiyasi” deb ataydi. Uning fikricha, odamlar sevishadi, ammo uzoq yashash — bu ko'nikma.

To'rtinchi muhim omil esa — **konfliktlarni boshqarish kompetensiyasi**. Bu er-xotin o'rtasida muqarrar yuzaga keladigan kelishmovchiliklarni ochiq, sog'lom, hurmat

BAXTLI NIKOH — BU IKKI KISHI ORASIDAGI DOIMIY KECHIRILISHLAR ZANJIRI.

asosidagi muloqot orqali hal qilishga tayyorlikni bildiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, muammo emas, balki unga munosabat — oilaning taqdirini belgilovchi kalit omildir.

Konstruktiv tarzda yechim izlaydigan juftliklar o'zaro ishonchni yo'qotmaydi, aksincha, har bir inqirozni o'zaro yaqinlikni oshirish imkoniyatiga aylantiradi.

So'nggi yillarda olib borilgan metaanalitik tadqiqotlar ham (masalan, Fincham & Beach, 2010; Karney & Bradbury, 2020) nikoh sifatining eng ishonchli prognozlovchilari sifatida aynan mana shu 4 ta: ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, qadriyatlar mosligi, hissiy moslashuvchanlik va konfliktni

boshqarish kompetensiyalarini e'tirof etmoqda. Bu omillar murakkab ijtimoiy-psixologik tizimni tashkil etadi va oila psixologiyasini nazariy va amaliy jihatdan anglashda zamonaviy yondashuvni belgilaydi.

K.Yu.Reiss va J.K.Xastonlar keltirgan bu to'rtta omil (ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, qadriyatlar mosligi, hissiy moslashuvchanlik va konfliktning boshqarish kompetensiyasi) nikoh va oilaviy barqarorlikning asosiy psixososial tayanchi sifatida qaraladi. Ushbu to'rtta muhim omil jamiyatda nikohning psixososial tayanchi sifatida talqin qilinishi mumkin, chunki ular oila dinamikasini bashorat qilish va rivojlantirishda muhim yo'nalish beradi.

MUHABBAT YURAKDAN
BOSHLANADI, LEKIN
NIKOH ONG, IRODAVIY
KUCH VA PSIXOLOGIK
UYG'UNLIK TALAB QILADI.

Oilaviy hayotning farovonligiga ta'sir qiluvchi omillarni uch asosiy guruhga ajratish mumkin: *shaxsiy* (psixologik), *ijtimoiy* va *madaniy*.

Shaxsiy omillarga shaxslararo kommunikatsiya uslubi, shaxsiy xususiyatlar (masalan, empatiya darajasi, hissiy barqarorlik), stressga bardoshlilik va konfliktlarni yechish uslublari kiradi. Masalan, G.Gotman (*Gottman*) tomonidan ishlab chiqilgan "*Four Horsemen of the Apocalypse*" (To'rt halokat elchisi) modeli doirasida tanqid, yakkalash, himoyalash va beparvolik kabi munosabatlar nikohni yemiruvchi asosiy omillar sifatida tavsiflanadi. Aksincha, ijobiy his-tuyg'ularni ifodalash, qadr-qimmatni qadrlash va birgalikda maqsadlar sari harakat qilish farovonlikka olib keladi.

Ijtimoiy omillar esa oilaning ijtimoiy qo'llab-quvvatlanish tarmog'i, bandlik darajasi, turmush darajasi, uy-joy sharoiti, va hatto ijtimoiy tarmoqlardagi faoliyatni ham o'z ichiga oladi. Masalan, H.Marks (*H.Marks*) va

R.B.Hays (*R.B.Hayes*) oilaviy barqarorlikning pasayishini aynan ijtimoiy yakkalash va iqtisodiy bosimlar bilan bog‘lagan.

Madaniy omillar esa qadriyatlar tizimi, diniy dunyo-qarash, genetik (avloddan-avlodga o‘tuvchi) oilaviy urf-odatlar, gender rollari, erkak va ayol orasidagi ijtimoiy tenglik yoki ierarxiklik kabi tushunchalarni qamrab oladi.

Aytish kerakki, madaniy kontekst farovonlikning qabul qilinishiga ta’sir qiladi: masalan, Skandinaviya mamlakatlari o‘zaro individual mustaqillik va tenglik qadrlansa, Osiyo jamiyatlarida oila uchun fidokorlik va vazifa markaziy o‘rinda turadi. Sotsiolog A.Cherlin (*Andrew Cherlin*) “The Marriage-Go-Round” asarida aynan madaniy qarashlar oila mustahkamligi va farovonligini aniqlashdagi asosiy o‘zgaruvchilardan biri ekanini urg‘ulaydi. Z.Rasulovning longityud tadqiqotida quyidagilar: qadriyatlar ierarxiyasi (masalan, rozilik, sharaf, “uyat” kabi tushunchalar), nikohga oid tarixiy urf-odatlar va marosimlar (sovchilik, kelin tanlash), sevgi, rozilik va burch tushunchasining milliy talqini, milliy psixologik stereotiplar (masalan, “kuchli ayol”, “ota roziligi” kabi), oila haqidagi tasavvurlar (zamonaviylik qarshi an’anaviylikka) madaniyatga xos psixik tizimlar sifatida etnopsixologik (ya’ni, madaniy) omil sifatida o‘rganilgan.

Yana bir dolzarb jihat — **psixologik iqlim**. Rossiyalik psixolog N.Ye.Obozovning fikricha, “oila psixologik iqlimi ijobiy bo‘lsa, u yerda oddiy tushunmovchiliklar ham mustahkamlovchi omilga aylanadi. Iqlim salbiy bo‘lsa,

*BAXTLI OILALAR BIR-
BIRIGA O‘XSHAYDI,
BAXTSIZ OILALAR
HAR XIL SABAB BILAN
BAXTSIZ.*

L.N.TOLSTOY

har bir kichik nizo ham tanazzulga olib keladi”.

Ayni vaqtda zamonaviy fan farovonlikka olib boruvchi omillarni statistik tahlil bilan ham aniqlamoqda. Misol uchun, Dyuber va Koen (Dubber & Cohen, 2020) tomonidan olib borilgan longitudinal tadqiqotda moliyaviy barqarorlik, jinsiy hayotdan qoniqish va farzandlar bilan o‘zaro munosabatlar nikoh sifati va farovonlikni oldindan belgilovchi kuchli prediktorlar sifatida aniqlangan. Shu bilan birga, Gottman institutining tadqiqotlari 5:1 nisbat — ya’ni har bir salbiy fikrga besh ijobiy so‘z aytilsa, nikohlar uzoq davom etishini ko‘rsatgan.

O‘zbekistonlik mualliflar, jumladan, G.B.Shoumarov, Z.A.Rasulovalar o‘z ishlarida yosh oilalardagi o‘zaro moslashuv, qadriyatlar muvofiqligi va rollar taqsimoti bo‘yicha olib borgan ilmiy izlanishlari orqali milliy kontekstdagi farovonlikni tahlil qilgan. Z.A.Rasulovanning “Zamonaviy o‘zbeklarning oila-nikoh munosabatlari” (2013) monografiyasida ayol-erkak o‘rtasidagi ijtimoiy rollar, ma’naviy yetakchilik va qaror qabul qilish mexanizmlari alohida o‘rganilgan bo‘lib, aynan oilaviy farovonlik subyektiv tushuncha bo‘lishiga qaramay, u ob’yektiv ijtimoiy va madaniy sharoitlarga ham bevosita bog‘liqligi isbotlangan.

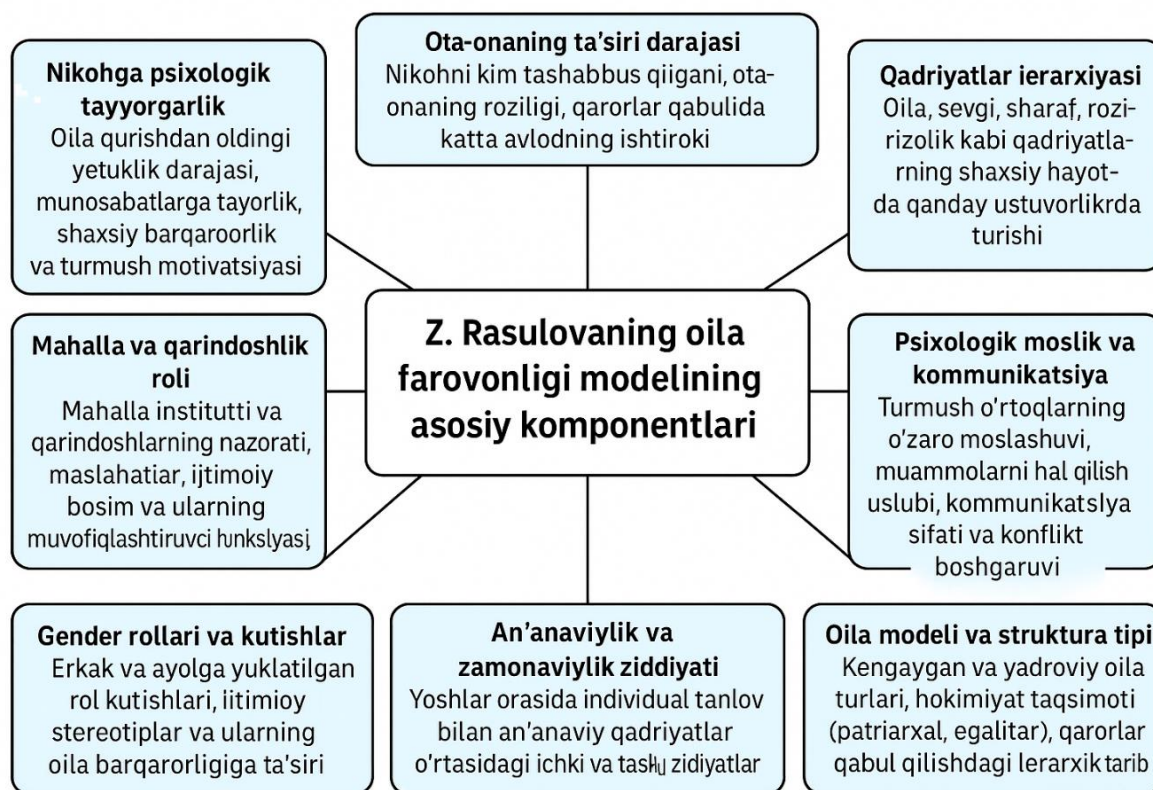
Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, yuqorida keltirilgan ijtimoiy va madaniy omillar oilaviy hayotning farovonligiga bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillar sifatida qaraladi. Biroq ular har doim ham o‘zaro mustaqil yoki izolyatsiyalangan holda emas, balki murakkab tizimli aloqadorlikda namoyon bo‘ladi. Aynan mana shu murakkablikni anglash va oila barqarorligiga ta’sir etuvchi omillarni yaxlit holda tahlil qilish, ya’ni tizimli yondashuv asosida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Z.Rasulova tomonidan 2001–2023 yillarda olib borilgan keng qamrovli tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oila barqarorligi va baxtli nikohning shakllanishiga nafaqat turmushga chiqishdan oldingi psixologik tayyorgarlik, ota-onaning aralashuvi darajasi va qadriyatlar ierarxiyasi, balki yanada murakkab va o‘zaro bog‘langan omillar majmuasi ta’sir ko‘rsatadi. Jumladan, ota-onaning nikohga aralashuvi darajasi, mahalla va qarindoshlik institutining ta’siri, oila modeli va nikoh shakllari (rasmiy, diniy, an’anaviy), gender rollari va ularning taqsimoti, ijtimoiy maqbul xulq va kutilmalar (mahalliy kontekstda), ijtimoiy-iqtisodiy holat va turmush darajasi, kengaygan oilaning ijtimoiy nazorati muhim rol o‘ynaydi. Ushbu empirik asoslangan tahlillar natijasida ishlab chiqilgan model — oilaviy barqarorlikni ta’minlovchi psixososial komponentlarning tizimli ko‘rinishini taklif etadi.

Quyida keltirilgan grafik sxema ushbu model asosida oila farovonligiga ta’sir qiluvchi asosiy omillarni yaxlit va tizimli tarzda aks ettiradi (43-rasm). Sxemada ko‘rsatilganidek, oila farovonligi ko‘p bosqichli va murakkab tizim bo‘lib, uning barqarorligini ta’minlashda psixologik, ijtimoiy va madaniy omillar o‘zaro chambarchas bog‘langan holda namoyon bo‘ladi. Bu model har bir omilning o‘ziga xos vazifasini, o‘zaro ta’sirini va oilaviy muvozanatga qo‘shgan hissasini ko‘rsatadi. Jumladan, psixologik omillar — shaxsiy moslashuvchanlik, hissiy barqarorlik va kommunikativ salohiyat orqali oiladagi muhitni belgilasa, ijtimoiy omillar — oilaning tashqi ijtimoiy muhit bilan o‘zaro aloqalarini tartibga soladi. Madaniy omillar esa qadriyatlar tizimi, gender rollari va urf-odatlar orqali oila ichidagi rollar taqsimoti va xatti-harakatlar mezonlarini belgilaydi. Aynan shu

tizimli yondashuv nafaqat oila psixologiyasi tushunchasini chuqur anglashga, balki real hayotiy holatlarni ilmiy asosda tahlil qilishga imkon beradi.

43-rasm

Xulosa shuki, oilaviy hayotning farovonligi ko'p qirrali omillar yig'indisidir. Uni biror bitta mezon bilan o'lchab bo'lmaydi, balki bu — hissiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va shaxsiy faktorlarning murakkab uyg'unligi. Shu sababli oila psixologiyasini o'rganishda har bir mezon alohida ko'rib chiqilishi, turli madaniyatlar va jamiyatlar tajribasi bilan solishtirilishi muhimdir.

OILA — BU ODAMNING ENG MUHIM IXTIROSINI, CHUNKI U YERDA INSONLIK SINOVDAN O'TADI.

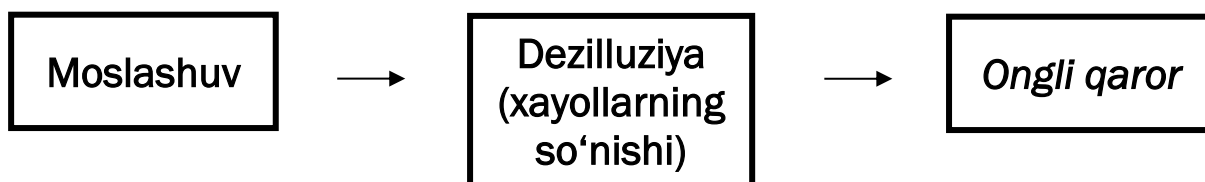
V.FRANKL

Er-xotin o'rtasidagi munosabatlar tizimi har doim bir maromda bo'lmaydi, aksincha u vaqt o'tishi bilan rivojlanib, o'zgarib boradi. Bu dinamik jarayonni chuqur tushunish

uchun oilaviy munosabatlar bosqichma-bosqich qanday rivojlanishini tahlil qilish muhimdir. Chunki nikoh ilk kunidanoq barqaror bo‘lib qolmaydi, aksincha, u asta-sekin psixologik, emotsional va ijtimoiy jihatdan shakllanadi. Shu sababli ham oldingi bobda ko‘rib chiqilgan psixosotsial tayanchlar o‘z kuchini aynan munosabatlar evolyutsiyasida ko‘rsatadi. Endi esa munosabatlarning tabiiy rivojlanish bosqichlari, ularning psixologik mazmuni va har bir bosqichda yuzaga keladigan muammolarni ko‘rib chiqamiz.

Ko‘pgina zamonaviy psixologlar, jumladan, amerikalik olimlar L.A.Kurtsner (*L.A.Kurtsner*), N.S.Glen (*N.S.Glenn*) va J.E.Orbuch (*J.E.Orbuch*) nikoh munosabatlarining shakllanishini davrlarga ajratib o‘rganadilar. Ushbu davrlar ko‘plab klassik tadqiqotlarda ham tasdiqlangan bo‘lib, ular quyidagi asosiy ketma-ketlikda ifodalanadi:

44-rasm

Har bir bosqichda er-xotinlar psixologik jihatdan turlicha holatlarga duch keladilar.

Moslashuv bosqichi – bu nikohning dastlabki bosqichi bo‘lib, unda yangi turmushga kirgan shaxslar bir-birining odatlari, qadriyatlari, xatti-harakatlariga moslashishga harakat qiladilar. Ko‘pincha bu davrda “ideallashtirish” kuchli bo‘ladi: inson o‘z umr yo‘ldoshining faqat yaxshi jihatlarini ko‘radi, nuqsonlarni esa sezmaslikka yoki e’tiborsiz qoldirishga intiladi. Shuning uchun ham bu bosqichga “romantik hayot” davri deyishadi. Bu bosqichda paydo

bo'ladigan iliq va xayoliy tasavvurlar keyinchalik psixologik sinovlarga sabab bo'lishi mumkin.

Dezilluziya bosqichi – bu bosqichda ideal tasavvurlar asta-sekin haqiqatga to'qnash keladi. Har bir insonda turmush o'rtog'ining “asl yuzi” ko'rina boshlaydi: ba'zida bu yengil hafsala pir bo'lish, ba'zida esa jiddiy psixologik tushkunlik keltirib chiqaradi. Aynan shu bosqichda ko'pchilik juftliklar hayratdan sovuqlikka, mehrdan xafa bo'lish holatlarigacha turli emotsional tebranishlarni boshdan kechiradilar. Psixolog E.Gofman (*Erving Goffman*) buni “ijtimoiy niqoblar tushishi” bosqichi deb ta'riflagan. Bu bosqichning xavfi shundaki, agar er-xotinlar o'zaro tushunish, emotsional muloqot va bir-biriga yechim taklif qilish usullarini egallamagan bo'lsalar, bu inqiroz ularni ajrimga olib kelishi mumkin.

Ongli qaror bosqichi – bu bosqichda shaxslar bir-birining kamchilik va ustun tomonlarini real baholay boshlaydilar. Muhimi, bu davrda juftliklar endi turmushni nafaqat emotsiyaga asoslanib, balki ongli ravishda davom ettirishga qaror qiladilar. Oila bu bosqichda ongli birlik, mas'uliyatli qarorlar va real munosabatlar negizida mustahkamlanadi. Bu bosqichga yetib kelgan juftliklarda “sevgi” fazasi “sharafli sheriklik” fazasiga aylanadi.

Nikoh munosabatlarining ushbu bosqichlari oddiy nazariy ko'rinishi mumkin, ammo amaliyotda har bir juftlik bu bosqichlardan o'tadi. Shuning uchun, yosh oilalarga psixo-

BAXTLI OILA – BU BIR-BIRINI SEVGAN IKKI KISHI EMAS, BIR-BIRINI TUSHUNISHGA TAYYOR BO'LGAN IKKI INSONDIR.

logik xizmat ko'rsatuvchi mutaxassislar har bir bosqichda yuzaga keladigan muammolarni oldindan bilishi, kerak bo'lsa, psixoprofaktika chora-tadbirlarini ko'rishi lozim.

Z.Rasulova tomonidan olib borilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek oilalarida "dezilluziya" bosqichi ko'proq tashqi bosimlar, ya'ni qaynota-qaynonaning aralashuvi, moliyaviy muammolar yoki noto'g'ri gender stereotiplari bilan murakkablashadi. Bu esa moslashuv va ongli qaror bosqichlariga o'tishda qo'shimcha psixologik yuk keltiradi.

Yuqorida bayon etilgan er-xotin munosabatlarining rivojlanish bosqichlari har bir bosqichda o'ziga xos psixologik holatlar va ehtiyojlarning yuzaga kelishi bilan xarakterlanadi. Munosabatlar dinamika-

*OILA – BU DOIMIY
HARAKATDAGI KO'PRIKDIR.
AGAR U HARAKATDAN
TO'XTASA, QULAB TUSHADI.*

P.BUKOVSKIY

sining har bir davri – shunchaki vaqt o'tishi emas, balki shaxslararo munosabatda yuz beradigan emotsional, kognitiv va motivatsion o'zgarishlarning yig'indisidir. Aynan shu jarayonda oila a'zolarining psixologik salomatligi, qoniqish darajasi va shaxsiy ehtiyojlariga qanday javob berilishi farovonlik darajasini belgilaydi.

Masalan, **moslashuv bosqichida** asosiy ehtiyoj – bu yangi muhitga qo'shilish, yaqinlik hissi, o'zini qabul qilingan holda his qilish, o'zaro qulaylik va barqarorlik yaratishdir. Bu bosqichda aksariyat shaxslar "qabul qilinmoq", "sevilmoq" va "ko'mak topmoq" ehtiyojini chuqur his qiladilar. M.Ainsvort (*M.Ainsworth*) tomonidan ishlab chiqilgan "**Ta'sirga bog'liqlik modeli**"ga ko'ra, bu ehtiyojlar bog'liqlik tiplariga mos holda namoyon bo'ladi: xavfsiz, befarq, xavotirli, yoki chalkash bog'liqlik. Demak, er-xotin o'rtasidagi hissiy kontakt qanchalik barqaror bo'lsa, ehtiyojlar shunchalik sog'lom yo'l bilan qondiriladi.

Dezilluziya bosqichida esa ehtiyojlarning tus olishi o'zgaradi: bu yerda shaxslar real hayotdagi nomuvofiqliklar

va kelishmovchiliklarga duch keladi, ideal tasavvurlar qulaydi va ularning o'rniga qiyin psixologik savollar paydo bo'ladi – "Men uni aslida bilasmidim?", "Shu hayotni men xohlaganmanmi?" va h.k. Ushbu bosqichda "psixologik xavfsizlik", "hurmatga loyiq bo'lish", "his-tuyg'ularni tan olish" kabi ehtiyojlar dolzarb bo'ladi. Amerikalik olim K.Riff (*C.Ryff*) tomonidan ishlab chiqilgan **"psixologik farovonlik" modelida** bu bosqich "o'zlikni anglash" va "hayotning mazmunini qayta kashf etish" fazasi sifatida ko'rsatiladi. Ayniqsa, ayollarda bu davrda hissiy qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj kuchayadi, erkaklarda esa – o'zini hurmat qilish va qadrlanishga.

Ongli qaror bosqichida esa ehtiyojlar chuqurroq va murakkabroq tus oladi. Endi inson "birga yashash" emas, balki "birga yetilishni" xohlaydi. "Men bilan yonma-yon yuradigan, hayotimga mazmun qo'shadigan hamroh kerak" degan ichki talablar ustuvor bo'ladi. Bu bosqichda S.Myurrey va J.Xolms (*S.Murray, J.Holmes*) tomonidan ishlab chiqilgan **"Xavflarni tartibga solish tizimi" (*Risk Regulation System*) modeli** o'ta dolzarb: unga ko'ra, shaxs boshqa odamga ochilishi, unga ishonishi uchun ruhiy xavfsizlik hissi talab qilinadi. Agar bu ehtiyojlar inkor etilsa, munosabatlar sirtqi murosaga asoslangan, ammo ichki ajralganlik holatiga olib keladi. Shu bois bu bosqich "ichki erkinlik va tashqi mas'uliyat" muvozanatini talab qiladi.

Z.Rasulova tomonidan 2001–2023 yillarda olib borilgan kuzatuv va suhbatlar asosida aniqlanishicha, o'zbek oilalarida ayniqsa dezilluziya bosqichida psixologik ehtiyojlar muqarrar to'qnashuvlarga uchraydi. Buning asosiy sababi – tashqi aralashuvlar (masalan, qaynonaning tanbeh berishi, urning yaqinlariga qaramlik bosimi), gender stereotiplari

(ayol sabrli bo'lishi kerak, erkak muhokama qilmaydi) va shaxsiy emotsional savodsizlikdir. Masalan, ayol o'zini tinglatishni xohlaydi, ammo eri "o'zbek erkagi jimgina hal qiladi" degan tamoyil bilan sukut saqlaydi – bu esa ichki ehtiyojlarning inkor qilinishiga olib keladi.

Sevgi – bu nafaqat berish, balki qabul qilish san'atidir. Aynan ehtiyojlarni tan olish va bir-birining ruhiy holatini anglash munosabatning poydevoridir. Hissiy barqarorlik, o'zini erkin ifoda qilish, o'zining qadrlanishini his qilish, qo'llab-quvvatlash, muammolarni birga hal qilish istagi – bularning barchasi psixologik farovonlikning ichki komponentlaridir.

Er-xotin munosabatlarining rivoji masalasida xalqaro ilmiy maktablar uzoq yillardan buyon nazariy va empirik tadqiqotlar olib borib, nikohdagi barqarorlikka ta'sir etuvchi omillarni aniqlashga harakat qilgan. Jumladan, amerikalik olim K.Yu.Reiss va J.K.Huston nikohdagi baxtli munosabatlar faqatgina romantik hislar bilan emas, balki qadriyatlar mosligi, hissiy moslashuvchanlik, muammolarni hal etish qobiliyati va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi bilan bog'liqligini ta'kidlaydilar. Ularning tadqiqotlarida oilaviy muvofiqlik – bu o'z-o'zidan yuzaga keladigan holat emas, balki uzluksiz ijtimoiy va psixologik moslashuv jarayoni sifatida qaraladi.

R.E.Neal va *E.M.Willis* tomonidan ilgari surilgan "muvofiqlik paradigmasi" esa er-xotin o'rtasidagi rollar, kutilmalar va individual ehtiyojlarning uzluksiz muvozanatlashuvi orqali barqaror oila shakllanishini asoslaydi. Ushbu yondashuvlarda asosiy urg'u – shaxslar o'rtasidagi o'zaro moslikka, hamkorlikka, o'zini anglash va boshqani qabul qilishga qaratilgan. Bu yondashuvlar asosan individu-

alistik madaniyatga asoslangan bo'lib, o'zligini anglash va shaxsiy erkinlik orqali barqarorlikka erishishni ko'zlaydi.

Bunga qarama-qarshi tarzda, o'zbek oilalarining tahlilida Z.Rasulova tomonidan olib borilgan 20 yillik longityud tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbeklarda oila barqarorligi shaxsiy erkinlikdan ko'ra ko'proq an'anaviy ijtimoiy nazorat, qadriyatlar ierarxiyasi va katta avlod bilan muvozanatli munosabat orqali ta'minlanadi. Jumladan, oila qurishdagi asosiy mexanizmlar — bu ota-onaning roziligi, qarindoshlar instituti, mahalla bosimi va gender rollarining avloddan-avlodga o'tishi bilan belgilanadi.

*NIKOH — IKKI QALBNING EMAS,
BALKI IKKI DUNYOQARASHNING
MUSHTARAKLIGI.*

Agar xalqaro nazariyalar psixologik individualizatsiyaga tayanadigan bo'lsa, milliy kontekstda oila — bu shaxsiy emas, balki jamoaviy qaror asosida shakllanadigan institutdir. Har ikki yondashuvda ham barqaror munosabatlar uchun kommunikatsiya, moslashuvchanlik va qadriyatlar muvofiqligi muhim ahamiyatga ega. Masalan, J.K.Huston nazariyasida sevgining barqarorligiga ijtimoiy institutlarning qo'llab-quvvatlashi zarurligi ta'kidlangan bo'lsa, Z.Rasulova tadqiqotlarida aynan shu “institutsional tayanchlar” (ota-ona, jamiyatning kutgan xulqi) nikoh barqarorligini aniqlovchi asosiy kuch sifatida namoyon bo'ladi. Bundan shuni ko'rish mumkinki, xalqaro va milliy yondashuvlar o'rtasidagi asosiy farq — nikohga yondashuvdagi madaniy kontekstidadir.

Agar K.Yu.Reiss va J.K.Huston nazariyalarida nikoh erkin tanlov asosida shakllanadigan shaxslararo kontrakt bo'lsa, o'zbek kontekstida u ko'proq sotsial ierarxik tizimdagi majburiyat, sharaf, rozi-rizolik va jamiyat oldidagi

mas'uliyat bilan belgilanadi. Nikoh — ikki qalbning emas, balki ikki dunyoqarashning mushtarakligi. Shu jihatdan qaraganda, xalqaro nazariyalar erkinlik orqali barqarorlikka olib boruvchi yo'lni taklif etsa, Z.Rasulovning modeli esa ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va psixologik omillarning bir butun tizimiga asoslangan barqarorlik yo'lini ilgari suradi.

Demak, oilaviy farovonlikni birgina “sevgi” yoki “moslik” bilan emas, balki madaniy kontekst, ijtimoiy tuzilma, psixologik ehtiyojlar va kommunikatsiya sifati bilan birgalikda baholash zarur. Har qanday nazariyani qo'llashda o'zbek oilasining o'ziga xosligi, ijtimoiy psixologik real konteksti e'tiborga olinishi lozim. “G'arbda tanlov — bu erkinlik, Sharqda esa — mas'uliyat”, degan fikr zahirida har ikki modelning falsafiy ildizlari yotadi.

Oila ichidagi rollar taqsimoti har bir jamiyatning tarixiy-madaniy konteksti, gender ierarxiyasi va ma'naviy qadriyatlari bilan bevosita bog'liq. Rollar deganda, er va xotin, ota va ona, farzand va qarindosh sifatida jamiyat tomonidan kutilgan va qadrlanadigan xatti-harakatlar, majburiyatlar, hissiy reaksiya shakllari va ijtimoiy pozitsiyalar nazarda tutiladi.

G'arb psixologiyasida, ayniqsa T.Parsons (*Talcott Parsons*) modeli asosida, oilaviy rollar “instrumental” va “ekspressiv” turlarga bo'linadi: erkak — ishlab topuvchi, himoyachi, ijtimoiy mas'uliyatli; ayol — mehribon, hissiy qo'llab-quvvatlovchi va bolaga yo'naltirilgan. Ammo zamonaviy oilaviy tadqiqotlar ushbu modelning qat'iyligini inkor etadi va rollarning o'zgaruvchan, dinamik va kontekstual ekanini asoslaydi. Ayniqsa, A.Hochschild (*Arlie Hochschild*) tomonidan ilgari surilgan “Ikkinchi smena” konsepsiyasida, ayollar nafaqat ishlaydi, balki uyga

qaytgach yana hissiy va uy-ro'zg'or yukini ko'tarishda davom etishadi. Bu rollar noteng taqsimlanganda, nikohda zo'riqish, ruhan charchash va qadriyatlar to'qnashuvi yuzaga keladi.

O'zbekiston sharoitida esa rollar taqsimoti shunchaki funktsional zarurat emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy kodlar asosida shakllanadi. Z.Rasulovning tadqiqotlarida qayd etilishicha, ko'pchilik oila a'zolari, ayniqsa erkaklar, o'z rolini iqtisodiy ta'minot va nazorat bilan bog'lasa, ayollar uni hissiy xizmat, sabr, rozi-rizolik va mehr ko'rsatish bilan bog'laydi. Ayolning ijtimoiy roli ko'p hollarda uning shaxsiy ehtiyojlaridan emas, balki "qanday bo'lishi kerakligi" haqidagi tasavvurlardan kelib chiqadi. Bunday hollarda, rolning haddan ortiq idealizatsiya qilinishi uni bajara olmaydigan ayol uchun psixologik zo'riqish, aybdorlik va charchoqqa olib keladi.

Bu haqda rus olimasi V.I.Gavrilova "ayollikning ijtimoiy niqobi" degan iborani ishlatgan: ayol o'z tabiatidan ko'ra ko'proq jamiyat kutgan rolga moslashadi. O'zbek oilalarida "ona rolini mukammal bajarish" ideali ko'pincha hissiy haddan ortiq yuklamalarni keltirib chiqaradi. Erkaklar esa "oila boshlig'i" degan mavqeni ko'proq nazorat va taqiqlar orqali namoyon qiladilar, lekin bu doimiy ruhiy tayyorgarlik va muvozanatni talab qiladi.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, rollar mosligi nikoh barqarorligi va oila farovonligining eng muhim komponentidir. G.Gotman (*John Gottman*) tomonidan olib borilgan kuzatuvlar asosida tuzilgan nikoh barqarorligi modeli — "4 ta halokat belgisi" (tanqid, mensimaslik, himoyalaniish, devor o'rnatish) aynan rollar to'g'ri taqsimlanmagan, kutgan va amaldagi xulq o'rtasida farq

katta bo'lgan oilalarda uchrashi ko'proqligini ko'rsatgan. Agar er "ayol bu vazifani bajaradi" deb o'ylasa-yu, ayol o'zini bu rolga mos deb hisoblamasa, ichki noroziliklar, passiv agressiya va hissiy sovuqlik paydo bo'ladi. Bu esa oxir-oqibatda yaqinlik yo'qolishiga olib keladi. Shu boisdan ham jamiyatlar o'z rollar tizimini qayta ko'rib chiqmoqda. Masalan, Skandinaviya davlatlarida ota-ona ta'tili teng taqsimlanadi, bu esa "tarbiyachi ayol", "ishlab topuvchi erkak" degan an'anaviy stereotiplarni yo'qqa chiqarib, rollarning moslashuvchan bo'lishiga imkon yaratadi.

O'zbek jamiyatida esa "rollarning muqaddasligi" degan tushuncha bor. Yangi kelgan kelin avvalo qaysi rolga joylashtirilishini kutadi. Qaynonaning roli o'z o'rnida, har bir kishi o'z pozitsiyasini aniqlashtirmaguncha, hissiy iqlim barqarorlashmaydi. Bu esa madaniy kodlarga asoslangan o'ziga xos psixologik ierarxiyadir. Shuningdek, oilaviy rollarning buzilishi ko'p hollarda jamiyat tomonidan keskin qoralashga sabab bo'ladi. Ayniqsa, "erkak erkaklik qilmasa" yoki "ayol ayollik qilmasa" degan fikrlar aynan ushbu rol me'yorlarining og'ir nazorat ostida ekanini ko'rsatadi. Ammo shuni unutmaslik kerakki, rollar — bu statik emas, balki muvozanatga yo'naltirilgan tizimdir. Ular hayot bosqichlariga qarab o'zgaradi. Yosh oila davrida juftlar bir-birining rolini to'ldirsa, farzandli bo'lish davrida yangi rollar paydo bo'ladi, keksayganda esa qayta taqsimlanadi.

Xullas, oilaviy rollar — bu faqatgina uy vazifalari yoki majburiyatlar ro'yxati emas, balki butun jamiyatning insondan nimalarni kutayotganining konsentrlashgan shaklidir. Aynan mana shu kutganlar va real imkoniyatlar o'rtasidagi tafovut nikohdagi ijobiy yoki salbiy holatlarni shakllantiradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, har bir nikohdagi muvaffaqiyatli dinamika nafaqat psixologik yaqinlik, balki doimiy moslashuv, rollar muvozanati va ijtimoiy-madaniy kontekstga nisbatan sezgirlikni talab etadi. Nikohning universal qonuniyatlari sifatida sevgi, o‘zaro hurmat, kommunikatsiya ochiqligi, konfliktni konstruktiv boshqarish, rollarning moslashuvchan taqsimoti, iqtisodiy va hissiy barqarorlik asosiy omillar sifatida ta’kidlanadi. Masalan, *J.Gottman*, *C.U.Reiss* va *J.K.Huston* tomonidan ishlab chiqilgan model va mezonlar asosida aniqlanganidek, barqaror nikohlar har bir salbiy fikrga kamida beshta ijobiy ifoda bilan javob beradigan juftliklarda saqlanib qoladi. Xalqaro darajadagi bu yondashuvlar psixologik jihatdan uyg‘un munosabatlarning strukturaviy modelini taklif etadi.

Ammo lokal, ya’ni milliy, madaniy va sotsial kontekstga xos qonuniyatlari esa har doim o‘ziga xos va takrorlanmas bo‘ladi. Z.Rasulovning uzoq muddatli kuzatuvlari va tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston jamiyatida nikoh va oila dinamikasiga kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi lokal omillar sifatida ota-onalarning aralashuvi darajasi, mahalla va qarindoshlik tizimi, qadriyatlar ierarxiyasi, gender rollarining an’anaviy talqini, diniy va urf-odatlardagi nikohga oid me’yorlar alohida o‘rin tutadi. Mahalliy kontekstda muvaffaqiyatli nikoh — bu faqat romantik tuyg‘ular emas, balki ijtimoiy maqbul modelga mos kelish, o‘zaro rozilik, vazifalarni jamoaviy tarzda bajarish, “sharaf”, “uyat”, “noshukrchilik qilmaslik” kabi tushunchalar bilan ham belgilanadi.

Shunday ekan, har bir nikoh — bu global mezonlar va lokal kontekstlar uyg‘unligida shakllanadigan noyob tizimdir. Agar xalqaro adabiyotlar nikohni ikki shaxs

o'rtasidagi psixologik shartnoma sifatida tasvirlasa, O'zbekiston jamiyati kabi kollektivistik muhitda nikoh butun oila, hatto jamiyat bilan tuziladigan sotsial shartnomadir. Bu ikki yondashuvning murakkab uyg'unligi oilaviy munosabatlarning rivojlanishini, uning inqirozli yoki muvaffaqiyatli kechishini belgilovchi asosiy omildir. Ana shunday murakkabliklarni to'g'ri tushungan, har ikki manzara asosida ongli qaror qabul qilgan oila vakillari o'z nikohlarini uzoq yillar davomida barqaror va samimiy saqlab qolishga muvaffaq bo'lishadi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Nikohdagi farovonlik tushunchasini xalqaro va mahalliy adabiyotlar qanday talqin qiladi?
2. "Oila — bu ikki shaxs o'rtasidagi emas, balki butun jamiyat bilan tuzilgan shartnomadir" degan fikr nimani anglatadi?
3. Farovonlikni ta'minlovchi omillar o'zaro qanday bog'liq va qaysi holatda biri boshqasini kuchaytiradi yoki susaytiradi?

8.2. Nikoh modellari, inqirozlar va er-xotin o'rtasidagi psixologik moslik qonuniyatlari

Reja:

1. Oilaviy inqirozlarning psixologik mexanizmlari va yechim izlanishlari.
2. Er-xotin munosabatlaridagi muvofiqlik va nikoh modellari (ideal, utilitar, an'anaviy).
3. Er-xotin o'rtasidagi psixologik moslik va muammolarni yengish strategiyalari.

Tayanch so'zlar: nikoh modeli, oilaviy inqiroz, psixologik moslik, munosabatlar dinamikasi, ideal va an'anaviy nikoh, konfliktni boshqarish, adaptatsiya, emotsional barqarorlik, o'zaro kutishlar, qadriyatlar mosligi, strategik muvofiqlashtirish, rollar taqsimoti, terapevtik yondashuv, oilaviy barqarorlik.

Oilaviy inqirozlarning negizida odatda stress omillari (kutilmagan yo'qotish, moliyaviy bosim, reproduktiv muammolar, ishlash-munosabatlar konflikti) va ichki ziddiyatlar (qadr-qarashlar to'qnashuvi, rollar chalkashuvi, kommunikativ uzilish) o'zaro murakkab tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Oilaviy inqirozlarni tushuntirishda amerikalik sotsiolog Ruben Xil (*Reuben Hill*) tomonidan ishlab chiqilgan **ABC-X modeli** muhim nazariy asos hisoblanadi. R.Hilning ta'kidlashicha, har qanday oilaviy inqiroz quyidagi to'rt asosiy komponentning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi:

“**A**” – bu inqirozga sabab bo'luvchi stress omili (masalan, ishsizlik, kasallik, turmush o'rtog'ining xiyonati);

“**B**” – oilaning ijtimoiy va psixologik resurslari (do'stlar yordami, mahalla yoki diniy jamoa ko'magi, murosa qilish ko'nikmalari);

“**C**” – bu voqeani oilaning qanday talqin qilishi yoki unga subyektiv bahosi (ya'ni, bu sinov bizni sindiradi, yo'qsa bizni mustahkamlaydi degan ichki qarashlar);

“**X**” – ya'ni inqiroz (crisis) bu uch komponentning o'zaro uyg'unligi natijasida paydo bo'ladi yoki bartaraf etiladi.

Keyinchalik bu modelni amerikalik olim MakCubbin va sotsiolog KatLin Bos (*Kathleen R. Boss*) takomillashtirib, “Double ABC-X modeli”ni taklif qildilar. Ular modelga vaqt o'qi va inqirozdan keyingi reaksiya bosqichini ham kiritdilar. K.Bosning ta'rificha, inqirozdan keyin oilada “o'zgarishlar to'plami” (*pile-up of stressors*) yuzaga keladi, bu esa resurslar (B) va baholash (C) jarayonining qayta ko'rib chiqilishini talab qiladi. Shunday qilib, **Double ABC-X** modelida:

aA – dastlabki stressor va uning oqibatidagi yangi stresslar to'plami;

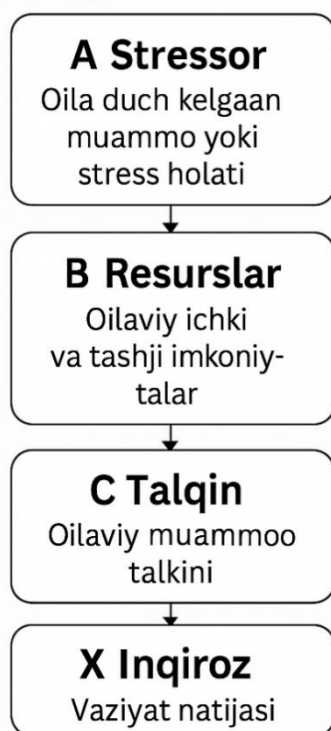
bB – mavjud va yangidan safarbar etilgan resurslar (moslashuvchan e'tiqodlar, mahalla, ijtimoiy yordam);

cC – voqealarning yangicha talqini (masalan: “bu bizga saboq bo'ldi”);

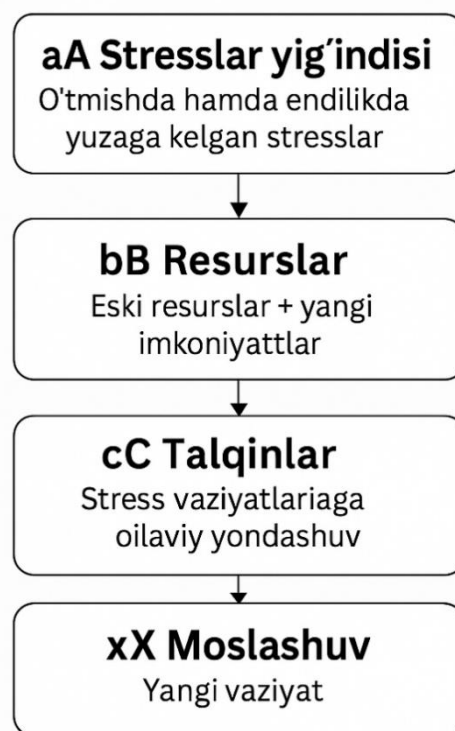
xX – qayta hosil bo‘lgan inqiroz darajasi, bu yo muvofiqlashgan (*bonadaptive*), yo nomuvofiqlashgan (*maladaptive*) yechimga olib keladi.

45-rasm

Hillning ABC-X modeli

Double ABC-X modeli

Bu model oilaviy stressni faqatgina tashqi bosim emas, balki oilaning ichki resurslari va bu bosimlarga qanday munosabatda bo‘lishi orqali boshqariladigan murakkab jarayon sifatida ko‘rsatadi. Masalan, Z.Rasulovning 2001–2024 yillarda olib borilgan tadqiqotlarida mahalla instituti, diniy qadriyatlar, oila a‘zolari o‘rtasidagi til topishish qobiliyati, ayollarning “subutsizlik”ka berilmay, konstruktiv ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlaridan foydalangan holatlari aynan Double ABC-X modelining amaliy tasdig‘i bo‘lib xizmat qiladi.

Stressga bardoshlilik faqat tashqi yordamga emas, ichki baho berish va oilaning “psixologik immunitet”iga ham bog‘liqdir.

QANDAY SINOVDAN O‘TAYOTGANING EMAS, BALKI UNI QANDAY TALQIN QILAYOTGANING HAL QILUVCHI OMILDIR.

Nikohdagi inqirozlarni chuqur tahlil qilishda amerikalik psixolog J.Gotman (*John Gottman*) boshchiligidagi Gotman instituti tomonidan ishlab chiqilgan “**To‘rt otli kaskadi**” (*The Four Horsemen of the Apocalypse*) modeli alohida o‘rin tutadi. Ushbu model nikoh munosabatlarida ajralish xavfini bildiruvchi psixologik indikatorlarni aniqlaydi va ularni to‘rt bosqichli regressiv spiraldan tasvirlaydi:

- 1) **tanqid qilish** (*criticism*);
- 2) **mensimaslik** (*contempt*);
- 3) **himoyalalanish** (*defensiveness*);
- 4) **to‘shish** (*stonewalling*).

Birinchi bosqich — *tanqid qilish* — odatda er-xotin munosabatlarida yuzaga keladigan muammolarni shaxsga qaratilgan shaklda ayblashdan boshlanadi (“Sen doim...”, “Hech qachon...”). Bu esa asta-sekin mensimaslikka olib keladi, ya’ni juftingizni kamsitish, masxara qilish, kinoya bilan gapirish orqali siz ularning shaxsiyatini zaiflashtirasiz. Uchinchi bosqich — *himoyalalanish* — tanqid va *mensimaslikka* javoban o‘zini oqlash, javobgarlikdan qochish yoki javob hujumi bilan namoyon bo‘ladi. Nihoyat, to‘rtinchi bosqich — *to‘shish* — bir tomon ikkinchisining gapini tinglashni butunlay to‘xtatadi, suhbatdan chekinadi, bu esa aloqa uzilishiga va hissiy uzoqlashuvga olib keladi.

J.Gotman tadqiqotlariga ko‘ra, ushbu jarayonlarning takrorlanishi nikohda ishonch va yaqinlikni yemiradi. Aynan shu sababli u mashhur 5:1 qoidasini ilgari surgan: nikoh

sogʻlom boʻlishi uchun har bir salbiy oʻzaro taʼsirga kamida beshta ijobiy muloqot javobi toʻgʻri kelishi kerak. Masalan, bir marta tanqid qilingan juftingizni besh marta maqtash, qoʻllab-quvvatlash yoki mehr bilan murojaat qilish orqali munosabatlar muvozanatini saqlab qolish mumkin. Ushbu qoida nikohdagi emotsional muvozanat va uzviylikning psixologik mezoniga aylanib, koʻplab xalqaro tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. Shunday ekan, nikohni saqlash faqat muammolardan qochish bilan emas, balki ijobiy hissiyotlarni ongli ravishda koʻpaytirish orqali ham amalga oshiriladi.

YAXSHI SOʻZ BAHORNING
ILIQ SHAMOLIDIR — YURAKNI
ERITASIZ, DILNI OCHASIZ.

XITOIY MAQOLI

Z.Rasulovning longitudinal tadqiqotlari Oʻzbekistonda inqirozlar koʻpincha sovchilik bosqichidan tortib kengaygan oilaning ortiqcha aralashuvi, iqtisodiy beqarorlik va “uyat” kategoriyasini notoʻgʻri talqin qilish natijasida keskinlashishini, biroq emotsional savodxonlikni oshirish, ziddiyatni “men-xabar” texnikasi orqali ifodalash, diniy-axloqiy qadriyatlarini konstruktiv oʻqishda qoʻllash va mahalla mediatorlarining betaraf vositachiligi orqali 70% holatda bartaraf etish mumkinligini koʻrsatdi.

Inqirozlarni boshqarish jarayonida zamonaviy psixologiyada *kognitiv yondashuv* asosiy oʻringa ega boʻlib, ushbu yondashuvning eng taʼsirchan modellaridan biri — R.S.Lazarus) va S.Folkman tomonidan ishlab chiqilgan “**Kognitiv baholash nazariyasi**” (*Cognitive Appraisal Theory*) hisoblanadi. Unga koʻra, har qanday stress holati inson tomonidan avvalo baholanadi: bu holat xavfli, tahdidli yoki boshqariladiganmi — degan savollarga ong ostida javob beriladi. Mazkur baholash asosida inson oʻz strategiyasini

tanlaydi. Ushbu nazariya asosida shakllangan **“Uch bosqichli qayta rejalashtirish”** (*three-phase cognitive reappraisal strategy*) modeli amaliy psixologiyada samarali qo‘llaniladi va oilaviy inqirozlarda ham muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu uch bosqich quyidagicha izohlanadi:

birinchi bosqich – **hissiy ventilyatsiya**, ya’ni o‘z his-tuyg‘ularini ochiq ifoda etish, ularni bo‘g‘maslik, balki sog‘lom muloqot orqali bo‘lishish. Bu bosqichda inson ichki bosimdan xalos bo‘lishi, o‘zini tushunilgan va eshitilgan deb his qilish imkonini topadi;

ikkinchi bosqich – **muammo markazli strategiya** (*problem-focused coping strategy*) bo‘lib, bu erda shaxs muammoning o‘zini aniqlab, uni yechishga qaratilgan faol harakatlarga kirishadi. Bu, masalan, rollar taqsimotini qayta ko‘rib chiqish, uy vazifalarini adolatli bo‘lishish, bir-biriga vaqt ajratish yoki bahsni hal qilish qoidalarini joriy etish bo‘lishi mumkin;

uchinchi bosqich – **ma’nodorlash** (*meaning-making or re-framing*), bu bosqichda inson boshdan kechirayotgan holatni ma’naviy yoki shaxsiy o‘rish nuqtasiga aylantirishga harakat qiladi, ya’ni “Bu voqea menga nimani o‘rgatdi?”, “Hayotimda qanday o‘zgarish qilmoqchiman?” kabi savollar orqali inqirozni rivojlanish pog‘onasiga aylantirish imkoniyati yaratiladi.

Ushbu model, Z.A.Rasulova tomonidan taklif etilgan **“Psixoiqlim monitoringi”** yondashuvi bilan integratsiyada yanada samarali bo‘ladi. “Psixoiqlim monitoringi” deganda nikohda haftalik emotsional holatni baholashga asoslangan **“emotsional harorat yo‘l xaritasi”** nazarda tutiladi. Ya’ni, er-xotin har hafta o‘z his-tuyg‘ulari, ehtiyojlari, umid va

ranjishlarini oddiy jadval orqali ifoda etib boradi, bu esa o'z navbatida to'planib borayotgan norozilikni vaqtida aniqlab, profilaktik choralar ko'rishga yordam beradi.

Ushbu ikki model o'zaro uyg'unlashganda, juftliklar o'z ehtiyojlarini aniqlik bilan ifodalash, qabul qilingan qarorlarni konstruktiv tilda muhokama qilish va o'zaro mikro tuzatishlar (ya'ni, mikrokorreksiyalar) orqali inqirozli vaziyatlarni yengillashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Masalan, xafa qilgan so'zdan keyin darhol uzr so'rash, ertalab iliq so'z bilan boshlash, stressli vaziyatda bir-birini yolg'iz qoldirmaslik kabi kichik harakatlar ham ijobiy kuchga ega bo'ladi. Bu esa oilaviy inqirozni "o'sish nuqtasi"ga aylantiradi, chunki juftliklar o'zaro ishonch, ehtiyoj va rozi-lik asosida yangi bosqichga ko'tariladilar.

HAR BIR INQIROZ — BU O'ZGARISH ESHIGIDIR. UNI OCHISH JASORATNI TALAB QILADI, LEKIN ICHKARIDA O'SISH KUTMOQDA.

VIRDJINIYA SATIR

INSONNING HAQIQIY KUCHI SHIKOYATDA EMAS, YECHIM IZLASHDA NAMOYON BO'LADI.

V.FRANKL

Konstruktiv muloqot, vazifalarni qayta taqsimlash, ijobiy an'analarni (birgalikda ibodat, jamoaviy hasharga chiqish) faollashtirish munosabatlarni yangi-

dan formatlaydi. Shunday ekan, oilaviy inqirozga "tanazzul" emas, balki o'sishga eltuvchi rekalirovka sifatida yondashish — samarador psixososial strategiya bo'lib qoladi.

Shunday qilib, oilaviy inqirozlarning yuzaga kelishiga olib keluvchi psixologik omillar, baholash jarayonlari va ularni yengib o'tish strategiyalari murakkab va ko'p qirrali tizimni tashkil etadi. Ammo inqirozga faqat oqibat sifatida emas, balki munosabatlar strukturasi va moslik darajasining uzviy ko'rsatkichi sifatida qarash ham muhimdir. Zero, er-

xotin munosabatlaridagi muvofiqlik — oilaning ichki barqarorligi va rivojlanish salohiyati uchun zarur shartdir. Endi nikoh modellari va ular orqali turli turmush tarzlarining qanday shakllanishi hamda bu modellarda er-xotinlar o'rtasidagi psixologik muvofiqlik qanday namoyon bo'lishini ko'rib chiqamiz.

Nikoh munosabatlarining barqarorligi ko'p jihatdan turmush o'rtoqlar o'rtasidagi psixologik muvofiqlikka, qarashlar va qadriyatlar mosligiga, shuningdek, ularning nikohdan kutgan tasavvurlari hamda motivlarining uyg'unligiga bog'liq. Bu yerda er-xotin munosabatlarining turli modellarini tahlil qilish alohida ahamiyatga ega. Nikoh modellari psixologik fanlarda ko'pincha ideal, utilitar (foyda ko'zlab) va an'anaviy shakllarda tasniflanadi.

Ideal modelda asosiy e'tibor o'zaro muhabbat, ishonch, hissiy qo'llab-quvvatlash va tenglikka qaratiladi. Bu model G'arb psixologiyasida eng yuqori qadrlanadigan forma sanaladi. Masalan, amerikalik olimlar J.K.Huston (*Judd K. Hyuston*) va K.Yu.Reiss (*Claude U. Reiss*) tadqiqotlarida bunday nikohlar "tuzilgan, shakllangan va doimiy ravishda parvarish qilinadigan subyektiv-psixologik tizim" sifatida talqin qilinadi. Bunday nikohda er-xotinlar o'zaro yaqinlikni doimiy saqlab turadi, muammolar yuzaga kelganda esa ochiq muloqot va konstruktiv strategiyalar yordamida muvozanatga erishadi. Bu modelning kuchli jihat — uning hissiy intellekt va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasiga bog'liqligidir.

Utilitar nikoh modeli esa shaxsiy manfaatlar, ijtimoiy maqom yoki iqtisodiy sabablarga asoslanadi. Bunday munosabatlarda hissiy jihatdan chuqur yaqinlik ikkinchi darajaga tushadi. Sovet davri sotsiologiyasida, xususan, A.G.Xarchev

(Aleksandr Xarchev) asarlarida bu model “barqarorlik uchun foyda” deb ta’riflanadi. Shuningdek, o‘zbek oilalari bo‘yicha Z.Rasulova tomonidan olib borilgan empirik tadqiqotlarda nikohning aynan utilitar modeliga yaqin holatlar ko‘p uchrashi, ya’ni o‘zaro ishonch va hissiy yaqinlikdan ko‘ra, iqtisodiy, ijtimoiy va oilaviy majburiyatlar ustuvor o‘rin egallashi aniqlangan. Ayniqsa, katta yoshdagi avlodning aralashuvi mavjud bo‘lgan oilalarda bu model keng tarqalgan.

An’anaviy nikoh modelida esa patriarxal rollar taqsimoti, gender ierarxiyasi va jamiyat tomonidan belgilangan vazifalar markazda turadi. Masalan, erkak — boquvchi, ayol — tarbiyachi va uy bekasi. Bunday model Osiyo va musulmon jamiyatlarida, jumladan, O‘zbekistonda keng tarqalgan bo‘lib, unda hissiy muvofiqlik emas, balki an’anaviy qadriyatlar va ijtimoiy kutilmalarga moslik muhim hisoblanadi.

Shuningdek, zamonaviy nikoh modellari orasida ba’zilar **“aralash” formatni** ham o‘z ichiga oladi, ya’ni hissiy yaqinlik va ijtimoiy foyda unsurlarini birgalikda o‘z ichiga olgan model. Kanadalik olim E.Finkel (*Eli Finkel*) ta’kidlaganidek, zamonaviy nikohlar “o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarish maydonchasi”ga aylangan va bu esa er-xotinlar orasidagi barqarorlikni emas, balki shaxsiy o‘sish imkoniyatlarini qadrlashga olib kelmoqda. O‘zbek jamiyatida bu model endi shakllanib borayotgan bo‘lsa-da, u hali keng ommalashmagan.

Qayd etish joizki, nikoh modelining qanday bo‘lishi — ikki tomonning shaxsiy qadriyatlari, tarbiyaviy iqlimi va oilaviy motivatsiyasiga bog‘liq. Shuning uchun ham

psixologik moslik nafaqat temperament, balki umumiy maqsadlar, hayotiy pozitsiya, ruhiy ehtiyojlar va kommunikatsion ko'nikmalarning uyg'unligiga tayanadi.

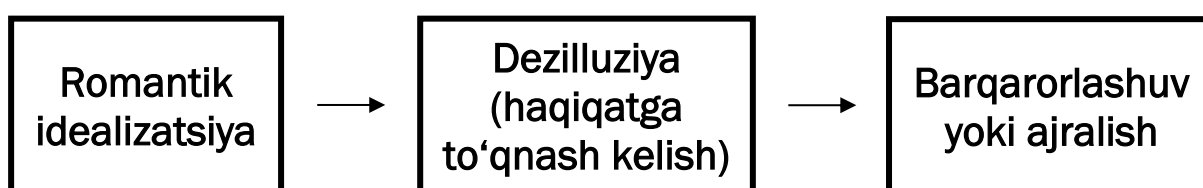
BAXTLI NIKOH — BU IKKI IDEAL ODAMNING BIRLASHUVI EMAS, BALKI FARQLARINI ANGLAB, MUROSAGA KELADIGAN IKKI REAL ODAMNING MEHNATIDIR.

Oilaviy munosabatlar rivoji tasodifiy emas, balki ichki psixologik, ijtimoiy-madaniy va evolyutsion qonuniyatlarga bo'ysunuvchi tizimli jarayondir. Nikohdagi munosabatlar vaqt o'tishi bilan o'zgaradi, murakkablashadi va chuqurlashadi. Ular barqarorlik, moslashuvchanlik va o'zaro ta'sir mexanizmlariga asoslangan bosqichma-bosqich rivojlanadi. Shu sababli oilaviy psixologiyada turli nazariy yondashuvlar orqali bu qonuniyatlar tahlil qilinadi.

Ulardan biri — amerikalik psixolog T.Orbuks (*Terri Orbux*) tomonidan taklif etilgan **“Munosabatlar evolyutsiyasi”** modeli bo'lib, unga ko'ra nikoh bir necha bosqichda rivojlanadi:

46-rasm

“Munosabatlar evolyutsiyasi” modeli

Bu modelda birinchi bosqichda juftlar bir-birining ijobiy jihatlariga e'tibor qaratadi, ikkinchi bosqichda esa real xatti-harakatlar, kamchiliklar va turmushdagi tafovutlar yuzaga chiqadi. Uchinchi bosqichda esa bu tafovutlar bilan yashash, murosaga kelish va emotsional sarmoyani boshqarish mexanizmlari rivojlanadi.

Nikohdagi barqarorlikka oid yana bir fundamental yondashuv — bu **"Ekologik tizimlar nazariyasi"** bo'lib, amerikalik psixolog U.Bronfenbrenner (*Urie Bronfenbrenner*) tomonidan ishlab chiqilgan. Bu modelda oila *mikrotizim* (yaqin oila), *mezotizim* (qarindoshlar, maktab, ish joyi), *ekzotizim* (mahalla, media), *makrotizim* (madaniyat, qonunchilik) va *xronotizim* (vaqt mobaynidagi o'zgarishlar) kontekstida ko'rib chiqiladi. Nikohdagi muvofiqlikni faqat ichki muammolar emas, balki tashqi muhitdagi bosimlar (ishsizlik, pandemiya, ijtimoiy tarmoqdagi xatti-harakatlar) ham aniqlaydi.

Rossiyalik olim Vladimir Satovskiy esa oila psixodinamikasini rivojlanish jarayoni deb atab, har bir oilani "yaratuvchan muvozanat" sari harakat qiluvchi ijtimoiy-psixologik birlik sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, oilaviy munosabatlar yadro elementlari — ehtiyoj, qadr-qimmat, muloqot sifati va rollarning moslashuvchanligiga bog'liq.

Z.Rasulovning kompleks tadqiqotlarida esa oilaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi omillar ijtimoiy, psixologik va madaniy komponentlarning murakkab o'zaro ta'siri doirasida ko'rib chiqiladi. U ishlab chiqqan **"Turmushni modellashtiruvchi psixososial tayanchlar"** modeli doirasida oila rivoji faqat emotsional yaqinlik emas, balki qadriyatlar ierarxiyasi, ota-onalarning ta'siri, gender rollarining mosligi, muloqot sifati va jamiyat kutilmalari bilan bog'liq ekanligi empirik asosda asoslangan.

Nikoh yoki yaqin munosabatlarning barqarorligi va davomiyligini tushuntirishda muhim yondashuvlardan biri — **o'zaro sarmoya nazariyasi** (*investment model*) hisoblanadi. Ushbu nazariya 1980-yillarda amerikalik ijtimoiy psixolog Kerol Rasbult (*Caryl E. Rusbult*) tomonidan ilgari surilgan

bo‘lib, u ko‘plab eksperimental va kuzatuv tadqiqotlar bilan asoslab berilgan. K.Rasbult ushbu modelni ishlab chiqishda klassik **ijtimoiy almashuv nazariyasining** (*Social Exchange Theory*) davomchisi sifatida, munosabatdagi oddiy qoniqishdan ko‘ra chuqurroq sabablarga urg‘u beradi.

Modelga ko‘ra, insonlar yaqin munosabatlarni nafaqat “hozirgi quvonch” yoki “bugungi qoniqish” asosida saqlab qoladilar, balki ular bu munosabatga *sarflagan sarmoya*, undan chiqib ketishdagi *yo‘qotish ehtimoli* va ayni vaqtda mavjud bo‘lgan *muqobil variantlarning sifatiga* qarab qaror qabul qiladilar. Bu sarmoyalar moddiy (pul, umumiy mulk, turar joy), vaqt (birga o‘tgan yillar), hissiy (mehr, mehnat, kechirishlar), ijtimoiy (qarindoshlar, do‘stlar, jamiyatlardagi maqom) kabi ko‘rinishlarda bo‘ladi.

Modelning asosiy uch komponenti quyidagilardan iborat:

1. Qoniqish: shaxs o‘z munosabatidan qanday darajada mamnun? Hissiy yaqinlik, aloqa sifati, qo‘llab-quvvatlov mavjudmi?

2. Sarmoya hajmi: bu munosabatga sarflangan resurslar qay darajada? Agar hozir ajralsa, nimalar yo‘qotiladi?

3. Muqobil variantlar sifati: ushbu munosabatlardan tashqarida boshqa munosabatlar yoki erkinlik hayoti qanchalik maqbul?

Xulosa shuki, agar shaxs o‘z munosabatidan kamroq qoniqsa ham, lekin bu aloqaga ko‘p vaqt, mehr, moliya va ijtimoiy mavqe sarmoya qilgan bo‘lsa va ayni vaqtda muqobil variantlar yomonroq bo‘lsa — u bu munosabatda qolishga intiladi. Aksincha, kam sarmoya, yuqori muqobil imkon va past qoniqish ajrim ehtimolini oshiradi.

BA'ZAN INSONLAR SEVGISI
UCHUN EMAS, BALKI
SEVISHGA SARFLAGAN
KUCHINI OQLASH UCHUN
MUNOSABATNI SAQLAB
QOLADI.

KEROL RASBULT

K.Rasbult bu model asosida turmushdagi sabr, sadoqat va o'zini tutib qolish jarayonlarini ilmiy jihatdan izohlaydi. U shuni ta'kidlaydiki, sadoqat — bu nafaqat hozirgi his-tuyg'u, balki istiqboldagi yo'qotishlarni hisoblash, qimmatli narsani

saqlab qolishga bo'lgan ehtiyojning mahsulidir. Shu bois, ko'plab juftliklar yuzaki muammolar bo'lishiga qaramay, munosabatdan chiqmaydi, chunki u yerda chuqur "psixologik sarmoya" mavjud.

Ushbu modelni O'zbekiston kontekstiga qo'llaganda, Z.Rasulovning empirik tadqiqotlarida yosh ayollarning nikohdagi qiyinchiliklarga qaramay ajrimdan tiyilishi, ko'pincha bu munosabatga qo'yilgan hissiy, ijtimoiy va jamiyat tomonidan kutilgan "burch" (sarmoya) bilan bog'liqligi aniqlangan. Ayniqsa, "ota-onani ranjitmaslik", "farzandlar uchun sabr qilish", "jamiyat nima deydi?" kabi qadriyatlar ushbu sarmoyaviy fikrlash tarzining madaniy talqini sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, oilaviy munosabatlar rivoji — bu izchil bosqichlar, sotsial va psixologik kontekstlar hamda har ikki tomonning ongli mehnati bilan shakllanuvchi murakkab tizimdir. Har bir nazariya turli jihatni yoritadi, ammo ular yagona haqiqat emas, balki oilani chuqur tushunishga olib boruvchi ko'p yo'llik xaritadir.

Nikoh va oilaviy munosabatlar insoniy hayotning eng murakkab va eng chuqur psixologik tizimlaridan biridir. Ular faqat birlamchi his-tuyg'ular bilan emas, balki o'zaro moslik, qadriyatlar ierarxiyasi, ijtimoiy bosimlar va evolyutsion ehtiyojlar bilan boshqariladi. Turli nazariyalar —

Orbuchning bosqichli modeli, Bronfenbrennening ekologik tizimlar yondashuvi, Rasbultning sarmoya modeli va Rasulovning psixososial tayanchlar modeli — barchasi bir narsani ko'rsatadi: munosabatlar barqarorligi — bu faqat muhabbat emas, balki ongli, ijtimoiy, hissiy va ma'naviy darajadagi uzviy mehnatdir. Oilaviy munosabatlarni chuqur tushunish uchun ularning zamiridagi qonuniyatlarni turli burchaklardan baholay olish va har bir juftlik o'ziga xos dinamikaga ega ekanini tan olish zarur.

NIKOH – BU TAYYOR
BAXT EMAS, BALKI IKKI
INSON BIRGALIKDA
BARPO ETADIGAN ENG
MUHIM TUZILMA.

KARL GUSTAV YUNG

Mavzu bo'yicha savollar

1. Munosabatlar evolyutsiyasi modeliga ko'ra, nikoh rivojining bosqichlari qanday ketma-ketlikda yuz beradi va har bir bosqichda er-xotinlar qanday muammolarga duch keladilar?

2. Kerol Rasbultning o'zaro sarmoya modelini O'zbekistondagi ajrimlar statistikasi bilan solishtirib tahlil qiling. Sizningcha, nikohdagi ajrimlar ko'p hollarda qoniqishning pasayishi bilanmi, yoki sarmoya elementlarining zaifligi bilan bog'liqmi?

3. Z. Rasulovning psixososial tayanchlar modelida oilaviy barqarorlikni ta'minlovchi asosiy omillar qanday tizimga solingan va bu modelning milliy xususiyatlari nimalardan iborat?

9 OILAVIY NIZOLAR VA ULARNING TURLARI

9.1. Nizo tushunchasi, psixologik xususiyatlari va oilaviy nizo turlari

Reja:

1. Nizo tushunchasi va uning psixologik talqinlari.
2. Oilaviy nizolar va ularning asosiy turlari.
3. Konstruktiv va destruktiv nizolar: ta'sir va oqibatlar.

Tayanch so'zlar: nizo, oilaviy nizo, ichki ziddiyat, konflikt turlari, konstruktiv nizo, destruktiv nizo, muvozanat buzilishi, emotsional kuchlanish, qarama-qarshiliklar, psixodinamik muvofiqlik.

Oilada yuzaga keladigan har qanday emotsional yoki qarashlar to'qnashuvi — bu tabiiy va muqarrar psixologik jarayon hisoblanadi. Ammo bu holatning qanday shakllanishi, qanday baholanishi va qanday hal etilishi uning mohiyatini aniqlaydi. Psixologiya fanida bu kabi qarama-qarshiliklar *nizo (konflikt)* deb yuritiladi.

Nizo — bu ikki yoki undan ortiq shaxslar o'rtasida ularning ehtiyojlari, qadriyatlari, manfaatlari, qarashlari yoki his-tuyg'ularining mos kelmasligi sababli yuzaga keladigan ziddiyatli holatdir. Har bir nizo ichki yoki tashqi bo'lishi mumkin, lekin ularning psixologik ildizlari ko'pincha ong osti ehtiyojlar bilan bog'liq bo'ladi.

Psixologik nuqtai nazardan, nizo — bu faqat tortishuv yoki janjal emas, balki shaxslararo munosabatlardagi **ehtiyojlar to'qnashuvi, identifikatsiya muammosi va hissiy nomuvofiqlik** bilan bog'liq holatdir.

Psixologiya fanida nizo tushunchasi turli yondashuvlar asosida talqin etiladi. Masalan, amerikalik psixolog Morton Doych (*Morton Deutsch*) nizoni ijtimoiy psixologik munosabatlar tizimida ko'radi. U nizoni “ixtilofli ehtiyojlar mavjud bo'lgan hamkorlik yoki raqobat muhitidagi shaxslararo dinamika” deb talqin qiladi. Nizo psixologiya-sining asoschilaridan biri sifatida, nizoni o'zaro bog'liqlik darajasi bilan izohlagan: agar odamlar o'zini bir-biriga qaram deb his qilsa, ularning o'rtasidagi nizo intensivroq kechadi. Bu degani, oilaviy kontekstdagi nizo — shunchaki fikrlar farqi emas, balki shaxsiy yaqinlik, hissiy sarmoya va hayotiy kutishlarning mos kelmasligidir.

Klassiklar sirasiga kiruvchi nemis psixologi Kurt Levin (*Kurt Lewin*) nizoni “ikki qarama-qarshi motivatsion kuchlarning to'qnashuvi” deb ta'riflagan. Bu yondashuvga ko'ra, inson ongida yoki insonlararo munosabatda ikki qarama-qarshi istak, maqsad yoki ehtiyoj mavjud bo'lsa, ular nizo holatiga olib keladi.

Zigmund Freydning (*Sigmund Freud*) psixoanalitik yondashuviga ko'ra, nizo ongli va ongsiz ehtiyojlarning to'qnashuvi sifatida qaraladi. Ya'ni, “Id” va “Superego”

o'rtasidagi kurash – nafsiiy istaklar va ijtimoiy norma hamda burchlar to'qnashuvi sifatida talqin etiladi. Bu yondashuv oilaviy nizolarni insonning ichki ruhiy holatidagi tengsizliklar bilan bog'lab tushuntiradi. Ayniqsa, oila kabi yaqin emotsional munosabatlarda bunday ichki ziddiyatlar tez-tez sirtga chiqib, nizoga aylanadi. Oilada bu odatda shaxsiy o'zlikni saqlash bilan oilaviy rollarga moslashish o'rtasidagi ziddiyatda namoyon bo'ladi.

Shuningdek, Erik From (*Erich Fromm*) nazarida nizo insonning erkinlik va tegishlilik ehtiyojlari o'rtasidagi qarama-qarshilik sifatida talqin qilinadi: bir tarafdin erkin bo'lishni istagan shaxs, boshqa tarafdin o'zini oilada sevgi, rozilik va qabul qilinish bilan himoyalangan deb his qilmoqchi bo'ladi.

NIZO – BU
QIYINCHILIK EMAS,
YETARLICH
IFODALANMAGAN
EHTIYOJLAR
YIG'INDISIDIR.

VIRDJINIYA SATIR

Nizo shuningdek, kommunikativ nuqtai nazardan ham tahlil qilinadi. Norvegiyalik ixtilofshunos olim Yoxan Galtung (*Johan Galtung*) fikricha, nizoning uch o'lchami mavjud: qarama-qarshilik (*contradiction*), munosabat (*attitude*) va xulq-atvor (*behavior*). Bu

yondashuvga ko'ra, nizo – bu nafaqat fikrlar yoki manfaatlar to'qnashuvi, balki munosabatlar orqali ifodalanadigan psixologik holatdir. Oilada bu ko'pincha noto'g'ri tushunish, his-tuyg'ularni bosish, e'tibor yetishmovchiligi va noto'g'ri taxminlar orqali yuzaga keladi.

Zamonaviy ijtimoiy-psixologik tahlillarda nizo holati shunchaki salbiy hodisa sifatida emas, balki **o'sishga olib keluvchi kuch**, konstruktiv ishlatilsa – shaxslararo munosabatni yangilovchi va chuqurlashtiruvchi jarayon sifatida baholanadi.

Mahalliy adabiyotlarda ham nizo tushunchasi chuqur tahlil qilingan. Jumladan, V.Karimovanning “Oila psixologiyasi” o‘quv qo‘llanmasida nizo oilaviy hayotda doimiy uchraydigan, lekin har doim ham salbiy emas, balki o‘rishga olib keluvchi hodisa sifatida talqin etiladi. Unga ko‘ra, nizo oiladagi harakatlar, emotsiyalar va qadriyatlar muvofiqligini sinovdan o‘tkazadi. V.Karimova oila ichidagi nizolarni “shaxslararo o‘zgaruvchanlikni boshqaruvchi psixologik signal” deb ataydi.

Z.Rasulova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda nizo nafaqat shaxsiy ziddiyat, ikki tomon o‘rtasidagi kelishmovchilik, balki mahalla, qarindoshlar, ijtimoiy institutlar, qadriyatlar tizimi, avlodlararo tafovut, milliy muloqot uslublarining nomoslighi va gender stereotiplari kabi tashqi omillar bilan uzviy bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Ayniqsa, erkak va ayol o‘rtasidagi roldagi kutishlar, ota-onaning nikohga aralashuvi, qadriyatlar ierarxiyasi (masalan: rozilik, sabr, “uyat”) kabi madaniy bosimlar nizo zaminini kuchaytiradi. Z.Rasulova nizolarni “psixososial tizimdagi moslik buzilishining indikatorlari” deb baholaydi. O‘zbek oilasida nizo ko‘pincha ochiq emas, balki passiv-agressiv shaklda, ya‘ni indamay norozilik bildirish, tanbeh orqali bildirish yoki uchinchi shaxs (masalan, qaynona, mahalla) orqali oshkor bo‘lishi mumkin.

Shunday qilib, psixologik nuqtai nazardan **nizo** bu — qarama-qarshilik emas, balki **tushunilmagan yoki ifodalanmagan ehtiyojlar ko‘rinishidir**. U insonlar orasidagi muloqot, e‘tibor, hissiy yaqinlik va o‘zaro qadrlash muvozanatini ta‘minlab turuvchi muhim psixodinamik omil sifatida tushunilishi lozim.

Zamonaviy oila terapiyasida nizo faqat yechilishi lozim bo'lgan muammo sifatida emas, balki munosabatlarning tabiiy dinamikasi, ularni chuqurlashtirish va yangilash imkoniyati sifatida talqin qilinadi. Insonlar nizoni qanday baholasa, ular uchun nizo shuncha ko'p salbiy yoki ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, nizo — bu oiladagi salbiylik manbai emas, balki hissiy va qadriyatlar darajasida mavjud bo'lgan nomosliklarni ifodalovchi va o'zaro moslashuvni talab qiluvchi psixologik signaldir. Nizo qanchalik chuqur tushunilsa, uni konstruktiv hal qilish imkoniyati ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Nizo tushunchasining psixologik mohiyatini anglagach, uni oilaviy kontekstdagi ko'rinishlarda konkretlashtirish muhimdir.

Oilaviy nizo — bu turmush o'rtoqlarning, ota-onalar va farzandlarning yoki kengaytirilgan oila a'zolarining o'zaro ehtiyoj, qadriyat, pozitsiya yoki rol borasidagi nomosligidan kelib chiqadigan ziddiyat. O'zbek tilida “nizo”, “urush-janjal”, “kelishmovchilik”, “gap-so'z bo'lishi” kabi iboralar turlicha, ammo ko'pincha o'ta salbiy tarzda ishlatiladi. Aslida esa nizo oilaviy hayotda doimiy mavjud bo'lib, uning turi va hal etilish usuli oilaning mustahkamligi yoki zaifligini belgilaydi.

Psixologiyada oilaviy nizolar odatda quyidagi asosiy mezonlar bo'yicha klassifikatsiya qilinadi:

Mazmuni bo'yicha:

1. Instrumental nizolar — bu nizo aniq masala yoki qarorga bog'liq bo'lib (masalan: moliyaviy muammo, bolani qaysi maktabga berish, ish-uy majburiyatlarini taqsimlash), oqilona muhokama qilinishi mumkin.

2. Emotsional yoki hissiy nizolar — bu qarama-qarshilik ko‘pincha ko‘ngil, hurmat, sevgi, e’tibor yoki rashk kabi ehtiyojlar bilan bog‘liq bo‘ladi va ko‘proq his-tuyg‘u darajasida namoyon bo‘ladi.

Ko‘rinishi va intensivligi bo‘yicha:

1. Ochiq (ekspressiv) nizolar — tomonlar o‘z noroziligini oshkora bildiradi, ba’zida bu janjal, qichqiriq, muomala uzilishi bilan kechadi.

2. Yashirin (latent) nizolar — bu holatda tomonlar o‘z noroziligini oshkor qilmaydi, lekin sovuq muomala, kinoya, sukut bilan ifodalaydi. O‘zbek oilalarida aynan yashirin nizo shakllari ko‘proq uchraydi (Z.Rasulova, 2013).

Foydali yoki zararli bo‘lishiga ko‘ra:

Bu jihatdan ikki asosiy tur ajratiladi — konstruktiv (birlashtiruvchi) va destruktiv (ajratuvchi) nizolar. Bu tasnifni amerikalik olim V.Satir, keyinroq esa J.Gotman o‘z tadqiqotlarida chuqur ishlab chiqqan.

1. Konstruktiv nizo — nizo mavjud, lekin tomonlar uni ochiq muhokama qiladi, tinglaydi, bir-birini tushunishga harakat qiladi. Natijada juftlik o‘zaro qadr-qimmat, rollar va ehtiyojlarni yanada chuqurroq anglaydi. Bunday nizolar hatto munosabatni mustahkamlaydi.

2. Destruktiv nizo — tomonlar his-tuyg‘ulari ustida nazoratni yo‘qotadi, nizo salbiy ifoda, tahdid, haqorat, passiv-agressiv xatti-harakatlar shaklida namoyon bo‘ladi. Bu holat tez-tez takrorlansa, u ajrimga olib boruvchi asosiy omillardan biriga aylanadi.

J.Gotman institutining uzoq muddatli tadqiqotlarida (Gottman & Silver, 1999) “destruktiv nizo”da yuzaga keladigan “To‘rt otli kaskadi” — tanqid, mensimaslik, himoyalash va muloqotni to‘shish (stonewalling) —

munosabat buzilishining kuchli prediktori sifatida ko'rsatilgan. J.Gotman bu to'rttalikka qarshi "muvozanat qoidasi"ni ham taklif qiladi: har bir salbiy ifoda uchun kamida **5 ta ijobiy xatti-harakat bo'lishi kerak** ("5:1 nisbat").

Endi oilaviy nizolarning asosiy mezonlar bo'yicha klassifikatsiya qilingan turlarini alohida ko'rib chiqamiz.

Nizolarning **mazmuni** bo'yicha tasnifi ularning qanday ko'rinishda yuzaga chiqishini, qanday hal qilinish yo'llarini va qanday oqibatlarga olib kelishini tushunishga xizmat qiladi. Bu tasniflashda asosan ikki asosiy tur ajratiladi: *instrumental nizolar* va *emotsional (hissiy) nizolar*. Har ikkisi o'ziga xos psixologik mexanizmlarga ega.

Instrumental nizolar — bu odatda aniq vazifa, qaror yoki kundalik hayotiy masalalar bilan bog'liq ziddiyatlar. Bunday nizolar mantiqiy yo'sinda muhokama qilish, har ikki tomonning fikrini eshitish va kelishuvga erishish imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, bolani qaysi maktabga berish, dam olish rejasini qanday tuzish, moliyaviy mablag'larni qanday taqsimlash yoki kim qachon xaridga chiqishi kabi masalalarda er-xotin o'rtasida kelishmovchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Bu turdagi nizolar ko'proq yechimga yo'naltirilgan bo'lib, agar kommunikatsiya ochiq va tinch bo'lsa, oson hal etiladi. Psixologik nuqtai nazardan, instrumental nizolar er-xotinning muammolarni birgalikda hal qilish qobiliyatini rivojlantiradi va ular orasidagi hamkorlik madaniyatini mustahkamlashi mumkin.

Emotsional yoki hissiy nizolar esa ancha chuqurroq psixologik ildizlarga ega bo'lib, ko'pincha ochiq masala emas, balki ichki ehtiyojlar, kutilmalar va o'zaro his-tuyg'ular bilan bog'liq bo'ladi. Bunday nizolarda shaxsning o'zini qadrlangan, eshitilgan, sevimli yoki hurmatli his

qilmasligi asosiy rol o'ynaydi. Masalan, “Sen meni yetarlicha qadrlamaysan”, “Men sening e'tiboringni his qilmayapman”, “Sen meni boshqalarning oldida mensimading” kabi shikoyatlar aynan emotsional nizolarning ifodasidir. Ular ko'pincha rashk, e'tiborsizlik, doimiy tanqid, sukut bilan jazolash, yoki psixologik uzoqlashuv orqali yuzaga keladi.

Bu turdagi nizolar ko'pincha **o'tmishdagi xotiralar, bolalikdagi ruhiy tajribalar yoki milliy-madaniy qadriyatlar** bilan ham bog'liq bo'lib, ularni hal qilish oson emas. J.Gotman ta'kidlaganidek, juftliklar orasidagi chuqur hissiy nizo mavjud bo'lsa, ular hatto eng oddiy masalada ham ixtilofga boraveradilar. Bunday holatda nizo asl masala atrofida emas, balki aloqaning umumiy hissiy fonida kechadi.

Aytish joizki, hissiy nizolar ko'pincha ajrimlarga emas, balki uzoq davom etuvchi hissiy sovuqlikka olib keladi. Shu bois har qanday oilaviy nizoni tahlil qilishda uning mazmunini – ya'ni, u aniq qaror bilan bog'liqmi yoki ichki ehtiyoj va hissiyotlar bilanmi – aniqlash nihoyatda muhim. Bu ajratma muammoning ildizini aniqlash, kommunikatsiya uslubini tanlash va to'g'ri psixologik strategiyani qo'llashga yordam beradi.

Oilaviy nizolarning ko'rinishi va ular qanday ifodalanishi, ularning ta'sir kuchi va oqibatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nizo qanday paydo bo'lishidan ko'ra, u qanday ifodalanishi va boshqarilishi oilaviy barqarorlik uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shunga ko'ra, nizolarni ko'rinish (ochiqlik yoki yashirinlik) va intensivlik darajasi bo'yicha ikki asosiy turga ajratish mumkin: *ochiq* (ekspressiv) va *yashirin* (latent) nizolar.

Ochiq (ekspressiv) nizolar — bu tomonlar o‘z noroziligini ochiq, bevosita va aniq shakllarda bildiradigan ziddiyatlardir. Bu ko‘pincha o‘ta emotsional ifoda, ovoz balandligi, bahslashish, jahl, baqiriq, eshik qarsillatish, yoki muomala uzilishi orqali namoyon bo‘ladi. Amerikalik psixolog va konfliktshunos U.Folger (*William Folger*) bu turdagi nizolarni “yuqori kuchli, qisqa muddatli, lekin tezda ijobiy yoki salbiy yechimga olib keluvchi ixtiloflar” deb ataydi. Bunday nizolar, agar ular sog‘lom muloqot va konstruktiv tinglash orqali boshqarilsa, munosabatlarning tozalash vositasiga aylanishi mumkin. Masalan, ikki turmush o‘rtog‘i o‘zaro ochiqchasiga kelishmovchilikni muhokama qiladi, fikrini bildiradi, va nihoyat murosaga keladi — bu ijobiy ochiq nizo shaklidir.

Biroq ochiq nizolar nazoratdan chiqib, doimiy tanqid, shaxsga o‘tish, haqorat yoki tahqirga aylanib ketsa, bu aloqani chuqur darajada yemiradi. Ayniqsa, har bir kichik masala ochiq mojaroga sabab bo‘lsa, juftliklar o‘rtasida “tajovuzkar aloqa namunasi” shakllanadi (J.Gotman terminologiyasi bo‘yicha “Four Horsemen”dan biri — *tanqid* va *himoyalani*sh holatiga o‘tadi). Bu holatlar uzoq muddatli salbiy muhit yaratadi, lekin baribir anglashilgan nizo sifatida ochiq ifoda berishi mumkin.

Yashirin (latent) nizolar — bu holatda tomonlar o‘z noroziligini oshkora aytmaydi, lekin uni sovuq muomala, sukut, kinoya, masxara, bepisandlik, har doimgidan kam gapirish, ko‘z urmaslik yoki o‘zini chetga olish orqali ifodalaydi. Psixologik nuqtai nazardan, bu nizolar yuzaki “tinchlik” fonida kechadi, ammo ichki tensiya va beqarorlik kuchayib boradi. Yashirin nizolar ko‘pincha passiv-agressiv kommunikatsiya, ya’ni norozilik bildirmay “jazolash”,

hamkorlikdan chetlashish, yoki uchinchi shaxslar (masalan: bola, qaynona, do'stlar) orqali bosim o'tkazish shaklida namoyon bo'ladi.

Z.Rasulovning o'zbek oilalarida olib borgan izchil empirik kuzatuvlari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston madaniyatida aynan yashirin nizolar ustunlik qiladi. Bunga sabablar orasida "mardlik", "sharmandachilikdan qo'rquv", "ortiqcha gap ayolga yarashmaydi" kabi qadriyatlar, mahalla nazorati va oila ichidagi ijtimoiy rollar taqsimotidagi konservativlik kiradi. Bu esa, nizoni anglash, ifodalash va hal qilish imkoniyatlarini susaytiradi.

Yashirin nizolar uzoq davom etganda, ko'pincha ayollarda psixosomatik kasalliklar, erkaklarda esa emotsional yakkalanish, alohida hayot tarziga o'tish yoki tashqi kompensatsiya (masalan, ishga haddan ortiq sho'ng'ish, do'stlar davrasida ko'proq bo'lish) orqali namoyon bo'ladi. Shuningdek, yashirin nizo natijasida jamg'arilgan norozilik birdaniga portlashi mumkin, bu esa keskin va destruktiv mojaroga olib keladi.

Ko'rinish darajasiga qarab nizoni to'g'ri tahlil qilish terapevtik va diagnostik nuqtai nazardan muhim: ochiq nizo — ko'rinadi, lekin boshqarilishi mumkin; yashirin nizo esa ichkarida "pishadi", lekin aniqlanmasa, uzoq muddatli yemiruvchi kuchga aylanishi mumkin.

Milliy adabiyotlarda, masalan, G'.Shoumarov va V.Karimova tahlillarida ham nizo ikki tomonlama kuch sifatida baholanadi. Ularning fikricha, o'zbek oilalarida nizo ko'pincha yosh er-xotinlar orasida emas, balki kengaytirilgan oiladagi (masalan: kelin-qaynona, kuyov-qaynota) ijtimoiy rollar va qadriyatlar to'qnashuvi asosida yuzaga

keladi. Bu esa Galtung modelidagi “qarama-qarshilik-hissiy kayfiyat-xulq-atvor” uchligini aniq ifodalaydi.

G‘.Shoumarov tahriri ostida chiqqan “Oila psixologiyasi” darsligida (1999, 2010) nizo “ichki qarama-qarshilik”, “psixologik ziddiyat”, “emosional to‘qnashuv” sifatida ta’riflanadi. Biroq bu ta’riflar ko‘pincha faqat negativ konsepsiyaga urg‘u beradi. Shuning uchun zamonaviy darslikda konstruktiv nizo tushunchasini kengroq o‘rgatish muhim: sababi, ijobiy yechim qidirish, tinglash, empatiya ko‘rsatish — bu nizo emas, **yaxshi aloqaning belgisi** bo‘lishi mumkin.

Nizolarning har doim ham salbiy natijaga olib kelavermasligi psixologik va oilaviy yondashuvlarda muhim ilmiy xulosalardan biridir. Chunki nizo bu faqat ziddiyat emas, balki o‘zgarish, o‘sish va yangilanish nuqtasidir. Bu nuqtai nazarni oila psixologiyasida birinchi bo‘lib sistematik ifodalaganlar qatorida amerikalik psixoterapevt J.Gotman va oilaviy terapiya asoschilaridan biri V.Satir turadi. Ularning ta’kidlashicha, nizolarning ta’siri ularning mavjudligida emas, balki ularni qanday boshqarish va hal qilish uslubida yotadi. Shunga ko‘ra, zamonaviy oila psixologiyasi nizolarni ikki asosiy toifaga ajratadi: konstruktiv (biriktiruvchi) va destruktiv (ajratuvchi) nizolar.

Konstruktiv nizolar — bu tomonlar o‘rtasida yuzaga kelgan qarama-qarshiliklar ochiq va sog‘lom kommunikatsiya orqali hal qilinadigan, empatiya va o‘zaro tinglashga asoslangan nizolardir. Bu turdagi nizolarda har bir tomon o‘z fikrini bildirishga va boshqa tomonni eshitishga tayyor bo‘ladi. Emotsiyalarni ifodalash doirasida ayblov emas, “men-signal” ishlatiladi: “Sen meni hech qachon

eshitmaysan” o‘rniga “Men o‘zimni eshitilmayotgandek his qilaman”. Bu nozik farq, aslida, murosaga yo‘l ochadi.

J.Gotman konstruktiv nizoni nikohdagi sog‘lom “konfliktni boshqarish strategiyasi” deb ataydi. U o‘zining 30 yildan ortiq eksperimental kuzatuvlariga asoslanib, bunday juftliklar o‘zaro norozilikni oshkora bildirsa-da, o‘zaro hurmat va iliqlikni saqlab qolishlari, hazil, yumshoq tanqid va qo‘llab-quvvatlov orqali muammoni kuchaytirmaslikka harakat qilishlarini ko‘rsatadi. Uning fikricha, “baxtli juftliklar nizoni to‘g‘ri boshqarishni biladilar, ular nizodan qochmaydilar”. Bu esa nizoni hal etishda emotsional yetuklik, munosabatga sodiqlik va ijtimoiy intellekt muhim o‘rin tutishini anglatadi.

Destruktiv nizolar esa aksincha, har ikki yoki bir tomonning ehtiyojlari, hissiyotlari va fikrlari inkor etiladigan, zo‘ravonlik, manipulyatsiya, tahdid yoki sukut orqali kuch ustunligi o‘rnatiladigan holatlardir. Destruktiv nizo o‘zbek oilalarida ko‘pincha sukut bilan jazolash, kuchli kamsituvchi kinoya yoki hissiy beparvolik shaklida namoyon bo‘ladi. Bunday nizolar hal qilinmasdan, zaminda qoladi va munosabatda uzilishlar, ishonch yemirilishi, hamkorlik so‘nishi va nihoyat, ajrimga olib boradi.

J.Gotmanning mashhur “**To‘rt otli kaskadi**” modeli aynan destruktiv nizolarning mikro mexanizmlarini ochib beradi. Bu to‘rt xavfli xatti-harakatlar:

1. Tanqid qilish – shaxsni tanqid qilish, muammoni emas.

2. Mensimaslik (nafrat, kinoya, masxara) – eng kuchli ajrim prediktori.

3. Himoyalalanish (o‘zini aybsiz ko‘rsatish) – o‘zgarish uchun javobgarlikni inkor qilish.

4. To'sish – sukut, aloqa uzilishi, e'tiborsizlik.

J.Gotmanning tadqiqotlariga ko'ra, bu to'rt harakat muntazam takrorlansa, nikoh ajrimi ehtimoli 90% ga yetadi. Bu natijani Amerika, Yaponiya, Germaniya va Braziliyada o'tkazilgan transmadaniy kuzatuvlar ham tasdiqlagan.

Milliy kontekstdagi tahlillar ham bu fikrlarni mustahkamlaydi. Z.Rasulova (2001-2024 yillar oralig'idagi empirik tadqiqotlar) o'zbek oilalaridagi nizolar ko'pincha konstruktiv yechim emas, ijtimoiy bosimdan qochish, taqdirga bo'ysunish yoki uchinchi shaxslar (qarindoshlar, mahalla) vositasida "hal qilish" orqali boshqarilishini aniqlagan. Bu usullar ko'pincha muammoning chuqur ildizini yoritmaydi va uni ichkarida saqlab qoladi. Bu holat, ayniqsa, ayollarda depressiv reaksiya, erkaklarda esa psixologik yakkalanish bilan kechadi.

Aynan shuning uchun, nizoning konstruktiv yoki destruktiv tus olishi uning mavjudligidan emas, **uni anglash va unga yondashuv uslubidan** kelib chiqadi. Vaqtida ifodalangan, ochiq muhokama qilingan va empatik tarzda yondashilgan nizo – oilaviy barqarorlikni kuchaytiradi. Aksincha, inkor qilingan, mensilmagan, haddan ortiq generalizatsiya qilingan yoki passiv tajovuz bilan ifodalangan nizo – munosabatning yemirilishiga sabab bo'ladi.

Oilaviy nizolar oilaning ijtimoiy-psixologik tizimidagi tabiiy hodisa sifatida har doim mavjud bo'lgan va bo'lishi mumkin bo'lgan jarayondir. Biroq, ularning ijobiy yoki salbiy oqibatga olib kelishi to'g'ridan-to'g'ri nizoning tabiati, ko'rinishi va u bilan qanday ishlanishiga bog'liq. Zamonaviy psixologik yondashuvlar nizoni shunchaki salbiylik manbai sifatida emas, balki oilaviy o'sish, moslashuv va o'zaro anglashuvni kuchaytiruvchi imkoniyat sifatida baholaydi.

Ayniqsa, konstruktiv nizolar sogʻlom kommunikatsiya, empatiya va oʻzaro tinglash orqali munosabatlarni chuqurlashtirishi mumkin. Aksincha, ochilmagan yoki notoʻgʻri boshqarilgan destruktiv nizolar esa ishonchsizlik, hissiy sovuqlik va ajrim xavfini oshiradi. Oʻzbek oilalarida koʻproq uchraydigan yashirin nizolar esa madaniy qadriyatlar, gender stereotiplari va ijtimoiy institutlar taʼsirida shakllanib, psixologik murakkabliklar manbaiga aylanishi mumkin. Shuning uchun, nizolarning mohiyatini anglash, ularni toʻgʻri tasniflash va boshqarish strategiyalarini egallash har bir psixolog va mutaxassis uchun muhim nazariy va amaliy tayyorgarlik hisoblanadi.

14-jadval

Konstruktiv va destruktiv nizolar

<i>Koʻrsatkich</i>	<i>Konstruktiv nizo</i>	<i>Destruktiv nizo</i>
<i>Nizo sababi</i>	Aniq masala yoki ehtiyoj asosida	Umumlashtirilgan ayblovlar, shaxsga oʻtish
<i>Ifodalanish usuli</i>	Ochiq, tinch, hurmatga asoslangan	Keskin, tajovuzkor yoki sukut bilan jazolash
<i>Kommunikatsiya uslubi</i>	Aktiv tinglash, "men-signal" ishlatish	Tanqid, masxara, himoyalanih, toʻsish
<i>Emotsional holat</i>	Emotsional nazorat, empatiya mavjud	Gʻazab, befarqlik, nafrat, ajralish xavfi
<i>Oqibatlar</i>	Hamkorlik kuchayadi, ishonch oshadi	Ishonchsizlik, hissiy uzoqlashuv, ajrim
<i>Oʻzgarishga olib kelishi</i>	Ijobiy rivojlanishga olib keladi	Munosabatning yemirilishiga olib keladi
<i>Terapiyada bahosi</i>	Sogʻlom rivojlanishning belgisi	Terapiyada xavfli signal sifatida baholanadi

Mavzu bo'yicha savollar

1. Nizo tushunchasi psixologiyada qanday yondashuvlar orqali izohlanadi va oilaviy kontekstdagi o'ziga xos jihatlari nimada?

2. Ochiq va yashirin nizolar o'rtasidagi farqlar nimada? Ularning har biriga o'zbek oilalaridan misol keltiring.

3. Konstruktiv va destruktiv nizolar qanday farqlanadi? Qaysi omillar ularning rivojlanishiga sabab bo'ladi?

9.2. Oilada nizolarni yuzaga keltiruvchi sabablar va ularni hal qilish strategiyalari

Reja:

1. Nizolarning yuzaga kelish mexanizmlari va er-xotin o'rtasidagi nizo sabablari.

2. Oilada muloqot buzilishi va uning nizodagi roli.

3. Nizolarni hal qilish usullari: zamonaviy strategiyalar, mediatsiya va kommunikativ yondashuvlar.

Tayanch soʻzlar: nizoning kelib chiqishi, muloqot buzilishi, psixologik ehtiyojlar, kommunikatsiya inqirozi, konfliktni boshqarish, mediatsiya, kompromiss, koalitsiya, oʻzaro tinglash, barqaror munosabatlar.

Oilada yuzaga keladigan nizolarning muhim sababi — bu muloqotdagi uzilish yoki buzilish. Chunki har qanday psixologik yaqinlik va munosabatlar sifati, eng avvalo, kommunikatsiya sifati bilan belgilanadi. Ammo nizolar har doim muloqot yetishmovchiligi bilan boshlanmaydi — ularning yuzaga kelish mexanizmlari ancha murakkab va koʻp omillidir. Bu mexanizmlarni izchil tahlil qilish uchun zamonaviy oilaviy psixologiyada bir qator nazariy va empirik modellar taklif etilgan.

Oilaviy muloqot — bu faqat soʻzlashish emas, balki bir-birini eshitish, tushunish, tan olish va emotsional javob berish tizimidir. Bu jihatni amerikalik oilaviy psixolog T.Gordon (*Thomas Gordon*) quyidagicha izohlaydi: *“Insonlar oʻrtasidagi eng katta muammo shundaki, ular eshitish uchun emas, javob berish uchun tinglaydi.”* Bu jumla oiladagi nizolarning ildizini ochib beradi: biz bir-birimizni eshitmaymiz — faqat oʻz haqligimizni isbotlashga urinamiz.

Zamonaviy oilaviy psixoterapiyada muloqotning buzilish shakllari turlicha koʻrinishda namoyon boʻladi. Jumladan, **aktiv tinglashning yoʻqligi, sukut bilan jazolash, tanqid qilishning koʻp boʻlishi, masxara va kinoya, tushunmaslikni ataylab davom ettirish, bosim ostida koʻr-koʻrona rozi boʻlish, muammolarni kechiktirish yoki umuman oʻz fikrini ifoda etishdan qoʻrqish** kabi holatlar muloqotdagi disfunktsiyaning namunalari hisoblanadi.

Bunday buzilishlar muntazam takrorlanganda, er-xotin o'rtasida ko'rinmas, ammo kuchli psixologik devor paydo bo'ladi — ular birga yashaydi, ammo “eshitmaydi”.

J.Gotmanning “To'rt otli kaskadi” modeli doirasida **aloqaning buzilishi** alohida xavfli faktor sifatida ko'riladi. Ayniqsa, “*to'sish*” — ya'ni, ochiqdan-ochiq sukut qilish, javob bermaslik, his-tuyg'ularni muhokama qilishdan butunlay bosh tortish — nikohni yemiruvchi eng xavfli signal sifatida baholanadi. J.Gotman: “*Muammo haqida gaplashmaydigan er-xotinlar u bilan yashashni o'rganmaydi — balki undan qochishni o'rganadi*”, — deya ta'kidlaydi. Bu esa, vaqt o'tishi bilan hissiy yakkalanish va ajrimga olib kelishi mumkin.

Xalqaro miqyosda mashhur bo'lgan modellar orasida R.Hilning **ABC-X modeliga** ko'ra, oilaviy inqiroz quyidagi omillarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi: **A** — stressor voqea; **B** — oilaning mavjud resurslari; **C** — vaziyatga nisbatan subyektiv baho; natijada **X** — inqiroz darajasi aniqlanadi. Keyinchalik bu model MakKubbin va Boss tomonidan kengaytirilib, “**Double ABC-X**” modeliga aylantirildi. Unda stressga javoban oilaviy tizimda yig'ilib qolgan stresslar (“pile-up”), resurslarni safarbar qilish mexanizmlari va vaziyatni qayta baholash jarayoni ham inobatga olingan. Ushbu model er-xotin o'rtasidagi nizolarni faqat “hissiyot portlashi” sifatida emas, balki murakkab baholash-resurs-munosabat tizimi sifatida tushunishga imkon beradi.

Yana bir muhim yondashuv — bu R.Lazarus va S.Folkman tomonidan ishlab chiqilgan **kognitiv baholash nazariyasi** bo'lib, unda nizolar insonning stressga qanday munosabatda bo'lishi va uni qanday idrok etishiga bog'liq, deb qaraladi.

Ularga ko'ra, har bir odam nizo vaziyatini dastlab birlamchi baholaydi (xavfli, zararsiz yoki foydali deb), keyin esa ikkilamchi baholashga o'tadi, ya'ni bu holatga qanday javob berishni aniqlaydi (qochish, kurashish, murosaga borish). Bu nazariya er-xotinlar o'rtasidagi turlicha yondashuvlar sababli nizolarning qanday shakllanishini chuqur tushuntiradi.

Shuningdek, rus olimi E.G.Eidemiller (Эйдемиллер, 1996) oilaviy nizolarni "moslashuvchanlik chegarasining buzilishi" sifatida ko'radi. Ya'ni, oilaning tashqi va ichki ta'sirlarga psixologik javob berish imkoniyatlari qisqargan sari, har qanday og'ish — muvozanatsizlik va natijada nizo chaqiradi.

Amerikalik psixolog K.Pruitt (*Kenneth Pruitt*) esa, nizoni "resurslar ustidagi ziddiyat" sifatida talqin qiladi. Uning nazariyasiga ko'ra, agar oiladagi har ikki tomon o'z vaqtini, e'tiborini, hissiyotlarini yoki resurslarini "adolatli" taqsimlangan deb hisoblamasa, ular o'rtasida ochiq yoki yashirin nizo boshlanadi. Bu yondashuv o'zbek oilalarida ham o'z tasdig'ini topadi, ayniqsa, pul, farzandlar tarbiyasi yoki qarindoshlarga bo'lgan mas'uliyat masalalarida.

O'zbek oilalaridagi muloqot buzilishlari esa, ko'pincha madaniy qadriyatlar va ijtimoiy rollar taqsimoti bilan chambarchas bog'liq. Z.Rasulova nikohdagi nizolarni faqat shaxsiy hissiyot emas, balki jamiyatlardagi an'anaviy qarashlar, ijtimoiy institutlarning aralashuvi va gender rollarining qat'iyligi bilan bog'liq holda o'rganadi. Uning tadqiqotlariga ko'ra, er-xotin o'rtasidagi ko'plab nizolar bir qarashda "oddiy" sabablarga bog'liq bo'lsa-da (masalan, bolani qayerga yuborish, xarajatlarni kim qoplaydi, ish va uy

vazifalari muvozanati), ularning tub zamirida quyidagi omillar yotadi:

- ayollarning o‘z ehtiyojlarini aniq ifoda etolmasligi (komplekslar, tarbiya, qo‘rquv);
- erkaklarning hissiy aloqa o‘rnatishga tayyor emasligi (gender stereotiplari);
- mahalla yoki qarindoshlarning ochiq va yashirin aralashuvi;
- oila haqidagi idealizatsiyalangan tasavvurlarning amaliy hayotga to‘g‘ri kelmasligi.

Masalan, suhbatlar davomida ayollar ko‘p hollarda “muammo yo‘q, shunchaki charchoq”, deb izoh beradi, ammo chuqur tahlilda bu ichki norozilik, qadrsizlik va “eshitilmaslik” hissi bilan bog‘liq bo‘lib chiqadi. Ya’ni, ko‘p hollarda ayol eriga to‘g‘ridan-to‘g‘ri norozilik bildirsa olmaydi, balki bepisandlik, sukut, o‘zini chetga olish yoki kinoya orqali noaniq signal yuboradi. Erkaklar esa, aksincha, jahl bilan muammoni “boshqarishga” urinadi. Bu holatda muloqot konstruktiv emas, **monolog** yoki **tajovuzli dialog** shaklida kechadi. Natijada, nizoni hal qilish o‘rniga u chuqurlashadi. Z.Rasulova yozganidek: *“O‘zbek oilasidagi sukut doim ham donolik belgisi emas. Ba’zida u faqat qo‘rquv va befarqlikni niqoblaydi.”* Bu holat kognitiv baholash nazariyasiga to‘liq mos keladi – muammoni inkor qilish aslida resurslarning yetishmasligidan darak beradi.

Er: Sen bilan gaplashgim yo‘q. Ayol: Nega? Er: Chunki har safar gapirganimda, sen ham gapirasan.	Real psixologik haqiqat shuki — odamlar o‘zini tushuntirishga emas, boshqa tomonni yengishga urinadi.

Mahalliy adabiyotlarda ham (V.Karimova, 2010; G.B.Shoumarov, 2014) oilaviy muloqotdagi uzilishlar ajrim

statistikasi bilan bevosita bog‘liq ekani qayd etilgan. Jumladan, muloqotni ochiq va hurmatli saqlagan oilalarda muammolar kamroq bo‘ladi, nizolar esa o‘rishga sabab bo‘ladi.

Umuman olganda, er-xotinlar o‘rtasidagi nizolar mexanizmi birlamchi sabablar (ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy), ularning idrok etilishi (kognitiv baho) va unga berilgan javob (kommunikatsiya yoki mudofa reaksiyalari) orqali shakllanadi. Bu mexanizmni tushunish oilaviy inqirozlarni faqat “ko‘ngilsizlik” deb emas, balki —

psixososial tizimning signal beruvchi holati deb qabul qilishni talab qiladi. Shu bois, Z.Rasulova ta’kidlaganidek: *“O‘zbek oilalarida nizo sababi ko‘pincha aytilgan so‘z emas, aytilmagan fikrlar va kutilgan, ammo berilmagan emotsiyalardir.”*

O‘ZBEK OILALARIDA
NIZO SABABI KO‘PINCHA
AYTILGAN SO‘Z EMAS,
AYTILMAGAN FIKRLAR
VA KUTILGAN, AMMO
BERILMAGAN
EMOTSIYALARDIR.

Xullas, oilaviy nizolarning oldini olish yoki ularni sog‘lom hal etishning ilk sharti — bu emotsional jihatdan ochiq, samimiy va konstruktiv muloqotni shakllantirishdir. Muloqotdagi har bir signal — bu yoki yaqinlikka olib boruvchi ko‘prik, yoki ajralishga boshlovchi devordir.

Er-xotin o‘rtasidagi nizolar har doim tashqi omillarning bevosita ta’siri bilan emas, balki bu omillarning shaxslar tomonidan qanday talqin qilinishi, psixologik yetuklik darajasi, o‘zaro kutishlar va turmushdagi real holat o‘rtasidagi tafovut bilan shakllanadi. Bu jihatlarni tahlil qilishda xalqaro adabiyotlarda ishlab chiqilgan bir necha asosiy sabablarga e’tibor qaratiladi.

Jumladan, amerikalik psixolog Gari Chapman nikohda nizolar ko‘pincha “sevgi tillari” mos kelmasligidan kelib

chiqishini ta'kidlaydi, ya'ni inson o'z his-tuyg'ularini qanday ifoda etishi va qanday qabul qilishi kelmasa, bir-birini tushunmaslik kuchayadi. Shu bois, bir tomon sovg'a berishni e'tibor deb bilsa, ikkinchisi vaqt ajratishni muhabbat deb tushunadi. Bu farqlar vaqt o'tishi bilan tushunmovchiliklarga, oxir-oqibat, nizo va hissiy uzoqlashuvga olib keladi.

Psixolog J.Gottman o'z tadqiqotlarida nikohdagi muammolarning ko'pini "yo'lga qo'yilmagan mikroemotsional signal"lar va "salbiy zaxiralar" yig'indisi bilan izohlaydi. U "To'rt otli kaskadi" nazariyasida tanqid, mensimaslik, himoyalaniish va to'silish (stonewalling) ketma-ketligini ajralishning eng ishonchli bashoratchisi sifatida taqdim etadi. Aynan bu jarayonlar er-xotin orasidagi nizolar chuqurlashishiga sabab bo'ladi.

Z.Rasulova O'zbekistonda nikohdagi nizolarning eng ko'p uchraydigan sabablari sifatida quyidagi omillarni aniqlaydi: ijtimoiy rollarning aniq taqsimlanmaganligi, moliyaviy mustaqillik yetishmasligi, oilada "qarindosh nazorati"ning kuchliligi, hissiy ehtiyojlarning tan olinmasligi, jinsiy muammolar, kelin-kuyov munosabatlaridagi uzilishlar, bolalar tarbiyasi borasida kelishmovchiliklar va eng asosiysi – moslashuv bosqichida turmushga bog'liq real tasavvurlar bilan ideal kutishlar o'rtasidagi tafovutlar.

Vasila Karimova va Aleksandr Rean esa nizolar sababini shaxslararo muloqotning buzilishi, kommunikativ norozilik va xatti-harakatlarning noaniqligi bilan bog'laydi. Masalan, o'z fikrini aytolmaslik, norozilikni yashirish, past baholash va qadrlamaslik holatlari – hammasi nizo sabablariga kiradi.

Nizolar ko'p hollarda yashirin ehtiyojlarning qondirilmaganligi bilan bog'liq bo'ladi. Psixoanalitik K.Xorni (*Karen Horney*) bu holatni "aniqlanmagan talablardan kelib

chiqadigan nevrotik ziddiyatlar” deb ataydi. Masalan, ayol mehr kutadi, erkak esa uni tan olmaydi; erkak hurmat kutadi, ayol esa uni sezmaydi. Bu “tuyulgan adolatsizlik” hissi, aloqada “uzilish nuqtasi”ga aylanadi.

Mahalliy adabiyotlar va ilmiy tadqiqotlarda er-xotin nizolari sabablari turlicha kontekstda yoritilgan. Jumladan, G‘.B.Shoumarov tahriri ostida tayyorlangan “Oila psixologiyasi” o‘quv qo‘llanmasida oilaviy nizolarning sabablari orasida ijtimoiy, ma‘naviy va iqtisodiy muvofiqlikning yetishmasligi, kommunikatsiyalarning sustligi va ayol-erkak rollari bo‘yicha kutilmalar orasidagi tafovutlar alohida ko‘rsatib o‘tiladi. Ayniqsa, o‘zbek oilalarida yashirin (latent) nizolar — ya‘ni ochiq ziddiyatga bormasdan, sovuq muomala, kinoya, sukut orqali norozilik bildirish hollari ko‘p uchrashi ta‘kidlangan.

Shuningdek, Respublika “Oila” ilmiy-amaliy markazi tomonidan o‘tkazilgan izlanishlarda oilaviy mojarolar kelib chiqishining asosiy sabablari sifatida quyidagilar ko‘rsatilgan: moliyaviy tanglik, qarindoshlar bosimi, ish va uy o‘rtasidagi muvozanatsizlik va eng muhimi — psixologik jihatdan nomuvofiqlik, ya‘ni his-tuyg‘ularni ifoda etishdagi farqlar. Ayniqsa, ayollar tomonidan erlarining “bir so‘zli emasligi” yoki “emosional yondashuv yetishmasligi” ko‘proq tanqid ostiga olingani kuzatilgan.

Madaniy omillar kontekstida esa, tarixiy jihatdan er-xotin o‘rtasidagi munosabatlar patriarxal ierarxiyaga tayanib shakllanganligi, bu esa qaror qabul qilish va nizolarni hal qilishda erkakning ustun pozitsiyasini ta‘minlaganligini ko‘rsatadi. Bu muammo hozirgi kunda ham davom etib, ko‘plab ayollar o‘z his-tuyg‘ularini ochiq ifoda

etishga qiynaladi yoki ularning fikri yetarlicha inobatga olinmaydi, natijada bu ichki ziddiyatlarga sabab bo'ladi.

Z.Rasulovning intervyu va kontent-analiz asosidagi tadqiqotlari ham bu fikrni tasdiqlaydi: nikohdagi "ko'zlangan ideal" bilan "amaliy haqiqat" o'rtasidagi tafovut — nizolarning asosiy sababi. Ayniqsa, dastlabki nikoh yillarida er-xotinlar bir-birining xarakter xususiyatlariga o'rganib ulgurmagan, o'z ehtiyoj va kutishlarini aniq ayta olmaydigan bo'lsalar, nizo muqarrar bo'ladi. Bu haqda Z.Rasulova (2013) tadqiqotida "birinchi uch yil ichida ajrashgan juftliklar orasida hissiy beqarorlik, moliyaviy mustaqillik yo'qligi va tashqi bosimlar eng ko'p uchraydigan sabablar" sifatida aniqlagan.

*OILA IKKI YURAK
ORASIDAGI DOIMIY
SUHBATDIR; AGAR BU
SUHBAT UZILSA, JIMJITLIK
NIZO BILAN TO'LADI.*

Umuman olganda, er-xotin o'rtasidagi nizolarning sabablari multidisplinar yondashuvni talab qiladi. Ular shunchaki "bahs" emas, balki chuqur ildizga ega: muloqotdagi bo'shliq, hissiy signalning uzilishi, gender stereotiplari va madaniy jihatdan mustahkam stereotiplar, rollar taqsimotidagi nomutanosiblik va madaniy-etnik qadriyatlar bilan bog'liq.

Er-xotin o'rtasidagi nizolarni hal qilish usullari, ularning samaradorlik darajasi ko'plab psixologik, madaniy va kommunikativ omillarga bog'liq. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nizo faqat ixtilof emas, balki o'sish imkoniyati, ya'ni shaxslararo taraqqiyot resursidir. Nizolarni hal etishda qo'llaniladigan yondashuvlar, yuqorida ta'kidlaganimizdek, odatda konstruktiv va destruktiv bo'ladi. Konstruktiv yondashuvlar — erkin, ochiq muloqot, empatiya va faol tinglash orqali er-xotinning fikrini tushunishga

intilish, muammoni tan olish, murosa izlash, muammo markazli echimlar va “yutuq-yutuq” usulini tan olishga asoslanadi. Destruktiv yondashuvlar esa — passiv tajovuz, e’tiborsizlik, manipulyatsiya, eslatmalar, urish-janjallik, javob bermaslik, umumlashtirish yoki og‘zaki tajovuz orqali ifodalanadi.

Zamonaviy oilaviy psixologiyada nizolarni hal qilishning konstruktiv yondashuvlari oila barqarorligini saqlash va munosabatlarni chuqurlashtirish uchun zarur bo‘lgan asosiy komponentlardan biri hisoblanadi. Boshqa so‘z bilan aytganda, nizo har doim halokat emas — u imkoniyat bo‘lishi ham mumkin.

Bu borada amerikalik psixologlar M.S.Kirsxner (*M.S.Kirschner*) va A.D.Sharpe (*A.D.Sharpe*) oilada yuzaga keladigan nizolarni “o‘shish nuqtasi” deb ta’riflaydi. Ularning fikricha, nizo yuzaga kelganida muammo emas, balki unga qanday javob berilishi muhim. Ular ishlab chiqqan **konstruktiv nizo yondashuvi modeli** — tinglash, aniqlik kiritish, his-tuyg‘ularni tan olish va o‘zaro yechim izlash kabi bosqichlarga tayangan.

Jahon psixologiyasi tajribasida J.Gotman tomonidan ishlab chiqilgan **“Gotman terapiya modeli”**da konfliktlarni hal qilishda asosiy e’tibor “yumshoq boshlash”,

“taffakkur tanaffusi” va “orqaga qaytish” strategiyalariga qaratiladi. J.Gotmanning fikricha, “eng baxtli juftliklar ham o‘zaro tortishadi, lekin ular bir-biriga g‘azab emas, hurmat bilan munosabatda bo‘ladi”. Biroq agar bu hurmat yo‘qolsa, “to‘rt otli kaskadi” — tanqid, mensimaslik, himoyalaniş, to‘shish — devor sifatida paydo bo‘ladi va ajrim xavfini

ENG KUCHLI INSON —
O‘ZINI EMAS, G‘AZABINI
YENGADIGAN KISHIDIR.

KONFUTSIY

NIZO — BU MUAMMONING BALAND
OVOZDA O'QILAYOTGAN NUSXASIDIR.
UNI TINGLAMASANGIZ, U QICHQIRADI.
UNI ANGLAMASANGIZ, U YO'Q QILADI.

B.XELL

oshiradi. Shuning uchun ham, har bir salbiy o'zaro ta'sirga kamida beshta ijobiy javob berilishi lozim (5:1 qoidasi).

Psixologik nuqtayi nazardan eng ko'p takrorlanadigan yondashuvlardan biri — Lazarus va Folkman tomonidan ishlab chiqilgan **stressni boshqarish modeli** (*emotion-focused vs. problem-focused coping*). Bu modelda, avvalo, vaziyat hissiy jihatdan qayta ishlanadi (hissiy ventilyatsiya), keyin muammo yechimi izlanadi (muammo markazli yondashuv), so'ng esa holatga ma'no beriladi (ma'nodorlash).

Mahalliy tajribada esa Z.Rasulova o'zining o'zbek oilalariga oid empirik tadqiqotlarida nizoni hal qilishning sog'lom yo'li sifatida "psixoqlim monitoringi" konsepsiyasini ilgari suradi. Bu yondashuvga ko'ra, juftliklar o'zaro emotsional haroratni muntazam kuzatib borib, o'z his-tuyg'ularini inkor qilmasdan, ularni ifoda etish orqali ichki ziddiyatlarni to'planishiga yo'l qo'ymaydi. Uning "haftalik psixologik harita" modeli bugungi davr o'zbek oilasi uchun real instrument bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Shuningdek, S.Karol Rasbult tomonidan ishlab chiqilgan "**Sarmoya modeli**" ham muhim yondashuvlardan biridir. Bu modelga ko'ra, nikohdagi barqarorlik faqat mamnunlik (qoniqish) emas, balki har bir tomon qilgan sarmoyaning (vaqt, kuch, his-tuyg'u, moliyaviy, ijtimoiy obro') darajasi va muqobil variantlarning mavjudligiga bog'liq. Shunday qilib, agar kishi nikohga ko'p sarmoya kiritgan bo'lsa, u uni saqlab qolishga harakat qiladi, hatto qoniqish darajasi past bo'lsa ham.

Rossiyalik psixolog V.L.Sitnikovning fikricha, “nizo — bu kommunikatsiya nuqtasi, agar unga e’tibor berilsa, u o’sishga sabab bo’ladi, e’tibor berilmasa — yo’qotishga olib keladi”. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy yondashuvlar konstruktiv nizoni “o’sishga olib keluvchi mexanizm” deb baholaydi.

Nizo ustida ishlashda kommunikativ yondashuvlar alohida o’rinni egallaydi. Masalan, amerikalik olim Mark Knap (*Mark Knapp*) tomonidan taklif etilgan “**Muloqot fazalari modeli**”ga ko’ra, har qanday ziddiyatli munosabat avval aloqa bosqichlari orqali shakllanadi va agar bu bosqichlar o’z vaqtida to’xtatilmasa, nizoga olib keladi. U muloqotni tiklashda “faol tinglash”, “aniq savollar berish”, “Men-ifodalar” (*I-message*) kabi yondashuvlarni taklif etadi. Aynan bu elementlar ko’pchilik xalqaro va milliy nikoh psixologiyasi treninglarida muhim komponent sifatida kiritilgan.

Yevropa, AQSh va Kanada psixoterapiya amaliyotida esa **mediatsiya** — uchinchi neytral shaxs yordamida nizoni hal qilish yondashuvi keng qo’llaniladi. Mediatsiya, avvalo, er-xotinlar o’z mustaqil qarorlarini o’zaro muhokama va qoniqarli bitim asosida shakllantirishlari uchun qulay muhit yaratadi. Britaniyalik mutaxassis Jeynet Uolker (*Janet Walker*) oilaviy mediatsiyani “er-xotinlar o’rtasidagi qattiqlashgan muloqotni murosaga aylantiruvchi ko’prik” deb baholaydi. Shu bois xalqaro tajribada oilaviy nizolar sudga yetib borishidan oldin, mediatsiya orqali hal qilinadi.

NIZO — BU IKKI ODAMNING
FARQI EMAS, ULARNING
BIR-BIRINI ESHITMASLIGI.

TOMAS GORDON

Milliy kontekstda esa Z.X.Arifxonova, D.Xoliqov, M.Mirahmadova kabi olimalar oilaviy nizolarni hal qilishda

an'anaviy vositachilik, ya'ni katta avlod vakillarining aralashuvi, oraliq shaxslar (masalan, kelinoyilar, onaxonlar) vositasida murosaga kelish an'anasi hali ham dolzarbligini saqlab qolayotganini ko'rsatadi. Bunday an'anaviy mediatsiya usullari zamonaviy psixologik yondashuvlar bilan uyg'unlashganda, barqarorlik va tushunishni tiklashda kuchli vosita bo'lishi mumkin.

Yapon psixologi Kiyoshi Matsumoto esa shunday deydi: "Agar siz nizo sababini muhokama qilmasangiz, u sizning orqangizdan yuradi va oxir-oqibat oldingizdan chiqadi". Demak, muammolarni "muhrlash" emas, ular ustida ishlash zarur. Bunday yondashuvlar orqali er-xotinlar nafaqat muammolarini hal etadi, balki o'zaro ishonch, hurmat va hissiy yaqinlikni ham kuchaytiradi. Bugungi kunda terapevtik yondashuvlar, masalan, emotsional yo'naltirilgan terapiya (EFT), narrativ terapiya va tizimli oilaviy psixoterapiya oilaviy nizolarni hal qilishda qo'llanilayotgan eng samarali vositalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

YUZINGGA AYTILGAN GAP DAVO,
ORTINGDAN AYTILGAN GAP BALO.

O'ZBEK XALQ MAQOLI

Destruktiv nizolardan konstruktiv yechimga o'tishda oilaviy resurslarni safarbar qilish muhim. Bunga ishonchli

muloqot, psixologik yetuklik, vaqtni birga o'tkazish va emotsional yaqinlik kiradi. Amerikalik psixolog X.Xarvil Xendriks (*Harville Hendrix*) "**Imago**" terapiya modelida har bir nizo orqasida qondirilmagan ehtiyoj yotadi, deya ta'kidlaydi: "Nizo — bu qiyofasini yo'qotgan signal, u sizning ehtiyojingizga e'tibor qaratmoqda".

Yakunda aytish mumkinki, konstruktiv nizolar — o'zaro hurmat, e'tibor va ehtiyojlarni tushunish asosida shakllanadi. Destruktiv nizolar esa — tushunmovchilik,

kommunikatsiya tanqisligi va nazoratdan chiqish natijasi. Farq shundaki, birinchisi oila iqlimini mustahkamlaydi, ikkinchisi esa uni yemiradi. Shuning uchun oilaviy psixologiyada asosiy savol: **“Kim haq?” emas, “Qanday qilib birga bo‘lish mumkin?” degan masala bo‘lishi kerak.** Oilaviy nizolarda aynan o‘zini tuta olish, konstruktiv yondashuvni saqlash, hissiy hushyorlik hal qiluvchi omil bo‘lib qolmoqda. Hozirgi kunda oilaviy psixoterapiyada empatik tinglash, reflektiv savollar, vaqtinchalik ajratish (*cooling-off*) va “sog‘lom bahs madaniyati”ni shakllantirish strategiyalari keng qo‘llanilmoqda.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, oilaviy nizolar muqarrar hodisa bo‘lishiga qaramay, ularni qanday boshqarish — nikohning barqarorligi va er-xotin munosabatlarining sifatini belgilab beruvchi asosiy mezon. Zamonaviy yondashuvlar nizoni halokat emas, balki o‘rish nuqtasi sifatida ko‘radi. Psixologik, kommunikativ va madaniy strategiyalar orqali er-xotinlar o‘zaro munosabatlarida hurmat, empatiya va murosani tiklab, tuzilgan oilani mustahkamlash imkoniga ega bo‘ladi. Mediatsiya, psixologik ventilyatsiya, emotsional muvozanat, “5:1 nisbat” qonuni, “psixoiqlim monitoringi” kabi konsepsiyalar va milliy madaniyatimizda mavjud bo‘lgan oraliq shaxslar vositasidagi kelishuv amaliyotlari — barchasi oilani ajrimdan saqlab qolish vositalari sifatida qaraladi. Oilada nizo yuzaga kelganda, asosiy savol “Kim haq?” emas, “Biz birgalikda qanday o‘rishimiz mumkin?” bo‘lishi kerak. Chunki har bir hal etilgan nizo oilaning navbatdagi mustahkam pog‘onasidir.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Turli madaniy kontekstlarda (masalan, o'zbek oilalari bilan Yevropa yoki Osiyo oilalarini taqqoslab) nizolarni hal qilish usullaridagi farqlar nimalarda namoyon bo'ladi?

2. Mediatsiya va kommunikativ yondashuvlar zamonaviy oilalarda qanday afzalliklar beradi va ular milliy an'anaviy vositachilik (masalan, katta avlod aralashuvi) bilan qanday uyg'unlashadi?

3. Z.Rasulovning "Psixologik iqlim monitoringi" konsepsiyasi amaliyotga qanday tatbiq etilishi mumkin va bu model boshqa xalqaro psixoterapevtik yondashuvlar bilan qanday integratsiyalashadi?

10 OILAVIY MUNOSABATLARNING BUZILISHI: OILA INQIROZI VA NIKOH AJRIMLARI

10.1. Nikoh inqirozi va ajrim muammosi

Reja:

1. Oilaviy munosabatlarning buzilishi va nikoh inqirozining psixologik sabablari
2. Ajrim omillari: ijtimoiy, psixologik va etnopsixologik yondashuv.
3. Ajralishning er-xotin va farzandlar taqdiriga ta'siri.

Tayanch so'zlar: oilaviy inqiroz, ajralish, konfliktsiz ajrim, o'zaro yakkalashuv, farzand taqdiri, psixologik travma, gender tengsizlik, ijtimoiy stigma, oilaviy rol, hushyorlik.

Oilaviy munosabatlarning buzilishi muammosi insoniyat tarixining barcha bosqichlarida mavjud bo'lgan ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, har bir jamiyatda o'zining an'anaviy, diniy va madaniy normalari asosida talqin etiladi. Turli tarixiy davrlar va sivilizatsiyalar bu masalaga har xil yondashgan: qadimgi Yunonistonda ajrim erkin fuqarolik

huquqi sifatida qaralgan bo'lsa, Hindistonda nikoh ilohiy ittifoq bo'lib, uning buzilishi mutlaq nojoiz hisoblangan. Bugungi zamonaviy psixologiyada esa oilaviy inqiroz va ajrim hodisasi ijtimoiy dinamikaga ega, ko'p omilli va ko'p bosqichli jarayon sifatida talqin etilmoqda. Xitoyda ajrim sabablari orasida oila kattalariga hurmatsizlik, rashk, kelinning "tili uzunligi" qayd etilgan. Yunonistonda esa ajrim shunchaki "undan charchadim" degan bayonot bilan amalga oshirilgan. Rimliklar orasida ajrim odatiy holga aylangan, hatto tarixiy shaxslar (masalan, Pliniy va Ovidiy) uch martadan ortiq uylangan.

Diniy manbalar esa ajrimni og'ir va yoqimsiz holat sifatida baholaydi. Qur'oni karimda "taloq" yo'l qo'yilgan bo'lsa-da, bu eng yomon ko'rilgan halol amallardan biri sifatida tavsiflanadi. Xuddi shunday, Rasululloh (s.a.v.) ham: "Alloh huzurida eng yoqimsiz halol narsa — bu taloq", deya bu masalaga e'tibor qaratganlar.

Oilaviy munosabatlarning buzilishi, ayniqsa ajrim holatlari, hozirgi zamon psixologiyasida eng dolzarb ijtimoiy-psixologik muammolardan biri sifatida ko'rilmoqda. Ajrimlar ko'p hollarda oila institutining zaiflashganiga yoki uning funksional mexanizmlarining izdan chiqqaniga ishora qiladi. Amerikalik psixologlar Kler Kamp Dush (*Claire Kamp Dush*) va Pol Amato (*Paul R. Amato*) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ajrimning sabablarini strukturaviy (moddiy, iqtisodiy, maishiy) va kommunikativ (muloqotdagi uzilishlar, hissiy befarqlik) omillarga ajratgan holda baholagan. Shu bilan birga, ajralishlar faqat oqibat emas, balki muqaddam shakllangan nizo va nomuvofiqliklar natijasi sifatida tahlil qilinadi.

Yevropa tadqiqotchilari, jumladan Estoniya sotsiologlari D.Kutsar va V.Talve ajrimlar ehtimolini nikoh motivlari bilan bevosita bog‘lab, soddaligi yoki stereotiplarga asoslangan qarorlar – masalan, faqat jismoniy joziba, yaqinlar istagi, yoki moddiy sabablarga asoslangan nikohlar – barqaror emasligini empirik ko‘rsatganlar.

Amerikalik psixolog Kerol Elizabet Rusbult (Caryl E. Rusbult) tomonidan ishlab chiqilgan **Sarmoya modeli** (*Investment Model*), nikohdagi barqarorlik nafaqat his-tuyg‘u va qoniqish, balki tomonlarning sarmoyalari (vaqt, hissiyot, moddiylik) va muqobil variantlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Ya’ni, inson qancha ko‘p sarmoya kiritgan bo‘lsa, nikohdan chiqish o‘rniga uni saqlab qolishga intiladi. Bu yondashuv, xususan, o‘zbek jamiyatidagi “sabrli ayol har qanday devorni sindiradi” degan maqolga qiziqarli nazariy muqobil bo‘lib xizmat qiladi.

Rossiyalik psixologlar N.Yu.Yarygina va N.N.Lidovskaya ajrimga olib boruvchi psixologik omillar sifatida shaxslararo hissiy masofaning ortishi, qadriyatlar ziddiyati, psixologik yakkalanish va empatiya darajasining pasayishini urg‘ulaydi. N.Yu.Yarygina, o‘z tadqiqotlarida ajrimga olib keluvchi uch asosiy motivni ajratgan: uyg‘unlikka asoslangan (hissiy yaqinlik), ratsional (aqlga muvofiq qaror), va normativ (ijtimoiy urfga asoslangan) motivlar — va aynan birinchisining zaifligi eng xavfli omil ekanini ko‘rsatadi.

Ayrim olimlar ajrim hodisasini “turuvchi zarba” (*trigger event*) asosida tushuntiradi. Ya’ni, tinch-totuv ko‘ringan oilada bir lahzada yuz beradigan xiyonat, o‘lim, bepushtlik yoki haddan ortiq rashk

AJRALISH – BU MUAMMO
EMAS, BU KO‘P HOLLARDA
YECHILMAGAN
MUAMMOLARNING
QIYOFASIDIR.

DEVID MAYERS

to'planib, munosabatlarni barbod qiladi. Boshqalar esa "orqaga ketish" modelini taklif qiladi – bu holda sevgining pasayishi, hissiy sovuqlik va o'zaro g'ashlik bosqichma-bosqich kuchayadi va ajrimga olib keladi.

Psixolog S.Kraxotvil ajrim psixodinamikasini "uch bosqichli o'zgarish" orqali ifodalaydi:

- 1) *bosh ko'tarish* (hissiy norozilikni ifoda etish),
- 2) *tushkunlikka tushish* (o'zini ayblash)
- 3) *bo'yin egish* (ajrimni muqarrarlik sifatida qabul qilish).

Ushbu bosqichlar, ayniqsa, ayollar uchun keskin ruhiy sarsongarchilik bilan kechadi. Bu jihat, o'zbek ayollariga xos "aybni o'z zimmasiga olish" va jamiyatda "qush inini buzmagani ayol" qiyofasini saqlab qolish bilan ham uyg'unlashadi.

Ajrimlarning sabablari orasida xalqaro statistik tahlillar quyidagilarni ajratadi: moliyaviy qiyinchiliklar, jinsiy mos kelmaslik, hissiy befarqlik, zo'ravonlik, xiyonat, farzandsizlik va turmush mazmunining yo'qligi. Bu omillar O'zbekiston sharoitida ham tasdiqlanadi. Z.Rasulova (2013) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar Toshkent shahri va viloyatlarda ajrim sabablari orasida hissiy beqarorlik, kelin-qaynona ziddiyatlari va o'zaro ishonchsizlikni yetakchi omillar sifatida ajratib ko'rsatadi.

OILA – BU QAL'ANING
ICHKARISIDAGILAR
TASHQARIGA CHIQMOQCHI,
TASHQARIDAGILAR ESA
ICHKARIGA KIRISHGA
OSHIQADI.

Z.Rasulova longityud tadqiqotlarida ajrimga olib boruvchi psixosozial omillarni tizimlashtirib, oila barqarorligini aniqlovchi yetti asosiy komponentdan iborat modelni ilgari surgan. Bu modelda ajrim faqatgina individual qaror emas, balki ota-onalar aralashuvi,

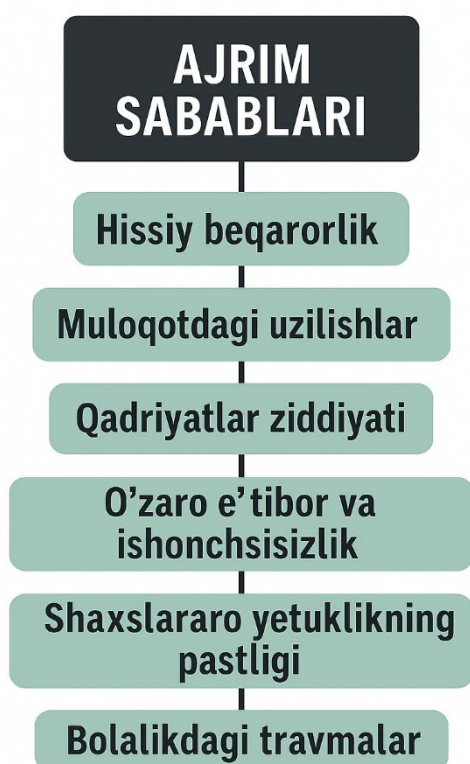
mahalla nazorati, qadriyatlar ierarxiyasi, ijtimoiy maqbullik va shaxslararo konfliktlarning to‘planish darajasiga bevosita bog‘liq hodisa sifatida ko‘riladi. Ayniqsa, yosh oilalardagi “shoshqaloqlik”, psixologik tayyorgarlikning yo‘qligi va ijtimoiy bosimlar ajrimlarni tezlashtiruvchi omillar sifatida qayd etilgan.

Yapon psixologi Kiyoshi Matsumoto: “Nizo va ajrim – bu shamol emas, ularni tan olmaslik – chinakam bo‘ron” degan fikri oilaviy inqirozlarni e‘tiborsizlik bilan qarshi olish mumkin emasligini, har bir muammoni vaqtida hal qilish zarurligini eslatadi.

NIZO VA AJRIM – BU SHAMOL EMAS, ULARNI TAN OLMASLIK – CHINAKAM BO‘RONDIR.

KIYOSHI MATSUMOTO/

Shu o‘rinda, ajrimga olib boruvchi jarayonlarni faqat sotsial-iqtisodiy yoki maishiy ziddiyatlar bilan cheklash yetarli emasligini ta‘kidlash lozim. Chunki oilaviy munosabatlarning buzilishi ko‘pincha chuqur psixologik sabablarga tayanadi.

Dunyodagi yetakchi psixologlar va o‘zbek mutaxassislarining kuzatuvlari shuni ko‘rsatadiki, ajrimga olib keluvchi muammolar orasida hissiy beqarorlik, muloqotdagi uzilishlar, o‘zaro e‘tibor va ishonchning yo‘qolishi, shaxslararo yetuklikning pastligi, qadriyatlar ziddiyati, psixoseksual nosozliklar va bolalikdagi travmalar alohida ahamiyatga ega. Nikohdagi psixologik muvozanat buzilganda, bu holat ko‘pincha nafaqat juftliklar

o'rtasidagi sovuqlik, balki ijtimoiy institut sifatidagi oilaning funktsional inqiroziga ham olib keladi.

Yuqoridagi sabablarga ko'ra, oilaviy inqirozni tushunishda faqat tashqi omillarga emas, balki har bir individning psixologik holati, u kiritayotgan hissiy, ma'naviy, ijtimoiy va psixoseksual sarmoyasi darajasiga ham e'tibor qaratish zarur. Bu esa ajrimni nafaqat ijtimoiy, balki psixologik barqarorlik mezonlari asosida chuqur tahlil qilishni taqozo etadi.

Ajralish hodisasini o'rganishda zamonaviy fan uni ko'p o'lchovli, ya'ni *ijtimoiy, psixologik va etnopsixologik* omillar birligida tushuntiradi. **Ajrimga faqat bir sababli yondashuv eskirgan va sodda yondashuv sifatida tanqid qilinmoqda.**

Amerikalik sotsiologlar D.E. Amato va P.R. Amato oilaviy munosabatlar buzilishini tahlil qilishda tizimli yondashuvni taklif qilgan. Ularning fikricha, ajrimni yuzaga keltiruvchi omillarni faqat juftlik darajasidagi muammolar doirasida emas, balki ular joylashgan ijtimoiy kontekstni hisobga olgan holda uchta o'zaro bog'liq darajada – **makro, mezo** va **mikro** tizimlarda tahlil qilish zarur.

1. Makro daraja – bu butun jamiyat miqyosida oilaga ta'sir qiluvchi omillarni o'z ichiga oladi. Masalan, iqtisodiy inqirozlar, migratsiya oqibatlari, gender siyosatidagi o'zgarishlar yoki ommaviy madaniyatda oilaning devalvatsiyalanishi. Makro darajadagi omillar jamiyatda oila institutining nufuzini pasaytiradi, mustahkam nikohlar qadriyatini so'ndiradi va “ajrim – normallikka aylangan” degan tasavvurga yo'l ochadi. Bunday ta'sir, albatta, individual oilaviy qarorlarni bilvosita shakllantiradi.

2. Mezo daraja — bu oila tizimi ichidagi ijtimoiy va rolli munosabatlarni anglatadi. Ya'ni, er-xotin orasidagi o'zaro munosabat, oila strukturasi (yadroviy yoki kengaygan), yaqin qarindoshlar aralashuvi, bolalar soni, ularning yuki, uy-ro'zg'or va moliyaviy rollarning taqsimoti, qaror qabul qilishdagi yetakchilik. Bu darajada ajrim sabablari ko'proq oilaning ichki tashkil etilishiga, rollar aniq taqsimlanganmi yoki yo'qmi, qarorlar bir tomonlama qabul qilinadimi, degan masalalarga borib taqaladi.

3. Mikro daraja — shaxs darajasidagi psixologik va emotsional omillarni o'z ichiga oladi. Bu yerda gap har bir juftlik a'zosining shaxsiy ehtiyojlari, psixologik yetukligi, stressga chidamliligi, murosaga tayyorligi, hissiy intellekti, o'zaro muloqot uslubi, bolalikdagi tajribalari va shaxsiy qadriyatlar tizimi haqida ketadi. Shaxslararo nomuvofiqlik, hissiy masofa, yoki o'zini ifoda etishda qiyinchiliklar aynan shu darajada yuzaga chiqadi.

D.E.Amato va P.R. Amato ushbu tizimli yondashuv orqali ajrim sabablari har doim bitta daraja bilan cheklanmasligini, balki ular bir vaqtning o'zida bir nechta qatlamlarda faoliyat yuritishini ta'kidlaydi. Masalan, iqtisodiy tanglik (makro) birinchi bosqichda tashqi xavfdek ko'rinsa-da, u oila ichida stress (mezo) keltiradi, shundan so'ng har bir shaxsning bunga bo'lgan munosabati (mikro) muammoni hal qiladi yoki kuchaytiradi. Bu model bugungi psixologiyada ajrimlarni chuqur tahlil qilish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Ijtimoiy yondashuv doirasida ajrim sabablari quyidagilar bilan bog'lanadi: gender rollarining o'zgarishi, iqtisodiy mustaqillik, o'zaro ijtimoiy qo'llab-quvvatlov yetishmasligi va zamonaviy jamiyatlarda individualizatsiya

jarayoni kuchaygani. Masalan, amerikalik olim Kler Kemp Dush (*Claire Kamp Dush*) o'zining longityud tadqiqotlarida zamonaviy jamiyatlarda ayollarning iqtisodiy mustaqilligi va ajrim xavfi o'rtasidagi murakkab munosabatni chuqur o'rganadi. U shuni aniqlagan: agar ayol iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lsa — ya'ni o'zining daromadi, ishlashi yoki moliyaviy erkinligi mavjud bo'lsa — bu holat **ajrim ehtimolini oshirishi mumkin**. Chunki bunday ayollar, odatda, turmushdagi norozilik yoki zo'ravonlik holatiga ko'z yuma olmaydi va o'z manfaatlarini mustaqil himoya qila oladi.

Biroq K.Dush shu bilan birga muhim bir jihatni alohida ta'kidlaydi: **agar juftliklar o'rtasida psixologik yaqinlik, o'zaro hurmat, emotsional aloqadorlik va oiladagi rollar borasida kelishuv mavjud bo'lsa**, ayolning iqtisodiy mustaqilligi ajrim xavfini oshirmaydi, aksincha — oila barqarorligini mustahkamlovchi omilga aylanadi. Ya'ni, bu yerda asosiy muammo ayol ishlaydimi — yo'qmi emas, balki — er-xotin o'rtasidagi munosabatlar sifati qandayligida.

Masalan, erkak va ayol daromad jihatidan teng bo'lishi mumkin, lekin agar ular orasida hissiy bog'liqlik, rollar taqsimotida kelishuv va bir-birini qadrlash bo'lmasa, oila barqaror emas. Aksincha, agar bu hissiy yaqinlik mavjud bo'lsa, ayolning ishlashi, daromad topishi yoki qaror qabul qilishda ishtirok etishi nikohga zarar keltirmaydi, balki juftlikning teng huquqli sheriklikka asoslangan munosabatini rivojlantiradi.

K.Dushning bu tahlili zamonaviy gender rollari va oilaviy rollarning o'zgarishini inobatga olgan holda ajrim xavfini baholashda muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, ayolning iqtisodiy mustaqilligi o'zi yomon

emas — muammo o‘sha mustaqillikni qabul qilishga tayyor bo‘lmagan psixologik va madaniy muhitda bo‘lishida.

So‘nggi yillarda global demografik va ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar oilaning an‘anaviy modelidan uzoqlashayotganini ko‘rsatmoqda. Shu nuqtada, ijtimoiy struktura o‘zgarishining yaqqol misollaridan biri bu — **“Double Income, No Kids” (DINK)** modeli, ya’ni **“Ikkita daromad, farzandsiz juftlik”** fenomenidir.

Bu model odatda shaharsozlik rivojlangan, yuqori ma’lumotli, professional faoliyatga yo‘naltirilgan er-xotinlar orasida uchraydi. Ularning ikkisi ham ishlaydi, o‘z iqtisodiy mustaqilligiga ega, lekin ongli ravishda farzand ko‘rmaslik qarorini qabul qiladi — vaqtincha yoki umuman. DINK juftliklar o‘z hayotida kar’era, moliyaviy erkinlik, sayohat, shaxsiy rivojlanish kabi ustuvorliklarga urg‘u beradi.

Bu model ba’zan ijobiy ko‘rinishda taqdim etiladi: barqaror moliyaviy asos, stress darajasining pastligi, hayot sifatining yuqoriligi. Biroq tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, **bu erkinlik va mustaqillik ko‘p hollarda juftliklar o‘rtasidagi hissiy beqarorlikka, rollar to‘qnashuviga yoki munosabatlardagi ma’naviy mazmunsizlikka olib keladi.** Bu holat uzoq muddatli barqarorlikni saqlashni qiyinlashtiradi.

Masalan, Amerika psixologik assotsiatsiyasi (APA) tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda farzandli oilalarga qaraganda DINK juftliklar orasida ajrimlar foizi ancha yuqori bo‘lishi aniqlangan. Bunga sabab sifatida shaxsiy ehtiyojlar va mustaqillikka haddan ortiq urg‘u berilishi, hissiy bog‘liqlikning yetishmasligi va turmushga “shartnoma” sifatida qarash tendensiyasi ko‘rsatiladi.

DINK modeli O‘zbekiston jamiyatida hali keng tarqalmagan bo‘lsa-da, yirik shaharlarda, ayniqsa, yosh ziyolilar,

akademik yoki biznes sohasidagi ayol-erkaklar orasida ushbu modelga yaqinlashuv kuzatilmoqda. Bu esa milliy qadriyatlar va global urf-odatlar o'rtasidagi to'qnashuvni kuchaytiradi. Z.Rasulova tomonidan olib borilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek oilalarida ham individual mustaqillikka urg'u kuchaysa-da, ijtimoiy bosim va farzandli bo'lishga doir stereotiplar DINK modelining barqaror tarzda shakllanishiga to'siq bo'lib kelmoqda.

Shunday qilib, DINK modeli — zamonaviy jamiyatlarda oilaviy strukturalar o'zgarayotganining yaqqol ko'rsatkichi bo'lib, bu o'zgarishlar nafaqat oilaviy barqarorlikka, balki **ajrimlar dinamikasiga ham** bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Psixologik yondashuvda esa, ajrimlar ko'pincha er-xotin orasidagi ehtiyojlar qondirilmaslighi, emotsional sovuqlik, aloqa buzilishi, ko'r-ko'rona kutishlar, yoki ruhiy moslikning yo'qligi bilan bog'lanadi. Bu borada bir necha yetakchi model va nazariyalar mavjud.

Birinchidan, R.S.Lazarus va S.Folkman tomonidan ishlab chiqilgan **“Stress va moslashuv nazariyasi”**ga ko'ra, turmushdagi turli stressorlar (moliyaviy bosim, qarindoshlik ziddiyatlari, turli maqsadlar)ga juftlik qanday munosabat bildiradi — bu nikoh barqarorligining kalitidir. Agar muammo oldida insonlar uni emotsional jihatdan “ventilyatsiya” qilmasdan inkor etish yo'lini tanlasa, bu ichki ziddiyatlarni kuchaytiradi va oxir-oqibat ajrimga olib boradi.

Ikkinchidan, J.M.Gottman **“To'rt otli kaskadi”** modeli orqali ajrimga olib keluvchi salbiy muloqot uslublarini aniqlagan: tanqid, mensimaslik, himoyalaniş, aloqani uzish (devor qurish). Unga ko'ra, har bir salbiy fikrga kamida besh ijobiy ta'sir bo'lmasa (5:1 nisbat), bu nikohda xavf

belgilarini ko'rsatadi. Gottman 94% aniqlik bilan juftliklar ajrashishini oldindan bashorat qila olgan.

Uchinchidan, C.R.Rusbult tomonidan taklif qilingan **“Investment modeli”** psixologik sarmoya tushunchasiga asoslanadi: ya'ni inson nikohga qancha vaqt, kuch, his-tuyg'u va obro' sarmoya qilgan bo'lsa, ajrimdan shuncha ko'proq qochishga intiladi. Ammo agar sarmoya yuqori bo'lsa-yu, qoniqish past, muqobil imkoniyatlar esa ko'p bo'lsa – ajrim ehtimoli oshadi.

To'rtinchidan, H.Hendriks tomonidan ishlab chiqilgan **“Imago” terapiya nazariyasiga** ko'ra, nikohdagi nizolar – bu aslida shaxsning bolalikdagi kognitiv izlari va ruhiy ehtiyojlarining aksidir. H.Hendriks fikricha, har bir nizo – “signal” bo'lib, o'z vaqtida tan olinmasa, salbiy ssenariylar shakllanadi va ajrimga olib keladi.

Beshinchidan, S.M.Jonson va L.S.Greenberg tomonidan ishlab chiqilgan **emotsional yo'naltirilgan terapiya** (*Emotionally Focused Therapy* – EFT) munosabatlarni buzilishidan saqlashda o'zaro hissiy bog'liqlik va xavfsiz aloqa muhitining muhimligini asoslaydi. Ushbu yondashuvga ko'ra, ajrim ko'pincha “hissiy izolyatsiya”, ya'ni sheriklar o'rtasida xavfsiz emotsional aloqaning yo'qligi natijasidir.

Etnopsixologik yondashuv ajrimlarni milliy urf-odatlar, diniy me'yorlar, genderga oid stereotiplar va ijtimoiy norma buzilishi bilan izohlaydi. Masalan, Endryu Cherlin (*Andrew Cherlin*) o'z tadqiqotlarida AQShda ajrimlar soni ortganining asosiy sababini madaniy barqarorlikning yo'qligi va doimiy yangilanuvchi “munosabat madaniyati” bilan bog'laydi. Aksincha, Osiyo jamiyatlarida oilaviy qadriyatlar, oila sha'ni, uyat va ijtimoiy bosim tufayli ajrimlar darajasi ancha past. Biroq bu erda ajrimlarning rasmiy emas, yashirin shakllari

(psixologik ajralish, hissiy begonalik) ustunlik qilmoqda. K.G.Jung archetiplar, kollektiv ongsizlik, madaniy psixika haqida nazariyasi orqali oila va milliy ruhiyat aloqasini izohlovchi asosiy klassiklardan biri. Ph.Zimbardo garchi bevosita etnopsixolog emas, ammo uning madaniy kontekstdagi shaxsiy xulq va ijtimoiy roldagi tajribalari oila va qadriyatlar bilan bog'liq.

Rossiya olimlaridan G.U.Soldatova etnopsixologiya va tolerantlik, madaniyatlararo munosabatlar psixologiyasini o'rgangan rossiyalik olima. Oila va etnik identifikatsiya bog'liqligini tahlil qilgan. A.L.Zhuravlyov madaniyat va psixologik qadriyatlarning o'zaro ta'siri, oila institutining psixoijtimoiy asoslari haqida ishlari bor. A.V.Petrovskaya shaxs va etnik guruhlar o'rtasidagi moslashuv mexanizmlarini o'rgangan, oiladagi ijtimoiy rollar va stereotiplarga e'tibor qaratgan.

Mahalliy olima A.Oliyaeva o'zbek oilalarida oila inqirozi ko'pincha tashqi emas, ichki – ya'ni “yashirin ajrim” (hissiy uzoqlashuv, sukut sanksiyasi) orqali kechishini kuzatgan.

Z.Rasulova tadqiqotlarida ajrimlarning nafaqat psixologik, balki qadriyatlar inqirozi, qarindoshlarning aralashuvi, nikohdan kutilmalar va gender rollar to'qnashuvi kabi madaniy va ijtimoiy sabablar bilan bog'liqligini ko'rsatgan. Jumladan, uning dissertatsiyasida ajrim sabablari orasida o'zaro tushunmovchilik, oilaning kengaygan shakldagi bosimi, turmushga tayyorgarlikning yetishmasligi hamda qadriyatlar ierarxiyasining nomuvofiqligi (masalan, sevgi – burch – rozilik tushunchalari o'rtasidagi ziddiyatlar) alohida o'rganilgan.

Har bir madaniyatda oila, nikoh, ajrim kabi tushunchalar ma'naviy va axloqiy qadriyatlar tizimi bilan

tartibga solinadi. Masalan: “uyat”, “sabr”, “oila har qanday holatda saqlanishi kerak” kabi qadriyatlar ajrimdan saqlab qolishga intilishga olib keladi. Biroq shaxsiy farovonlik, baxt, o‘zini ifodalash qadriyatlari ustuvor bo‘lgan jamiyatlarda esa, ajrimni tanlash normativ holga aylanishi mumkin.

Shunday qilib, **ajrim sababi ba’zan psixologik nomuvofiqlik emas, balki qadriyatlar ziddiyati** (masalan, ayol mustaqil bo‘lmoqchi, lekin “ayol sabrli bo‘lishi kerak” degan stereotip to‘xtatadi) bo‘ladi.

O‘z navbatida, stereotiplar va gender rollari ajrimga olib kelishi yoki to‘siq bo‘lishi kuzatilgan. Mahalliy olimlar, xususan, Z.A.Rasulova, A.Oliyaeva, S.Karimovlarning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadi:

– ajrimlarning ko‘plab hollari ayolning huquqlari cheklangani, uning bo‘ysunuvchi rolga majburlanishi, “ajralgan ayolning yuzi yo‘q” degan stereotiplar sabab, ajrimga qaror qilishga (ya’ni, eridan ajralishga) ruhiy yoki ijtimoiy jihatdan botinolmaslik, qo‘rqish, ikkilanib qolish, bosim ostida yashashda davom etish jur’at etolmasligi bilan bog‘liq.

– boshqa tomondan, aynan ayolning yangi qadriyatlar, zamonaviylik va erkinlikka intilishi qadimiy erkaklik stereotiplari bilan to‘qnashib, konflikt va ajrimga olib kelmoqda.

Demak, **gender rollari va stereotiplar – ajrim sabablari ichidagi “madaniy zamin”ni belgilab beradi.**

Mahalla va qarindoshlar bosimi – ajrimni kechiktiruvchi yoki inkor etuvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Etnopsixologik tahlillarda mahalla va qarindoshlik tizimi ijobiy (qo‘llab-quvvatlash, maslahat) va salbiy (bosim, ta’na, ochiq stigma) rol o‘ynashi mumkin. Z.Rasulova o‘z tadqiqotlarida qayd etganidek, ko‘pchilik ayollar “o‘ziga tegishli bo‘lmagan” qarorlar bilan yashashga majbur bo‘li-

shadi. Ajrashmoqchi bo'lgan er-xotinlar ustida “bola uchun sabr qil”, “bizning avlodda ajrashish uyat”, “birga bo'lmasa ham yashash kerak” kabi maslahatlar bosim sifatida ishlaydi. Bu omillar shuni ko'rsatadiki: **ajrim nafaqat ikki shaxs o'rtasidagi masala, balki butun ijtimoiy muhitning refleksiya-siyasidir.**

Ajrimdan keyingi psixologik tiklanish ham madaniy kodlarga bog'liq:

- G'arbda “ajrim — yangi boshlanish” degan yondashuv mavjud, shaxsiy psixoterapiya, ijtimoiy himoya mavjud.

- mahalliy madaniyatda esa ajrashgan ayollar ko'pincha iqtisodiy va psixologik jihatdan yakkalashgan, stigma ostida qolgan, qayta turmush qurish imkoniyati cheklangan.

Etnopsixologik yondashuv bu davomiylikni tushunishga yordam beradi: **ajrim sababi → qaror → ijtimoiy munosabat → ruhiy oqibat** zanjirining har bir bo'g'ini madaniyatga bog'liq.

Etnopsixologik yondashuv ajrimning madaniy ildizlarini ochadi. U ajrim sabablari, kechiktirish mexanizmlari, gender stereotiplari, mahalla va qarindoshlar bosimi, “post-ajrimlik” hayotni qanday qabul qilishgacha bo'lgan barcha bosqichlarni chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, ajrim omillari har doim ham tashqi sabablar (masalan, pul yo'qligi) emas, balki ichki tizimlardagi — psixologik resurslar yetishmasligi, qadriyatlar to'qnashuvi va kommunikatsiya inqirozining murakkab ko'rinishidir.

Ajralishning er-xotin va farzandlar taqdiriga ta'siri masalasi psixologik, ijtimoiy va etnopsixologik nuqtai nazar-dan muhim o'rganish obyektidir. Zamonaviy psixologiya ajrimni faqatgina nikohning tugashi emas, balki butun

oilaviy tizimda ro'y beruvchi chuqur o'zgarish sifatida ko'radi. Shu bois uning salbiy oqibatlari nafaqat ajrashayotgan er va xotinning o'ziga, balki bolalarning psixik rivojiga, shaxsiy identifikatsiyasiga va ijtimoiy moslashuviga ham ta'sir qiladi.

Psixologik yondashuv nuqtai nazaridan ajralishlar ko'pincha er-xotin o'rtasida ehtiyojlarning qondirilmasligi, hissiy sovuqlik, o'zaro aloqa uzilishi, ko'r-ko'rona kutishlar va ruhiy moslikning yo'qligi bilan bog'liq bo'ladi. Ajralishdan so'ng er-xotinlar ko'p hollarda depressiya, o'z-o'zini past baholash, ijtimoiy izolyatsiya va hayotga bo'lgan qiziqishning pasayishini boshdan kechiradi.

Ajrimlarning bolalarga ta'siri alohida izlanishlarga arzigulik mavzudir. G'arbiy psixologiyada bu holat ko'p yillar davomida izchil tadqiq etilgan. Maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarda ajralish holatlaridan keyin kuzatiladigan muammolar: tashvishli simptomlar, ijtimoiy chetlashuv, o'qishdagi muvaffaqiyatsizlik, do'stlar bilan aloqa buzilishi va hatto kuchaygan tajovuzkorsilik kabi holatlar bilan bog'liq.

Judit Uollershteyn (*Judith Wallerstein*) o'z tadqiqotlarida bolalar ajralishni uzoq yillar davomida, hatto kattalikka yetganlarida ham ruhiy travma sifatida eslab yurishlarini ko'rsatgan.

M.D.Xeterington (*M.D.Hetherington*) esa ajrimdan keyin bola atrofidagi yangi sharoit — masalan, onaning qayta turmush qurishi, yangi o'gay ota yoki onaning paydo bo'lishi — uni yana bir bor moslashuvga majbur qilishini ta'kidlaydi.

Ajralishlar bolalar uchun “tuyg'ular halokati” bo'lishi mumkin. K.K.Dushning longitud tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bolalar ajralgan oilalarda emotsional barqarorlik va

ijtimoiy ko'nikmalar rivojida sezilarli ortda qolish holatlarini ko'rsatadi, ayniqsa, ota bilan aloqa uzilganda bu holat kuchayadi.

Mahalliy mualliflar, jumladan G'.B.Shoumarov va Z.Rasulova ham o'z izlanishlarida ajralishlar bola psixikasi uchun og'ir yuk bo'lishi, bu esa bola kelajakdagi nikohga bo'lgan ishonchini pasaytirishi, erkak yoki ayol sifatidagi o'zini anglashi buzilishiga olib kelishi mumkinligini qayd etishadi. Z.Rasulovanning uzoq yillik tadqiqotlari asosida aniqlanishicha, ajrim oilaviy tizimni izdan chiqaradi va bola o'zini xavfsiz his qilmaydi, uning identifikatsiya jarayoni buziladi, aybdorlik hissi ortadi, ayrim hollarda regressiv xatti-harakatlar paydo bo'ladi (masalan, enuriz, tajovuzkorlik, izolyatsiyalash, darsga qiziqmaslik). Bolaning ota-onasidan biri bilan aloqasining uzilishi, ayniqsa otasiz yoki onasiz tarbiya, o'zbek madaniyatida jiddiy psixologik yo'qotish deb qaraladi.

Xulosa qilib aytganda, ajrim nafaqat oilaning bugunini, balki uning kelajagini — farzandlarning psixik holatini, o'zini anglashini, kelajakdagi ijtimoiy rolini ham belgilaydi. Shu bois ajralish muammosi faqatgina huquqiy emas, balki chuqur psixologik va madaniy masala sifatida yondashilishi kerak. "Ajralish — bu yangi baxtga yo'l" degan ibora ba'zida motivatsion bo'lsa-da, bolalar uchun bu baxtdan ko'ra xavotirli savollar, "nima uchun?" degan jarohatli izohlarni qoldiradi. Talabalar, mutaxassislar va amaliyotchi psixologlar uchun ushbu o'rganishlar nikohni saqlash, farzandni himoyalash va oilani mustahkamlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Ajrim jarayonining psixologik bosqichlari qanday boshlangan va bu bosqichlarda er-xotin qanday ruhiy holatlarni boshdan kechiradi? Ularni xalqaro modellarga tayanib tushuntiring.

2. Ajralish oiladagi rollar tizimiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

3. Ajralishning farzandlar psixikasiga ko'rsatadigan qisqa va uzoq muddatli ta'sirlarini izohlang. Bu ta'sirlar qanday omillarga bog'liq va ularni yumshatish yo'llari mavjudmi?

10.2. Qayta turmush qurish va yangi oila tizimi

Reja:

1. Qayta turmush qurish: sabablari, motivlari va yangi nikoh turlari.

2. Qayta turmushdagi psixologik muammolar va rollar chalkashuvi.

3. Farzandlar, o'gay ota-ona va oila tizimidagi o'zaro moslashuv.

Tayanch soʻzlar: qayta nikoh, rekonstruksiya qilingan oila, oʻgay ota/ona, yangi oilaviy rollar, psixologik moslashuv, ichki nizo, tajriba transferi, ikkilamchi ajrim, oila identikligi.

Ajrim jarayoni faqat ikki shaxsning munosabatlarini uzishi emas, balki butun oilaviy tizimda muvozanatning buzilishi boʻlib, uning ijtimoiy, psixologik va madaniy oqibatlar chuqur iz qoldiradi. Er-xotinlar uchun bu jarayon koʻpincha shaxsiy qadriyatlar, hayot mazmuni va identikligining qayta shakllanishini talab qiladi.

Ajrimdan keyingi oilaviy munosabatlar psixologiyasini tahlil qilishda, avvalo qayta turmush qurishga olib keladigan motivlar va bu motivlar taʼsirida shakllanuvchi yangi oila tizimining ijtimoiy-psixologik asoslari oʻrganiladi.

Zamonaviy psixologiyada bu holat **“qayta nikohga moslashuv”** deb ataladi va bu jarayonning murakkabligi uning ikki yoqlama ogʻirlikda kechishida namoyon boʻladi:

bir tomondan, oʻtgan nikohdagi psixologik jarohatlar, *ikkinchi tomondan*, yangi munosabatlarga boʻlgan ijtimoiy kutishlar.

Bu oʻzgaruvchanlik K.K.Dush tomonidan olib borilgan longityud tadqiqotlarda isbotlangan: zamonaviy ayollarning iqtisodiy mustaqilligi ajrim xavfini kuchaytirishi mumkin, biroq bu xavf er-xotinlar orasida psixologik yaqinlik va rollar boʻyicha kelishuv boʻlsa, kamayadi. Boshqacha aytganda, iqtisodiy mustaqillik emas, balki hissiy yaqinlik muhim omil sifatida maydonga chiqadi.

K.K.Dush va Ketrin Vudard (*Katherine Woodard*) kabi tadqiqotchilar ajralishning er-xotin ruhiy salomatligiga

ta'sirini o'rganar ekanlar, uni "hayotdagi eng og'riqli stressor"lardan biri sifatida tasniflaganlar. Ayniqsa, uzoq yillik nikohdan so'ng yuz bergan ajrim holatlarida depressiya, ishonchsizlik, o'zini qadrsiz his qilish holatlari kuchliroq bo'ladi. Z.Rasulova (Ziyodakhon Rasulova) o'zbek oilalari orasida o'tkazgan longityud tadqiqotlarida shuni aniqlaganki, ajrimdan so'ng erkaklar ko'pincha moddiy izolyatsiyaga, ayollar esa hissiy yetimlikka tushadi. Bu esa yangi oila qurish ehtimolini pasaytiradi yoki uni qoniqarsiz qiladi.

Qayta nikoh psixologik moslashuvning turli bosqichlarini talab qiladi. Aytish mumkinki, bu holatda inson faqat yangi sherik bilan emas, balki uning "o'tmishidagi izlari" bilan ham "turmush quradi". Amerikalik psixoterapevt S.Jonson bu holatni "yaqinlikni yaratishdan ko'ra, uni tiklash ancha murakkab" deb ta'riflagan. Uning emotsional yo'naltirilgan terapiya modeli (EFT) aynan yangi oila tizimidagi nozik emotsional muammolarni aniqlash va ishlashga qaratilgan. Chunki qayta nikohga kirgan shaxslar ko'pincha ehtiyojlarini aniq ifoda eta olmaydi, qo'rquv va ishonchsizlik dominant bo'lib qoladi.

Farzandlar uchun esa ajrim o'ziga xos travmatik tajriba bo'lib, bu holatga ularning yoshi, jinsiyati, ajrim sabablari va keyingi tarbiya sharoiti kuchli ta'sir ko'rsatadi. D.E.Amato va P.R.Amato ajrim bolaning maktabdagi yutuqlari, o'ziga bo'lgan ishonchi, ijtimoiy moslashuvi va keyinchalik o'zining oilaviy hayotiga ham salbiy ta'sir qilishini ta'kidlaydi. Ajrimdan so'ng farzandlar ko'pincha ikkiga bo'lingan sadoqat sindromini boshdan kechiradi, ularning ichki qarama-qarshiliklari kuchayadi, ijtimoiy rolga oid chalkashliklar (masalan, "men otamni sevaman, lekin

onamni xafa qilmayman”) rivojlanadi. Ba’zi hollarda ajrim farzandda “noto’g’ri nikoh namunasi” sifatida shakllanib, u nikohdan qo’rqish, ishonchsizlik, yolg’iz yashashni afzal ko’rish kabi uzoq muddatli oqibatlarni yuzaga keltiradi.

Z.Rasulovaning farzandlar psixologik himoyasi bo’yicha olib borgan tahlillari shuni ko’rsatadiki, ajralgan oilalarda voyaga yetayotgan bolalarda xavfsizlik hissining yo’qligi, emotsional barqarorlikning pastligi va kuchli bog’lanish zarurati eng ko’p uchraydigan simptomlardir. Z.Rasulova tomonidan o’tkazilgan keng qamrovli empirik tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, qayta qurilgan turmushlarda ko’proq “o’tmishdagi izlar”, “farzandlar bilan munosabat” va “mahalla bosimi” asosiy psixosotsial stressorlar sifatida ajratib ko’rsatilgan. Ayniqsa, qayta turmushda farzandlarning mavjudligi yangi oilada ierarxik ziddiyatlar, rollar to’qnashuvi va ota-onalik maqomi chalkashligi kabilarni yuzaga keltiradi.

Re-marriage (qayta turmush) modelini sotsial nuqtai nazardan baholagan K.D.Ginsburg va L.A.Faberlar ushbu oilalarni “blended families”, ya’ni aralashgan oila tizimi deb ataydi. Bu tizimda ilgari ajrashgan juftliklarning o’z farzandlari bilan bir oilada yashashi yangi turdagi ijtimoiy muammolarni keltirib chiqaradi: masalan, o’gay ota-onalarning roli, bolalarning qabul qilmaslik reaksiyasi va sadoqat inqirozi. Bunday oilalarda hatto eng oddiy muammolar ham ko’pincha ko’p tomonlama psixologik tortishuvlar shaklida namoyon bo’ladi.

Amerikalik psixolog E.M.Xeterington (*E. Mavis Hetherington*) esa uzoq davom etgan tadqiqotlarida ajrimdan keyingi 2 yilni “kritik qayta moslashuv davri” deb belgilagan. Shu davrda o’zaro munosabatlar va tarbiya

uslublari qayta qurilmasa, farzanddagi xavotirli va agressiv xulq kuchayadi. U bu davrda farzandni faqat “ko‘proq e’tibor berish” emas, balki yangi oilaviy iqlimda faol ishtirokchi sifatida tan olish kerakligini ta’kidlaydi. Shuningdek, Rossiyalik olim A.V.Zaxarova va o‘zbek psixologi G.Sh.Shoumarov ham ajrimdan so‘ng bolalarda yuzaga keluvchi regressiv xulq (yig‘loqilik, yolg‘izlanish, noto‘g‘ri odatlarning kuchayishi) va ijtimoiy bog‘lanishdagi qiyinchiliklar haqida yozganlar.

Etnopsixologik yondashuvda esa, yangi oila tizimining shakllanishida milliy qadriyatlar, urf-odatlar, jamiyat bosimi va ijtimoiy qabul mezonlari muhim o‘rin tutadi. Jumladan, Z.Rasulovning tadqiqotida qayta turmushga oid munosabatlarda ikki xil stereotip aniqlangan: “Ajrashgan ayol — muammo bilan keladi” va “Ajrashgan erkak — tajriba bilan”. Bu genderga asoslangan ijtimoiy stereotiplar yangi nikohning ichki dinamikasini boshidanoq notekis shakllantiradi va taraflar o‘rtasidagi ishonchni qiyinlashtiradi.

Aytish joizki, o‘zbek oilalarida qayta turmush qurishga nisbatan munosabatda hanuzgacha “boshqa yo‘li yo‘q” degan passivlik kuzatiladi.

Zamonaviy psixologiyada esa qayta nikoh “ikkinchi imkon” emas, balki “qayta o‘sinh makoni” sifatida talqin qilinmoqda. Mutaxassislar bunday oilalarda muvaffaqiyat uchun ochiq muloqot, psixoedukatsiya va rollarni oldindan aniqlashtirish zarurligini uqtirishmoqda.

AJRALISH — BU BIR
ESHIKNING YOPIlishI,
QAYTA TURMUSH ESA
O‘SHA ESHIKNI QANDAY
OCHISHINGIZGA BOG‘LIQ.

Aytish mumkinki, yangi oila tizimi — bu shunchaki yangi nikoh emas, balki yangi psixologik tizim, yangi rollar va yangi ijtimoiy qabul qilishlarni o‘z ichiga olgan murakkab

jarayon. Bu tizimda muvaffaqiyat kaliti — oldingi nikoh xatolarini tushunib, yangi munosabatlarda o‘zaro moslik, hurmat va ochiqlikni shakllantirishga qaratilgan ongli sa’y-harakatlardadir.

AGAR SIZ FARZANDINGIZNING
O‘TMISHINI DAVOLAB,
KELAJAGINI SAQLAB QOLISHNI
ISTASANGIZ — AJRIMDAN
KEYINGI MULOQOTNI TIKLANG.

J.GOTMAN

Shuni aytish joizki, ba’zida ajrim bolalar uchun ziddiyatli muhitdan xalos bo‘lish bo‘lishi ham mumkin. Agar ota-onalar o‘zaro kuchli nizo va ziddiyatda yashayotgan bo‘lsa, bolalar uchun tinch, barqaror, hatto

ajralgan muhit sog‘lomroq bo‘lishi mumkin. Biroq bu faqatgina yangi tashkil etilgan oila iqlimi ijobiy bo‘lgan taqdirdagina amalga oshadi. Bu yerda eng muhim mezon — hissiy barqarorlik va shaffof muloqotdir. Ajrimning oqibatlarini yumshatishda psixologik ta’lim, oilaviy maslahat markazlari, maktab psixologi ishtiroki kabi profilaktik yondashuvlar dolzarb bo‘lib bormoqda.

Qayta nikohda (remarriage) yuzaga keladigan psixologik muammolar va moslashuv jarayonlari turlicha sabablarga bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Avvalo, bu nikoh turlari o‘zining murakkabligi, ilgari mavjud bo‘lgan oila tajribasi, farzandlarning mavjudligi va psixologik yaralanishlar bilan ajralib turadi. Talabalar uchun bu mavzuning dolzarbligi shundaki, qayta nikohlar oddiy oila shakllaridan farqli psixologik moslashuv, munosabatlar dinamikasi va yangi rollarga ko‘nikishni talab qiladi.

Zamonaviy tadqiqotlar qayta turmush qurgan juftliklarda stress, xavotir va ijtimoiy taqqoslash hissi kuchliroq bo‘lishini ko‘rsatmoqda. Masalan, amerikalik psixolog K.K.Dush tomonidan olib borilgan longityud tadqiqotlarda

aniqlanishicha, ayollar qayta nikohda o'z iqtisodiy mustaqilliklarini yuqori baholagan bo'lsalar-da, psixologik barqarorlik uchun yangi turmush o'rtog'i bilan hissiy yaqinlik, rollar bo'yicha aniq kelishuv va sobiq oila bilan munosabatlarning ijobiy yo'lga qo'yilishi muhim ekani aniqlangan.

Re-marriage psixologiyasida yana bir muhim jihat — farzandlarning mavjudligi bilan bog'liq. Qadam-baqadam oilalarga oid adabiyotlarda, xususan, Patrik Deyvis (*Patrick T. Davies*) va Melinda Markman (*Melinda Markman*) tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, qayta nikohda farzandlar o'gay ota yoki onaga bo'lgan ishonchni asta-sekinlik bilan rivojlantiradi, ammo bu jarayon murakkab va sabr-toqat talab qiladi. Shuningdek, shaxslar o'z-o'zini ayblash, ajrimdan qolgan psixologik izlar va kelajakdagi nikohdan qo'rquv holatlari bilan kurashishga majbur bo'ladi.

Aytish joizki, qayta turmush qurgan ayollarning ko'pchiligi birinchi nikohdagi ajrim sabablarini baholashda ijtimoiy bosim, jamiyatdagi ayollarga nisbatan kutilmalar va erkakning roli bilan bog'liq sabablarga e'tibor qaratgan. Ayniqsa, yangi oila qurilishida “sobiq nikoh soyasi” — ya'ni sobiq er yoki ayol bilan taqqoslash, avvalgi munosabatlardan kelgan hissiy yuk va o'ziga nisbatan ishonchni tiklash ehtiyoji eng katta psixologik to'siqlardan biri hisoblanadi.

Psixologik moslashuvning muhim modeli sifatida “Nikoh tanlovi va sarmoya” (*Investment model*) nazariyasini taklif qilgan K.Rasbult qayta nikohda inson o'z vaqtini, kuchini, hissiyotini sarmoya sifatida tikkanidan keyin, ushbu nikohni saqlab qolishga ko'proq intilishini asoslab bergan. Bu yondashuv o'zbek oilaviy an'analaridagi sabr-bardosh va fidoyilik qadriyatlari bilan ma'lum darajada uyg'unlashadi.

Shunday juftliklar borki, ajrashganidan keyin ham yangi nikohda avvalgi munosabatlar saboqlarini inobatga olib, barqarorlik sari harakat qilishadi.

Yana bir nazariy asos — Jon Xarvi (*John Harvey*) va Debora Fine (*Deborah Fine*) tomonidan ilgari surilgan “Relationship loss theory”, ya’ni “Munosabat yo‘qotilishi nazariyasi”ga ko‘ra, ajrimdan keyingi qayta nikohda odamlar o‘zlarining yo‘qotgan roli va kimligini qayta shakllantirishga harakat qiladilar. Bu, ayniqsa, “Men kimman?” degan savolga javob izlayotgan shaxslar uchun og‘riqli, ammo o‘rishga olib keluvchi jarayon bo‘lishi mumkin.

Qayta nikoh sharoitida shakllanuvchi oilaviy munosabatlar klassik nikohdan tubdan farq qilishi mumkin. Er-xotin o‘rtasida yangi rollarning shakllanishi, oldingi nikoh tajribalarining psixologik izlari, o‘gay farzandlar bilan muloqot kabi omillar yangi oilaning psixologik dinamikasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. “Oila psixologiyasi” (199, 2001) darsligida ushbu masalalar bevosita qayta nikoh kontekstida emas, balki oilaviy rol va munosabatlar umumiy psixologiyasi nuqtayi nazaridan ochib berilgan. Jumladan, ularda er va xotin o‘rtasidagi rollar taqsimoti, shaxslararo nizolarni bartaraf etish, bolalarning ijtimoiylashuvi kabi masalalar mavjud bo‘lib, bu jihatlar qayta turmush qurishdagi moslashuv mexanizmlarini tahlil qilishda foydalanilishi mumkin. Ayniqsa, rollarning muvofiqlashuvi, o‘gay farzandlarning qabul qilinishi va yangi oila ichidagi emotsional iqlimni yaratish masalalari bugungi kunda milliy psixologik adabiyotda yanada chuqurroq tahlil etilishi lozim bo‘lgan dolzarb mavzulardandir. Shu bois qayta nikohdagi psixologik murakkabliklar va oila barqarorligini ta’minlovchi resurslar borasida xalqaro ilmiy yondashuvlarni milliy tajribalar bilan

uyg'unlashtirish muhim ilmiy va amaliy vazifa bo'lib qolmoqda.

Shunday qilib, bu mavzular aniq "qayta nikoh" mavzusi doirasida emas, balki umumiy oilaviy rollar, munosabatlar psixologiyasi va murosaga kelish texnikalari kontekstida yoritilgan.

Xullas, qayta nikoh – bu nafaqat yangi sahifa, balki psixologik “yamoqlangan daftar-ning” davomidir. U o'ziga xos sinovlar, chuqur refleksiya va yangicha yondashuvlarni talab qiladi. Qayta turmushning muvaffaqiyati, eng avvalo, o'z-o'zini anglash va hissiy tayyorgarlikka bog'liq.

BIZ O'ZGARISHDAN
QO'RQAMIZ, CHUNKI
O'TMISH BIZNI KIMLIGIMIZNI
O'RGATDI, KELAJAK ESA
BIZDAN KIM BO'LISHIMIZNI
TALAB QILADI.

VIRJINIYA SATIR

Shu kungacha ko'rib chiqilgan moslashuv jarayonlari, asosan, juftliklar o'rtasidagi emotsional va kommunikativ o'zgarishlarga taalluqli bo'ldi. Biroq qayta nikoh kontekstida oilaviy tizim faqat ikki inson o'rtasidagi rishtalar bilan cheklanmaydi. Ayniqsa, farzandlarning mavjudligi, yangi nikohda ularning maqomi va o'gay ota-onaning rolga kirishish uslubi oiladagi umumiy psixologik iqlimga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Yangi shakllangan oilada rollar va his-tuyg'ular ziddiyatli tarzda to'qnash kelishi mumkin. Bu bosqichda aynan bolalar, sobiq juftlar va o'gay ota-onalar o'rtasidagi munosabatlar murakkablik kasb etadi va chuqur psixologik moslashuvni talab qiladi. Endi shu murakkab tizimda farzandlar, o'gay ota-onalar va boshqa oilaviy subyektlarning o'zaro moslashuv jarayoniga e'tibor qaratamiz.

Qayta nikoh natijasida yuzaga keladigan oilaviy tuzilmalar, ayniqsa, farzandli bo'lsa, murakkab va ko'p

darajali psixososial moslashuvni talab qiladi. Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, qayta tuzilgan oilalarda eng katta sinov — bu o'gay ota-onaga nisbatan ishonch, qabul qilish va yangi rollarni aniqlashtirish jarayoni. Farzandlar ko'pincha yangi nikohni ota yoki onaning “haqiqiy” jufti emas, balki ularning o'rnini egallovchi deb qabul qiladi. Ayniqsa, avvalgi ajrimdan kelib chiqqan ruhiy og'riq, sadoqat muammolari yoki “sadoqat ziddiyati” (*loyalty conflict*) bu moslashuvni sekinlashtiradi.

Sadoqat ziddiyati (*loyalty conflict*) — bu psixologiyada ishlatiladigan tushuncha bo'lib, ayniqsa **ajralgan va qayta nikohda o'sgan bolalar** kontekstida qo'llaniladi. Farzand ikki **qarama-qarshi tarafga** sadoqatli bo'lish majburiyatini his qilganda ichki ruhiy ziddiyatga tushadi. Bu holat **sadoqat muammosi** deb ataladi.

Oddiy misol.

Bola o'z biologik otasini sevadi, lekin onasi yangi turmushga chiqqan, yangi otani ham hurmat qilishi kerak. U bu holatda:

– agar yangi otani qabul qilsa, otasiga xiyonat qilayotgandek his qiladi.

– agar yangi otani rad etsa, onasini ranjitaman deb o'ylaydi.

Shuning uchun u o'zini ikki olov orasida his qiladi. Bu ziddiyatli sadoqat yoki emotsional ikkilanma holatidir.

Natijada nima bo'ladi?

– bola o'gay ota yoki onaga yaqinlashmaydi;

– uchinchi tomon (sobiq er yoki xotin) bilan bog'liq his-tuyg'ularni yashiradi;

– bunday ziddiyat psixologik moslashuvni sekinlashtiradi, oilaviy yaqinlik bo'lishiga to'sqinlik qiladi.

Muxtasar qilib aytganda, ziddiyatli sadoqat — bu bolaning ikki tarafni teng sevishta harakat qilayotgani, lekin baribir o‘zini kimnidir sotib qo‘ygandek his qilishi. Bu holat o‘z vaqtida tushunilmasa, yangi oila tizimida uzoq muddatli masofalanish, sovuqlik va qarshilikka olib keladi. Shu bois bu mavzu terapevtik ishda ham juda muhim hisoblanadi.

Amerikalik psixolog Patrisiya Papernou (*Patricia Papernow*) qayta tuzilgan oilalarni tahlil qilgan holda **“Qayta tuzilgan oilaning moslashuv modeli”** (*Stepfamily Integration Model*)ni taklif etadi. Bu model o‘gay ota-onali yoki qayta qurilgan oilalarning yangi tuzilmasiga emotsional, rolli va munosabat darajasida qanday moslashishini tahlil qiladi.

Uning asosiy g‘oyasiga ko‘ra, qayta nikohdan so‘ng shakllangan oila bir zumda “to‘liq oila”ga aylana olmaydi. Bunday oilaning sog‘lom rivoji bir necha bosqichda, vaqt, sabr va ongli harakat orqali yuz beradi.

P.Papernou modelining asosiy bosqichlari:

1. Erta bosqich:

Fantaziya: Har bir taraf — er, xotin va farzandlar — yangi oiladan o‘z tasavvurlarini kutadi. Er va xotin “hammasi yaxshi bo‘ladi” deb o‘ylaydi, bolalar esa ota-onasi qayta yarashishini istaydi.

Haqiqatga duch kelish: Har kim kutganidek bo‘lmasligi tushunila boshlanadi. Bu bosqichda qarshilik, tushkunlik, ishonchsizlik paydo bo‘ladi.

E’tirof bosqichi: Tomonlar vaziyat murakkab ekanini tan oladi, rollar va emotsiyalar chalkashligi seziladi.

2. O‘rta bosqich:

O‘zaro rollarni aniqlashtirish: Kim kimga qanday munosabatda bo‘lishi kerakligi muhokama qilinadi. O‘gay ota yoki ona qanday masofada bo‘lishi kerakligi aniqlanadi.

Ishonchli muloqot va murosaga erishish: Har bir a‘zo boshqa a‘zolar ehtiyojini anglaydi. Konfliktlar konstruktiv hal qilina boshlaydi.

3. Kech bosqich:

Qabul qilish: Oila a‘zolari yangi munosabatlarni qabul qiladi. “Sening bolang – mening bolam” qarashidan “bizning oilamiz” qarashiga o‘tadi.

Yaqinlik va o‘zaro ishonch shakllanadi, bu bosqichda oila barqaror va sog‘lom tizimga aylanadi.

QAYTA TUZILGAN OILANI
QABUL QILISH – BU
JARAYON, MAHSULOT EMAS.

PATRISIYA PAPERNOU

Nima uchun bu model muhim? U qayta tuzilgan oilalardagi muammolarni normal holat sifatida ko‘rsatadi. Bu muammolarni yengib o‘tish uchun vaqt, sabr, va ijtimoiy-psixologik resurslar kerak. O‘gay ota-ona birinchi yil ichida yaqin bo‘lishga urinmasligi, balki bola tayyor bo‘lganda yaqinlikni shakllantirishi kerakligi urg‘ulanadi. Model oilaviy psixologlar, terapevtlar va ta‘lim beruvchilar uchun **diagnostik vosita** bo‘lib xizmat qiladi.

Qayta tuzilgan oila **tug‘ilmaydi, shakllanadi** va bu shakllanish vaqt va ongli harakat orqali amalga oshadi. Shu sababli Papernow “konstruktiv mojarolar”ni rivojlanish belgisi deb baholaydi, ya‘ni nizo mavjud bo‘lsa ham, tomonlar uni hal etishga urinadi.

Z.Rasulova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham qayta nikohda farzandlarning moslashuv darajasi ota-onaning kommunikativ uslubi, sobiq juftlik bilan saqlanayotgan munosabatlar sifati va o‘gay ota-onaning qanchalik

ehtiyotkorlik bilan yangi rolga kirishishiga bog'liqligi ta'kidlangan. Jumladan, o'gay ota yoki onaning bolaga nisbatan haddan ortiq nazoratchi yoki o'ta sovuqqon bo'lishi, bolada nafaqat norozilik, balki ichki ajralish tuyg'usini ham kuchaytiradi. Shu sababli, yangi nikohdagi shaxslar "Men ham tarbiyachiman" emas, "Men yordamchiman, yo'ldoshman" degan pozitsiyadan kirib kelishi muhimdir.

Blended family (ya'ni, aralashgan oila) kontseptsiyasi asosida ishlovchi zamonaviy terapiya yondashuvlari (masalan, narrativ terapiya, tizimli terapiya, koalitsiyaviy terapiya) bunday oilalarda ro'y beradigan rol chalkashliklari, chegaralarning noaniqligi va emotsional bo'shliqlarni minimallashtirishga qaratilgan. Misol uchun, J.Gottman institutining so'nggi tadqiqotlarida, agar o'gay ota-ona birinchi yilning o'zida bolani "o'z farzandimdek" deb da'vo qila boshlasa, bu aksincha, bolada ijtimoiy himoya mexanizmlarini ishga tushiradi va uzoq davom etadigan ishonchsizlikni keltirib chiqaradi. Demak, ijobiy moslashuv asta-sekinlik, sabr va bolaga o'z munosabatini bildirish imkonini berish orqali shakllanadi.

Qayta nikoh oilasida bu laboratoriya eksperimentlarga to'la, ammo buning natijasi yaxshilik bilan yakunlanishi uchun sog'lom muloqot, chegaralar va rol aniqligi

OILA — BU ODAMLARNING
O'ZARO TA'SIR
LABORATORIYASI.

VIRGINIA SATIR

zarur. O'zbekiston ijtimoiy-psixologik makonida esa, bu jarayonga qo'shni qarindoshlar, mahalla va sobiq nikoh doirasidagi sanksiyalar ham faol ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, ayol qayta turmushga chiqsa, bolalarning yangi otaga nisbatan munosabati ko'pincha ijtimoiy-madaniy

qadriyatlar, oilaning diniy-dunyoviy tarbiyaviy fondi orqali shakllanadi.

Shunday qilib, farzandlar, o'gay ota-onalar va yangi oila tizimidagi moslashuv — bu faqat individlarning o'zaro ta'siri emas, balki ularning atrofidagi jamiyat, qadriyatlar tizimi va ilgari shakllangan tajribalar bilan murakkab bog'liq bo'lgan ijtimoiy-psixologik tizimdir. Bu moslashuv qanchalik ongli, mulohazali va sabrli olib borilsa, shunchalik oila barqaror bo'ladi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, qayta nikohdan keyingi oilaviy tizim bu faqat ikki insonning yangi munosabatlari emas, balki butun bir psixososial muvozanat tizimini qayta shakllantirish jarayonidir. Unda juftliklar orasidagi emotsional moslashuv, avvalgi munosabatlarning psixologik izlari, farzandlarning qabul qilish jarayoni, o'gay ota-ona pozitsiyasining nozikliklari va madaniy ijtimoiy kontekst bilan bog'liq murakkab omillar bir butun tizim sifatida ishlaydi. P.Papernouning “Qayta oilaviy integratsiya” modeli, Z.Rasulovanning o'zbek oilalaridagi emotsional pozitsionlashuv bo'yicha tadqiqotlari, xalqaro oilaviy psixoterapiya yondashuvlari shuni ko'rsatadiki, qayta nikoh — bu muammodan emas, **ongli shakllanish va sabrli moslashuvdan iborat murakkab, ammo barqaror bo'lishi mumkin bo'lgan tizimdir.** Ana shu jarayonda ziddiyatli sadoqat muammolari, bola-ota/ona koalitsiyasi va ichki rollar chalkashligi to'g'ri boshqarilsa, yangi oila nafaqat barqaror bo'ladi, balki individual shaxsiy o'sish uchun ham muhim ijtimoiy psixologik muhitga aylanishi mumkin. Mazkur murakkabliklar ichida ijobiy barqarorlikni ta'minlash — bu vaqt, halollik, psixologik sezuvchanlik va har bir

a'zoning ehtiyojlariga nisbatan ochiq yondashuvni talab qiluvchi uzluksiz jarayondir.

Mavzu bo'yicha savollar

1. Patricia Papernow tomonidan ishlab chiqilgan “Qayta oilaviy integratsiya modeli” qayta nikoh oilalarida qanday bosqichli moslashuv jarayonlarini nazarda tutadi va bu bosqichlarning har biri farzandlar psixologiyasiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

2. O'zbekiston sharoitida olib borgan tadqiqotlariga ko'ra, o'gay ota-onaning roli va farzandlarning bu rolga nisbatan emotsional javoblari qanday psixosozial omillar bilan belgilanadi?

3. Qayta nikohda farzandlar, o'gay ota/ona va sobiq juftlar o'rtasidagi ziddiyatli sadoqat qanday ko'rinishda namoyon bo'ladi va bunday holatlarni psixologik jihatdan bartaraf etish uchun qaysi yondashuvlar samaraliroq deb hisoblanadi?

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Amato P.R. Explaining the intergenerational transmission of divorce. // Journal of Marriage and Family. – 1996. – Vol. 58(3). – P. 628-640.
2. American family: Bent – but not broken // U.S. News and world report. – 1980. – June 16. – P. 49 – 50.
3. Anderson J. Islam in the Soviet Archives: a research note // Central Asian Survey. – 1994. – Vol. 13. Number 3. – P. 383 – 394.
4. Arifkhanova Z.Kh., Abdullaev U.S. Traditional male and female uzbek associations at the end of the XXth century // International journal of Central Asian studies. – Seoul, 2002. P. 41 – 52
5. Arziqulov R. Sog'lom turmush tarzi asoslari: (valeologiya). – Toshkent, 2009.
6. Ayalon L., Baum N. Not in front of the children? Role conflict, intergenerational family relationships, and caregiving // Journal of Aging Studies. – 2010. – Vol. 24(3). – P. 187-195.
7. Becvar D.S., Becvar R.J. Family Therapy: A Systemic Integration. – Boston: Allyn & Bacon, 2006.

8. Benningsen A. La famille musulmane en Union soviétique / Cahiers du monde russe et soviétique. – 1959. – No. 1. – P. 83 – 108.

9. Bock Ph.K. Rethinking psychological anthropology. – N–Y., 1988.

10. Boszormenyi-Nagy I., Krasner B.R. Between Give and Take: A Clinical Guide to Contextual Therapy. – New York: Brunner/Mazel, 1986.

11. Bowen M. Family Therapy in Clinical Practice. – New York: Jason Aronson, 1978.

12. Carrere–D’Encausse H. La femme musulmane en URSS // Esprit 25. – 1957. – No. 7 – 8. – P. 46 – 65.

13. Carter B., McGoldrick M. The Expanded Family Life Cycle: Individual, Family, and Social Perspectives. – Boston: Allyn & Bacon, 2005.

14. Cherlin A.J. The Marriage-Go-Round: The State of Marriage and the Family in America Today. – New York: Knopf, 2009.

15. Coon D. Essentials of Psychology: Exploration and Application. – Ninth edition. Wadsworth Publishing Co Inc, 2002.

16. Coudouel A., Marnie Sh. and Micklewright J. Targeting social assistance in a transition economy: the mahallas in Uzbekistan // Innocenti Occasional Papers. Economic and social policy series, no. 63. – Florence, 1998.

17. Davis K. Jealousy and sexual property // Social forces. – 1935 – 1936. – Vol. 14. Number 1 – 4. – P. 395 – 405.

18. Demo D.H., Fine M.A. Beyond the average divorce. – Thousand Oaks: SAGE Publications, 2010.

19. Dickson H.R.P. The Arab of the desert. – London, 1951.

20. El-Zein A.H. Beyond ideology and theology: the search for the anthropology of Islam // Annual review of anthropology. – 1977. – Vol. 6. – P. 227 – 254.

21. Fathi H. Femmes d'autorite' dans l'Asia Centrale contemporaine. Quete des ancetres et recompositions identitaires dans l'Islam postsovietique. – Paris, 2004.

22. Fowers B.J. Psychology and the Good Marriage: Social Theory as Practice. // American Behavioral Scientist. – 2001. – Vol. 44(7). – P. 1125-1135.

23. Furstenberg F.F. The Good-Provider Role: Its Rise and Fall. // American Psychologist. – 1981. – Vol. 36. – P. 1-12.

24. G'afurov M. Oila psixologiyasining nazariy asoslari. – Toshkent: Fan va ta'lim, 2018.

25. Gottman J. The Seven Principles for Making Marriage Work. – New York: Harmony Books, 1999.

26. Hauerwas S. The family in a time of troubles. The moral meaning of the family // Commonweal. – 1980. – August 1. – P. 432 – 436.

27. Hetherington E.M., Kelly J. For Better or For Worse: Divorce Reconsidered. – New York: W.W. Norton & Company, 2002.

28. Ilkhamov A. Nation–state formation: features of social stratification in the late soviet era // Int. J. Middle East Stud. – USA, 2002. 34. – P. 317 – 335.

29. Imber-Black E. Rituals in Families and Family Therapy. – New York: W.W. Norton & Company, 1988.

30. Islam in the USSR // Central Asian Review. – 1961. – Vol. IX (4). – P. 335 – 350.

31. Jochelson W. Peoples of Asiatic Russia. – New York, 1928.

32. Johnson S.M. The practice of emotionally focused couple therapy: Creating connection. – New York: Brunner-Routledge, 2004.

33. Kamp Dush C. The effects of marital quality and marital dissolution on health over the life course: Future directions for research. // Journal of Family Theory & Review. – 2013. – Vol. 5(4). – P. 356-370.

34. Kamp M. The new woman in Uzbekistan: Islam, modernity, and unveiling under communism. – Seattle & London, 2006.

35. Kamp M. The wedding Feast: Living the new Uzbek life in the 1930s. // Everyday life in Central Asia: past and present. – Bloomington and Indianapolis, 2007. – P. 103 – 114.

36. Karimova V.M. Oila psixologiyasi: Darslik. – Toshkent: TDPU, 2007.

37. Kehl–Bodrogy K. Who owns the shrine? Competing meanings and authorities at a pilgrimage site in Khorezm // Central Asian Survey. – 2006. – Vol. 25. Number 3. – P. 235 – 250.

38. Kent Geiger H. The family in Soviet Russia. – Massachusetts, 1968.

39. Kirschner M.S., Sharpe A.D. Constructive Conflict: Building Something Good out of All Those Arguments. – New York: Three Rivers Press, 2004.

40. Klimovich L. What an atheist should know about the Quran // Central Asian Review. – 1958. – Vol. VI (1). – P. 368 – 377.

41. Kottak C.Ph. Anthropology: the exploration of human diversity. – 12th ed. – University of Michigan, 2008.
42. Kottak C.Ph. Cultural anthropology. – University of Michigan, 1999.
43. Krader L. Peoples of Central Asia. – Bloomington, 1963.
44. Lash C. Haven in a Heartless World: The Family Besieged. – New York, 1977.
45. Lauer R.H., Lauer J.C. Marriage and Family: The Quest for Intimacy. – Boston: McGraw–Hill, 2011.
46. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer, 1984.
47. Mac Lennan L.F. Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies. – London, 1865.
48. McBrien J. Listening to the wedding speaker: discussing religion and culture in Southern Kyrgyzstan // Central Asian Survey. – 2006. – Vol. 25. Number 3. – P. 341 – 357.
49. Minuchin S. Families and Family Therapy. – Cambridge: Harvard University Press, 1974.
50. Morgan L.H. Systems of consanguinity and affinity of the human family. – Washington, 1870. Vol. 17.
51. Nishonboyev K.N., Xamidov J.H. Tibbiy biologiya va irsiyatdan qo'llanma. – Toshkent, 2005.
52. Oila psixologiyasi: Akademik litseylar va kasb–hunar kollejlari uchun / G'.B. Shoumarov tahr. ost. – Toshkent, 2009.
53. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2005.
54. Perutz K. Marriage is hell. – New York, 1972. VIII.

55. Petric B.–M. La redi'finition du pouvoir dans une socie'te' post-sovie'tique: L'Ozbekistan (Territories–don–Re'saux) / (PhD diss., EHESS). – Paris, 2000.

56. Ruffer A. To'y, gap, ziyofat et bayram, espaces de construction des identities et des solidarite's en Ouzbekistan / (PhD diss., EHESS). – Paris, 2002.

57. Rusbult C.E. Commitment and satisfaction in romantic associations: A test of the investment model. // Journal of Experimental Social Psychology. – 1980. – Vol. 16. – P. 172-186.

58. Satir V. Conjoint Family Therapy. – Palo Alto: Science and Behavior Books, 1983.

59. Schramm D.G., Harris S.M. After the wedding bells: Exploring marital expectations in the first married year. // Journal of Family Issues. – 2011. – Vol. 32(10). – P. 1325-1350.

60. Triandis H.C. Culture and social behavior. – N.Y., 1994.

61. Triandis H.C. Culture and Social Behavior. – New York: McGraw–Hill, 1994.

62. Yankelovich D. Searching for Self–Fuefillment a World Terned Upside Down // Psychology Today. – New York. – 1981. – No. 1. – P. 58 – 72.

63. Yau N. Most Common Family Types in America // <https://flowingdata.com/2016/07/20/modern-family-structure>

64. Zufarova M. E. Umumiy psixologiya / O'rta maxsus, kasb–hunar ta'limi muassasalarining o'qituvchi va o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

65. Абашин С.Н. Калым и махр в Средней Азии. О “границах” в социальных отношениях / Человек и право. Книга о Летней школе по юридической антропологии. - М., 1999. – С. 155–161.

66. Абашин С.Н. Статистика как инструмент этнографического исследования: узбекская семья в XX в. // ЭО. – М., 1999. – № 1. – С. 3 - 16.

67. Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. – Тошкент, 2001.

68. Абрамзон С.М. О пережитках ранних форм брака у киргизов (К вопросу о генезисе институтов левирата и сорората) // История, археология и этнография Средней Азии. – М., 1968. – С. 282–291.

69. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал–Бухорий. Ҳадис. Ал–Жомий ас–саҳиҳ (Ишонарли тўплам). – Тошкент, 1995. Т. 3.

70. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи тарокима / Нашрга тайёрловчи Қ. Маҳмудов. – Тошкент, 1995.

71. Авеста: Избранные гимны / Пер. с авест. и коммент. И.М. Стеблин–Каменского. – Душанбе, 1990.

72. Авесто. Тарихий адабий ёдгорлик / Асқар Маҳкам тарж. – Тошкент, 2001.

73. Авесто: Яшт китоби / М. Исҳоқов тарж. – Тошкент, 2001.

74. Авлоний А. Гулистон ёҳуд ахлоқ. Ислом одобидан мумтоз намуналар. – Тошкент, 1993.

75. Алиев А. Тўй - асли ўзбекнинг орзуси // Тошкент оқшоми. 1998, 2 декабрь.

76. Алиев М.М. Культура общения и семейные отношения. – Ташкент, 1991.

77. Амир Темур ўғитлари / Тўплам. Тузувчилар: Б. Аҳмедов, А. Аминов. – Тошкент, 1992.

78. Аргайл М. Психология счастья: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. М.В.Кларини. – М., 1990.

79. Аргынбаев Х.А. О некоторых пережиточных формах брака у казахов // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1978. – С. 94–105.

80. Аргынбаев Х.А. Традиционные формы брака у казахов // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. – Нукус, 1989. – С. 244–259.

81. Арзикулов Р. Репродуктив саломатлик асослари. – Тошкент, 2010.

82. Арифханова З.Х. Духовная жизнь узбекской городской семьи: традиционные формы // Современные этнокультурные процессы в махаллях Ташкента. – Ташкент, 2005. – С. 123–169.

83. Арифханова З.Х. Современная жизнь традиционной махалли Ташкента. – Ташкент, 2000.

84. Арифханова З.Х. Традиционные сообщества в условиях независимого этнокультурного развития // Современные этнокультурные процессы в махаллях Ташкента. – Ташкент, 2005. – С. 8–52.

85. Арифханова З.Х., Зунунова Г.Ш. Обрядово–ритуальная жизнь узбеков Ташкента в условиях независимости. – Ташкент, 2006.

86. Ата–Мирзаев О. Современная семья в Узбекистане. Некоторые результаты социологических исследований // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. – Тошкент, 2000. – № 3(11). – С. 93–98.

87. Ата—Мирзаев О., Хасанов Н. Ислам в жизни Узбекистанского общества (По результатам социологического исследования) // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. – Ташкент, 2002. – № 4 (20). – С. 61–66.

88. Бабур. Бабур—наме. Записки Бабура / Пер. М.Салье. – Ташкент, 1993.

89. Барский В. Культура добрых отношений / Культура семейных отношений: Сборник статей. – М., 1980. – С. 25–31.

90. Бикжанова М.А. Семья в колхозах Узбекистана. На материалах колхозов Наманганской области. – Тошкент, 1959.

91. Бируни А.Р. Индия / Избранные произведения / Пер. с араб. А. Расулева, Ю. Хакимжанова, Г. Жалолова. – Тошкент, 1963. Т. 2.

92. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи / Пер. с англ. и примечания И.М. Стеблин—Каменского. – М., 1987.

93. Бўриев О., Саидов А. Оила / Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6–жилд. Мирий – Пархиш. – Тошкент, 2003.

94. Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихидан. – Тошкент, 1995.

95. Витек К. Проблемы супружеского благополучия: Пер. с чехского / Общ. ред. и предисл. М.С.Матковского. – М., 1988.

96. Владин В., Капучин Д. Гармония брака. – Минск, 1985.

97. Владиславский В.З. Если ты мужчина. 2—изд. – Ташкент, 1992.

98. Волков А.Г. Семья глазами демографа. – М., 1989.

99. Вольфсон С.Я. Семья и брак в их историческом развитии. – М., 1937.

100. Восиқова М. Ҳар бир аёл учун. – Тошкент, 1994.

101. Гергишанов Т. Семейные будни, или Нежность на каждый день. – М., 1992.

102. Ғозиев Э. Умумий психология / Психология мутахассислиги учун дарслик. – Тошкент, 2008.

103. Голод С.И. Стабильность семьи: социологические и демографические аспекты. – М.: Наука, 1984.

104. Гражданский кодекс Республики Узбекистан: (с изменениями и дополнениями на 24 июня 2003 года) Официальное издание – Ташкент, 2003.

105. Гребенкин А.Д. Узбеки // Туркестанские ведомости. 1871, № 29; № 30.

106. Гребенников И.В. Основы семейной жизни. Учеб. пособие для пед. инс-тов. – М., 1991.

107. Гришанин А.К. Актуальные вопросы современной генетики. Учебная программа. – Дубна, 2009.

108. Давлетшин М.Г., Шоумаров ғ.Б. Замонавий ўзбек оиласи ва унинг психологик хусусиятлари / Ўзбек оиласининг этнопсихологик муаммолари: Республика илмий–амалий анжумани маърузалари қисқача баёни. – Тошкент, 1993. – Б. 3–7.

109. Дементьева И.Ф. Первые годы брака: проблема становления молодой семьи. – М., 1991.

110. Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Муҳаммад Шариф Жуман, Аҳмад Муҳаммад. – Тошкент, 2004. 1–китоб.

111. Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Муҳаммад Шариф Жуман, Аҳмад Муҳаммад. – Тошкент, 2005. 3–китоб.

112. Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Муҳаммад Шариф Жуман, Аҳмад Муҳаммад. – Тошкент, 2005. 4–китоб.

113. Динда саволим бор... / Мусаннифлар: Муҳаммад Шариф Жуман, Аҳмад Муҳаммад. – Тошкент, 2006. 5–китоб.

114. Добсон Ж.Ч. Родителям и молодожёнам: доктор Добсон отвечает на Ваши вопросы. – М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1991.

115. Дорошенко А.Р. Зороастрийцы в Иране (Историко–этнографический очерк). – М., 1982.

116. Дыренкова Н.П. Пережитки материнского рода у алтайских тюрков. Авункулат // СЭ. – М., 1937. – № 4. – С. 18 – 45.

117. Жабборов И.М. Ўзбеклар (Анъанавий хўжалиги, турмуш тарзи ва этномаданияти). – Қайта ишланган ва тўлдирилган 2–нашр. Тошкент, 2008.

118. Жещины и мужчины Узбекистана. 2000 – 2005. Статистический сборник. – Тошкент, 2007. – С. 22 – 23.

119. Жещины и мужчины Узбекистана. 2000 – 2005. Статистический сборник. – Тошкент, 2007. – С. 22 – 23.

120. Зокирова К. Телевиденининг ёшлар маънавиятига таъсири // Халқ таълими. 3–сон, 2002 йил. 42–бет.

121. Зотова О.Ю., Тарасова С.В. Психологические факторы семейной стабильности и риск развода // Психологическая наука и образование. — 2017. — № 6. — С. 124–137.

122. Зюско М.В. 5 шагов к себе. Книга для учащихся. — М., 1992.

123. Ибн Сино Абу Али. Тиб қонунлари: (Уч жилдлик сайланма). — Тошкент, 1994. II жилд.

124. Ибн Сино Абу Али. Тиб қонунлари: (Уч жилдлик сайланма). — Тошкент, 1994. III жилд.

125. Имом ал-Бухорий. Эр ва аёл бурчи. Оила. Никоҳ. Аёл. Фарзанд. / Мерос: Сайланма ҳадислар. — Тошкент, 1998.

126. Ислом. Справочник / М.А. Усмонов таҳр. ост. — Тошкент, 1987. 2-нашри.

127. Ислом. Энциклопедия: А-ҳ / З. Ҳусниддинов таҳр. ост. — Тошкент, 2003.

128. Исмоилов Ҳ. Ўзбек тўйлари. — Тошкент, 1992.

129. Исмоилов Ҳ., Кубаков К. Тўй ва тўй маросимлари ўтмишда ва ҳозир (Этнографик кузатувлар). — Тошкент, 1973.

130. Исҳоқов М. Унитилган подшоликдан хатлар (Бир туркум суғд ҳужжатларининг ўзбек тилига таржимаси ва изоҳлари). — Тошкент, 1992.

131. Кайковус. Қобуснома. — Тошкент, 1968.

132. Каланов К. Марказий Осиё ҳудудидаги ижтимоий-диний табақалар (диний-экологик ва социал-антропологик таҳлил) / Серия «Рабочие документы ИФЕАК». — Ташкент, 2006. Вып. 18.

133. Каримова В. Никоҳ ёши ва унинг атрофидаги муаммолар. – Тошкент, 2010.

134. Каримова В., Мираҳмедова М., Ҳонқулова Н. Ота–оналар университети – оила мустаҳкамлиги омили (социологик тадқиқотлар талқинида). – Тошкент, 2008.

135. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. – Т., 1999.

136. Каримова В.М. Оила психологияси: Дарслик. – Тошкент, 2007.

137. Каутский К. Возникновение брака и семьи. – СПб., 1895.

138. Кирьянова О.Г. Кризис американской семьи. – Минск, 1986.

139. Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л., 1969.

140. Кисляков Н.А. Проблемы семьи и брака в работах советских этнографов (По материалам Средней Азии и Казахстана) // СЭ. – М., 1967. – № 5. – С. 92 – 104.

141. Ковалевский М.М. Очерк происхождения и разделения и собственности. – М., 1939.

142. Косвен М.О. Авункулат // СЭ. – М., 1948. – № 1. – С. 3 – 46.

143. Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. – Тошкент, 1960.

144. Косвен М.О. Семейная община и патронимия. – М., 1963.

145. Кутсар Д. Вступающие в брак и молодые супружеские пары: ожидания и реальность / Вопросы функционирования семьи. – Тарту, 1988. – С. 39 – 54.

146. Кутсар Д. Оценка и самооценка. Сравнительный анализ вступающих в брак, молодых супружеских пар и

разводящихся // Проблемы семьи. V. – Тарту, 1982. – С. 42 – 57.

147. Қуръони карим / Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент, 1992.

148. Ли Мён Бак. Мўъжизалар содир бўлмайдди. – Т., 2011.

149. Липсиц И. Жизнь прожить – не поле перейти / А счастье так возможно... – М., 1989. – С. 182 – 190.

150. Лобачёва Н.П. Брак / Семейный быт народов СССР. – М., 1990. – С. 448 – 461.

151. Лобачёва Н.П. Значение общины в жизни семьи / По материалам свадебной обрядности хорезмских узбеков / Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. – Нукус, 1989. – С. 41 – 53.

152. Лобачёва Н.П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // ЭО. – М., 1999. – № 3. – С. 51 – 66.

153. Лобачёва Н.П. Свадебный обряд хорезмских узбеков // КСИЭ. Вып. 34. – М., 1960. – С. 39 – 48.

154. Лобачёва Н.П. Социальные институты древности в жизни современной семьи народов Средней Азии / Семья: традиции и современность. – М., 1990. – С. 27 – 50.

155. Лобачёва Н.П. Формирование новой обрядности узбеков. – М., 1975.

156. Лупян Я.А. Психогигиена брака и семейных отношений. – Минск., Белорус, 1973. – 29 с.

157. Лыкошин Н.С. Пол жизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. – Петроград, 1916.

158. Люшкевич Ф.Д. О значении термина «калым» у народов Средней Азии / Краткое содержание докладов среднеазиатско–кавказских чтений: Вопросы этно-социальной и культурной истории Средней Азии и Кавказа. Апрель 1983 г. – Л., 1983. – С. 14 – 15.

159. Люшкевич Ф.Д. Традиции межсемейных связей узбекско–таджикского населения Средней Азии (к проблеме бытования калыма и других патриархальных обычаев) // СЭ. – М., 1989. – № 4. – С. 58 – 68.

160. Маев П. Азиатский Ташкент / Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – СПб., 1876. Вып. IV. – С. 260 – 313.

161. Маковельский А.О. Авеста. – Баку, 1960.

162. Марғинович Б. Ҳидоя / Тарж.: С. Муҳиддин (бош тарж.) Талоқ китоби: Б. Соипов – Таҳорат китоби. С. Исҳоқов – Намоз китоби ва бошқ. – Тошкент, 2000. I жилд.

163. Мардонова Г. Нур тўла уй. – Тошкент, 1992.

164. Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари: Миллатнинг кенжа бўғинига. – Тошкент, 1993.

165. Мирзалиев А. Никоҳ шартномаси // Қонун ҳимоясида. – Тошкент, 2002. – № 2 (74). – Б. 19 – 20.

166. Мирolimov Ш. Маҳалла меҳри. – Тошкент, 1994.

167. Мирхасилов С.М. Социально–культурные изменения и отражение их в современном семье сельского населения Узбекистана // СЭ. – М., 1979. – № 1. – С. 3 – 15.

168. Моногарова А.Ф. Семья и семейный быт / Этнографические очерки узбекского сельского населения. – М., 1969. – С. 193 – 243.

169. Мўминова З. Жиззах бағридан келур наволар... // Саодат. – 1990. – № 9. Илова.

170. Мурод Малик. Ўзбек қадриятлари. – Тошкент, 1995. 1–китоб.

171. Муртазина Р. Рождаемость, браки, разводы – в цифрах // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. – Тошкент, 2001. – № 1 (13). – С. 86 – 91.

172. Мусақулов А. Қалин // Мулоқот. – Тошкент, 1993. – № 11 – 12. – Б. 52 – 53.

173. Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. – Тошкент, 1991.

174. Муҳаммадди Маҳдум Шоҳмуродзода, Фазлуддин Иқроруддин. Никоҳ ва оила рисоласи. – Тошкент, 2004.

175. Навоий А. Мақбуб–ул–қулуб. – Тошкент, 1983.

176. Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань, 1886.

177. Народы Средней Азии и Казахстана / Под. ред. С.П. Толстов, Т.А. Жданко, С.Л. Абрамзон, Н.А. Кисляков. Т. 1. – М., 1962.

178. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. – 4–е изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – Кн. 1: Общие основы психологии. – 688 с.

179. Нечаева М. Ты на мне не женись. Я давно уже «числюсь» женою... // Семья. – 2006.27.07. – № 17. – С. 7.

180. Никоҳ / Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6–жилд. Мирий – Пархиш. – Тошкент, 2003. – Б. 355 – 356.

181. Оила манфаатларини таъминлаш борасида 1998–йилда амалга ошири–ладиган тадбирлар. Давлат

дастури тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998–йил 27–январ 45–сон қарори.

182. Оила психологияси: Академик лицейлар ва касб–ҳунар коллежлари учун / Ғ.Б. Шоумаров таҳр. ост. – Тошкент, 2001.

183. Оила энциклопедияси / Муаллиф–тузувчилар Ғ.Б. Шоумаров, З.А. Расулова. – Тошкент, 2016.

184. Оилани ўрганиш психодиагностика методикалари / Тузувчилар: Н.А.Соғинов, Ф.Ғ. Ҳабибуллаев. – Тошкент, 1996.

185. Орипов Ф. Тошкент ўтмишидан лавҳалар: Этнографик материаллар асосида. – Тошкент, 1987.

186. Орипов Ф. Ўзбек ишчиларининг турмуши ва моддий маданияти. – Тошкент, 1978.

187. Отахўжаев Ф.М. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. – Тошкент, 1995.

188. Отахўжаев Ф.М. Оила ҳуқуқи / Хотин–қизлар ва болаларнинг ҳуқуқларига оид қонун кафолатлари: (Оммабоп юридик маълумотнома). – Тошкент, 2000. – Б. 30 – 104.

189. Палуди М. Психология женщин. – СПб., 2003.

190. Панкова Л.М. У порога семейной жизни. Кн. для учителя. – М., 1991.

191. Платонов К.К. Қизиқарли психология. – Тошкент, 1971.

192. Поляков С.П. Традиционализм в современном среднеазиатском обществе / Мусульманская Средняя Азия. Традиционализм и XX век. – М., 2004. – С. 3 – 179.

193. Расулова З. Замонавий ўзбекларнинг оила–никоҳ муносабатлари. – Тошкент, 2013.

194. Рахимов Р.Р. Мужские объединения у узбеков и таджиков Ферганской долины // Социальная история народов Азии: Сборник статей. – М., 1975. – С. 33 – 46.
195. Раҳимов С., Мусақулов А. Инсон ҳуқуқи – олий қадрият. – Тошкент, 2006.
196. Раҳматов Б. Қулоққа айтиладиган гаплар. – Т., 1991.
197. Ризоуддин ибн Фахруддин. Оила. – Тошкент, 1991.
198. Рюриков Ю. По закону Тезия. Мужчина и женщина в начале биархата // Новый мир. – 1986. – № 7. – С. 180 – 188.
199. Рюриков Ю.Б. Мёд и яд любви. Семья и любовь на сломе времен. – М., 1990.
200. Салоҳиддин Муҳиддин. Оила ва шаръий никоҳ одоблари: Маънавий мерос. – Тошкент, 2004.
201. Сатир В. Как строить себя и свою семью: Пер. с англ. – М., 1992. – 192 с.
202. Сафаров О., Маҳмудов М. Оила маънавияти. – Тошкент, 1998.
203. Семёнов Ю.И. Происхождение брака и семьи. – М., 1974.
204. Семья в СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1990.
205. Семья. Социально–психологические и этические проблемы: Справочник / Рук. авт. кол. В.И. Зацепин. – Киев: Политиздат, 1990. – 225 с.
206. Семья: Книга для чтения / Сост. И.С. Андреева, А.В. Гулыга. – М., 1990. Кн. 1.
207. Сирожиддин И. Никоҳ қандай бўлган? // Саодат. – Тошкент, 1990. – № 12. – Б. 24 – 25.

208. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М., 1969.

209. Соловьёв Н. Семья в советском обществе и её некоторые функции // Культура семейных отношений: Сборник статей. – М., 1980. – С. 5 – 19.

210. Станков А.Г. Что надо знать до брака и в браке. – 3-е изд., доп. Тошкент, 1979.

211. Супружеская жизнь: гармония и конфликты / Сос. Л.А. Бобданович. – М., 1990.

212. Сухарева О.А., Бикжанова М.А. Прошлое и настоящее селения Айкыран. Опыт этнографического изучения колхоза им. Сталина Чартакского р-на Наманганской области. – Ташкент, 1955.

213. Сысенко В.А. Молодежь вступает в брак. – М.: Мысль, 1986.

214. Сысенко В.А. Супружеские конфликты / Изд. второе, переработанное и дополненное. – М., 1989.

215. Табышалиева А. Отражение во времени. (Заметки к истории положения женщин Центральной Азии). – Бишкек, 1998.

216. Тавит А. Ценностные ориентации лиц, вступающих в брак / Проблемы семьи. II. – Тарту, 1975. – С. 166 – 210 (На эст. яз., резюме на русск. яз.).

217. Талве М., Талве В. Анализ мотивов бракосочетаний на основе данных по Эстонской ССР 1972 года / Проблемы семьи. II. – Тарту, 1975. – С. 214 – 234 (На эст. яз., резюме на русск. яз.).

218. Ташбаева Т.Х., Савуров М.Д. Новое и традиционное в быту сельской семьи узбеков. – Тошкент, 1989.

219. Товаслий Юсуф. Ҳикматлар хазинаси. – Тошкент, 1994.

220. Тотув яшай десангиз: оилавий ҳаётингизни бахтли қилишнинг олти қонидаси / Русчадан М. Тилова тарж // Тошкент оқшоми. 1991, 3 май.

221. Тохтаходжаева М. Утомленные прошлым. Реисламизация общества и положение женщин в Узбекистане. – Ташкент, 2001.

222. Тошкент маҳаллалари: анъаналар ва замонавийлик (тарихий–этнографик тадқиқот). – Тошкент, 2002.

223. Тўй маросимлари: «Никоҳ» ва «Туғилиш» маросимларига оид тавсиялар. – Тошкент, 1981.

224. Тюриков В.И., Шоғуломов Р.Ш. Аёл – муқаддасан. – Тошкент, 1999.

225. Убайдуллаева Р., Баумгертнер В. Аёл ва ҳуқуқ // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. – Тошкент, 1999. – № 3 – 4 (7 – 8). – Б. 124 – 127.

226. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмалари. Ж. III. Н – Тартибли / Таҳрир ҳайъати: Т. Мирзаев (раҳбар) ва бошқ. – Тошкент, 2006.

227. Ўзбек халқ мақоллари / Тузувчилар Б. Саримсоқов, А. Мусақулов, М. Мадраҳимова. – Тошкент, 1981.

228. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6–жилд. Мирий – Пархиш / Таҳрир ҳайъати А. Абдувоҳитов, А. Азизхўжаев, М. Аминов, Т. Даминов ва б. – Тошкент, 2003.

229. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлар тўплами. – Тошкент, 2003 йил, 15 – 16–сон, 136–модда.

230. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – Тошкент, 1998 йил, 5 – 6–сонга илова.

231. Ўзбекистон республикаси Президентининг қарори: «Мустаҳкам оила йили» Давлат дастури тўғрисида» // <http://lex.uz/docs/1967131>

232. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори: «Обод турмуш йили» Давлат дастури тўғрисида» // <http://www.lex.uz/acts/2135768>

233. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони: «2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини «фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида» // <http://lex.uz/docs/3546742>

234. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони: «Хотин–қизларни қўллаб–қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора–тадбирлари тўғрисида» // <http://lex.uz/docs/3546742>

235. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси: (2007 йил 1 майгача бўлган ўзгариш ва қўшимчалар билан) Расмий нашр. – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент, 2007.

236. Ўзбекистон ССР Олий Советининг ведомостлари. – 1976 йил, № 18, 201–модда; 1980 йил, № 13, 196–модда.

237. Умумий ва тиббий психология: Тиббиёт коллежлари учун дарслик / Я.М. Файзиев, Э.Х. Эшбоев. – Қайта ишланган ва тўлдирилган 2–нашри. – Тошкент, 2003.

238. Файзуллаев С.–Н., С.–Б., Ғофуров А.Т., Матчонов Б.Э. Одам генетикаси: ўқув қўлланма. – Тошкент, 2003.

239. Фалсафа: қомусий луғат / Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ. Назаров. – Тошкент, 2004.

240. Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари / Тарж. ва изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов. – 2–нашр. Тошкент, 2000.

241. Халматова М. Оилавий муносабатлар маданияти ва соғлом авлод тарбияси. – Тошкент, 2000.

242. Хидиров Х. Маҳалла – давлат таянчи // Маҳалла. 1998, 14 ноябрь.

243. Хидоя. Комментарий мусульманского права / Пер. с англ. под ред. Н.И.Гродекова. – Ташкент, 1994. Т. I.

244. Ходаков Н.М. Ёш келин–куёвларга.- Тошкент, 1990. 3–нашр.

245. Ҳаёт китоби: Ёш оилалар учун энциклопедик қўлланма. – Тошкент, 2011.

246. Ҳожиматов М. Маънавият – миллат келажаги // Туркистон. 1998, 2 декабрь.

247. Ҳомидов Ҳ. «Шоҳнома»нинг шуҳрати. – Тошкент, 1991.

248. Ҳофиз Таниш ал–Бухорий. Абдулланом (Шарафномаи шоҳий) / Форс тилидан С. Мирзаев тарж.; Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Б. Аҳмедов. – Тошкент, 1999. Т. 1.

249. Ҳофиз Таниш ал–Бухорий. Абдулланом (Шарафномаи шоҳий) / Форс тилидан С. Мирзаев ва Ю.

Ҳакимжонов тарж.; Изоҳлар муаллифи: Б. Аҳмедов. – Тошкент, 2000. Т. 2.

250. Ҳусайн Воиз Кошифий. Фатувватномаий Султоний: ёхуд жавон–мардлик тариқати. – Тошкент, 1994.

251. Цукерманас Л., Аугустинавичюте. Вопросы пола и психогигиены половой жизни / Культура семейных отношений: Сборник статей. – М., 1980. – С. 31 – 37.

252. Что вы знаете и чего не знаете о себе и других: Психологические тесты и наблюдения над странностями человеческой психологии / Соц. С. Степанов. – Дубна. – 1995.

253. Шаниязов К. Узбеки – карлуки (Историко–этнографический очерк). – Тошкент, 1964.

254. Шарипова Д.Ж., Семёнова А. Ўқувчиларга гигиеник таълим–тарбия бериш. – Тошкент, 1983,

255. Шебетенко А.И. Тесты для делового человека и для всей семьи. – Пермь, 1995.

256. Шониёзов К. К этнической истории узбекского народа (историко–этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Ташкент, 1974.

257. Шоумаров ғ.Б., Расулова З.А. Никоҳ мустаҳкам-лигида оила қураётган йигит–қизларнинг ёш хусусиятларининг аҳамияти // Психология. – Тошкент, 2012. – №2. – Б. 10 – 17.

258. Шоумаров ғ.Б., Расулова З.А. Совчилик бўлажак эр–хотинларнинг танишиш шартларидан бири сифатида // Жамият тараққиётида оиланинг ўрни. Республика илмий–амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент, 2012. – Б. 256–258.

259. Шоумаров Ғ.Б., Шоумаров Ш.Б. Муҳаббат ва оила. – 2–нашри. Тошкент, 1994.

260. Эйдемиллер Э.Г., Юстетский В.В. Семейная психотерапия. – Л., 1989.

261. Эргашева М. Фитрат меросида никоҳ ва оила масалалари // Қонун ҳимоясида. – Тошкент, 2003. – № 4 (88). – Б. 28 – 30.

MUNDARIJA

KIRISH 3

I B O B.

**OILA PSIXOLOGIYASI FAN
SIFATIDA**

**1.1. Oila psixologiyasi haqida
tushuncha 7**

**1.2. Oilaviy munosabatlarni
tadqiq etishning nazariy-
metodologik asoslari 20**

**1.3. Oila-nikoh munosabatlari
tarixi 37**

II B O B.

**OILA VA OILAVIY
MUNOSABATLAR
BORASIDAGI QARASHLAR**

**2.1. Zardushtiylik va islom
dinlarida oilaga doir
qarashlar 62**

**2.2. Oila xususida Sharq
mutafakkirlari va
ma'rifatparvarlarining
qarashlari 75**

III B O B.

**OILANING IJTIMOIIY
VAZIFALARI, OILAVIY
ROLLAR**

3.1. Oila turlari 107

**3.2. Oila vazifalarining
klassifikatsiyasi 117**

IV B O B.

YOSHLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASH

4.1. Nikohga tayyorgarlik:
yetuklik mezonlari va
nikoh jarayoniga ta'sir
etuvchi omillar **154**

4.2. Oilaviy hayot haqida
tasavvurlar **173**

V B O B.

OILANING HAYOTIY SIKLI

5.1. Oila hayotiy siklining
mohiyati va
davrlashtirish
muammosi **190**

5.2. O'zbek oilasi hayotiy
siklida milliy
mentalitet, ijtimoiy
institutlar va inqirozlar
212

VI B O B.

ER-XOTIN JUFTLIGINING SHAKLLANISHI

6.1. Umr yo'ldoshini
tanlashning o'ziga xos
xususiyatlari **265**

6.2. Nikohning dastlabki
yillarida yosh oilaning
shakllanishi va er-
xotinlarning o'zaro
munosabatlari **335**

VII B O B.

YOSH OILALARNING IJTIMOIY VA PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

7.1. Yosh oilaning ijtimoiy-
psixologik xususiyatlari
366

7.2. O'zbek oilasi hayotiy
siklida milliy
mentalitet, ijtimoiy
institutlar va inqirozlar
384

VIII B O B.

OILAVIY MUNOSABATLAR PSIXOLOGIYASI

8.1. Oilaviy hayot
farovonligi va er-xotin

munosabatlarining
rivojlanishi 399

8.2. Nikoh modellari,
inqirozlar va er-xotin
o'rtasidagi psixologik
moslik qonuniyatlari
418

10.2. Qayta turmush qurish
va yangi oila tizimi
477

ADABIYOTLAR RO'YXATI
492

IX B O B.

MUNDARIJA 516

OILAVIY NIZOLAR VA ULARNING TURLARI

9.1. Nizo tushunchasi,
psixologik xususiyatlari
va oilaviy nizo turlari
432

9.2. Oilada nizolarni yuzaga
keltiruvchi sabablar va
ularni hal qilish
strategiyalari 446

X B O B.

OILAVIY MUNOSABATLARNING BUZILISHI: OILA INQIROZI VA NIKOH AJRIMLARI

10.1. Nikoh inqirozi va
ajrim muammosi 461